

ЕВГЕНИЙ БЕРЕЗИКОВ

ЗАРГАР ҚУТИСИ

ТАРИХИЙ ЭССЕЛАР, АФСОНАЛАР

Б $\frac{4702570200-99}{356(04)-90}$ 30-90

ISBN 5-633-00410-8

© Коллектив «Заргар қутиси», 1990

ЧИЯЛ БОЗОРИГА САЁХАТ

Менимча, ҳар бир кишида саёҳатга табиатан мойиллик бўлади. Одам умр бўйи кезиш ва билишни орзу қилади: қир, тоғ, денгиз ва ўрмонлар ортидаги манзилларни кўриш ҳаваси билан яшайди. Энг аввал кашф этиш бахти ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайди. Менинг эса омадим бор экан — саёҳатим мобайнида кўрган — билганларим бир умр хотиримга муҳрланиб қолди.

Авваламбор, шуни айтиш керакки, менинг асрлар қаърига қилган саёҳатим ҳар қандай хавф-хатардан холи эса-да, мўъжиза ва сирларга бой бўлди, бунинг учун уч денгиз оша афсонавий ҳинд мулкига сафарга отланган тверлик савдогар Афанасий Никитинга ўхшаб, карвонни қуроллантириш зарурати йўқ, инглиз сайёҳи Жеймс Кук сингари Тинч ва Атлантик океанларидаги мамлакатлар ва оролларни очиш учун кемаларга қурол-аслаҳаларни юклаб, йўлга чиқиш ҳам шарт эмас.

Бунинг учун бозор куни эрталаб автобусга чек олиш кифоя қилади, холос. Мабодо машинами, мотоциклми, велосипедми, эгарланган от ёки эшагингиз бўлса — чек олишга ҳожат ҳам қолмайди. Бозорга элтадиган йўлни эса истаган йўлдошингиз кўрсатиб қўяди (мен рўпарангиздан чиқадиغان одамни назарда тутмаяпман, чунки бу пайт ҳамма бозорга ошиқаётган бўлади)...

Мен Чиял бозори сари йўлга чиқдим. Бу гўшага саёҳат қилиш, бир қарашда ғоят зерикарли бўлиб туюлиши мумкин. Аслида ундай эмас, аксинча, ана шу ёққа келиб қолган киши гўё ўтган замонларга қизиқарли, кўнгилли саёҳат қилган бўлади. Бу мозий таркиб топган оила, халқ урф-одатлари, одамларнинг ўзаро муносабатлари орқали етиб келгандир. Инсоният

мавжуд экан, унда дунёни ва халқларни англаш ҳамда ўрганишга бўлган ташналик тоабад сақланиб қолади.

Чиял бозори Қашқадарё вилоятининг ғаллакор Чироқчи ноҳиясига қарашли бир неча уйдан иборат чокқина чўл қишлоғи — Чиял яқинида жойлашган. Шуниси ғалатики, бу ерга Ўрта Осиёнинг чор тарафидан одамлар йиғилиб келади. Ахир Ўрта Осиё аҳолисини бозорнинг таърифини келтириб ҳайратга солиб бўлармиди?

Шунга қарамай, бу ерда номи етти иқлимга машҳур савдо шаҳри Самарқанддан, тўкин-сочин Бухородан, Фарғона водийсидан, осмонўпар тоғлар орти — Тожикистондан, Термиздан, Амударёнинг нарёғи — Туркменистондан келган сотувчи ва харидорларни учратасиз.

Балки, сиз бу ерда Регистон, Тожмаҳал, Акрополь сингари кўҳна хунармандчилик обидалари сақланиб қолгандир, деб ўйларсиз? Аксинча. Балки, сиз бу ерда бир вақтлар шаҳар бўлиб, эндиликда унинг осори-атиқалари сақланиб қолгандир, деб ўйларсиз? Йўқ. Балки, бу ерда Бухородаги савдо гумбазларига ўхшаш гумбазлар бордир, деб ўйларсиз? Афсус, гумбазлар ҳам кўзга ташланмайди. Қип-қизил биёбон.

Аммо бу ерда ўтмишнинг ноёб бир ёдгорлиги халқ турмуши ва шуурида яшаб келмоқда. Мен худди шундай ёдгорлик курраи заминнинг бошқа бир буржида бор-йўқлигини билмайман. Бу ёдгорлик қарийб ўн асрдирки муқим яшаб келаётган унинг бозоридир.

Минг йил — бу кўплаб авлод ва маданиятларнинг, ижтимоий тараққиётнинг туғилиши ва ҳалокатининг алмашилиб туриши демакдир. Минг йил! Кўз олдимизда шу чўлларда бўлиб ўтган турли босқинчиликлар, жанглар, подшоҳликларнинг пайдо бўлиши, гуллаб-яшнаши ва емирилиши намоен бўлади. Минг йил олдида инсон умри жуда-жуда қисқа... Аммо минг йиллик тарих халқ хотирида яшаб келмоқда.

Чиял бозори хусусида турли-туман фикр юритишадди. Гўё бу ердан дунёдаги жамики нарсаларни топиш мумкин эмиш. Гўё дўкон пештахталаридан топиладиган ва топилмайдиган нарсаларни ҳам топиш мумкин эмиш. Тан олиш зарур: бу миш-мишларда ҳақиқат бор. Мен бу ерда ноёб радиотехника маҳсулотларию оёқ кийимларини, уст-бош буюмларини назарда тутаётганим йўқ. Ҳақиқатданам бу бозордаги ажойиб моллар дўконларда сотилмайди. Лекин Чиял бозори бугун

фақат шу томонлари билангина жозибадор эмас ва у доимий мижозларини ҳамда менга ўхшаш илк марта келганларни фақат шу жиҳатлари билангина ўзига жалб этмайди, албатта. Минг-минг йиллар давомида доимо гавжум бўлиб келаётган бу бозорнинг меҳриғиёси, назаримда, шарқ одамининг ўзга кишилар билан алоқасини юзага келтирган, бир-бирларини англаш ҳамда тушунишларида, шу билан бирга ўзларининг энг яхши жиҳатларини бир йўла намойиш қилишларида асқотган.

...Тасмадек чўзилиб кетган йўл бугдой сепилган лалмикор далани кесиб ўтган. Аҳён-аҳёнда тепаликларга дуч келасиз. Узала тушган камқатнов йўл Чиял бозори яқинлашган сари тўлиб тошиб боради. Бозордан қайтаётган баъзи бировлар қаршимиздан чиқиб қолади. Мана, эшак минган чол ёнимиздан уловини қичаб ўтиб кетди. Унинг ортидан белини чивиқча билан боғлаган ялангоёқ бола эргашган, эшакка маталган новвос эса, диканглаб эргашиб борарди. Ичи хотинхалаж ва болалар билан лиқ тўла «Жигули» ҳам чанг-тўзон кўтариб ўтди. Ҳамма шодон, хушчақчақ, кўрганлари ҳақидаги таассуротларини гапиришиб, баҳслашиб боришади.

Мана, шаҳардан йироқда, чўлда жойлашган Чиял бозорига ҳам етиб келдик. Биз гўё чумолининг каттаконинига тушиб қолгандек эдик. Одамларнинг ғала-ғовури оламни тутади, ҳамма шошилади, уймалашади. Ҳар кимнинг ўз ташвиши, юмуши бор. Бозорни кўрмасингдан бурун, олис-олисданоқ сон-саноксиз машиналар, аравали тракторлар, мотоцикллар ва бошқа техникалар кўзга ташланади. Агар қаёққа бораётганингни билмаганингда эди, бу тақир жойда нега бунчалик машиналар тўпланиб турганини билмаган бўлардинг.

Ахир замин ҳам анойи эмас-да. Минг йил мобайнида нималарни эшитмади, нималарни кўрмади дейсиз...

Машиналар оралаб ўтиб, чоққина оддий четан дарвоза орқали кенг ёйлатоққа чиқиб қолади киши. Худди шу ер — бозор майдони. Баландликда қурилган дарвозадан бутун бозор худди кафтда тургандек кўринади. Мана, алвон-алвон гиламлар растаси, кейинги растада анъанавий шарқ ширинликлари ва зираворлари сотилади. Ундан сўнг мол бозори алоҳида жойлашган. Чиял бозорининг бошқа ҳеч бир бозор билан қиёслаб бўлмайдиган ўз қиёфаси бор.

Қачонлардир, Чиял бозори уч хусусиятга эга эди, хозир иккитаси сақланиб қолган.

Бозорнинг биринчи хусусияти Октябрь инқилоби ғалабаси билан барҳам топди: бу даврга қадар аёлларнинг бозор майдонига кириши тақиқланарди. Улар бозорга олиб бориш учун мол тайёрлаганлар ва эрларини, ака-укаларини, ўғилларини бозорга қузатиб қўйганлар. Эндиликда ҳаммаси ўзгача, замон ўзга, ахлоқ ўзга. Йигирманчи аср инқилоб билан бирга катта ўзгаришлар олиб келди. Бу ўлкада инқилоб одамларнинг ўзаро муносабатлари ва маросимларида ҳам юз берди.

Иккинчи хусусияти: йилнинг исталган фаслида — ёзнинг иссиғи ё қишнинг изғирини бўлмасин, одамлар ҳамиша бир вақтда, хўрознинг илк қичқиригиданоқ тўпланишади. Бу қизғин олағовур бор-йўғи икки-уч соатгина давом этади. Соат ўн-ўн бирларда келган киши ҳеч кимни учратолмайди. Фақат чанг, оломон ва ҳайвонлар топтаган, ҳувиллаб қолган майдон сал аввал бозор ҳаёти жўш урганидан гувоҳлик беради.

Бозорнинг учинчи хусусияти шундаки, ҳеч ким ҳеч қачон бировнинг нарсасига кўз олайтирмайди. Чиял бозори ўғирлик нималигини билмайди. Бу ерга келганлар ўз юқларини — жомадон, сумка, қоп, халта ва хуржунларини ўнғай жойда қолдирадилар. Улар махсус майдонларда уюм-уюм бўлиб, тахланиб ётади. Соқоллари опшоқ оқарган ҳурматли бир отахон ўғирлик қилишга уринган кишини охириги марта 30-йилларда кўрганини гапириб берди. Ўшанда ўғрини тутиб олганлар ва эшакка чаппа миндириб, сазойи қилиб, чўлга ҳайдаб юборганлар. Одамларнинг газабига учраган ўғри, ана шу тарзда, кимсасиз чўлга қувилган. Шундан буён Чиял бозорида бировнинг ўғирликда айбланганини ҳеч ким эслолмайди.

Чиял бозори ўзининг ёрқинлиги, бетакроп хусусиятлари билан киши диққатини жалб этади, ҳайратга солади. Аллақачон Ўзбекистоннинг кўпчилик бозорлари (дўконларини нари қўййлик) пештахталаридан йўқолган анъанавий халқ ҳунармандчилигига доир молларнинг бу ерда борлиги ва хилма-хиллиги харидорларни қувонтиради. Ҳурматли китобхон, ул-бул харид қилгани, фан этагидан тутиб, қувончу изтиробларга ботгани биз билан расталар оралаб, сайру саёҳат қилинг...

Моҳир қўллар сеҳрини ва халқ усталари маънавия-

ти қанчалик бой эканини, истеъдоди ва хаёлотини ранг-баранглигини, ажодлари уни нимага ўргатгани ва у ўз навбатида болаларига нимани ўргатаётганини — хуллас, ҳамма-ҳаммасини Чиял бозорида кўришингиз мумкин.

Анави қўлда тўқилган ажойиб нақшли сержило гиламларга бир назар солинг. Зотан, бу сермашаққат ҳунар авлоддан-авлодга ўтиб келади. Нақшлар ҳар бир чизигининг равшанлиги, жимжимадорлиги ва шикаста хатни эслатадиган шарқона фалсафий безаклари билан мафтун этади. Айни пайтда, уларнинг тасвири шунчалик ёрқин акс этгани, шу орқали чеварнинг қисмати, орзу-армонини осонгина пайқаб олиш мумкин. Йўғон чийрилган иплардан тўқилган бундай гиламлар чидамли бўлади ва қишлоқ аҳли хонадонларига ўзгача файз беради.

Бу ерда турли рангдаги бешикларни ҳам учратасиз. Ана шу оддий бешикларда қанчадан-қанча ўзбек алломалари алла эшитган. Шунингдек, йўловчига асқотадиган, қўлда тўқилган, ҳамма нарсани жойлаш ўнғай турфа хуржунларни ҳам бемалол танлаб, харид қилишингиз мумкин.

Расталар узундан-узун! Расталардаги ҳар хил молларнинг кўп қисми қўлбола йўсинда тайёрланган. Дўппиларнинг кўз қамашадиган нақшларига, уларнинг қаерда тикилганини бехато аниқлай оласиз. Улар бу ерда турли-туман: юмшоқ яшил бахмалли самарқанд, ажойиб нақшли чуст ва рангдор шахрисабз гилам-дўппилари. Буларнинг барчаси халқ чеварлари томонидан меҳр билан пишиқ-пухта тикилган!

Ўзбек дўппиларини бошқа бирор халқнинг бош кийимига таққослаб бўлмайди. Ҳар бир дўппида ўзига хос гул, безак ва мураккаб рамзийлик бор. Назаримда, бу дўппиларга чеварлар ўз элининг табиатини ифода-лашга эришганлар: бир қарашда улар бирмунча сеҳрли ва жимжимадор кўринса-да, аслида равшан, очиқ, рўйирост чизилган нақшлардир. Уларда дўппидўзлар эндиликда халқ фахрланадиган кўп фазилатларни, жумладан эзгуликка, адолат ва гўзалликка мангу интилишни тасвирлаганлар... Дўппи ўзбеклар учун алоҳида хусусиятга эга бўлган бош кийимдир. Дўппи ҳамиша одам билан бирга, жануб қуёшининг аёвсиз қиздиришидан сақлайди. Уни ҳатто ёмон кўздан асрайди, деб ҳисоблайдилар. Ҳой, харидор ўртоқ, саломатлигингни

кўзлаб, енгилгина дўппидан харид қилавер, биз эса шошиляпмиз.

Анча вақт ўз андозасини сақлай оладиган енгил дўппилар билан ёнма-ён маҳаллий тулки мўйнасидан тикилган сархир телпаклар териб қўйилган. Улар қуёш нурида ял-ял товланади. Истасанг сотиб ол, истасанг мириқиб томоша қил.

Шундоқ оёқ остида, ҳар хил пойабзаллар батартиб териб қўйилган. Бу кўҳна пойабзаллар ўзининг ихчам ва енгиллиги билан шарқда доврұқ қозонган эди. Мингларча йиллар ва миллионларча оёқлар синовидан ўтган пойабзалнинг номи — кавуш. Кавушлар қалин ҳўкиз терисидан тикилган. Тери дағал, лекин кавуш нозик ва нафис. Бундай буюмга ҳар қандай моҳир этикдўз устанинг ҳам ҳаваси келади. Асрлар оша халқ ўз маҳоратини авлюддан-авлюдга узатмоқда. Сен, мана шундай пойабзални дўкондан харид қила оласанми? Афсуски, бундай моллар дўконларда чироқ ёқиб изласанг ҳам топилмайди. Сен, бундай кавушларни илк бор кўриб турибсан!.. Халқ амалий санъати буюмларининг турфа хиллари бугун ҳам Чиял бозорида кенг намоён этилмоқда. Қишлоқ темирчисининг нозик ва ихтирочилик жиҳозларини мириқиб томоша қилиш мумкин. Қаранг, сочтароғидан тортиб, то гилам тўқувчининг тароғигача турибди. Йўнғичқа бедасини ўрадиган ўроқми, тут шохларини қирқишга мўлжалланган дасткаллами, мол боғлайдиган темирқозикми — дўконлардан осонликча топилмайдиган ашёларнинг бари шу ерда.

Ҳар хил эгарлар худди кўрғазмадагидек қаторлаштириб қўйилган. От эгари, эшак эгари, чавандозлик эгари. Бу эгарлар чиройли, уларга юмшоқ қизил сахтиён тери қолланган. Чоққир от эгаржабдуғи эса, тунж ва мис узангилар кандакорлик нақшлари билан безатилган.

Бозорнинг от-улов абзалига сероблиги тасодифий ҳол эмас. Ахир, Чиял бозори Чироқчи чўлининг марказида жойлашган. Чироқчининг чавандозлари яқин-яқингача пойга ва кўпкариларда донг таратган эди. Хусусан, Қашқадарё машҳур учқур тулпор — қорабайир маскани. Афсонавий учқур отнинг ватани — Қорабайир қишлоғи Чиял бозоридан эллик чақирим нарида, Косон йўлидадир. Қишлоқ ҳамон мавжуд, қорабайир зотли отлар эса, минг афсуски, бу жойларда оз қолди. Ажойиб эгарлар, уларни ясайдиган усталар

йилдан-йилга камаймоқда. Ешлар борган сайин кўпроқ техникага интилиб, эгарсозлар санъати сирларини эстафетадек қабул қилиб олишга унчалик хоҳиш билдирмайдилар. Бозор дарвозасида турган трактор, арвали трактор, автомобилларга эгар уриб бўлмайди, албатта. Эгарлар чинакам санъат асарининг ўзгинаси, эгарқоши мағрур оққушнинг бўйни каби қайрилган. Унда ўтириш ўнғай ва қулай. Лекин чавандоз қани?! Бу мавзунинг ниҳояси йўқ, бу ҳақда сўз юритишнинг ўзи ҳам қайғули.

Паҳлавон йигитга от, эгар, тоштовон¹, юган ва абзалдан бошқа яна нима керак? Дарвоқе, қамчи зарур! Қўлда ўрилган қамчилар эгарларга ёндош ётибди, уларни ўриш — бутун бир санъат. Бузоқнинг пайдан ўрилган чиройли нақшлари ўзига хос, жимжимадор. Қамчиларнинг ўрами ҳам турличадир. Пайлар ўрами қайишади, буралади, дастаси эса узоқ вақт кунжут ёки зиғир ёғида тезоб бериб бўялади. Энг яхши қамчи дастаси тошдан мустаҳкам, камон ипидан таранг, камон ўқидек тўғри бўлади. Бунга эришиш учун қамчилар бир неча йил шундай ёғларга ботириб қўйилади. «Қамчи савалаш учун эмас, отни бошқариш, қичаш учун керак...» — деди менга зоҳиран юмшоқ табиатли, пешоналарини ажин босган кекса киши сотмоқчи бўлган қамчиларини кўрсатиб. Қария билан хайрлашиб нариги растага ўтдим; бу ерда ёғочдан ясалган рўзғор буюмлари сотишарди: қошиқ, чўмич, коса, товоқ, лаган каби ёғоч идишлар ўрин олган. Молларнинг хилма-хиллигидан тонг қолиб, растама-раста кўз ташлайсан: ана минглаб ғазал ва рубойларда куйланган кулоллар меҳнати самаралари. Улар ёзнинг иссиғида сувни салқин сақлайдиган хумлар, кўзалар, пиёлалар ва лаганларни сотиб олишга ундайди. Улар ясаган буюмларни чертсангиз жаранглайди. Бу ерда пақирнинг ҳажмидан чоғроқ гултуваклар ҳам бор. Кулоллар замоннинг талабига қараб мол тайёрлайдилар. Хаёлоти нечоғли кенг бўлмасин, улар миллий шакллар доирасидагина ижод қиладилар. Ана шу хунармандларнинг хизмати туфайли миллий шаклларда ўз ифодасини топаётган халқ донишмандлиги ҳамон яшаб келмоқда.

¹ Тоштовон чавандозлар кўпқари пайти киядиган этик. Ошланган теридан қилинади.

Чиял бозорнинг катта йўлдан олисроқда жойлашганига сабаб, назаримда, қандайдир ҳаётий куч ўз таъсирини кўрсатган. Хива ва Самарқанд саройлари — тарихнинг тилсиз гувоҳларидир. Чиял бозор эса тирик тарих. Бу ерда этнографлар, санъатшунослар учун манба етарли, рассомлар учун ҳам ошиб-тошиб ётибди, ёзувчи ва шоирлар учун эса бамисоли сирлар уммони, афсоналар хазинасидир: бунинг учун эса фақатгина бозор ва бозор аҳлига яқинлашиш зарур, улар орасида бегонасирамай эл бўлиб кетиш керакким, шундагина улар ўз қалбини очадилар.

Сира ўхшаши йўқ Чиял бозоридан бой таасурот оласиз, ўзингизни реалликлар сарҳадидан нарида бўлгандай сезасиз: буларни кинода кўрмадимми, деб хаёлга ботасиз. Ахир бундай масканни бошқа манзилда учратиш қийин! Йигирманчи аср ўнинчи аср билан бақамти яшаётгандай, вақт ғилдирағи эса даб-даба ва шовқин билан айланмоқда...

Чиял бозори!.. У ҳақда батафсил сўзлаб бериш қийин. Уни кўз билан кўриш керак. Чехраларнинг, ахлоқнинг бетакрор галереясини кўриб қолишга ошиқиш керак. Ахир, улар қайтмас бўлиб кетиб қолиши мумкин, вақт шафқатсиз...

Чиял бозорига биринчи маротаба келганимда мени аллақандай ҳис чулғаб олди, дастлаб ўткинчи ҳис бўлса керак, деб ўйлаган эдим, кейин билсам рост экан. Уша субҳидамда мен жамики бозорчилар — сотувчию харидорлар — кунда-шундалар, бир хил одамлар бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Албатта ҳаммалари эмас, асосан қариялар. Мен шундай хаёл қилган эдим — тўғри хаёл қилган эканман. Қариялар бу ерга ҳар якшанбада ўтмишлари билан учрашгани келадилар. Бу ер уларнинг ёшлик йилларини эслатади... Бу одамларнинг ён-верини ҳамиша янги муҳит қуршаб туради. Болалик ва ёшлик билан учрашишни ким ҳам истамайди дейсиз.

Чиял бозорга шошилинг! У барвақт тугаб кетади, уёқ-буёққа қарагунингизча куёш тепага келиб, моллар харидорларини топиб, соб бўлган бўлади. Бозорчилар хуржунларини олиб уйларига қайта бошлайдилар. Чиял бозорни кўргали шошилинг, бошқалар кўрмаган нарсаларни кўриб қолинг!.. Чиял бозори, айни маҳалда биз ва замондошларимизга зарур бўлган, ўз турмушимиз ва ҳаётдаги ўрнимизни англашимиз учун ўтмишни

ўзида собит сақлаб турган вақтнинг рангин товланувчи чархпалагидир.

ТОШҚУРҒОНДА БИР КУН

Калтақўл деган тоғ қишлоғига биз чамаси ярим тунда кириб бордик. Қишлоққа нега шундай ном берилган экан? Эҳтимол, қишлоқ аҳли ҳамма нарсага қўлимиз етавермайди, қўлимиз калта деган мазмунни англамоқчи бўлгандирлар. Лекин фақат шугина эмас. Унинг «бизни таъқиб қилиб юрганларнинг ҳам қўли калтадир, шунинг учун биз тоққа чиқиб кетдик, кучли, қўл етмайдиган бўлиб олдик», деган мажозий маънони ҳам англатиши мумкин. Қишлоқ номининг тахминий этимологияси ана шундан иборат.

Осмон маънос, улкан қора чодир ёпиб олгандай дилхун эди. Кўк гумбазига сочиб юборилган юлдузлар одатдагидек ёрқин чарақламас, балки жонсиз нуқталар каби милтиллаб турарди.

Гўё қишлоқ тоғ такасининг марказига яшириниб олгандай эди, буни биз эрталаб кўрдик. Осмонга кечаси қараганингизда эса, тоғ ўркакларининг аранг кўз илғайдиган тарҳи олис-олислардан нигоҳингни жалб этади, устига жуда катта дошқозон тўнкариб қўйилганга ўхшайди, юлдузлар унга митти чўғлар каби ёпишиб қолгандай туюлади... Ҳаво тоғ ўт-ўланлари, дарахтлари, тошлари ва булоқ сувларининг сархуш этувчи ҳидлари билан лиммо-лим. Қишлоқ четига чиқиб, чексиз, тимқоронғи, вазмин ҳамда улуғвор самога тикилиб, узоқ туриб қолдим.

Бу ерга мен яқиндагина ўнинчи синфни тугатган бир йигитча ҳамроҳлигида келган эдим. Тун пардаси аро у мени қишлоқ сўқмоқлари бўйлаб юқорига қўлимдан ушлаб олиб чиққанда мен бутун чарчоқларимни унутиб юборган эдим. Қоя устида туриб, пойимда ястаниб ётган қишлоқ ва бошим узра қанот ёзган осмонга завқланиб тикилардим. Кейин биз яна сўқмоқлар бўйлаб юриб, қишлоқ йўлига тушиб олдик.

Тунларни бедор ўтказувчи итларнинг мунгли увиллаши, сигир-бузоқларнинг, қўй-эчкиларнинг маъюсона маъраши қулоққа чалинади, қишлоқнинг бошқа ер хавосига ўхшамайдиган, кишига қандайдир бардамлик ва қалбларга ҳарорат бахш этувчи, ўзига хос илиқ хавоси димоққа уриларди. Шу дамда тоғ бағридаги

кичик қишлоқда жўш ураётган, битмас-туганмас чашмадай қайнаб турган жўшқин ҳаётни ҳис этгандай, одамларнинг ҳароратли сийнасига кириб боргандай бўлдим.

Қаердаки одамлар яшаса, тинч-хотиржамлик салтанати ҳукм сурса ва одамзод муқаррар ўлим шамшири, муқаррар қайғу-ҳасрат шамшири, муқаррар ҳалокат шамшири ўз боши узра айланиб турганини ҳис этмаса, ўша ерда ҳаёт тўлақонлик равишда давом этаверади. Қишлоқ ҳаёти менга ҳозир шу ҳақиқатни эслатарди.

Тоғ қўйнида кезиб юрганимизда меҳмондўст мезбонлар бизни йўқотиб қўйиб, анча безовта бўлишибди. Қайтиб келганимизда мамнун бўлиб, айвоннинг тўрига ўтқизишди, ёнбошимизга оппоқ пар болиш қўйиб, ҳордиқ чиқаришга таклиф қилишди. Уй соҳиби қаршисида чордона қуриб, у бизга мазкур жойлар тўғрисида биладиган ривоятларни гапириб берармикин, деган ниётда гап ўчдим. Уй эгаси ёш ўқитувчи эди, ҳайҳот, уни афсоналар сира қизиқтирмас экан. У ўзининг севимли машғулоти — жонажон мактабида математикадан дарс бериши, водийда, шаҳарларда юз бераётган тараққиёт уни кўпроқ қизиқтириши тўғрисида камтарона ҳикоя қилиб, сўнгра ўз қишлоғи хусусида камгаплик қилди:

— Нима ҳам дер эдим, биз мана шу кичик қишлоқда яшаб, ўз-ўзимизнинг кичкина ишимизни бажарянимиз. Шунинг ўзи бизга катта инъом...

Бироқ, гап орасида унинг баъзи хотираларини эслатишга эришдим. Шунда у менга Қалтақўл қишлоғи қандай пайдо бўлгани, унинг номи, бир неча аср давомида машаққатли кун кечирган одамлари ҳақида сўзлаб берди. Ҳозирги кунда эса бу ном ўз тарихидан маълумот берар, бошқа ҳеч қандай аҳамият касб этмас эди.

Чўпон бўрибосарларининг узлуксиз увиллашларини, уй ортидаги кўрада бўлиб турган доимий ғала-ғовурни ҳисобга олмаганда кеча тинч ўтди. Қаердадир қўй-эчкилар маърашар, товуклар қанот қоқар, аммо буларнинг ҳеч бири кўнгилли ҳордиқ чиқаришга, қишлоқ сукунатидан баҳраманд бўлишга халақит бермас эди. Итлар вовиллашидан уйғониб кетгудек бўлсак, яна мудроқ босиб, гўё ажойиб туш кўришда давом этаётгандек бўлардик.

Тонг сахар ўрнимиздан турдик. УАЗ юк машинаси йўлга тушишга шай турарди. Биз машинада қоялар

орасида айланма йўлдан кўтарилиб, Тошқўрғон сари сафарда давом этардик.

Қишлоқ билан орамиз йигирма беш чақирим. Лекин бу масофани босиб ўтиш анча машаққатли. Ҳар бир лаҳза, ҳар бир қадам қалтис, ҳушёрликни талаб қиладди. Йўл тик чўққиларга қараб, қоялар орасидан илонизи бўлиб оралаб кетган. Қишда қор босиб ётадиган бу йўлдан то баҳор куёши чарақламагунча юриш имкони йўқ. Шунинг учун ҳам ҳар баҳор бу йўлни Тошқўрғондан қуйига қараб, Қалтакўлдан юқорига қараб қайта шиббалашади. Йўл эса Ҳисор қоялари тепасидан мағрур бўй чўзган Парус тоғининг юксак чўққилари томон юқорилаб боради.

Айланма-кўтарилмалардан юқорилаб баҳорнинг нафасини бераётган кўм-кўк майса қоплаган чўққига чиқдик. Тахминимча июнь ойининг иккинчи ярми бўлса ҳам, бу ерда айтиш мумкинки, апрель эндигина бошланаётган эди. Олча ва ўриклар гуллаган, каклик, майна, югуриб ўтган куён кўзга ташланади. Кўп ўтмай тўнғизлар галасини ҳам учратдик. Ўнг томонда биздан 500-600 метрлар чамаси баландликда бир жуфт айиқ юрарди. Катта оқ махлуқлар. Улар жудаям хавfli деб гапиришди бизга. Лекин айиқлар ҳеч қачон биринчи бўлиб одамга ҳужум қилмас экан.

...Бу тонг мен учун ўчмас хотиралар қолдирди. Барра майсаларнинг ажиб бўйини туйдим, кўзлари доимо ҳадиксираб турадиган куённи кўрдим, мовий осмоннинг бепоён кенгликларида ҳаволаган тўрғай навосини тингладим. Айланмадан ўтганимиздан кейин булоқ ёнида машинадан тушдик. Сув шу қадар шаффоф ва муздек эдики, тишни зирқиратиб юборарди. У ер қаридан сизиб чиқиб, тоғ дараларида катта оқимга айланар, Қарши даштида меҳнат қилаётганларнинг хонадонларига қувонч олиб кирар эди. Булоқнинг номи «Обизамзам» бўлиб кетган. У ҳақда афсона ҳам бор.

Эмишки, бир куни Яккабоғ бегининг онаси туғма кўр қизи Зайнабни булоққа олиб келибди. Унга булоқнинг сувидан ичириб, юзини юндирибди. Шунда бирдан Зайнабнинг кўзи очилиб, ёруғ жаҳонни кўрибди. Шундан бери бу ерга шу атрофдаги қишлоқлардан одамлар шифо топиш илинжида келиб турармиш. Бу — афсона, албатта. Аммо шуниси аниқки, булоқнинг биллурдай сувидан қониб, ичган ҳар бир киши денгизнинг мовийлигини, чўққиларнинг юксаклигини, тоғ ҳавоси-

нинг мусаффолигини, заминнинг беқиёс ҳидини туйди. «Обизамзам»нинг сири шунда.

Кўраётган нарсаларим ҳаяжонга солаётганидан машинага чиққим келмай, пиёда юришга аҳд қилдим. Ярим соатдан сўнг кўз ўнгимда ажиб олам пайдо бўлди. Олдинда водий, сўлда — ёнбағирлаб жойлашган Тошқўрғон қишлоғи.

Тоғ манзараларига маҳлиё бўлиб термилдим. Қишлоқ кўм-кўк дара қўйнида. Уч юз ҳовлидан кўпроқ оилани бағрига сиғдирган кўркам гўша. Қуш парвози етмас бу баландликда у худди саробга ўхшайди. Мана шундай туйғулар шеърий сатрларга айланди:

Тошқўрғон — эй юлдузли олам,
Тошқўрғон — эй тоғлар маскани.
Юксак Помир бағрида бирам,
Тошқўрғон кўр тўкар ястаниб.
Жилва қилар табиат бунда,
Рақсга тушар ҳатто соялар.
Мағрур ташлаб юксакка нитох,
Тош қотганча турар қоялар.
Инсон бунда мисоли балиқ,
Таъмин тотар тоғ тўлқинларин.
Фалсафаси мағизли, тўлиқ,
Юксакликка интилиш тагин.
Юксакликда яхши англавар —
Замин меҳри. Шу ўнгирларда.
Гулдирак-ла юзма-юз турар,
Кўкрак кериб дўл, ёмғирларга.
Помир сари сафарни инсон,
Кечиктирмай айлагин бажо.
Кутар унда асрлар, чунов,
Кутар унда ўзга бир дунё.

Тошқўрғонни юксакдан кузатишга қониқмай, уни яқиндан кўришга, кўчалари бўйлаб юришга ошиқдим. Машина илонизи сўқмоқдан пастга тушарди. Қишлоққа кичик дарё томондан кириб келдик. Қирғоқ бўйлаб анча юрганимиздан сўнг, тепалик ортидан қишлоқнинг дастлабки томлари кўринди.

Кўришим биланоқ Қижидаги қадимий ёдгорликлар, тарихий топилмалар билан биринчи бор танишганимдаги ҳолатга тушдим. Тошқўрғоннинг бошқа қишлоқларга ўхшамаслигини кўриб таъсирланиб кетдим. Назаримда, унинг кўчаларида минг йиллик тарих қад ростлаб турарди.

Қишлоқнинг мана шу тошқалоқ йўлларида ҳозир-

гина ўз қўшини билан Темур Шахрисабз, Самарқанд...-ни босиб олиш учун ўтиб кетгандай...

Нақл қилишларича, халқ қаҳрамони Фарҳод шу ерда яшаган, у ташнаком ерларга сув келтириш учун бел боғлаган эмиш. У қояларни итқитиб, қудратли дарё йўлини очган, шундан сўнг ташна чўллар бағрига, боғ-роғларга айқириб сув оққан экан...

Қишлоқ бундан беш юз йил олдин қурилган, аммо кўркамлиги ва улугворлигини сақлаб қолган. Кўчалари бошқа шаҳарча ва қишлоқлардаги сингари эгрибугри, фикр сингдирилган нақшга ўхшайди. Уйлари баҳаво, томи эса япасқи, ҳовлилар баланд деворлар билан ўралганки, ичкарида нима бор эканини кўра олмайсан. Улар кичик-кичик қўрғонларни эслатади.

Дарвоза... Бу ҳақда алоҳида гапириш керак. Дарвозалари мустаҳкам, яхлит-яхлит йўнилган тахталардан, тўғрироғи, чинор кундаларидан қилинган. Ҳар бир кунданинг қалинлиги 15-20 сантиметр келади. Бундай дарвозани бузиш ҳам маҳол. Уни ҳатто гурзи билан бузиш ҳам мушкул. Бу ўрта асрларнинг эҳтиёжидан туғилган, ўша суронли даврларнинг анъанасидир...

Мен бақувват тахтадан ясалган дарвозани очиб ичкарига кирдим. Ҳовлида бир неча туп ўрик ва анор яшнаб турарди. Кенггина айвон қурилиб, унинг бурчагида мойжувоз бор эди, яна бир буржида эса — тандир. Уй олдидан кўра ҳам яққол кўзга ташланиб турарди. Лекин ҳовли бўм-бўш, жон зоти йўқ эди. Қўшни ҳовли ҳам шундай. Кўчанинг нариги бетидаги ҳовлида ҳам одам кўринмайди. Тирикчилик учун ҳамма нарса бор, аммо қишлоқ етим қолгандай, ҳувиллаб ётибди.

Қишлоқ аҳли жонажон қишлоғи билан абадиян хайрлашди. Назаримда, ҳозирги пайтда дунё билан, сайёрамиз билан доимий алоқасиз яшаш ниҳоятда оғир. Нима ҳам дердик, тўрт-беш ой муттасил қор босиб ётган доvon Тошқўрғон аҳлини ўз маконига «қамаб» қўярди. Катта ҳаётдан ойлаб айрича яшашни тасаввур қилиб бўладими? Йўқ, бизга замондош одамлар бундайин узилиб яшай олмайдилар...

Тошқўрғон қишлоғининг эса биронта ҳовлиси, биронта уйи бузилмасдан ўз ҳолича қолдирилди. Мени бутун бир қишлоқнинг аҳолиси бошқа жойга кетса-да, иморатлари бузилмасдан ўзининг илк ҳолатини сақлаб қолгани таажжубга соларди. Тошқўрғонликларнинг

ота-боболари ва ўзлари қурган биноларни бузиб ва ағдариб ташлашга қўллари бормади. Туғилган уйининг деворига кетмон қўйишга кимнинг ҳам юраги бетлайди, дейсиз!..

Тошқўрғон қишлоғини неча-неча аждодлар бунёд этган. Уни, агар таъбир жоиз бўлса, ўзбек осори-атиқаларининг хотира музейи дейиш мумкин. Унинг турмуш тарзи ҳам, маданият обидалари ҳам республикамизнинг аҳоли яшайдиган бошқа жойларидаги сингари ўзбек халқининг қадимги удумларига ҳамоҳанг ва муштаракдир.

Тошқўрғондаги уйлар бир хил усулда — мустаҳкам синчдан, пешайвонли қилиб қурилган. Тарновлар ёғочдан ўйиб ишланган. Икки табақали дарчалар, ички эшиклар, уйнинг шифтига тигиз терилган вассаларга ўймакори нақш туширилган. Шарқ иморатларида мебель ўрнини ўтайдиган токчалар кўрпа-ёстиқ тахмони учун қурилган балғондорга туташ. Кўриниб турибдики, бу шунчаки ҳовлилардан иборат бир қишлоқ эмас, — у ажойиботхонадир. Воҳага кўчган одамлар икки гилдиракли араваларни, сув чиғириқларини, тегирмонларни ҳам қолдириб кетганлар. Ҳар бир ҳовлида мол парваришланган, демак ҳар бир ҳовлида ёғоч охурларни кўриш мумкин. Бу ерда деҳқон аҳли меҳнати оғир эди, шунга қарамасдан улар доимо қийинчилик устидан зафар қучиб келган! Мен айрим ҳовлиларда омочни учратдим. Айрим хонадонларда эса у-бу нарсаларни солиб қўядиган хумларни, кўзаларни, ўғирларни, кувларни учратдим. Тўғри, улар анчадан буён кераксиз матоҳдек ётган эди. Буларга боқиб, қишлоқ одамларининг бурунги турмуш тарзини осонгина тасаввур эта оламиз. Даврнинг шиддатли оқими четга суриб ташлаган ана шу осори-атиқаларни музейларда, баъзи кўҳна қишлоқлардагина аҳён-аҳёнда учратасиз.

Ҳадемай буларнинг барчаси кўздан ғойиб бўлади, қишлоққа бульдозер келтирилади ва у жамики нарсани ер билан битта қилиб ташлайди. Наҳотки?!.

Тошқўрғон бахтли тасодиф билан омон қолди. Бу қишлоқни текислашнинг сира зарурати йўқ. Томошага келувчилар учун қишлоқ ҳамон аслидагидек турибди. Сўнгги пайтларда бу ерга бир қанча саёҳатлар уюштирилди. Бу ерга Москва Давлат Дорилфунуни экспедицияси ҳам келди. Тошқўрғонни кўриш учун қишлоқлардан, Шаҳрисабздан, Чироқчидан, Қаршидан одам-

лар келмоқда. Тош қишлоғига келган одамлар тарихнинг шоҳиди бўлиб, бой таассуротлар билан қайтадилар. Уларнинг хаёлига бу жойни авлодлар учун очиқ музей ҳолида сақлаб қолиш керак, деган фикр келиши аниқ.

Тошқўрғон — Ўзбекистоннинг ўзига хос Қижисидир. Икки-уч соат қишлоқ кўчаларини айланган одам ҳаётимизнинг қадрли томони бўлган тарих билан ошно бўлади, маънан бойийди. Бу тарих яна шундан, — инсон ҳар қандай шароитда ўз ҳаётини сақлаб қолиш билан кифояланмай, униб-ўсган жойида маҳаллий шароитга мослаб бетакрор гўзал нарсалар барпо этишидан ҳам далолат беради. Бу ўринда «санъат» сўзини қўллаш мумкинми? Йўқ. Тошқўрғондаги уйлар, дарвозалар, рўзғор буюмлари гўзалдир — турмушнинг айрим манзараларини намоён этган усталарнинг қалби ҳам ана шундайдир.

Тошқўрғонни ҳувиллаб ётибди, дейиш унча тўғри бўлмас. Қишлоқда ҳали ҳам бир неча оилалар яшаб келмоқда. Улар Қизилсув кўриқхонасида хизмат қилишади. Кўриқхонада ҳайвонот оламининг тўқсондан ортиқ турини кўриш мумкин.

Тошқўрғондан салкам беш чақирим нарида машҳур динозавр сўқмоғи бор. Бу заминда бундан юз миллионлаб йил бурун ана шундай баҳайбат жонзотлар судралиб юрганки, ҳар бир изи ярим газ келади. Ана шундай излардан 23 таси сақланиб қолган. Бундай излар эса бошқа жойларда учрамайди.

Динозаврлар изидан икки доvon ошилса, Темур ғорига дуч келинади. Кексаларнинг гапига қараганда Улуғбекнинг бой ва тенгсиз хазинаси — кутубхонаси шу ерга яширилган эмиш.

Тошқўрғоннинг ўзида ҳам диққатга сазовор жойлар бор. Улардан бири — Ал-Мадина мачитидир. Меъморлик жиҳатидан бу бино ўзгача қурилган. Қизилсув кўриқхонасининг директори Салим Содиқовнинг фикрича, унинг қурилганига 250 йилдан ошган. Иморат пишиқ япасқи ғиштдан тикланган. Мачитнинг баландлиги гумбази билан йигирма метрлар келади. Гумбази-ни тутиб турган чинор устунлар жимжима нақш билан безатилган. Икки қулоч келадиган устунлар саккиз рахли қилиб тарашланган. Гумбазнинг шифти нилий рангга бўялган. Безаклар, хилма-хил ранглар, ёғочлар-

га солинган ўйма нақшлар меъморларнинг юксак диди ва маҳоратидан далолат беради.

Тошқўрғонлик эски колхоз раисларидан бири Мамарасул Аҳмедовнинг ҳовлиси ҳам диққатга сазовордир. У киши колхозга йигирма йилдан зиёд раислик қилган, табиатан истеъдодли бўлган. 1947 йилда қишлоқни нур билан таъминлаш мақсадида, кичкина ГЭС қурган.

Бу каттакон хонадонда 204 киши бўлиб, оила аъзолари бир эшикдан кириб чиққанлар. Ўзига хос бу жамоа 35 оиладан ташкил топган. Кенг ҳовлининг ўртасидаги дўнгликда оила бошлиғининг уйи қад ростлаган. Унинг ўнг ва чап қанотидан бир-бирига туташтириб оиланинг бошқа аъзолари — ўғиллар ва неваралар учун хоналар солинган. Ҳовлининг ўртасида ўн челақ сув кетадиган катта дошқозон турибди. Кўчиб кетилган жойга дошқозонни олиб кетишга ҳожат сезилмади. Ягона ҳовлида яшаб, бир қозондан овқатланган бу аҳил оилани тошқўрғонликлар меҳр билан тилга оладилар...

Тошқўрғонни кўрган киши аҳилликнинг бекиёс куч эканини яна бир бор сезади. Юксак тоғлар орасида ҳаёт кечирган матонатли одамларнинг донишмандлиги мафтун этади, табиатнинг кўрки, тоғларнинг гўзаллиги, қояларнинг мағрур туриши сеҳрлаб қўяди.

20-йилларда Бухорода инқилоб ғалаба қилиб, амирнинг чет элга қочганини эшитган тошқўрғонликлар дарҳол ўз ревкомларини тузганлар ва Бухорога вакил юборганлар. Бунинг пайқаб қолган Яккабоғ бегига қарашли одамлар тўдаси тошқўрғонликларни жазоламоқчи бўлган. Аҳоли бутун қишлоқни айланасига душман кира олмайдиган тўсиқлар билан ўраб олган. Қамал икки ҳафта давом этган. Мудофаачилар бу вақт ичида юзга яқин қўлбола тўшпонча ва тўртта ёғоч ғилдиракли тўп ясаганлар. Металлни ҳам ўзлари қуйганлар. Тошқўрғоннинг жасур одамлари ғалаба қилганлар, улар қалбадаги озодлик ва ҳақиқат туйғулари рўёбга чиққан. Қишлоқ аҳли ана шундай меҳнатда ҳам, курашда ҳам собит кишилардир.

Қишлоқдан қайтар чоғимда унга яна узоқ тикилдим. Неча-неча авлодлар барпо этган бу тарихий ёдгорлик, бу гўзал гўша бузилиб кетмаслиги керак. Ҳеч қачон бу бебаҳо бойликлар ер билан битта бўлиб кетмаслиги керак. Уни биз келгуси авлодлар учун қолдиришимиз керак! Ўйлаймизки, бу ерда истиқомат қила-

ётган тошқўрғонликлар қишлоқ кўчаларини қаровсиз қолдирмайдилар, қишлоқнинг вайрона бўлишига йўл қўймайдилар.

Шундай қимматбаҳо тарихий бойликни кўз қорачиғидай авайлаб-асраб келаётган пок қалбли, фидойи одамларга қуллуқ қилгимиз келади. Лекин шу нарса аниқки, бу одамларнинг қўли калта, кучи оз. Уларга ҳар томонлама, яъни фан соҳасида ҳам, мутахассислар борасида ҳам ёрдам керак, ўрни келганида маблағ ажратишимиз зарур. Тошқўрғон яна кўп авлодларга ўзининг ибратли тарихидан сўзлаб туришини истаймиз.

«ОҚ ОЛТИН»

Табиат томонидан яралган бошоқли ўсимликлар орасида инсон учун энг қимматлиси ғалла саналади. Она замин саховати ҳисобланган бугдойсиз ҳаётимизни тасаввур этиш мушкул. Ўсимлик дунёси бизга яна кўнлаб мўъжизалар тортиқ этган, улар орасида оқ мўъжиза, қуёш тиғида тўқилган ип, пахта ҳам бор. Халқ фозиллиги ноннинг «нон — ризқ-рўзимиздир», деб беқиёс таърифини берган бўлса, шунинг баробарида пахтани «пахта — кийим-кечагимиздир», деб атайди. Биз борлиқнинг улуғвор бирламчи асоси табиатдан умрбод миннатдор бўлмоғимиз даркор, у нафақат инсонни яратиб қолмасдан, инсоннинг тўқ ва тўлақонли яшashi учун ўз атрофида тонг қоларли ранг-баранг дунё ҳам яратган. Бу ранго-ранг дунё орасида пахта муҳим ўрин тутади. Сиёсатчилар пахтани нефть сингари дунё иқтисодида хўжайинлик қилишини таъкидлашади. Бироқ, пахтанинг бундай аҳамияти фақат бизнинг давримизга нисбат берилади. Бир замонлар на Оврупо, на Африқо пахта етиштиришни билмас эди. Ҳомерда ҳам, Оврупо антик дунёси муаррихлари асарларида ҳам пахтадан кийимлар тикилгани ҳақидаги қайдларни учратмаймиз. Аммо бу даврдаги манбаларда жун тўқиш ва ундан юпқа газламалар тайёрлангани тез-тез эслатиладики, агар Ҳомер ва Сулаймон яшаган пайтда ип газламаларга ўхшаш нарсалар мавжуд бўлганида эди, бу ҳақдаги маълумотлар бизгача етиб келган бўлур эди. Эрамиздан олдинги бешинчи асрда яшаган Ҳеродот қадим дунё билимларини жам қилган асарида биринчи бўлиб, пахта хусусида Ҳиндистонда дарахт сингари ўса-

диган ўсимлик, деб таъриф берган: «ҳосил ўрнига нозик ва чиройли тола берадики, толаси кўй жунидан ҳам аълодир».

Техника экинлари каби пахтанинг Оврупо, Африқа ва Осиёнинг бир қатор мамлакатларига ёйилиши осон кечмади. Пахта ҳақидаги маълумотларни биз Искандар Зулқарнайнинг Шарққа, шу жумладан Ҳиндистонга юришини кузатиб борган йилномачилари ёзувларида ҳам учратамиз. Искандарнинг икки саркардаси Ҳиндистондан қайтгач, ҳиндлар пахта ва пахтадан қилаётган газламалари ҳақида илк дафъа батафсил хабар берадилар. Ҳинд газламаларининг бир неча хили қойил қоларли даражада сифатга эга эдики, бу овруполикларни ҳайратга солади. Шу вақтдан бошлаб овруполик савдогарлар Ҳиндистонга тез-тез келиб, бу ердан бошқа моллар каби пахтадан тайёрланган газламаларни ҳам харид қила бошлайдилар. Оврупо бозорларида ип-газлама аста-секин харидоргир моллардан бири бўлиб қолади. Янги эра бўсағасида, афтидан римликлар бу хил газламаларни кўплаб миқдорда харид қилганлар. Цицероннинг замондоши Веррес Сицилияга келган пайтда бу газламадан чодир тикишга эришади. Тата Ливиянинг гувоҳлик беришига қараганда, эра-миздан олдинги 63-йилда Лентулл рим форуми¹ томини пахта газламаси билан ёптиради, ўттиз йил ўтгандан сўнг Цезарь шундай чодир билан уйдан Капитолияга олиб борадиган йўл устини бекитадики, бу у уюштирган кўнгилхуш томошалар орасида римликларни энг кўп ҳайратда қолдиради. Ҳиндистондан олиб кетилаётган газламалар оммавийлашиб бораверади, уддабурон бозиргонлар эса, Оврупонинг ўзида пахта етиштириб бўлмасмикин?—деган хаёлга ботади. Бироқ Оврупода об-ҳавонинг салқинлиги туфайли бу машғулот ўзини оқламайди. Шунда ўша уддабурон бозиргонлар пахта толасини олиб кетиш ҳажмини кескин ошириб юборадики, бу билан Оврупода газлама ишлаб чиқариш мануфактураси яратишлари мумкин эди. Аммо Ҳиндистонда унчалик кўп пахта толаси тайёрланмас эди, бу ердаги тупроқ ва об-ҳаво шароити мўл ҳосил олишга монелик кўрсатарди. Ҳиндистонда йиллик об-ҳаво — қуруқ ва серёмғир икки даврга бўлинади,

¹ Қадимги Римнинг ижтимоий ҳаёт маркази бўлмиш мавзеи.

фаслларнинг жуда тез алмашинуви ғўза ўстириш учун ниҳоятда қулайдир, негаки ғўзанинг униб чиқиши учун намлик илиқ баҳор, узоқ давом этадиган ёз, етилган ҳосилни йиғиштириб олиш учун қуруқ ва узун куз кунлари талаб этилади. Бозиргонлар ва саноатчилар Ҳиндистон ғарбликларнинг пахтага бўлган эҳтиёжини қондира олмаслигига кўзлари етгач, улар ўз нигоҳини Африқога, биринчи галда Мисрга тикишди. Оврупода ростакам пахта шов-шуви XV асрнинг ўрталарида Христофор Колумб Американи кашф этганидан кейин бошланди. Оврupoликлар Янги дунё, деб эътироф этган қитъада ип-пахтадан газламалар тайёрлаш Колумб келмасидан анча бурун, тубжой перулик ва мексикаликларга маълум эди. Мазкур денгиз сайёҳи Эспаньол деган ном олган оролда ғўза ўстириладиган майдонларни кўради, кейинги сайёҳлар эса ҳатто Миссисипи дарёси ўзанларида ҳам пахта плантациялари мавжуд эканидан воқиф бўлади. Амриқо Оврupo мустамлакаси бўлиб қолгач, «мустамлака» моллар, биринчи навбатда пахта толаси ғарб бозорларига сувдай оқиб кела бошлади. Англия Амриқо маҳсулотининг йирик истеъмолхўри эди. Амриқо жанубида ғўза парваришига об-ҳаво қулай, бу ерда арзон ишчи кучлари нақд эди — пахта плантацияларида, асосан негр-қуллар меҳнат қиларди. Африқодаги инглиз мустамлакаларидан келтирилган «тирик моллар» савдоси оммавийлашиб кетган эди. Амриқо қитъасидан пахта толасининг оқиб келиши ип-пахта газламаларга бўлган ўсиб бораётган талабни барибир қондиrolмасди. Хом ашёни қайта ишлаш тақомилига етмаган эди. 1793 йили амриқолик Уитней толани чигитдан ажратиб оладиган машина ихтиро қилди. Бу ихтиро пахтани қайта ишлашда инқилоб ясаб, тола ишлаб чиқариш суръатини бир неча баробар ошириш имконини яратди. Ғўза ўстириладиган мамлакатларда — Мисрда, Африқо мамлакатларида ва Ҳиндистонда пахта тозалаш машиналари пайдо бўлди. XIX асрнинг ўрталарида дунё бўйича беш миллион тюк атрофида тола ишлаб чиқариларди. Тола сифати тюкларда ўлчанарди, бир тюк бир юз олтмиш килограмм ёки тўрт юз қирқ фунт оғирликка тенг эди. Бу маҳал пахта ўсадиган мамлакатларда қуйидагича миқдорда: — Вест-Ҳиндистон қитъасида тўрт минг тюкдан сал ошиқ, Бразилияда беш минг тюк, Мисрда саксон олти минг тюк, Африқо мамлакатларида тўрт юз

қирқ минг тюк, Қўшма Штатларда уч миллион саккиз юз саксон минг тюк пахта толаси қайта ишланган. Бу миқдорнинг ярмидан кўпи Англия тўқимачилик корхоналарига келтирилиб, шу ерда қайта ишланган. Амриқо Қўшма Штатларидан ҳам анча хомашё қайта ишланган, пахта матолари тайёрлашнинг жуда кам қисми эса бошқа мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади. Дунё бўйича пахта газмоллари тайёрлашнинг атиги етти фоизи Россия тўқимачилик корхоналари улушига тўғри келган.

Ниҳоят янги аср бонг уради. XX асрнинг 80-йилларида ип-газлама ишлаб чиқариш дунё бўйича ўн маротабадан зиёд ошиб кетади. 40 миллиард метр газлама тайёрланди. Бу хил газламалар Хитойда 12 миллиард метр, СССРда 7,5 миллиард метр, АҚШда 3 миллиард 600 миллион метр, Ҳиндистонда 2 миллиард 200 миллион метр, Японияда 2 миллиард метр, ГФРда 1 миллиард 200 миллион метр, Италияда 1 миллиард метр, Польша ва Францияда 900 миллион метрдан, Руминияда 777 миллион метр тайёрланади. 80-йилларда дунё тўқимачилик саноатининг ҳажми ана шундай эди. Аммо пахта инсон учун фақатгина батис, чит, шифон, чийбахмал ва бошқа газмоллар тайёрланадиган кийим-кечак хом ашёси эмас. Пахта кўплаб озиқ-овқатлар ва рўзгор буюмларига хомашё манбаи ҳамдир. Пахта ёғи юқори озиқ хусусиятларига эга. Ғўза чигити ва поясидан саноат асосида совун, шам ёғи, лок, олиф, кинофотоплёнкалар... ишлаб чиқарилади. Шулар баробарида пахта кучли портлагич моддалар асосини ташкил этади. Пахтани қайта ишлайдиган корхоналарда пахта ёғи ажратиб олинган, қоладиган чиқиндилари — кунжара ва тахтакунжара (шрот) чорва молларининг қимматбахо озуқаси ҳисобланади. Шундай қилиб, ғўза инсонга жуда кўп фойда келтирувчи бебаҳо ўсимликдир. Ҳар бир мамлакат ғўза ўстириладиган майдонларни ва пахта тайёрлашни оширишга интилиши табиий. Ҳозирги пайтда дунё бўйича тахминан саккиз миллион гектар майдонга ғўза чигити қадалади. Йиллик умумий тола ҳажми эса тахминан 32-35 миллион тоннани ташкил этади. Дунё бўйича пахта тайёрлашда Ўзбекистон етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Кейинги беш йилликларда ўлкамизда 5—5,5 миллион тонна атрофида «оқ олтин» йиғиштириб олинган, бу дунё бўйича тайёрланаётган ялпи ҳосилнинг олти-еттидан бир улу-

ди, мамлакатимизда эса ялпи миқдорнинг 75 фойизи демакдир. Умуман, мамлакатимизда ҳар йили 7,5 — 3,5 миллион тонна атрофида пахта тайёрланади. Бу ҳозир ўсимлиқ СССР ва Болгарияда ўсаётганини эътиборга оладиган бўлсак, мазкур давлатлар энг шимолий воҳа ҳисобланади.

Мамлакатимизда тайёрланаётган толанинг асосий қисми дунё бозорига, биринчи галда социалистик мамлакатларга экспортга чиқарилади. Бунинг ўрнига мамлакатимиз машиналар ва асбоб-ускуналар, буғдой ва гўшт маҳсулотлари харид қилади. Иқтисодчиларнинг қисоб-китобига қараганда, қишлоқ хўжалигининг бу гармоғининг энг катта ютуғи — СССРда пахта мустақиллигига эришгани ҳамда бу билан ўз саноатини гўла таъминлаб қолмасдан, уни экспорт қилиши ҳам мумкин. Лекин бу ҳол ҳар доим ҳам давом этмаган. XIX асрда, жаҳон пахта шов-шуви пайти Россияда пахта мануфактуралари — Москва, Петербург ва Иваново-Вознесенскда тўқимачилик корхоналари қурила бошланди. Аммо Россия капиталистлари мушкул қолга гушиб қолади, чунки бу ерда гўза парваришланмас эди, голани Қўшма Штатлардан сотиб олишга тўғри келарди, ташиб келиш нархи юқори бўлганидан газмол ишлаб чиқариш қимматга тушиб кетарди. Ва улар «ўзларида» пахта тайёрлаш имконини қидиришга киришиб, нигоҳини Оренбургнинг жанубий даштлари, Урта Осиёдаги иккита майда давлат — Қўқон ва Хива хонликлари билан чегарадош ерларга тикади. Авваллари ҳам бу ерга россиялик савдогарлар келиб турган, аммо пахта очкўзлиги уларни Урта Осиё билан савдо қилишда кўпроқ эътибор беришга мажбур этади. Утган асрнинг ўрталарида Бухоро, Хоразм ва Фарғона водийсига пахта толаси олиб кетадиган карвонлар бирин-кетин кела бошлайди. Гарчи Мовароунаҳр далаларида етилган пахта сифати Амриқоникидан паст бўлса-да, океан ортдан сотиб олинадиган пахта толалари нархидан бир неча барабар арзон эди. Толани Россия бошқа моллар билан алиштириб олиши ҳам мумкин эди, Урта Осиёда рус қанди, асали, чинни идишлари, майда-чуйда металл буюмларига талаб анча баланд эди. Газламалар бу ерга Россиядан олиб келинарди, негаки газмол машина асосида ишлаб чиқарилганидан маҳаллий ҳунармандлар ишлаб чиқарганига нисбатан арзон тушарди. Урта Осиё хонликлари ва Россия ўртасидаги савдо кенг йўлга

тушади, аммо бу савдо пайига фақатгина қароқчилар хужуми даф соларди. Россия амалдорлари ўзининг даштлик чегарадошларига назар солиб, арзон ишчи кучи билан бир қаторда бу бой заминни қўлга киритиш, Ўрта Осиёдаги майда давлатларни империя таркибига қўшиш фикрига борадилар. Бу ишга шошилиш ҳолда киришиш зарур эди, чунки жануби-шарқдан Англия мазкур давлатларга яқинлашиб келарди. Инглизлар Ҳиндистонни босиб олиб Афғонистон ва Эроннинг жанубий чегараларига кўз ташлаётган эди. Генераллардан Черняев, Скобелев, Головачёв қўмондонлиги остида 1864 йили рус аскарлари Хива в Қўқон хонликларига хужум қилади. 1868 йилда рус қўшинлари Тошкент ва Самарқандни қўлга киритиб, Қўқон ва Хивани босиб олади. Бу ўлкалар босиб олинганидан сўнг қирғиз ва туркман уруғлари Россия империясига кўнгилилардан бўлиб қўшилади. Бухоро амирлиги эса мустақиллигича қолади. Рус ва Бухоро қўшинларининг Ҷирабулоқ тепалигидаги жангидан сўнг 1873 йили шартнома тузилиб, бунда Бухоро амирлиги Россия протекторатига бўйсунганини тан олади. Босиб олинган хонликлар тасарруфи Рус Туркистони деб номланди, пахтачилик суръати эса кескин ошиб кетди.

Гарчи Ўрта Осиё деҳқонлари пахта етиштириш билан илгаридан шуғулланиб келса-да, мазкур ўсимлик афтидан бу ўлгага Ҳиндистондан Форс мамлакатлари орқали ўтиб келган. Лекин гўзанинг тарқалиши аксинча: Ўрта Осиёдан Ҳиндистонга ўтган бўлиши ҳам мумкин. Бизга бир нарс а ойдинки, у ҳам бўлса Ўрта Осиё ва Афғонистон тасарруфида бундан бир неча аср бурун пахта етиштирилган. 1221 йилда Чингизхон ортидан эргашган хитойлик муаррих ва йилномачи Чань Чун Бухоро ва Самарқанд воҳаларида катта-катта пахта плантациялари мавжуд экани ҳақида қайд қилиб ўтган. Гўза хитойлик олимга ёввойи ўсимлик бўлиб туюлади, чунки Хитойда бу даврда пахта етиштирилмас эди. «Бир неча тўп ўсимлик жунидан олдим,— деб ёзади у,— шунингдек, етти бўлак қишки кийимлик газлама сотиб олдим. Газлама жудаям тоза, бежирим ва юмшоқ. Бу ерда ўсимлик жунидан кийимдан бошқа арқон ва ип ҳам қилишаркан». Йилномаларда битилишича, Темур ўзининг кўпнинг сонли лашкарини пахта толасидан қилинган газлама билан кийинтирган. Шундай экан, пахта Ўрта Осиёда қадимдан экилиб келин-

ган, аммо ўз-ўзидан аёнки сотиш учун эмас, балки маҳаллий талаб-эҳтиёжларни қондириш учун парвариланган. Етиштирилган ҳосилнинг жуда кам қисми чегарадош мамлакатлар бозиргонлари ва буюк Ипак йўли билан келган савдогарлар томонидан харид қилинган. Ўрта Осиё хонликлари Россия империясига қўшилгач, бу ўлкада ҳам пахта талвасаси бошланади, қўшилари ортидан арзон хўракни тусаган савдогарлар ёпирилиб келиб пахта толаси юкланган карвонларни тинимсиз равишда бу ердан жўната бошлайди. Рус савдогарлари деҳқонларга маҳаллий бозорларда оладиганидан кўра кўпроқ ҳақ тўлашарди, бу эса пахта етиштириш ва гўза майдонларини оширишга рағбат уйғотарди. Шунингдек, тожирлар майдонларни ижарага ола бошлайдилар, рус қишлоқлари барпо этиб, ўзлари бу қимматли тўқимачилик маҳсулотини тайёрлашга киришадилар. Бу жабҳада князь Рябушинский сингари «тўқимачилик корчолонлари» ҳаммадан ошиб тушарди, унинг Ўрта Осиё заминида 65 минг гектар майдондаги ҳосилни йиғиштириб олишга концессияси бор эди. Тўқимачилик фабриканти Савва Морозовнинг чигит экилган 45 минг гектарга концессияси бўлган. Ҳатто подшо Николай Иккинчи ҳам мўмай даромад кўришдан ўзини четга тортмаган. Унинг 35 минг гектарлик Мурғобдаги пахта плантациясига концессияси бўлган. Мана бу далил эса янада қизиқарли, бутун Россия мутлақ ҳокими ўлкадан ташқарида ҳам қўшимча даромадлар топишга тушган. Бизга маълумки, подшо — эксплуататор, ўзининг ғаразли мақсадларини рўёбга чиқаришда давлат машинасини юргизадиган одам. Аммо социалистик давлатимизда яқинда юз берган айрим ноҳия, вилоят, жумҳурият, ҳатто мамлакат миқёсидаги раҳбарларнинг шахсан тамагирлик қилишига нима сабаб бўлган экан? Улар ўзларига берилган ҳокимиятдан фойдаланиб, виждони сира тап тортмай халқни талон-торој қилди. Менинг эски танишларимдан бири, инқилобчи-оқсоқол Андрей Владимирович Станишевский айтганидек, улар шахсий ва давлат чўнтаклари орасидаги фарқни чалкаштириб юборган эди. Фақат ҳуқуқли давлатгина шахсий бойлик жамғаришга интиладиган «бошлиқлар» ўзбошимчалигига чек қўя олади.

Бироқ Ўрта Осиё тасарруфидаги биринчи рус пахта концессиялари даврига қайтмасдан илож йўқ. Пахта экиладиган майдонларнинг кескин ошиши билан ўлка-

да ирригация иншоотлари қурилиши ҳам кенг қулоч ёйди. Концессионерлар маълум маблағни пахтачилик асосларини яхшилашга ажратиб қўйди. Шу ерда пахта тозалаш заводлари қурилиб, бу билан хомашёни чигити билан олис масофага ташиб юрмасликни назарда тутганлар. Хомашё шу ерда тозаланган, уруғи эса ёғ заводларига жўнатилган, Россияга эса фақат тоза тола юборилган. 1917 йилги Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар Туркистон ўлкасида бир мавсумда 400 минг тонна пахта тайёрланган, шундан 60 минг тоннаси Бухоро амирлиги тасарруфида етиштирилган. Ўша вақтда Бухоро амирлиги тасарруфида пахта тозалаш заводи мавжуд бўлиб, ундан иккитаси амир Саид Олимхонга, иккитаси эса маҳаллий савдогар ва заводчи Мансуровга тегишли эди, қолганлари Россия корчалонлари мулки саналарди. Ўрта Осиё Россияга қўшилганидан сўнг бу ерда пахта тайёрлаш қарийб йигирма маротаба ошди, лекин у маҳаллар қишлоқ хўжалик экинлари орасида пахтачилик асосий ўринга чиқмаган эди. Фарғона водийси, Тошкент ва Сирдарё воҳаларида, Самарқанд атрофларида пахта билан бир қаторда арпа, шоли, нўхот, буғдой экилган. Ўрта Осиёда боғдорчиликка, узумзорлар, мевазорлар барпо этишга муҳим эътибор берилган. Маҳсулдор ерларда ўрик, шафтоли, олма, анжир, анорнинг бир неча нави, беҳи дарахтлари яшнаб турган. Шарқ бозори ҳақидаги овозалар етти иқлимга тарқалган эди. Ўрта Осиё бозорлари аввало узум, мева-чева, сабзавот ва полиз маҳсулотларига сероблиги билан довруқ қозонган. Шунингдек, маҳсулдор ерларнинг кўп қисмини яйловлар ташкил этган. Биргина Бухоро амирлигида қўйларнинг сони беш миллиондан ошиқ бўлган. Осиё табиатининг саховати ва деҳқонларининг эртаю кеч меҳнат қилишига қарамай, туб аҳоли ночор ҳаёт кечирган. Халқ қўли билан тайёрланган маҳсулотдан биринчи галда маҳаллий ҳукмдорлар, бойлар, руҳонийлар, амалдорлар тановул этишган. Шунинг учун ҳам Октябрь инқилобини халқ қуллик асоратидан қутулиш ҳодисаси сифатида қаршилайди. Инқилобнинг дастлабки йилларидаёқ, мўмин-мушфиқлар қутган озодлик бу ўлкага ҳам етиб келади. Халқ ҳаёт соҳиби бўлиб қолади, ер одамларга бўлиб берилади. Фабрика ва заводлар халқ мулки, деб эълон қилинади. Инқилобнинг шиддати ўша йиллари фақат дунёқарашларда эмас, меҳнат зафарла-

рида ҳам акс этиб боради. Россия пролетариатининг чақириқларига қўшилган деҳқонлар пахта майдонлари миқдорини анчагина оширади ва хомашё етиштиришни кўнайтиради. Россия пролетариати тола учун яхши нарх тўлайди, олдиндан тузилган шартномага мувофиқ бу ерга дон, мануфактура, қанд, ёғ ва бошқа зарур моллар келтирилган. Ўлкада қурилажак заводлар учун станоклар ҳамда машиналар юборилади, темир йўллар қурилади. Аммо 30-йилларга келиб бу муносабатлар бошқача тус олади. Марказдаги режаловчи идоралар, устига-устак ҳукумат марказига яхши кўринишни истаган қуйи раҳбарлар мавжуд шарт-шароитларни ҳисобга олмай, ўзбошимчалик билан пахта тайёрлаш планини ошира борадилар. Бутун мамлакатга ёйилган маъмурий-хўжалик механизми ўз таъсирини кўрсата бошлайди. Иқтисодни бошқаришдаги маъмурий-буйруқбозлик услуги халқ манфаатига кам дахлдор эди, машҳур сталинча беш йилликларда асосий диққат-эътибор фақатгина план кўрсаткичларини «сиқиб сувини чиқаришга» қаратилган эди. Шундай қилиб, урушга қадар, 40-йилларнинг бошларида жумҳуриятимизда саккиз юз минг гектардан зиёдроқ майдонга чигит қадалган, ялпи ҳосил эса бир ярим миллион тоннага етган. Сал ўтиб бошланган иккинчи жаҳон уруши ўз қонуниятларини юргизди — урушга нон, гўшт зарур эди, шунинг учун жумҳуриятимизда пахта майдонлари кенгайиш суръати тўхтатилади. Фашизм устидан ғалаба қозонилгани ҳамано ўлкамизга пахта етиштиришни икки баробар ошириш вазифа қилиб қўйилади. 1946 йили Тошкентда бўлиб ўтган қурултойда Сталинга бу тўғрида ваъда берилади, матнни шу пайтда Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг биринчи котиби бўлиб ишлаган Усмон Юсупов ўқиб эшиттиради. У ўзбек халқи номидан беш йилликда, 1953 йилга қадар Ўзбекистонда пахта тайёрлаш ҳажмини икки миллион тўрт юз минг тоннага, ғўза парваришланадиган майдонларни 220 минг гектарга етказишга ваъда беради. Пахта толаси ортидан қувиш диёримиздаги қишлоқ хўжалик шарт-шароитларидан келиб чиқилмаган эди. Аммо «халқлар отаси»га берилган мажбуриятни албатта бажариш лозим эди. Унумдор ерларни пахтазорга айлантириш учун узумзорлар йўқ қилинади, боғлар кесиб ташланади. Яйловлар, озиқ экинлар майдони қисқартирилади. Жумҳуриятда белгиланган муд-

датга қадар астойдил ғайрат қилинса-да, барибир мар-
рага эриша олмайдилар. Бунга қарамасдан, 1960 йил-
га келиб, КПСС Марказий Комитетининг Бош секре-
тари Н. С. Хрушчев пахтакорлар олдига янада улкан
вазифа — уч миллион тонна пахта тайёрлашни мажбу-
рият қилиб қўяди. У жумҳуриятимизга бир неча марта
келиб, катта-катта йиғинлар ўтказган, шахсан колхоз-
совхозларга чиққан, хуллас Ўзбекистонда пахтачилик-
нинг жадал суръатлар билан бориши учун қўлидан
келган барча ишни қилган. Кейинроқ яна: пахта етиш-
тиришни тўрт миллион тоннага етказиш топшириғи
қўйилди. Бу топшириқ номи билан тракторлар плуги
остида, деҳқонлар кетмони тагида яна илгари мавжуд
бўлган боғ-роғлар, сабзавот экинлари ўсган майдонлар
қолади. 1964 йили Н. С. Хрушчев эгаллаб турган лаво-
зимидан олиб ташланди, мўлжалдаги тўрт миллион
тонна ҳосил йиғиштириб олинди. Раҳбарликка партия-
нинг янги лидери — Леонид Ильич Брежнев кўтарил-
ди. Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг биринчи
секретари Ш. Р. Рашидов билан ҳамкорликда у деҳқон-
лар олдига жами пахта тайёрлашни аввал беш милли-
он тоннага, сўнграқ эса олти миллион тоннага етказиш
шиорини ўртага ташлади. Бу шиорни ҳаётга тадбиқ
этиш учун жумҳурият тақдири, миллатидан қатъи на-
зар Ўзбекистонда яшаётган одамлар тақдири гаровга
қўйилди. Бироқ 6 миллионлик йиллик мажбуриятни
забт этишга ақл бовар қилмасди. Қишлоқ хўжалик
оборотидан чиқарилиб, пахтазорга айлантириладиган
майдонлар амалда фойдаланиб бўлинган эди.
Боғ-роғлар тобора камайиб борарди, бозорларда мева ва
сабзавотлар тақчил бўлиб, меҳнаткашлар дастурхонида
қовун-тарвуз тобора сийраклашиб борарди. 1980 йилга
келиб, Ўзбекистонда жон бошига ўртача мева, сабза-
вот истеъмолли мамлакат доирасида энг паст даража-
ни кўрсатарди. Аҳоли витаминларга муҳтожлик сезар-
ди, ўлкамиз болалар ўлими бўйича мамлакатда энг
юқори ўринга кўтарилди — ҳар минг чақалоқдан
43 таси нобуд бўлаётганига сабаб ҳам шунда бўлса
керак. Аммо мажбуриятлар олинган, уни ҳар қандай
шароитда сўзсиз адо этиш керак эди. Жумҳуриятнинг
собиқ раҳбарлари бу мушкул аҳволдан чиқиш йўллари-
ни қидириб топишди. Қишлоқда турмуш маданиятини
юксалтириш баҳонаси билан Марказий Комитет Бюро-
сида, сўнг МК Пленумида қишлоқ аҳоли масканларини

йириклаштириш ҳақида қарор қабул қилинди. Бунинг учун жумҳуриятнинг ўн икки вилоятида жами беш мингдан зиёд қишлоқ йўқ қилиниши талаб этиларди. Қарорда майда қишлоқлар аҳолиси катта бир марказий кўрғонга кўчирилиши, у ерда эса кўпқаватли уйлар тикланиши кўзда тутилган эди. Қишлоқлар бульдозерлар тагида қолди, эски уйлар ўрни, қабристонлар усти пахтазорга айланди. Битта марказий кўрғонга ўн беш-йигирма қишлоқ одамлари кўчирилди, бунга эса жуда қисқа фурсат ажратилган эди. Мабодо қишлоқ одамлари жонажон қишлоқларини ташлаб кетишга қаршилик кўрсатса, туғилган гўшаларидан «ҳайдаб чиқариш» учун дарров милиция ходимлари пайдо бўларди. Майда қишлоқларни тугатиш бўйича тузилган график қатъий эди, бу «иш»нинг ҳисоботлари ноҳия, вилоят партия комитетлари бюроларида тингланар, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетида эса алоҳида штаб ташкил этилган эди. 1975—1985 йиллар мобайнида жумҳурият бўйича уч мингга яқин «хутор» — қишлоқлар кўчирилди. Қиндик қони тўкилган жойни ташлаб кетаётган одамларнинг тақдири ҳеч кимни қизиқтирмасди, уйлари, ўзига яраша боғи, салқинлаб турадиган ариқчасидан айрилиш уларга нақадар оғир ботарди. Қишлоқ одамларига фаровонлик яратиш учун қишлоқ аҳлининг турмуш тарзини бузишди, уларни куч ишлатиб ўн минг киши истиқомат қилиши мўлжалланган типовой бетон уйлар қурилган, кенг кўчалари чанг-чунгга ботган қишлоқларга кўчириб келишди, бу ноўнғай уйлар деҳқон аҳли турмуш тарзига ҳечам мос келмасди. Бу уйларнинг биқинидан пахса уйлар қад ростлади, одамлар эса ана шу уйларга кўчиб ўтишарди, негаки иссиқ об-ҳаво туфайли мисдай қизиб кетадиган бетон қутиларда яшашга имкон қолмайди. «Турмуш маданияти юқори» бундай қишлоқларда кишининг ўртача яшамоғи учун шарт-шароит йўқ эди. Гарчи уйлар режа асосида қурилган, «қулайликлар» — ванна, санитария тармоқлари ўтказилган бўлса-да, ammo мазкур қишлоқларга сув оқизиш, газ юборишни дарров унутиб қўйган эдилар. Мен «ҳамма қулайликларга эга» уйлардан бирини бориб кўрганман, унинг соҳиби ваннани буғдой соладиган жой қилган экан, яна бир ақл-фаросатли уй эгаси эса унитазни товуқхонага айлантирган экан, барибир сув оқиб келмасини билган шекилли. «Юқори социалистик маданият» яратувчи-

ларнинг асл қиёфаси мана шундай эди. «Коммунистик турмуш тарзи ўрнатилажак қишлоқлар» қиёфаси, ҳаёт оқимига қарши борган сохта маданият яратувчиларнинг қиёфаси мана шундай эди. Бироқ, йириклаштириш сафарбарлигига қарамай, жумҳурият собиқ раҳбарларининг жон-жаҳди билан уриниш ва чиранишларига қарамай, укувсиз маҳаллий раҳбарларга орденларни саҳийлик билан улашган Л. И. Брежневга 6 миллион тонна пахта хирмони уюшга берилган ваъда бажарилмай қолди. Халқни руҳлантириш учун Леонид Ильич: «Оқ олтинни олтин қўллар яратади», деб кунда такрорланадиган шиорни ўртага ташлади. 80-йилларда Леонид Ильичнинг автоген ва мрамардан ёзилган мана шу шиори қиёфалари фонида ўзгача салмоққа эга эди. Бундай кўرғазмали ташвиқот қишлоқлар ва ноҳиялар марказларига, вилоят марказлари ва Тошкентга кўрк бериб турарди. Леонид Ильичнинг жумҳуриятимиздаги энг катта портрети Қарши шаҳрининг Бош майдонида ўрнатилиб, унинг баландлиги тахминан ўн беш метр чиқарди. Эсимда бор, Бош секретарга иккинчи марта Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони берилганида портретни иккита автокран ёрдамида туширишган, ўнг кўксига «қаҳрамонлик» юлдузини қадашиб, яна жойига ўрнатишган эди. Уша пайтдаги ноҳия раҳбарларидан бири Брежнев портретини олис-олислардан ҳам кўзга чалиниб туришини назарда тутиб, йигирма газ баландликда ўрнатиш ғояси билан юрарди. Бу тиришқоқ раҳбар Бош секретарни мақташ борасида яққол ажралиб туриш учун салгина кечикиб қолди. Уни Озарбайжон Компартияси Марказий Комитетининг шу пайтдаги биринчи секретари ва Боку шаҳар партия ташкилотининг раҳбарлари доғда қолдирди, аэропортдан шаҳарга кириб келиш йўлида Брежневнинг йигирма газдан ошиқроқ портретини ўрнатишди. Ҳурматли Леонид Ильичнинг Бокуга келишини ойнаи жаҳон орқали кўрсатишганида, уни кузатиб бораётган эскорт, қўлларини силкитиб турган минглаб шаҳарликлар телевидение объективлари эни саккиз метрлик кенг кўкракларидан олий унвонлари ярқираб, Бош секретарнинг ўзи донишмандлар сингари жилмайиб турган улкан полотнода бир зум тўхтаб қолди.

Лекин ўзбек пахтаси юксалишига ҳеч нарса — на чақириқлар, на шиорлар, на саховатли мукофотлар ёрдам берди. «Ватанга 6 миллион тонна «оқ олтин»

етказиб берамиз!» мажбурияти уудаланмади. Бу ўзбек пахтакорлари ёмон ишлади, деган маънони бермайди, аксинча бу рақам нореал эди. Жумхуриятдаги ярим миллион гектар экин майдонларининг икки миллионидида гўза ўстириларди, маълумотларда эса бу майдонларга маккажўхори, беда, сабзавот ва полиз экинлари экилган деб кўрсатиларди. КПСС МК Бош секретарига берилган ваъдани бажаришга кўмаклашадиган «қайд қилинмаган» гектарлар, йил сайин кенгайиб борарди. Булар ҳам фойда бермади. Экин майдонларига қўшиб ёзишдан бошқа, маҳсулот ҳажми ва йўқ толани қўшиб ёзиш ҳам оммавий тус олиб кетди. Ҳосил йиғим-терим пайти кўзбўямачилик билан юзлаб, минглаб, ўн минглаб одамлар шуғулланарди. Кўзбўямачилик умумдавлат хусусиятига эга эди.

«Ватанга 6 миллион тонна «оқ олтин» етказиб берамиз!» шиори Ўзбекистонга фожиа келтирди, шиор эса маҳкум этилди. Йиллик ҳисоботларни қақишганида, пахта тайёрлов пунктлари, пахта тозалаш заводлари, тўқимачилик комбинатларининг ўн минглаб ҳисобчилари миллионлаб тонна йўқ пахтага сохта накладнойлар тўлғазиш ва қабул қилиш билан шуғуллангани аниқланди. Сохта хомашёга пул тўлаш учун ҳисобдан адашиш, маҳсулот таннарини чўтга солганда қўпиш талаб қилинарди. Бу жараёнда иштирок этган кўплаб одамлар ўзларининг жиноятга шерик бўлаётганини аниқ-таниқ англаб етганлар. Дастлаб Брежнев ва сал ўтиб Рашидов вафотидан кейин давлат ҳамёнига келтирилган зарарни тўлаш вақти етиб келди. Мавжуд бўлмаган тонна-тонна пахта учун ҳақ олган, миллион-миллион пуллар ҳисобига кун кечирган, тилла, қимматбаҳо буюмлар жамғарган одамлар, ўз бойлигидан, қариндош-уруғию оиласидан, орден ва медалларидан, эгаллаб турган лавозимидан ажралишга мажбур бўлиб, қамоқхона камераларидан жой олдилар. Суд олдида жавоб бердилар. Бу — фақатгина амал курсисидида ўтирган одамларнинг фожиаси эмас. Бу — жамиятнинг фожиаси, бутун бир авлоднинг маънавий инқирозидир.

Аммо кечаги куннинг аччиқ сабоқларидан тўғри хулоса чиқаришга озгина вақт етмайди чоғи. Бугун ҳам маъмурий идораларда режачилар, статистика идораларида эски усулларга суянган ҳамда кўнглидаги муддоаларини амалиётга тадбиқ этмоқчи бўлган одамлар ўтирибди. Уларнинг фаолияти аввалги жиноятни қайтала-

ши мумкин. Бу идораларда эътиросли одамлар ҳам топиладики, улар Ўзбекистон мамлакатга етарли миқдорда пахта етказиб беришига эътироз билдиришмоқда. Улар бор-йўғи миллион тонна хомашё топширишни етарли, деб ўйлайдилар. Бошқалар эса — тўрт миллион тоннанинг ўзи етарли, қолган майдонларни чорвачиликни ривожлантиришга, боғларга, узумзорларга ажратиш керак, деб таъкидлашмоқда, ерни тўғри тақсимлаш, илмий жиҳатдан исботланган алмашлаб экишга рўя қилиш зарур эканини уқдиришмоқда. Бу мулоҳазаларда эса жон бор. Назаримда, жумҳуриятнинг қанча майдонида пахта етиштириш керак эканини маъмурий йўл билан кўрсатиш ҳеч нарсага олиб бормади. Бунинг учун ер қанчага бардош беради, сув қанчага етади, шунини аниқлаш лозим. Ўзбекистонда пахтачилик халқ фаровонлиги, давлат фаровонлиги манбаи бўлиб қолиши керак — айнан мана шу мулоҳаза асосида режа рақамлари ишлаб чиқилмоғи керак.

АҚИҚ ТОШ

Тарам-тарам оқ йўлли, қизғиш-зарғалдоқранг бу ақиқ тош ҳафсала билан ўлчанган ва қайд қилинган. Унинг узунлиги 16, эни 6 миллиметрдир. Қалинлиги эса бир ярим-икки миллиметр. Тошча гўдакнинг тирноғидай келади.

Бу тош қачонлардир узук кўзига ўрнатилган экан. Қизғиш ақиқнинг сиртига мозийнинг уста рассоми томонидан шартли номдаги «жангчи ва лочин» сурати туширилган эди. Тахмин қилишларича, бу тошнинг умри икки минг йилдан ошиқ эмиш. Тош эса саксонинчи йили Қарши шаҳри атрофида топилган.

Наҳотки олис ўтмишда Қашқадарё воҳасида (бу дарё илгари бошқа ном билан аталган, боз устига ҳозиргисидан кўра бошқа ўзанда оққан) глиптика — қимматбаҳо тошга нақш ўйиш санъати шунчалик камолга етган бўлса? Эндиликда бу санъат тури уларга қоронғидир. Мазкур санъат бизнинг эрамызда бошқа юртда — Европада гуллаб-яшнаган...

Ё ақиқ тош — «жангчи ва лочин» бу ерга кимдир томонидан, бир замонлар олиб келинганми?

Буни ҳалигача ҳеч ким билмайди.

Маҳаллий қишлоқ аҳли, айниқса қадим асрлар аф-

соналарини даҳлсиз сақлаб келаётган қариялар топилдиқ ҳақида эшитсалар-да, ҳеч ажабланишмади. «Э-ҳа, Искандар Зулқарнайн олмоқчи бўлган, лекин ололмай қолган узук-да...» деб қўйишди улар.

Мен кўплардан сўраб-суриштириб, тарихчи ва археологлар билан маслаҳатлашиб, бунинг қандай юз берганини ўзимча тасаввур этишга уриндим...

* * *

Эрамизгача бўлган 329 йили Искандар Зулқарнайн Ўрта Осиёга юриш қилади. Қудратли, гуллаб-яшнаётган Бақтриянинг бой шаҳарлари — Бухоро ва Марокандани босиб олиш Искандарнинг бош мақсади эди.

Юнон-Македония қўшинлари Бухорони оппа-осон таслим этгач, Мароканда томон йўл олади. Аммо ярим йўлда, кўплар учун қутилмаганда Искандар тўсатдан ўз армиясини ўнгга, жанубий-шарққа — Новқат шаҳри томон буриб юборади.

Қадимий бу шаҳар ҳозирги Қарши шаҳридан унчалик олисда эмас.

Искандар қўшинини нега бу томонга буриб юборган?

Муаррихларнинг гувоҳлик беришича, жаҳонгирнинг аъёнлари орасида Мелекенон исмли қоҳин ҳам бўлган экан. Қунларнинг бирида у ҳукмдорнинг қабулига кириб, унга муҳим бир сирни айтиб берган экан. Мелекенон ёшлигида кўчманчиларга асир тушган ва кўчманчилар уни яхши табиб сифатида Новқат ҳокимига сотишган. Қоҳин Новқатда ўн йилдан ортиқ подшоҳ оиласининг табиби бўлиб яшаган ва шаҳар қалъасининг тузилиши, сарой ҳаётини ипидан игнасигача ўрганган.

Мелекенон Искандарга айтиб берган муҳим сирлар орасида, Сесиметрага тегишли уч мўъжизани ҳам қистириб ўтади. Мўъжизаларнинг биринчиси — игналари ферузадан ишланган тилла типратикан бўлиб, маҳаллий аҳоли тилла типратиканни муқаддас билар ва унга сиғинар экан. Иккинчи мўъжиза йирик ақиқдан бениҳоя моҳирлик билан яратилган муқаддас яшил қурбақа эди. Типратикан ва қурбақа ибодатхонада сақланад, катта ҳайитларда, худоларга сиғиниш маросимлари пайтида халққа кўрсатилар экан.

Мелекенон учинчи мўъжиза ҳақида алоҳида тўхталади. Мўъжиза қўлидаги таёғига лочин турган жангчи-

нинг ақиқ тошга ўйилган тасвири эди. Жангчи тасвири ўткир заргарлик нафосати билан ўта назик ва аниқ қилиб, тирноқдек келадиган зумрадга ўйиб ишланган экан. Бу тошча узук кўзига ўрнатилган ва Новқат подшоҳи узукни чап қўлига тақиб юрар экан. Ҳакимнинг айтишича бу узук мардлик, жасорат, оқиллик рамзи бўлиб, узукка эга бўлган киши ҳеч қачон мағлубият аламини тортмас, ҳеч қандай ёвга бўйсунмас ва ўша узук эгасининг мамлакатидаги халқ мангу бахтиёр бўлар эмиш.

Афсоналарда айтилишича, Искандар коҳин Мелекеноннинг ҳикоясини эшитиб, қўшинини иккига бўлади. У асосий кучларини шарққа Мароканда томон юришига фармон беради, ўзи эса бир қисм аскарлари билан тоғ доvonлари ва саҳролар ошиб, Қашқа воҳасига қадам босади ва қўлбола ариқ бўйида жойлашган Новқат шаҳри ҳамда қалъаси устидан чиқиб қолади.

Шаҳар қалъаси улуғвор ва қудратли эди. Қалъа деворининг баландлиги қирқ қулочдан ошиқ ва энли девор беш чақиримли ҳалқа бўлиб шаҳарни ўраган. Ичкарида иккинчи қалъа девори, унинг ҳам ичкарисида эса сарой қалъаси — шаҳристон бор эди.

Искандар Зулқарнайн қўшини билан қалъани қуршаб олиб, қўмондонлик нигоҳи-ла қалъа иншоотларини қандай баҳолагани бизга маълум эмас... Аммо у шаҳарни олиш осон кечмаслигини билади. Шундай бўлса-да, қамал қилинганларнинг хато қилиши ва ўз аскарларининг кўтаришки руҳига умид боғлайди. Гўзал нарсаларнинг қадрига етадиган, ноёб буюмларни қандай қилиб бўлмасин ўзгалардан тортиб олувчи жаҳонгир қалъага ҳужум бошлайди.

Босқинчилар Новқат қалъасини эгаллаш учун икки ҳафта ҳаракат қиладилар. Бошқа қалъаларни босиб олгани каби ёппасига ҳужум уюштирадилар. Омонат, шалағи чиққан нарвонларда юқори кўтарилишга уриниб кўрадилар. Манжанақлар отиб, шаҳарни ўққа тутадилар, дарвозаларини эса тошпаррангга оладилар. Бироқ, дарвозалар мустаҳкамлигича очилмай қолавереди. Энли деворлар устида турган новқатлик жангчилар душманга найза улоқтириб, тош отиб, нарвонларини синдирадилар... Шаҳар таслим бўлмайди. Шундай қилиб, Искандар қўшини қалъа ҳимоячиларининг собит продаси ва жасоратини енга олмайди.

Шу орада Мароканда остонасидаги қонли жанглар-

да асосий кучларнинг аҳволи оғирлашгани, зафар йўли ниҳоятда оғир кечаётгани хусусида хабар келади. Искандар Зулқарнайн бу ишни кейинга сурмайди. У Новқатни тарк этишга мажбур бўлиб, қўшинини Марокандага ташлайди ва даҳшатли жанглардан сўнг гўзал бу шаҳарни ишғол этади.

Тақдир тақозасига кўра Искандар Зулқарнайн Новқатга қайтиб келолмайди ва шаҳарнинг уч мўъжизасидан воқиф бўлолмайди. Феруза игнали тилла типратикан, зумрад ақиқ қурбақа ва толе келтирадиган жангчи ва лочин суврати акс этган узук шу-шу шаҳарда қолиб кетади...

* * *

Новқат Зулқарнайндан сўнг ҳам кўп асрлар яшади. Вақти-вақти билан қайта қурилиб турган, қалин деворлар билан ўралган қалъада ҳаёт бир маромда кечади. Фаровон, тўкин-сочин ўлка осмонида бир неча аср ўтгач, яна қора булутлар пайдо бўлади: шаҳарга араб босқинчилари қилич кўтариб келадилар. Ўт ва қон ила улар узоқроқ ерларда ўз ҳукмронликларини ўтказган, бўйин эгмаганларга шафқатсизларча қилич сермаган эдилар, мусулмонлик ақидаларига тўғри келмайди деб, инсоният улуғлигининг беҳисоб бебаҳо асарлари — деворий суратлар, ҳайкаллар ва бошқа тасвирий буюмларни яқсон қиладилар... Бу қирғин баронда тилла типратикан, зумрад қурбақа ва «жангчи ва лочин» ақиқи қандай қилиб омон қолганига ҳайрон қоласан киши?

Араблар Новқатни ер юзидан супуриб ташладилар, халқ қириб ташланди, омон қолган қисми эса даҳшат ичида мазористонга айланган шаҳарни тарк этади. Новқат шу тариқа ўлик шаҳарга айланади.

Араб босқинчиларидан сўнг бу ерга яна бинокорлар, хунармандлар, деҳқонлар келишади. Новқатдан узоқ бўлмаган жойда, Қашқадарёнинг қайрилиш жойида, яна деворлари маҳобатли ва мустаҳкам шаҳар қура бошлайдилар. Бу шаҳар Насаф деб юритилади. Орадан бир неча аср ўтиб Насаф бошига Новқатнинг куни тушади... Уни Чингизхон навкарлари аямай талашади, ўт қўйишади, Насаф ўрнида улкан тупроқ уюми қолади. Мазкур шаҳар харобаларини ҳозир ҳам учратиш мумкин.

Бироқ, Қашқадарё водийсида ҳаёт тўхтаб қолмади. Босқинчиларнинг янги галаси устидан тарих ўз ҳукмини ўтказди: азал-азалдан шу ерда яшаб келаётган халқ жанговар экан. Одамлар ер юзидан сидириб ташланган Новқат ва Насаф шаҳарлари ўрнида янгидан шаҳар тиклаб, уни Қарши деб номладилар. Шаҳар номининг ўзида чуқур маъно бор эди; Қарши, демак барча душманлар ва бузгунчиларга қарши, шаҳарларни ер юзидан супуриб, абадий йўқ қилиб ташлаш ниятидаги барча босқинчиларга қарши демақдир...

Қаршининг оқсоқоллари эслашича,— бу фотосуратларда ҳам тасдиқланади,— асримиз бошларида ҳам шаҳар улкан лойдеворлар билан ўралган эканки, унинг устида мудофаа миноралари қад ростлаб тураркан. Унчалик узоқ бўлмаган даврда бу девор ва миноралар кимни кимдан ҳимоя этиши мумкин эди? Инқилобдан сўнг деворлар қулаб тушди, эндиликда эса Қаршининг қулфланадиган дарвозалари йўқ. Энди шаҳарни ҳеч ким безовта ҳам қилаётгани йўқ. Пахсадеворлар ва миноралар осуда мамлакатнинг осуда шахрига, даштга ҳаёт инъом этаётган, дашт марказидаги шаҳарга не учун даркор?

Қарши ҳам энига, ҳам бўйига ўсмоқда, хиёбонларида турфа атиргуллар кўзни қувонтиради, тунда эса кўчаларидаги чироғлар бамисоли тунги юлдузлар каби жимирлайди. Бу ерга мамлакатимизнинг турли бурчакларидан одамлар кўчиб келиб, туб аҳоли билан иноқ ҳаёт кечирмоқда. Ҳаво йўллари орқали Қарши, Москва, Ленинград, Тошкент, Кавказ, олд Ўрол даштларию Помир водийси билан туташган...

Жумҳуриятимиз жанубида инқилобий ўзгаришлар бўлгунча Қарши Бухоро амирлигининг вилоят шаҳарларидан бири бўлиб қолаверди. Узоқ Оврупада бўлган умумбашарий ўзгаришлар уни четлаб ўтаверди. Бу ерда ҳамон Чингизхон давридагидай сўфиларнинг азонги қичқиригидан халқ уйғонарди ва кечгача мисгарлар, усталарнинг тарақ-туруқ шовқинию мешкоблар чақириғи кишининг қулоғини қоматга келтирарди.

Қаршида карвонсаройлар мўл эди. Самарқанду Бухоронан отланган карвонлар шаҳар орқали Термиз, Афғонистон, Ҳиндистон сари ўтиб кетарди.

Маҳаллий одамлар Новқат ёнида Искандар Зулқарнайн лашкари билан олиб борилган ярим ой жангни, араб босқинчиларига қарши жон-жаҳди билан кураш-

ган эркпарвар Муқанна бошчилигидаги қонли урушни тарих ўқув қўлланмаларидан ўқиб ўрганган эмас, улар ота-боболаридан эшитган. Эски харобалар ўрнида ўша даврдаги ҳаёт парчалари қолиб кетган.

Шаҳар ҳақида афсоналар кўп. Аммо улар орасида энг қизиқарлиси Новқат подшоҳининг узуги, яъни жангчи ва лочин суврати акс этган узук ҳақидагисидир.

Айтишларича, Искандар зулмидан шаҳарни омон олиб қолган узук асрлар оша авлоддан авлодга, подшоҳликдан подшоҳликка ўтавериб, шаҳарни ҳар хил балою қазолардан омон сақлаб қолган экан. Ахийри яна шаҳар устига ёв ёпирилиб келади. Араблар Новқатни олти ой давомида қамал этади. Улар бир неча ҳамла-лар билан қалъани қўлга киритолмайди, қалъадагилар эса ҳеч қандай мадад ололмайди. Озиқ-овқат заҳиралари тугайди, сув тугайди. Ўлимдан бошқа йўл қолмайди. Шунда жанговар новқатликлар етти ёшидан етмиш яшаригача бир тану бир жон бўлиб, сўнгги жангга киришади.

Новқатликлар жангчи ёнида жасурлик билан уруш олиб боради, душман олдида саросимага тушмайдилар. Шаҳар ҳимоячилари бирин-кетин нобуд бўла бошлайди. Араблар барибир қалъанинг ёшгина ҳукмдорини қўлга олишади. Шаҳаншоҳ эса афсонавий узукни ютиб юборади ва душманларни танг қолдириб осмонга кўтарилиб кетади, шу куйи жирканч асирликдан, балки азоб ва қатлдан қочиб қутулади.

Афсона қисқа, лўнда бўлса-да, лекин гўзалдир. Барибир далил далилликгича қолаверади, ҳозиги Қарши шаҳри яқинида иккита қалъанинг қолдиқлари бор. Биламизки, уларнинг бири Новқат, иккинчисиники эса Насаф. Маҳаллий халқ бу ерларни эъозлайди, қўлларидан келганича авайлаб-асрайди.

Новқат (ҳозир бу харобалар Ерқўрғон деб аталади) харобаларида илгарироқ сирли ишонч, бидъатна-растлик мавжуд эди. Масалан, 1913 йили чор ҳукумати амир Саид Олимхон билан шартнома тузиб, Бухоро — Термез темир йўлини қуришга киришади, бу йўл эса айнан Ерқўрғон устидан ўтарди.

Қурувчилар Новқат харобалари ётган Қорабайир қишлоғига етиб келганида шу атрофдаги қишлоқ аҳлини безовта қилди. Гап шундаки, лойиҳага биноан темир йўл кўҳна шаҳарни қоқ иккига ажратиб ўтиши зарур эди. Ер билан битта бўлган шаҳар ва унинг одамларини

безовта қилиш, ислом ақидаларига кўра бахтсизлик келтирарди. Қурувчилар қалъа деворларини ўпира бошладилар, тарихий харобалар, маданият қатламлари Новқат кўчаларига чиқариб ташланаверди. Ўз-ўзидан аёнки, Қорабайир аҳли тарихчи ёки археолог эмас эди. Уларнинг ҳеч қайси бири бу соҳада малакага эга эмас эди. Бироқ, улар имкони етганича Новқатни асрашга бел боғладилар. Улар амир ҳузурига ҳомийларини юбордилар, изн сўрадилар, аммо буларнинг барчаси наф бермади. Иш давом этаверди.

Шунда деҳқонлар ўз билганларича тадорик тутдилар. Қурувчилар кундузи қазиган жойларни кечаси кўмиб ташлай бошладилар. Тозаланган жой яна асл ҳолига қайтарилаверди. Бу ҳол бир неча ҳафта давом этдики, оқибатда амир Олимхон бу ерга кўриқлаш учун сарбозлар гуруҳини юборди. Новқат қолдиқлари шафқатсизларча сўкиб ташланди. Мана шундан кейин ҳам уч мўъжиза — типратикан, қурбақа ва узук — бусбутун қолганига ҳайрон қоласан?

Темир йўл бўйлаб поездлар қатнай бошлади. Сўнг жаҳон уруши қалдироқ солди, инқилоб садоси бу ўлкага ҳам етиб келди. Шундан кейин бу ерлар сукутини ҳеч ким бузмади. Лекин археологлар режасида Новқатни очиш ишлари белгиланган эди, негаки, халқ тарихи, маданияти йўқолган шаҳар билан боғлиқ эди-да. Бироқ, Ўзбекистон заминида ўтмиш ҳақида маълумотлар берадиган бундай маконлар юзлаб топилади. Аммо Ерқўрғонга навбат қачон келишини ким ҳам биларди дейсиз?

1973 йили Қашқа воҳаси улкан ишларнинг маркази бўлиб қолди. Ватанимизнинг қудратли техникаси, мамлакатимизнинг индустриал қуввати, инженерлик лаёқати туфайли кўз кўриб, қулоқ эшитмаган нарсалар амалга оширила борди: чўлнинг кўп асрлик чанқоғини қондириш учун Амударё сувини чўлга буриб келиш, бу ерларда ўнлаб замонавий қишлоқ шаҳарчалари бунёд этиш, йирик деҳқончилик воҳаси ташкил этиш режалаштирилди. Сув туфайли ўлик дашт инсон манфаатларига хизмат қилиши керак эди.

Қарши магистрал канали трассасини қазिश бошланганида яна Ерқўрғонни кесиб, кўҳна Новқат харобалари устидан олиб ўтишга тўғри келиб қолди. Аммо замона бошқача эди. Тарихий қимматга эга обидаларни кўриқлашга давлат, халқ ғамхўрлик қила бошлаган

эди. Бу ерга қурувчилар келмасидан олдин археологлар етиб келишди.

Улар сабр-тоқат ва эҳтиёткорлик билан қарич-ма-қарич тарих қатламларини оча бордилар. Қудратли қурувчилар лашқари эса олимлар иши битмагунча кутиб турдилар. Тонналаб тупроқ ғалвирдан ўтказилиб, синчиклаб текшириб чиқилди. Яна қазिश ишлари давом эттирилаверди. Археологлар олдида ибодатхонанинг гиштин хоналари намоён бўлди. Новқатнинг энг ҳашаматли иморати — ибодатхона очилди. Гишт синиқлари орасида, гўзал буюмлар гадоси Искандар Зулқарнайн кўзини ўйнатган ўша машҳур феруза игнали типратикан ялтираб ётарди! Сарой ибодатхонасида, меҳроб ёнидан эса Новқатнинг иккинчи мўъжизаси — яшил ақиқ қурбақа топилганда кўп нарсаларга гувоҳ бўлган археологлар ҳам ҳайратдан ёқа ушлаб қолдилар. Афсона уларнинг кўз ўнгида ҳақиқатга айланган эди.

Шунингдек, бу ердан аёл ҳайкалини ҳам топишди. Олимларнинг аниқлашича, бу сув ва ҳосилдорлик маъбудаси — Анахитанинг сийрати экан. Илгари бундай топилдиқлар яхшилик келишидан огоҳ берган, бунинг устига сув маъбудаси ёруғликка чиқдим, демак бу ерда ҳам улкан суғориш ишлари амалга оширилади. Ёш археолог Рустам Сулаймонов ва унинг ўртоқлари, албаттаки, бундай яхшилик аломатларига ишонишмайди. Лекин буларнинг ҳаммаси рамзий маънода. Устига-устак Рустамнинг тан олишича, нишонларга эмас, афсоналарга суянган эди. У бу афсонани ўртоқларига сўйлаб берган, шу атрофдаги мактаб ўқувчиларига баён этганки, ўқувчилар археологларга кўмак берган. «Шу ерда учта мўъжиза бор. Агар яхшилаб қидирсак, уларни албатта топамиз», деб ишонтира билган.

Типратикан ва қурбақа топилди. Узук қаерда экан?.. Агар афсоналарга тўлиқ ишониладиган бўлса, у йўқ, ахир унинг ёрдамида Новқатнинг сўнгги шаҳаншоҳи самога учиб кетган эди-ку... Йирик қўрғонда жимитдай нарсани топишнинг ўзи бўладими? Ахир Новқатда йигирма минг одам яшаган экан. Бу ерда бир нечта саройлар, ибодатхоналар, ҳунармандлар устахоналари, озиқ-овқат омборхоналари, ҳовузлар мавжуд бўлган. Буларнинг ҳаммаси эндиликда харобалар тагида қолиб кетган. Мабода узук бўлганида ҳам, уни қаердалигини аниқ айтиш душвор эди.

Шундан сўнг археологлар қадимги зардўштиylарнинг муқаддас хонақоҳларини очишди. Улар бу кўрғондан шаҳар халқининг мурдалари идишларга солинган кўплаб ассуарийларни топишди. Бу ерда бошқа нарса йўқ эди.

Бир мунча вақт ўтгач, уй харобалари остида кулоллик буюмлари турадиган омборхонани топишди. Бу озмунча муваффақият эмас. Ўрта Осиёда бунчалик кўп миқдордаги бежирим ва нафис ишланган кўзалар, хизматкор ҳайвонларда сув олиб юриладиган мешкоблар, буғдой солиб қўйиладиган катта-катта хумлар, куйдирилган қизғиш-жигарранг гилдан ишланган ўйинчоқлар топилган эди. Ахир бу буюмларнинг ёши бир ярим минг йил атрофида эди. Бу ерда ўн беш аср муқаддам яшаган одамларнинг маданияти ва турмуш тарзидан ёдгорлик эди булар...

Археологлар эса сиртдан кўзга кўринмас майда ишларини давом эттиравердилар.

* * *

Новқат ҳукмдорининг саройи анча катта экан. Унинг ҳажми 100×60 метр эди. Уч метр қалинликдаги қум ва тупроқ остига кўмилган саройнинг деворлари қалъаники сингари қалин ва мустаҳкам эди. Гиштлар моҳир усталар томонидан терилган эдики, деворнинг тўрт томонида ҳам даврнинг шафқатсиз зарурати — ўқ отадиган туйнуқлари бор эди.

Сарой жуда муҳташам қурилган бўлиб, унинг ўртасида улкан зал, бир неча қабул маросимлари ўтадиган хоналар, шоҳ хобғоҳи, озиқ-овқат омборхоналари, аёллар хоналари бор эди. Омборхоналарнинг биридан дон солинган хум топилди. Маълум бўлишича, қамалдаги шаҳар аҳолиси оч қолган эса-да, уруғлик донга тегмаган, яхши кунларда ерга яна сепишга умид қилган... Аммо уларнинг умид дони ер тагида бир ярим минг йил ётди. Шу-шу Новқат аҳли дони сепилмай қолган.

Археологлар булар ҳақда бот-бот мулоҳаза қилишган, фикр алмашган. Улар қурилиш зонасига тушган майдонни кўздан кечириб тамом қилдилар. Бир неча йилдирки, катта каналда сув оқмоқда, уйғонаётган Қарши дашти одамларга ҳосил кетидан ҳосил улашмоқда. Лекин олимлар ер тагида қолган шаҳардан кетганлари йўқ. Эндиликда улар топилдиқ нарсаларнинг

хаммасини, ҳатто сўнги донга қадар аниқлаб олишлари даркор.

Сеҳрли узукдан умид узилган бир маҳалда, 1980 йилнинг ўрталарида археологнинг ўткир нигоҳи шапалоқдек қотган лойга тушди. Бамисоли кимдир бу бир парча лойни қўлида ғижимлай-ғижимлай ташлаб юборгану лой қотиб, тупроқ орасида қолиб кетгандай. Нозик бармоқлар ва нозик асбоб-ускуналар ёрдамида сирли муштдай лой парчаси тозаланиб, унинг орасидан ўша машҳур ақиқ тошли узук чиқди...

Узукдаги расмга разм соламиз. Ҷимитдеккина ақиқ тошнинг қоқ ўртасида оқиб ётган тарам-тарам оқ чиқиқчалар. Ақиқнинг диққат билан миниатюра жадвалига ўхшаш силлиқланган юзасига таёғига лочин қўндирган овчи тасвири туширилган. Афсонада бу одам жангчи дейилади. Аслида-чи? Сипоҳми? Шаҳаншоҳми? Қоҳинми? Узунлиги ўн олти миллиметр, қалинлиги олти, эни бир ярим-икки миллиметр келадиган ақиқ сиртидаги тасвирга қараб, уни тошга нақш ўйиш санъатининг нодир намунаси деса арзийди. Овчининг бўйи бир сантиметрга етар-етмас, аммо расм шу қадар тоза ва тиниқки, унда инсон гавдасининг барча гўзаллиги жамулжам эди! Овчининг мускуллари қабашиб турибди, бақувват ва таранг қўлидаги таёққа лочин қўнган. Овчининг ҳам, лочиннинг ҳам нигоҳи олисларга қадалган.

Мана шу бир сантиметрли тасвир ўзида бутун бошли манзарани, бутун бир даврни акс эттириши билан характерлидир. Бу мўъжизакор ақиқ тошга тикилганнинг сайин шунчалик кўп фикр ва туйғу уйғотаверади... Бир ярим минг йил бурун гўзаллик меъёрини топа билган Устанинг асари йигирманчи аср одамларини ҳам ҳайратга солмоқда. Бу Инсоннинг санъатдаги камолот чўққиси, инсон донишмандлиги ва маҳоратининг тасвири эди. Инсон орзу-умидлари, шу орзу-умидларнинг авлоддан авлодга ўтиб келиши, умидларнинг мангулиги акс этган эди узук кўзидаги овчи тасвирида. Бу наққош ким эди?.. Ўйлайманки, ҳали бу сюжетни давом эттирадиган қалам соҳиблари чиқажак. Ўйлайманки, Новқат тепалигида топилган буюмларни қайд этадиган, изоҳлайдиган, куйлайдиган одамлар чиқажак...

Қарши инталийсини ким яратганлиги бизга қоронғи. Аммо қадимги Новқатнинг бу мўъжизасида ҳаётнинг туб маъноси — гўзаллиги акс этган. Инсон

ҳамиша гўзалликка, эзгуликка интилган. Санъатдан такомилга, маҳорат чўққисига интилган. Асрлар оша авлодларни ҳайратга солувчи санъат мўъжизалари яратган.

Кўҳна ақиқ тош-инталийлар археологлар томонидан унчалик кўп топилган эмас. Ўз-ўзидан аёнки, уларнинг ҳаммаси қайд қилиниб, ҳисобга олиниб борилади. Олимларнинг айтишича (биринчи тадқиқот шундан далолат бермоқда), қимматбаҳо тошларга ўйилиб туширилган бундай тасвир ҳеч қаердан топилмаган экан. Жумладан, эрамизгача бўлган биринчи минг йилликка алоқадор момақалдиروқ сочувчи Муштарий акс эттирилган тош бор. Айтишларича, қиёфалар ўхшаш экан. Шу рост бўлса, узук янаям сирлидир. Эҳ-ҳе, Юпитерга қаерда сифинишган эди-ю, Қарши дашти қаёқда дейсиз... Бунда бир уйғунлик бормикин?..

Ўйлайманки, буларнинг ҳаммаси келажакда ҳал этилади. Бунга бир йил эмас, бир неча йиллар зарур бўлади.

Узоқларга тикилиб турган овчи ва лочин тасвирланган узук билан ёнма-ён сув ва ҳосилдорлик маъбудаси Анахитанинг туриши Новқат аҳлининг ўша узоқ даврларда ҳам янги ерлар очишга, даштга сув чиқаришга бўлган муқаддас орзусининг ифодасидир. Ҳа, халқ орзуси санъат асарларида муҳрланиб авлодларга етиб келди.

* * *

1980 йили Қарши шаҳридан бир неча чақирим наридаги йўқолган шаҳар харобалари ўрнида, «жангчи ва лочин» сурати акс этган ақиқ тош ҳақида айтиб бермоқчи бўлган нарсалар шулардир. Бу ерга бир нарса ундириш умидида келган Искандару бошқалар ҳам ҳеч нарса ололмай кетдилар. Биз эса мазкур шаҳарга аждодларимизнинг меҳнат ва истеъдодига қойил қолиб, уларни ўрганмоқчи бўлиб, даврлар алоқасини мустаҳкамлашдек улугвор истак билан келдик. Биз эса ўзимизни бу хазинанинг муносиб ворислари деб аташга ҳаққимиз бор, бу мўъжизалар эса афсоналарда таъкидланганидай, бизга толе, иқбол келтиражак!

ШАҲРИСАБЗ ЖИЛОСИ

Инсон ҳаёти маълумки, илк манбасини дарёлар водийсидан олади. Дарёлар эса тоғлардан бошланади. Бизни тоғлар ўзига чорлаб туриши ҳам шундан эмасмикин? Афсонавий Антей она заминга таяниб, қудратли куч соҳиби бўлган эди, — шундайин биз ҳам маънан тоғларга суяниб, тобланамиз, ўзимизни бадбин хаёллардан фориг этамиз...

Помир тоғларининг улугворлигини ким билмайди дейсиз? Шарқдаги аксари дарёлар суви худди шу тоғ қояларидан бошланади. Инсон умрининг аввали ҳам худди шу тоғ ёнбағирларида ўтган — ахир Помир этакларидаги Тешиктош горидан инсоният кулбаси топилди-ку.

Тоғлар этагида бугунги кунда ҳам ҳаёт яшнамоқда, қоялар бағрида минглаб қишлоқлар ястаниб ётибди, масалан, Зарафшон водийсида Шарқ қаҳрабоси — Самарқанд шаҳри шовқин-суронларию милтираган чирроқлари ила кўзни яшнатиб турибди. Қадимий ва бетакрор Шаҳрисабз эса донг таратишу шухратда ундан сал-пал ортда қолган.

Шаҳрисабз Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларидан фақат бу ерда Темур туғилгани билан фарқланмайди. Шаҳрисабз шундай бир шаҳарки, — бу фикрни кўплаб олимлар ҳам таъкидлашади — ўз вақтида меъморлик услуги ватани, шаҳарча турмуш ўчоғи бўлиб танилдики, унинг бетакрорлиги шу музофотдаги шаҳарлар туғилиши ва тараққийсига замин ҳозирлади.

Шаҳрисабз ёдгорликларининг мафтункорлигига боқиб, беихтиёр Самарқанд Регистонини, Бухоро ва Хивадаги меъморлик майдонларини, ўлик ва тирик бошқа шаҳарларнинг ҳайратли бинолари ёдингга тушади. Хаёлот учқурлиги, камалакдай ранглар жилоси, иморатлар тузилишидаги пухта аниқлик, яхлитлик ва оддийлик ҳар қандай кишини тонг қолдиради. Уларга тикилиб, ҳеч қачон эскирмайдиган, инсон қалбидаги жамики яхшиликлар, донишлигу истеъдодни ўзига сингдирган ўлмас бир қўшиқни тинглагандай бўласан. Бу бир кишининг эмас, бутун бир халқ истеъдодининг бебаҳо намунасидир.

Сиз буларни Самарқанд Регистони ёки Шохизиндасида, Хивадаги эртакона Ичонқалъада кўргандай дарров тайёр ҳолда илғаб ололмайсиз. Аксинча, Шаҳрисабз

аста-секинлик билан сизни ўзига ром қилиб олади. Сиз бир қаватли уйлар саф тортган кўчаларни қадам-ба-қадам кезаётганингизда, худди асрлар остонаси бўйлаб сирли, кўзга кўринмас ришта орқали юргандай бўласиз... Мазкур ришта олий қадриятлар ҳақида, киши ҳаётида тарихнинг тутган ўрни ҳақида ўйлашга мажбур қилади.

Сиз шаҳарга боқиб турибсиз, шаҳар эса сизга бу ёруғ оламда ёрқин из қолдирган эзгу ишларнинг, меҳнат ва мурувватнинг ўзи аниқлаб берган йўлидан оғишмай боришни васият қилиб қолдирган ўтмиш кунлар ва аждодлар ҳақида ҳикоя қилиб бераверади.

Сиз, ана Оқсарой харобаларига тикилиб турибсиз. Темур томонида ўйланган ва қурилган Оқсарой ҳокимият қудрати рамзи бўлиб, унинг деворлари тагида ўн минглаб кишиларнинг жасади кўмилган.

* * *

Ўша ўзоқ мозийда бу қасрнинг ўрни теп-текис майдон бўлган. Бугун эса унинг атрофига атиргуллар ўтқазилган... 1379 йили Темурнинг амри билан босиб олинган мамлакатлардан бу ерга сон-саноксиз асирлар тўдаси ҳайдаб келтирилган эди. Фақат Хоразмнинг ўзидангина эллик минг асир олиб келинган. Улар орасида Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар фуқаролари ҳам бор эди.

Темурнинг фикрича, ушбу қаср такрорланмас бўлиши, дунёдаги бирорта меъмор унинг қурилиши сирини билмаслиги, хулласи калом, қаср жаҳонгирнинг қудратини ўзида гавдалантириши лозим эди.

Ҳозир бу қасрдан аркка кираверишдаги икки катта тўсин қолган, холос. Бизгача етиб келган ушбу тўсинлар саройнинг ўз вақтида нақадар гўзал ва улуғвор бўлганидан далолат бериб турибди. Уларнинг сақланиб қолган бир қисми 16-18 қаватли уйлар сингари осмонга бўй чўзган, арkning равоғи эса қарийб 22 метрга тенгдир. Бу Самарқанддаги машҳур Бибиҳоним мачити арки равоғидан ҳам 4 метрга баланд. Мана шулардан кўриб турибмизки, Оқсарой қасри жуда улкан, мукамал, гўзал ва такрорланмас, улуғвор бир қаср бўлган. Аммо, бу саройнинг ҳақиқий таърифини уни ўз кўзи билан кўрган кишигина айтиб бериши мумкин.

1404 йили Шахрисабзда, Темур сайройида бўлган Испания қиролигининг элчиси Рюи Гонзалес Клавихо ўз кундаликларида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: «Мен подшонинг амри билан қарийб 20 йилдан бери қурилаётган катта бир саройни кўрдим. Бу саройнинг кириш жойи жуда узун бўлиб, пештоқи жуда баланд эди. Кириш жойининг ўнг ва чап томонларида турли хил нақшлар билан безатилган, гиштан силлиқ қилиб қурилган арklar қад кўтариб турибди. Кенглиги 300 қадам бўлган катта ҳовлидан сўнг, подшонинг тахти ўрнатилган залга кираверишда баланд ва катта эшик кўринади. Эшик зарҳал ва зангори ранглар ила безатилган, кошинлари жуда ҳам нафис ишланган. Эшикнинг устида, энг ўртада, қуёшда ўтирган шер тасвири туширилган, четларида ҳам худди шунақа — бу Самарқанд шоҳининг гербидир. Бу эшикдан тўғри тўртбурчак шаклида қурилган саломхонага кирилади. Мазкур хонанинг деворлари зарҳал ва зангори бўёқлар билан безатилган, кошинлари силлиқланган, шифти ҳам бутунлигича зарҳалланган.

Ҳовлида жуда кўп мевали ва манзарали дарахтлар мавжуд. Унда кўпгина ҳовузлар ва боғлар бор. Бу боғни кўрганингизда, ёз пайтлари дарахтлар соясида жуда кўпчилик роҳатланиб дам олиши мумкин экан, деган фикр келади».

Дарвоқе, Клавихо тўғри айтган — шоҳ саройида кўплаб одамлар роҳат қилиши мумкин эди, амалда эса буткул бошқача. Шарқ ниҳоятда гўзал, шунинг баробарида ниҳоятда қаҳрли ҳам эди. Оддий одамлар ҳеч қачон шоҳ саройига мағрур, тик кириб боролмаган, ҳеч ким ҳеч қачон шоҳ юзига тик қарай олмаган... Оддий одамлар бу ерга уч букилиб, оёғи тагига қараб киришган... Биргина Хоразмдан эллик минг одамни узоқ ва машаққатли йўл бостириб ҳайдаб келишган, лекин келгунча яна қанчаси ўлиб кетганини ким ҳисоблаб чиққан? Сахролар оша, соқчилар назорати остида, манзилгоҳма-манзилгоҳ кезиб, бир парча суви қочган нон еб, йўлда учраган тоза-нотоза сувдан қултумлаб ичиб, аллақандай Шахрисабзга ҳайдаб келинган одамлар ҳолатини тасаввур этайлик... Эллик минг киши қурилишни бошлаб юборишди, аммо уларнинг нечтаси ўз меҳнатлари самарасини кўролмай ўлиб кетган, нечтаси гумбазларга тикилиб шавқ олган?.. Бу ҳам қоронғи.. Бунини ҳисобга олиш ҳеч кимнинг хаёлига келмаган.

Оқсарой гумбазлари устида салқинлик бериб туришга мўлжаллаб ҳовуз барпо этилган. Ҳовлида махсус чўмиладиган жойлар бўлган. Оқсарой нақшларига кўз югуртираётган одам, лой томлар устида ранг-баранг улуғворликни кўради.

Сиз қўлингизда ушлаб турган ғалтак, бу тарих ғалтагидирки, у ечилгани сари одамлар ҳалок бўлсалар-да, гўзаллик яратганларидан гувоҳлик бериб боради. Умрлари бино бўлгандан бери эзилиб ва хўрланиб келаётган одамлар худди шу гўзалликдан ўз бахтларини топган бўлса ажаб эмас. Аччиқ қисматлари эвазига яратилган одамлар ички ноласига гўё хитобдай Оқсарой қад кериб турибди.

Рюи Гонзалес Клавихо мана, яна нималарни ёзган: «Сарой ичи жуда бежирим кошинлар билан қопланган, бу шоҳ шу ерда бўлган пайти одамларнинг ўтириши учун қилингандир».

Олти юз йил бурун испаниялик элчи мана шу гўзал кошинлар устида юрган, унинг гўзал нақшларидан завқ туйгай... Клавиходан бошқа ҳеч ким сарой ҳақидаги қайдларини бизга ёзиб қолдирмаган. Айтмоқчи, унинг эсдаликлари ҳам сарой ҳақида тўла фикр беролмайди. Бизнинг эса тилла югуртирилган нафис ва нозик эшиклар ҳақида, нақшинкор шифтлар ҳақида испаниялик элчини ҳайратлантирган нақшинкор кошивлар ҳақида кўпроқ нарсалар билгимиз келади... Бунчалик нафис санъат намунасини кўрган Клавихо ҳам, энг машҳур Париж усталарининг ишидан кўра бу ишлар жуда гўзал, деб тан олишга мажбур бўлган.

Кўпроқ билгимиз келади-ю, лекин бунинг урдасидан чиқолмаймиз. Оқсаройни ер силкинишлари ҳам, табиий офатлар ҳам бузолмади. Уни босқинчилик, мугтаассиблик ва ғазабкор замоннинг шафқатсиз ахлоқи бузиб ташлади. Бетакрор сарой илк кўринишида узоқ вақт яшамади. Шарқ тарихида, Темурдан олдин ва кейин ҳам бундай ҳолатлар бот-бот такрорланган... Ҳукмдорлар тахтдан тушар ва шу ондаёқ уларнинг ўрнига янги шоҳлар, амирлар келишар, улардан олдин ўтганларнинг буюклигини эслатиб турадиган ажойиб санъат дурдоналарини вайрон қилиб, емириб ташларди. Ўзигача яратилган нарсаларни бирма-бир вайрон қилган ҳукмдорлар тарихий қимматга эга бўлмаган даврда гўзаллик ҳақида гапиришнинг ўзи ножоиздир.

Темурдан сўнг Шаҳрисабз ва Самарқандни эгалла-

ган босқинчилар Темур ҳокимлигини эслатиб турадиган барча нарсаларни ер юзидан ўчириб ташлашга аҳд қилганлар. 1570 йили Бухоро амири Абдуллахон II Оқсаройни сузуриб ташлашга фармон берди. Бу ерга яна тўда-тўда одамлар олиб келинди — энди улар тикланган нарсани йўқ қилиши лозим эди.

Бу иш ўйлаганчалик осон кечмади. Мабодо, одамларнинг эсида бўлса, замонавий портлатгичлар бундан эллик йил олдин жонбоз «реконструкторлар» томонидан яратилган, ҳатто мана шу портлатгичлар ҳам, бахтимизга яраша Оқсаройнинг катта гулдор устунларини емира олмади... Ахир Оқсарой йигирма йил мобайнида қурилган-да! Саройни қарийб ярим йил мобайнида ҳам буза туриб, амир Абдуллахон II ўз қора ниятини охиригача етказа олмади.

Олти аср ўтгач, замондошларимиз кўҳна тарих саҳифаларининг янги саҳифаларини очмоққа аҳд қилиб, афсонавий Оқсарой гўзаллиги ҳақида янги маълумотлар топишга киришдилар. Шу йили археологларнинг белкураги катта гулдор устун атрофидаги, Клавиҳо гувоҳлик берган нақшинкор кошин саҳнини топиш учун шағалли қатламни қаричма-қарич кавлай борди. Кошин саҳни уч метр қалинликдаги тупроқ остида қолган экан.

Буни кўрмаган одамга айтиб беришнинг иложи бормикин? Бунга муносиб қаламни қаердан олиш мумкин? Майдон ҳақиқатдан ҳам кенг бўлиб, саҳни 100 квадрат метрдан ошиқ эди. Сарик, кўк, зангори рангли сирланган сополдаги ўсимлик дунёсининг бойликлари қуёш нурида жилоланиб, қалбларга шодлик ва тоза руҳ бахш этади. Турфа хил гул ва ўсимликларнинг новдаю барглари кошинларда ажойиб бир устакорлик билан яратилган. Кўпгина кошинларда эса пахта чаноқлари акс эттирилган эди.

Демак, олти аср бурун ҳам пахта ўзбек халқининг рамзи ва ғурури бўлган экан...

Биз бу ерга жумҳурият тарихий обидаларини илмий-таъмирлаш «Меъмор» бош бирлашмасининг директори Қўрқмас Абдурахмонович Абдуллаев билан бирга келган эдик. У билан ёнма-ён Темур қурдирган саройнинг очилган саҳнида туриб, кошинлар ва уларнинг терилиш сифатига диққат қилдим. Кошинлар жуда пухта ишланган, ҳавас қилса арзигулик даражада пишиқ эди. Буни сезган Қўрқмас Абдурахмонович:

«Ахир бинони қуришда қатнашган кулол ҳам, ишчи косиб ва ҳунарманд ҳам ўз иши, ишининг сифати учун боши билан жавоб берган», деди. Ва у 1961 йили Тошкент вилояти, Оққўрғон ноҳиясида жойлашган Канка шаҳарчасини қазиш пайтида сарой қисмидаги гиштарнинг орасида ҳар хил паст-баландликда учта одам скелетини топишганини айтиб берди. Шуниси диққатни тортадики, ўша уч жойда ҳам гиштар ёмон терилган экан. Шу ёмон терилган жойларда, бўйин умуртқасида қилич изи қолган одамлар шуваб ташланган экан. Бу сифатсиз иш учун берилган жазо эди...

Ҳамроҳим билан мана шу саҳни кезаётиб, улкан меъморлик дурдонасини уялмай-нетмай, шафқатсизларча бузиб ташлаган муттассиб ва босқинчиларни эсладик. Лекин биз кўпроқ инсон—ҳунарманднинг улугворлиги, унинг беқиёс имкониятлари ҳақида гаплашдик. Ҳар қандай шум ниятлар ва қора ишлар орасидан ҳам гўзаллик эртами-кечми қалбларга ёғду бериб, ёрқин из қолдиради...

Аммо ёрқин из қолдириш учун битта ҳунармандлик, битта меъморлик, битта қурувчилик истеъдоди камлик қилади. Булар устига яна фикр эркинлиги, хаёлот ва меҳнат талаб этилади. Булар тўғрисида ҳам Шаҳрисабздаги инқилобий воқеаларнинг гувоҳи бўлмиш Оқсарой айтиб турибди.

1920 йилнинг сентябрида Самарқанд тарафдан, тоғлар ортидан бу ерга инқилоб саси етиб келди. Бухоро амирлиги ичдан емирилиб борарди. Амир қочғач, Қизил Армия қўшинлари жанубга ошиқиб, амир қўшини қолдиғи билан жанг олиб борарди.

Бир неча ойдан сўнг қўлга тушмаган амир гумашталари ўз тўдаларига деҳқонларни ҳийла билан жалб этиб, Шаҳрисабз биқинидаги Китоб қалъасини қўлга оладилар. 13 кишидан таркиб топган мўъжаз қизил армиячилар гуруҳи тор-мор этилади ва амир сарбозлари Шаҳрисабзга кириб келадилар.

Бу ерда ҳам қуролланган лашкарнинг сони кўп эмас эди, тўғриси, Совет ҳокимиятини қўллаб-қувватлаётган қуролланган шаҳар аҳлидан иборат эди. Аксилинқилобчилар, ҳийлага учган деҳқонлар шаҳар ҳимоячилари, янги ҳукумат тарафдорларини яқсон этишга уриндилар. Бироқ, жасур жангчилар ўз вақтида тўғри мавқени эгалладилар. Худди шу мавқе ўрнини Оқсарой ўтади. Қизил армиячилар иккита пу-

лемётни қирқ метр баландликдаги катта гулдор устунинг тепасига олиб чиқиб, шу ердан туриб ғанимларига қарши ўт очдилар. Улар қаршилигини бостиришнинг бошқа имкониятлари йўқ эдики, амир сарбозларидан анчагина киши Оқсарой остоналарида жон узадилар. 1921 йилнинг 3 январида Жом қишлоғи орқали Самарқанддан, хайрият, қизил армиячиларнинг мадад лашкари етиб келади. Ожиз тўда таслим бўлишдан ўзга чора тополмайди. Ана шу қахрамонона жанг хотираси сифатида Оқсарой ёнида ёдгорлик ўрнатилган бўлиб, унга Шахрисабз шаҳри ҳимоясида қон тўккан қизил аскарлар шарафига абадий миннатдорлик сўзлари битилган.

* * *

Мана, Оқсарой сизга нималардан сабоқ бериши мумкин.

Келинг, шаҳар кўчалари бўйлаб сайру саёҳатда давом этайликда, XIV асрнинг мўъжаз мақбарасига борайлик. Бу мақбарада темурийлар хонақоҳи жойлашган.

1370 йили Темурнинг диний устози шайх Шамсиддин Кулол вафот этганида, буюк ҳукмдор ўз устозининг номини абадийлаштириш учун унинг қабри устида сағона қурдиради. Ишчи кучи, гишт, сирланган гулдор сопол, серҳашам ёзувлар учун югуртирилган тилла суви, мрамар мақбара учун аямасдан ишлатилган. Мақбара нафақат бой, аксинча шоҳона қилиб қурилди. У ҳозирги кунда ҳам одамларни гўзаллиги билан ҳайратга солмоқда.

1374 йили Темур шайх мақбараси ёнига отаси амир Тарағайнинг жасадини қўяди. Унинг қабри устига тоғолди феруза осмони билан беллашадиган зангори гумбаз қурдиради.

Қадимги ҳукмдорлар, айниқса Шарқ ҳукмдорлари ўзларининг сўнгги макони кўзга кўринарли бўлиши, ҳатто танг қолдиргулик даражада бўлишига эътибор бергани диққатга сазовордир. Агар, машҳур миср эҳромлари, половец князликлари қабри устига қурилган кўрғонлар, Римдаги кўмиш маросимлари, яқинда Грецияда Искандар Зулқарнайнинг отаси Филипп II кўмилган қабр устида топилган акрополларни эслаб кўрсак, ҳукмдорлар ҳали ҳаёт пайтларидаёқ ўзларига ҳашаматли ёдгорликлар қуришга эътибор берганликла-

ри, токи бу ёдгорликлар ўлганларидан кейин ҳам уларнинг буюклигидан далолат бериб туришини истаганлари бизга аён бўлади.

Давр фарзанди бўлмиш Темур ҳам, албатта бундан мустасно эмас. Қариндошлари қаерда кўз юммасин, амир уларнинг хокини барлослар уруғи таркиб топган Шаҳрисабзга олиб келарди. Темур дастлаб 22 ёшида вафот этган ўғли Жаҳонгирни 1376 йили дафн қилди. Темур бу ўғлига ўнлаб йил мобайнида мотам тутди, чунки Жаҳонгирнинг номи билан у ўз салтанатининг келажагини боғлаб қўйган эди. Темурнинг бевақт вафот этган ўғли учун чеккан қайғуси шунчалик кучли бўлганки, бу афсонага айланиб, бизнинг кунларгача етиб келди. Жумладан, Максим Горький буни қуйидагича ҳикоя қилган: «Ўғли Жаҳонгир ўлган ўша кундан, Самарқанд аҳли йигитларини қора ва кўк либосларда кутиб олишган кундан то Утторда ўзи ўлимга дуч келган дақиқаларгача, шу йиллар мобайнида Темур бирор марта ҳам кулмади. Ҳеч кимга бўйин эгмай лаблари жилла қимтилмай яшади. Ҳукмдорнинг кўнгли ўттиз йил мобайнида шафқат ва ҳасрат нималигини билмади».

Бу албатта афсона. Жаҳонгирнинг қабри ҳозир ҳам Шаҳрисабзда турибди. Бу ғоят улуғвор иншоот бўлиб, унинг гумбазлари баландлиги 18 метр чиқади, мақбаранинг ички қисми ниҳоятда гўзал, нақшлари эса кўзни олади. Ёзувлари тилла билан югуртирилган, атрофида бир-бирига чирмашиб кетган арабий имло-ёзувларнинг тасвири бор. Чинордан ясалган эшиклар ҳам киши диққатини тортади. Уларга Шарқ сўзанагарига ўхшатиб, ғоятда назокатли ва нафис нақшлар ўйилган. Бу мақбарага у 1394 йили ўғли Умаршайхни ҳам дафн этади.

Ўз зурриёдлари сўнгги маконини шаҳар аҳлининг қутлуғ қадамжосига айлантириш учун Темур уларнинг қабрлари устига фақат серҳашам кошоналар қуриш билан чекланмай, уларга бақамти қилиб Ҳазрати Имом мачити комплексини қурдиради. Бу ҳам камлик қилгандай 1384 йили Форс шаҳридан дини исломнинг улкан арбобларидан бири Имом Муҳаммад ибн Ало Ҳасан ибн Воҳид Абу Абдуллоҳ Шайбонийнинг хокини кўчиртириб келади.

Мақбаралар комплексининг бир қисми ҳозиргача сақланиб қолинган — биргина тарихшунос учун эмас, балки унга тикилган, унинг ёнидан ўтган ҳар бир ки-

шига катта маънавий завқ инъом этади. Санъатнинг бу ноёб маҳсуллари шаҳарга ажойиб бир нафис чирой бериб турибди.

Мазкур сағаналар орасида энг нодир ёдгорлик деб, Темурнинг даҳмасини айтиш мумкин. Унинг тарихи ҳам қизиқ. Темур ҳаёт чоғидаёқ ўз қабри қаерда бўлиши ҳақида кўп бор ўйлаган. У ўз ҳаёти мобайнида оташу қилич ёрдамида бир қатор мамлакатларни босиб олади, шаҳарларни яксон қилади, ҳукмдорлар сағаналарини ўз кўзи билан кўриб, қабри лойиҳасини ўзи тузади. Ўз лойиҳасига биноан мақбараси ўғиллари ва отаси сағаналаридан сал пастроқ қилиб, кунчиқарга қараб қуришга, мақбара устида эса анъанавий улкан чодирсимон гумбаз тикланишига буйруқ берган. Буларнинг ҳаммаси қазинма ишларида маълум бўлди, ахир қисмат ўзгача бўлиб, Темур режалари адо этилмай қоладику. Маълумки, Темур Самарқандда дафн этилган ва бу ерда аввалгисидан асло қолишмайдиган Гўри Амир номи билан юритиладиган Темур мақбараси бор.

Нега бундай бўлди? Бунга ҳеч ким аниқ жавоб айтолмайди. Афтидан, доврўқли шоҳнинг ворислари буюк ҳукмдор босиб олган улкан давлатни бўйсундириш ва ҳокимиятни сақлаб қолиш, Самарқанднинг аҳамиятини ошириш учун унинг жасадини шу ерда қолдиришга қарор қилганлар. Шаҳрисабздаги мақбарасининг тақдири эса Оқсарой тақдири билан ҳамоҳанг бўлди.

Амир Абдуллахон бу ажойиб иморатни бузиб ташлади, ундан ҳеч бир из қолдирмади. Тезда бу ерда, харобалар устида янги шаҳар қурилишлари пайдо бўлди ва одамлар, одатдагидек, ўз хунарлари билан шугулланиб, ўтроқ ҳаёт кечира бошладилар...

Темурнинг Шаҳрисабздаги даҳмаси ҳақида йилномаларда ҳам, бошқа манбаларда ҳам бирон маълумот сақланиб қолмаган. Ниҳоят, бизнинг давримизда, 1959 йили ёз оқшомларидан бирида ўз ҳовлисида ўйнаб юрган бола тўсатдан ер остига йиқилиб тушади. Боланинг қичқириғидан хавотирга тушган ота-оналари югуриб келиб, аввалига бу ерда эски ташландиқ қудуқ бўлса керак, деб ўйлаганлар, чунки ўпирилиш жойи пастга, ер тагига қараб кетган бўлиб, худди ҳовуз қазилгандек эди. Қўшнилари, боланинг ота-онаси бу қоронғилик қаъридан болани чиқариб олишаркан, улар тўсатдан қизиқ бир нарсага дуч келишади. Худди мана шу жой

Темурнинг чодирсимон сағанаси бўлиб, бир неча метр чуқурликда, тупроқ остида қолиб кетган экан. Бир неча метр тупроқ тагида қолган сағана, мақбаранинг чодирсимон иморат пойдеворидан анча паст эди. Унинг топилиши машҳур олим Вяткин томонидан Самарқанддаги тарихий илмлар хазиналаридан бири — Улуғбек обсерваториясининг топилишидаги каби археологлар ўртасида катта шов-шувга сабаб бўлди.

Биз фақат бир нарсани, Темур сағанасининг ўн беш айланма зинаси бўйлаб пастга тушган археологларнинг қандайин ҳаяжонга тушганини тасаввур қилишимиз мумкин. Мен бу ерда бир неча марта бўлганман, аммо ҳар доим ҳаяжонга тўлиб-тошаман... Йўқ, гап бу ерда Темурда эмас, гап бу ерда улуғ ҳукмдорнинг хоки бўлишида ҳам эмас. Йўқ, сиз бу ерда мақбарага асос солинган давр билан юзма-юз бўласиз. Замин қатлами сизни ҳозирги вақтдан ажратиб қўяди. Мармарсимон оҳактошдан қилинган хонада сукунат ҳукмрон. Сиз бу ерда кундалик ташвишлардан холис бўласиз, турмуш моҳияти хусусида, даврнинг абадий югуриклиги, ҳаётнинг асл қимматлари тўғрисида ўйга ботасиз.

Сағананинг тўрт томонида арксимон тоқчалар. Ўртада улкан ҳажмдаги (тош) тобут. У эса бўм-бўш. Мана шу тобут Темурники бўлмоғи зарур эди. Сағана бўйлаб айланасига нафис қилиб битилган қадимги араб ёзуви лентадай чўзилиб кетган. Деворнинг ҳамма ерида мармарга нафис қилиб ўйиб ишланган медальонлар кўриниб турибди. Бошқа бирорта ҳам ортиқча чизиқ йўқ. Сағана бенуқсон, ҳайбатли ва гаройиб бўлиб, XVI асрнинг ноёб меъморий ёдгорлигидир.

* * *

Шаҳрисабзга ҳар йили мамлакатимизнинг турли бурчакларидан, хорижий эллардан бот-бот сайёҳлар келиб туради. Улар мўъжазгина бу шаҳарда гўзалликни кўз қорачиғидай асрайдиган хунаромандлар яшаётганига гувоҳ бўлади. Шаҳардаги энг баланд бинолардан бири — Кўкгумбаз мачитидир. Ўзбекистондаги мачитлар орасида энг баланди ҳам мана шу мачитдир. Мачит гумбазининг диаметри 46 метрга тенг. Ҳатто энг машҳур Бибиҳоним мачитининг гумбази ҳам Кўкгумбаз мачитиникидан тўрт метрга камдир. Мазкур мачитни Темурнинг набираси Улуғбек қурдирган. Улуғбек кўп

иншоотлар қўрдирди, атрофни ўраб олган оламни ўрганди ва ўз ортидан бемисл кашфиётлар қолдирди... Афсуски, бу ҳақда кўпчилик билмайди.

Мавжуд маълумотларга қараганда, Қўкгумбаз маъити лойиҳасини Улуғбекнинг ўзи тузган ва иш боришини кузатиб турган. Бу бебаҳо иншоот ҳам анъанавий шарқ услубида яратилган, нақшлар билан безатилган, мрамр ва ганчдан ўйиб ишланган суратлар бор. У бир марта таъмирланса-да, асл қиёфасини асло йўқотган эмас. Таъмирга муҳтож тарихий обидалар ҳали жумҳуриятимизда талайгина топилади.

Шаҳрисабздаги обидалар ҳақида яна хийла гапириш мумкин... Мана, масалан, шаҳарнинг қай бурчидан қараманг, йўл устида турган Чорсу савдо марказига кўзингиз тушади. Бу бино XV асрда қурилган. Беш юз йил ўтди ҳамки, у ҳамон бус-бутун турибди, ўзининг савдо ишларини бекаму кўст ўтамоқда. Унинг ёнида катта савдо универмаги қад ростлаган. Чорсу гумбазлари пойига япасқи пишиқ гишт тўшалган, шифтида эса замонавий чинни қандиллар осилган, энли тўрт дарвозасида эса катта чироқлар ўрнатилган. Юзлаб йиллардирки, бу эшиклардан одамлар заруратини қондириш учун кириб чиқади.

Шаҳрисабз бир ҳисобда нақшлар шаҳри ҳамдир. Улар фақатгина Оқсарой, Қўкгумбаз, Чорсу обидаларида эмас, одамларнинг дилида ҳам яшамоқда. Бу нақшлар ўзбек халқининг катта маданий хазинасидирки, ундан ҳаммавақт одамлар баҳраманд яшаб келмоқда. Мана шундай ҳашаматли бўлмаса-да, шаҳарнинг янги иморатлари ҳам ана шу тартибда тикланмоқда. Сарик, зангори, мовий, зарҳал нақшлар товланиши савдо расталари ва маиший хизмат кўрсатиш уйига, автобуслар бекати, чойхона ва дўконларга, анъанавий шарқ ҳаммомига, болалар боғчаларига... зеб бериб турибди. Ҳозирда «Хужум» бадий гилам тўқиш фабрикасининг моҳир гиламдўзлари миллий безаклар солиб гилам тўқийдилар. Моҳир каштачилар қўлидан чиқадиган турфа хил, ёрқин безакли дўппиларни айтмайсизми! Асрлар оша шаҳрисабзликларга мерос бўлиб қолган бу ҳунарларни улар меҳр билан сақлаб келмоқдалар.

Шаҳрисабзликлар шаҳар тарихини бутун сақлашга, янги шаҳарни эса безашга уринмоқдалар. Худди мана шунда, афтидан, тарихнинг жуда катта сабоғи ўрин тутган бўлса ажаб эмас.

КИТОБЛИК МУНАЖЖИМЛАР

Одамзот пайдо бўлибдики, осмонга термилиб яшайди. Асрлар оша юлдузларга боқади, шунда унинг миясига қат-қат саволлар келиб урилади... Биз саволларсиз умр кечиролмаймиз, билиш ташналиги ва жавоб топиш қатъийлиги — худди шу нарсалар инсонни инсон қилиб туради, худди шу нарсалар унинг умри мантиғидир...

Юлдузлар милт-милт этиб, ўзига чорлайди, фазогирлар эса уни атмосферада тутуну губорларсиз, тиниқ ҳолда кўриб, кўплаб саволларга жавоб топиб қайтади ва шулар баробарида кўплаб саволлар қуршовида қолиб кетадилар... Асрлар ўтаверди, ҳар асрда синчков, ақли ўткир одамлар етишиб чиқавердики, улар табиатдан сўрабгина қолмасдан, ундан жавоб ҳам топадиган салоҳиятга эга эдилар. Инсоният фикрини юлдузларга узатиш ва юлдузлардан, ақлга сиғмайдиган олислиқдан янги илм олиш... Балки олисдан жавоб кутишнинг ўрни эмасдир?.. Балки жавоб ўз юрагидан, ўз меҳнатидан, ўзининг беқиёс, хур, озод онгидан чиқиб қолар?..

Птоломей, Аристрах, Гиппарх, Коперник, Улуғбек...

Улуғбек Темурнинг набираси бўлиб, унинг номи Қашқадарё тарихи билан узвий боғлиқдир. У ўзининг Самарқанддаги расадхонасида аниқлиги ва тўлақонлиги жиҳатдан ҳайратда қоларли даражада иш олиб бориб оламга танилди. XX асрда унинг расадхонаси, агар биз унинг шу кунга қадар етиб келган бурчак ўлчагич асбоби — улкан секстанти қайдларига баҳо берадиган бўлсак, унга тенг келадигани йўқдир. Уша пайтдаги илмий савия нуқтаи назаридан қараганда, Улуғбекнинг кузатувлари туфайли юзлаб ҳаракатсиз юлдузлар аниқланди ва бу юлдузлар жадвали ҳаётининг бош манбаи бўлиб қолди. Улуғбекнинг дастлабки жадвали 1648 йили Лондонда босилган, орадан ўн етти йил ўтгач эса Оксфорд дорилфунунининг хазинабони Томас Хайд форс ва лотин тилларида унинг асосий илмий асари — «Улуғбекнинг кузатуви бўйича аниқланган ҳаракатсиз юлдузлар кенглиги ва узунлиги жадвали» ни нашр эттиради. Бу китобда 1018 та юлдуз ҳақида маълумотлар бор. Бу маълумотлар аниқ астрономик асбобларга бой ҳозирги замон фани маълумотларидан деярли фарқ қилмайди.

Улуғбек бу ишда ёлғиз эмас эди. У бу мактабга бош

бўлиб, атрофига Гиёсиддин Жамшид Коший, Муса Қозизода Румий сингари истеъдодли олимларни йиғиб олганди. Уларнинг вафотидан сўнг Улуғбекка яқин ёрдамчи Оловиддин Али ибн Муҳаммад Қушчи, яъни замондошларининг таъбири билан айтганда, «Птоломей» бўлиб қолди. Маълумки, Али Қушчи Шаҳрисабз тасарруфидан эди. Бу шаҳар мўғул босқинчилари талатўпидан олдин Кеш деб юритиларди. Қушчи тахаллуси Кешчи-кешлик номидан олинган. Ҳозирги кунда ҳам Шаҳрисабзга яқин жойда бу машҳур мунажжим номида қишлоқ бор.

Афсоналарга кўра, Улуғбек руҳоний-хурофотчилар томонидан қувғинга олингач, Самарқанддан бош олиб кетади ва бебаҳо бойлиги — минглаб жилддан ташкил топган кутубхонасини Али Қушчига топширади. Айтишларича, Али Қушчи устози кўлидан бу китобларни қабул қилиб, Тахтақорача довони орқали олиб ўтиб, туғилган гўшаси яқинидаги бир жойга бекитган экан.

Нега китобларни у ерга яширди экан? Чунки Китоб ва Шаҳрисабз шаҳарлари ўша вақтда Шарқнинг йирик илмий-маърифий марказларидан бири эди. Бу ерда илмнинг турли соҳаларида кўзга кўринган олимлар иш олиб борарди. Китоб яқинида ҳозирги пайтда ҳам Хўжа Илимхона номли йирик иморат қолдиқлари бор. Хўжа Илимхонани ўша даврнинг академияси деб айтиш мумкин, чунки бу ерда кўплаб олимлар яшаб, илмий ишлар олиб боришар ва шогирдлар тайёрлашарди. Хўжа Илимхонада бир вақтнинг ўзида Арманистондаги Метандоранга ўхшаш илмий кутубхона мавжуд эди. Али Қушчи устозининг кутубхонасини шу ерга бекитмадимикин?!

Буни ҳозиргача ҳеч ким билмайди. Улуғбекнинг кутубхонаси қидирилмоқда. Умид қиламизки, у албатта топилгай. Мен ўтмишнинг қора кўланкасини сизга бекорга эслатганим йўқ, негаки мунажжим аждодларимиз иши бу юртда давом эттирилмоқда. Али Қушчининг қишлоғи ёнида Хўжа Илимхона вайроналари ўрнида бугунги кунда ҳам астрономия билан шуғулланадиган илмий муассаса жойлашган. У сайёрамизнинг йирик мунажжимми, ўзбек халқининг шавкатли фарзанди — Улуғбек номи билан юритилади.

Улуғбек номидаги Китоб халқаро кенглик станцияси. Бундай станциялар дунё бўйича жуда оз, атиги бешта. Мамлакатимизда эса ягона. Кенглик станцияси қутблар ҳаракатини кузатиб борадиган халқаро бўғиннинг биридир.

Бизга маълумки, Николай Коперник Ер бир йилда бир марта Қуёш атрофида, бир неча-кундузда эса ўз ўқи атрофида бир марта айланишини исботлаган. Ерни дастлаб шарга ўхшатишган (мактаб ўқувчиларига тушунтириш осон бўлиши учун), агар аниқ ўлчовларга суянсак бу унчалик тўғри эмас. Биринчидан, сайёрамиз қутблардан сал яссироқдир, қутблар оралиғи экватор диаметридан тахминан 40 чақирим қисқадир. У унчалик катта бўлмаса-да, аммо аниқ хариталар тузувчи учун ва шунингдек, ўзининг қайси жойда эканини аниқ билмоқчи бўлган одам учун ҳар ҳолда фарқи бор. Иккинчидан, Ер ўз ўқининг атрофида айланиши доимо бир нуқта теварагида кечмайди. У қутблар бўйлаб оз бўлса-да, «саёҳат қилаётгандай» ўрин алмашиб туради. Ер ўз ўқи атрофида айланаётиб бир оз силкинади, қутблар ўрин алмашади. Булар атмосфера массаларининг, океанлар сувининг, сайёрамизнинг ажралиб кетган қатламларида ва бошқа омилларнинг мавсумий ўзгариши билан боғлиқдир. Натижада қутбларнинг доимий ҳаракати боис жўғрофий координатлар сал алмашиб туради. Тўғрироғи, бир йил олдин нашр этилган харитада чизилган координатлар йилига нашр этилгани билан солиштирилганда координатлари тўғри келмай қолиши мумкин. Бироқ, бу ҳол ўша пайтда аниқ, бевожута кузатувлар олиб борилгандагина юз беради. Бу денгизчиларга, учувчиларга, геодезист ва бошқа кўнлаб мутахассисларга сув билан ҳаводай муҳим. Қисқасини айтганда, ўтган асрнинг охирларида Ер қутбларининг ўзгаришини доимий кузатиб бориш учун зарур чоралар кўришга тўғри келади. Айни пайтда 40 мамлакат олимлари ҳамкорлиги остида махсус халқаро кенгаш ишлаб турибди.

Кенглик станциялари юқорида таъкидлаганимиздек, бешта бўлиб, Мицузава (Япония), Корлофорте (Италия), Гейтерсберг ва Юкайд (АҚШ), Китоб (СССР)да жойлашган. Бу станциялар айнан бир хил параллеликда ўрнашган бўлиб, ўз кузатувларини таққослаб, кенгликларни, яъни ер қутбларини, улар-

нинг айни дамдаги ҳолатини тўғри аниқлаб, бутун дунё олимларига тарқатади.

Китоб кенглик станциясига 1925 йилнинг 16 декабрида асос солинган. Шу куни республика халқ маорифи комиссариати Улуғбекнинг илмий фаолияти ва унинг Самарқанддаги расадхонасининг 500 йиллигини нишонлаган эди. Бу санага бағишланган тантанали мажлисда профессор Ф. С. Субботиннинг таклифи билан Ўзбекистон тасарруфида Улуғбек номидаги халқаро кенглик станцияси туғилган кун деб эълон қилинади.

Шимолий кенгликнинг 39 градус, 8 минути параллелиги узунаси бўйлаб (бошқа тўртта станция ҳам шу параллелликда жойлашган) жумхурият харитасига линейка қўйилганида Китоб районини кесиб ўтади.

Эндигина тузилган жумхурият ҳукуматининг ўлкада йирик халқаро фан марказини барпо этиш учун бўлган астойдил қизиқиши станция қурилишининг улуғвор фойдаси борлигидан дарак берарди. Бу ишга дарҳол киришилади. Кенглик станцияси биносидаги объект учун Германиянинг Бамберг фирмасидан махсус сотиб олинган зенит-телескопи монтаж қилиниши лозим эди.

Иш мураккаб шароитда олиб борилади. Бунга аллақандай табиий қийинчиликлар ва техниканинг йўқлиги сабаб бўлган эмас, аксинча ўлка жанубида гоят шиддатли қурашаётган хурофотчилар гуруҳининг ашаддий норозилигини енгиб ўтиш зарур эди. Бидъатчилар ҳамма жойда социалистик қурилишларга зарба берар, маҳаллий аҳолини қўрқитиб, оллоҳ номидан бемаъни гаплар айтиб ўлдиришар ва талон-торож қилишарди. Ҳатто кенглик станцияси олимлари ва ходимларига дўқ-пўписа қилишган, Ўзбекистон заминида Улуғбек бошлаб берган қутлуғ ишларнинг давом эттирилишига тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатган. Баъзи ҳолларда кундуз куни амалга оширилган ишларни бир кечадаёқ теп-текис қилиб кетишган. Барибир хурофотчилар ўзларининг ниятларига эриша олмадилар. Негаки, юз минглаб, миллионлаб одамлар ҳаётий ҳақиқат ва мурувват кимнинг ортида экани, жаҳолат ва қоронғилик қаерда эканини тушуниб олгандилар.

Совет Иттифоқида қурилган кенглик станцияси ҳақидаги хабарни чет эл нохушлик, такаббуруна пичинг билан қаршилайди. Ўша вақтдаги ғарб газетала-

рида бу ерда амалга ошириладжак кузатувлар қандай илмий қимматга эга бўлиши мазах ва «каронат» қилинган. Аммо Китоб кенглик станцияси ишлайверди. Барча ҳалқаро марказлар қутблар ҳаракати ҳақидаги илк маълумотларни қабул қилиб, ўзлариникига менсимай чоғиштириб кўрдилар. Аммо иш кутилганидан минг бора аъло чиқди: ҳеч кимга маълум бўлмаган Китоб деган жойдаги илмий кузатувлар нуқсонсиз амалга оширилган эди. Шундан бери ярим асрдан ошдики, Китобдан олинган маълумотлар дунё бўйича муваффақиятли равишда фойдаланилмоқда. Совет астрономия фани обрў-эътиборини оширмоқда.

Китобда кенгликларни кузатиш билан бирга «режадагидан ортиқча» бошқа кўплаб астрономик ишлар ҳам олиб борилди. Профессор Г. Н. Неуймин бу ерда бир қанча кичик сайёраларни аниқлашга эришди. Халқаро жадвалга 1351 рақами билан киритилган ана шундай сайёралардан бири «Ўзбекистон» деб аталди. Шундай қилиб, Жумҳуриятимизнинг номи Қуёш системасидаги юлдузлар осмони харитасига киритилган. Бироқ, бир нарса алам қиладики, осмонга тикилиб яшаган улуг мунажжим Улугбек бу кашфиётни ҳеч қачон билмайди.

Улугбек номидаги кенглик станция аҳли йилдан йилга ажойиб муваффақиятларни қўлга киритмоқда. Бу ерда бир неча бор таниқли олимлар ташриф буюрган. ЎзССР Фанлар Академиясининг академиги, Тошкент обсерваторияси директори Владимир Петрович Шчеглов станцияга тез-тез келиб, ёш олимларга амалий ёрдам бериб турган. Китоблик мунажжимлар ишини номи хорижда ҳам машҳур бўлган СССР Фанлар Академиясининг академиклари В. Г. Фесенков, Л. А. Арцимович, мухбир-аъзолардан М. С. Зверев, Ю. Д. Буланже, Москва ва Ленинград дорилфунуни профессорлари кузатиб борган. Париж обсерваториясининг директори А. Данжон, голландиялик академик М. Миннарт, Манчестер дорилфунуни профессори Э. Копал ва бошқа ўнлаб мутахассислар бу ерда бўлишган.

Бундай ташрифлар мазкур станция ходимларигагина эмас, меҳмонларга ҳам катта наф келтирган. Бутун дунёга машҳур мутахассислар олимларимизнинг тадқиқот маданияти ниҳоятда юксак эканига ишонч ҳосил қилдилар, кузатув ишларида ва олинган маълумотларни ўрганишда илғор усуллар қўлланилаётганини гувоҳи бўлдилар.

Китоб кенглик станцияси олимлари «мутахассислиги» бўйича мамлакатимизда ва чет элларда ўтказилади-ган илмий кенгашларда фаол иштирок этадилар. Халқаро геофизик йил режаларини амалга оширишда станция катта ҳисса қўшган. Бу ерда икки бор — 1964 йили кенгликлар муаммолари ҳамда 1970 йили зенит қувурлари билан координатлар системаси тузилиши ва кузатувларини ташкил этиш муаммолари бўйича Бутуниттифоқ кенгаши ўтказилган.

Бу икки кенгаш материаллари фанга катта ҳисса бўлиб қўшилди, дунёнинг кўплаб астрономлари улардан ҳозиргача фойдаланиб келмоқда. Иккинчи кенгаш қатнашчилари бу ўлканинг ўзига хослигини, тарихий ёдгорликларга бой эканини кўриш учун станциянинг марказий биноси олдига тўпландилар. Ўша унутилмас кунда халқаро параллелларни мустаҳкамлаш учун тантанали тадбир бўлиб ўтади, — мана йигирма йилдирки, башарият манфаатлари йўлида хизмат қилаётган турли давлатлар олимларини бирлаштириб турибди.

Бу ерга мустаҳкам темир-бетон тош ўрнатилган. Унга мрамар тахтаси уланган бўлиб, мис ёрдамида қуйидагича астрономик белги ёзиб қўйилган:

39° 08'

Мрамартахтанинг ҳар икки тарафига иккита пўлат йўл туташтирилган. Бу Китоб параллеллигининг рамзий давомидир. Унга катта нуқталар қўйилиб: ғарбдан Гейтерсберг ва Корлофорте, шарқдан — Мицузава ва Юкайя номлари ёзиб қўйилган. Китоб эса мрамартахтанинг ўртасига жойлашган. Мрамартахта ўртасида кичик туйнук қолдирилган. Унинг ичкарисига бураладиган металл капсулага қуйидагича сўзлар битилган:

«1970 йил 16 октябрь куни Улуғбек номидаги Китоб халқаро кенглик станциясининг 40 йиллиги муносабати билан 39° 08' тагхатли мрамартахта ва унинг марказидан шарқ ва ғарбга қараб узунлиги 90 сантиметрли иккита йўл ўтказилган. Унда Китобнинг шарқидаги Мицузава ва Юкайя, ғарбидаги Корлофорте ва Гейтерсберг халқаро станциялари белгилаб қўйилган. Масштаби: 1 см — 2° Инерциал система координатлари тузилиши муаммолари бўйича ўтказилган Бутуниттифоқ кенгаш иштирокчилари».

Сўзлар қуруқ ва ҳис-ҳаяжонсиздир, далиллар юрак-

ка бориб тегмайди, аммо негадир бу сўзлар мени (эхтимол сизни ҳамдир) кўп нарсаларни хаёл қилишга мажбур этмоқда. Афтидан бу ерда, Қитоб станциясида олинаётган қуруқ рақамларга онгли йўсинда шу куннинг бўёғи сингдирилган — бу инсон манфаатлари йўлида хизмат қилаётган фан заҳматкашлари бирдамлигининг акти ҳамдир. Халқаро параллел узунасига бўйлаб юракдан бир сигнал ўтиб туради: дўстона ҳамкорлик — ҳаётимиз мезони, юксак ахлоқий қонун, бизнинг эътиқодимиз ва интилишимиздир. Келинг, мана шундай ҳамкорлик ва яшаш абадий бўлсин!

Тоғ этагига сурмаранг қоронғилик тўр ташлаганда, кўҳна Қитоб ва Али Қушчи қишлоғи осмонида юлдузлар порлай бошлаганда, кўҳна академия харобалари устида, Улуғбекнинг бебаҳо хазинаси топилмаган жойда — муайян соат ва дақиқада астрономик қувурларнинг йирик линзалари нигоҳи осмонга қаратилади. Улуғбекнинг ворислари кузатув ишларини бажаришга киришадилар. Улар осмонга термилганча яшайди, жавобини эса инсоният кутиб яшайди.

ИПАК ЙЎЛИ

Одамзот ўзининг ижтимоий аҳамиятини, ўзининг яралмиш моҳиятини илғай бориб, якка-якка яшашдан онгли йўсинда жамоа асосида бирлашиб авлод-авлод, уруғ-уруғ бўлиб яшай бошлади. Пировардида бундай яшашнинг улуғ бир фойдасини сизди. Унинг табиий интилишларидан бири, чамаси, ўзи билган нарсалардан бошқаям, туғилган гўшасидан ҳам нарида нималар борлигини билишга қизиқиш бўлса керак. Ва шунда ҳар бир киши ўзининг ёлғиз эмас эканини англаб етганлар. Одамзотнинг дунё бепоён эканига ақли етган. Номалум, мен бориб кўрмаган жойларда яшаётган одамлар қанақанги тусда экан? Улар ҳам менга ва мен кабиларга ўхшармикин? Мабодо ўхшамаса, нимаси билан фарқ қилади, нима учун? Инсонни ҳамини саволлар таъқиб этиб юради, саволлар эса ўта жўн ва ўта мураккабдир. У ўз-ўзига, ўзи кабиларга, одамзотга беҳисоб саволлар бериши учун ҳам одамдир.

Одамлар жамоаси илмсизлик даҳшати, турли шубҳа ва хатолар туфайли бир-бирига яқинлаша борган, натижада кўплаб сабабларга боғлиқ ўзининг физиологик

ва иқлимий ўхшаш-ўхшамаслигини, тараққиётда илгарилаб кетиш ва қолиб кетишидаги фарқларни англай борган. Одамларда бошқа ерларни кўришга, жўгрофий ва этник томонлари билан фарқ қиладиган гуруҳларни билишга қизиқиш орта борган. Тасодифий учрашувлар доимийлик касб этиб, унинг фойдаси сезила борган.

Айни дамда, инсоният босиб ўтган минг йилликларни, жараёнларни кўнғироқхона минорасидан туриб, яхшироқ манзарада кўргинг келади, албатта. Бироқ, одамлар нима учун ва қандай қилиб бир-бирини топгани, қидиргани, ўзаро муносабатларга киришишига нима туртки бергани ҳақида мулоҳаза юритаётганингда инсон ўз ривожланиш босқичининг илк палласида турганини эсдан чиқармаслик лозим. Табиат фарзанди бўлмиш инсон табиат қонуниятларига бўйсунган. Жамоага бўлган интилиш эса табиий равишда кечган. Бу асло билиш истагидан эмас, аксинча, ўзини ҳимоя қилиш, хавфсизлигини таъминлаш юзасидан келиб чиққан ёки ўз яшаш мулкларидан ҳам ташқарига чиқиш ҳиссидан туғилган. Булар кун кечириб, ўзини ўзи ҳимоя қилиш инстинкти эдики, улар навбатдаги, инсониятнинг анчайин ривожланиш босқичида муомала инстинктига айлана борди, дастлаб интиутив тарзда, кейинчалик эса тушунган ҳолда.

Ўз-ўзини муҳофаза этиш инстинкти дастлабки паллада одамни ўзи сингарилар билан доимо рақобатда ҳозир туришга ўргатди, назаримда, замонавий тилда айтадиган бўлсак, урушлар шу тахлит келиб чиққан, — одам ўзини ҳужумдан сақлаган, ёки ўзи қўшни жамоага, уруғ, халққа ҳужум уюштирувчилар сафида турган.

Бегона тасарруфларни дастлабки босиб олишлар бошқа жойни сунъий қарам қилишдир. Ўзининг таъсир кўрсатиш майдонини кенгайтириш учун инсоният куч ишлатишдан бошқа йўлини топа билмаган. Аммо у йўллар ўтган сари онги ошиб, «каттариб борди», атроф-муҳитни ва ўзининг қобилиятини англай борди. У чорвадорлик ва деҳқончилик илмини ўрганди. Инсон фаолиятининг уч манзараси — жангчи-ўлжачи, чорвадорлик ва деҳқончилик орасидан тўртинчи тоифа — савдо аҳлини ажратиб чиқарди. Ана шунда маҳсулотларини, молларини ўзига керакли нарсалар билан алмаштириш учун бошқача касбдаги йўлбошчиларга талаб туғилади. Ўзида йўқ нарсаларни топиш учун ўзида бор

нарсаларни алмаштириш кишилар жамоасини алоқа қилишга ундайди.

Уруғлар, қабилалар, жамоалар ўртасидаги савдо муносабатлари қонуниятининг шаклланиши пировардида савдо шаҳарларини бунёд этди. Ҳаёт шафқатсиз бўлиб борган сайин одамлар урушдан кўра савдода кўпроқ фазилат сеза бошлайди. Шундай қилиб, одамлар, шаҳарлар, давлатлар, халқлар ўртасида савдо етакчи омил бўлиб қолди.

Башарият тарихи бир қатор улуг, асрлар қатида қолиб кетган осойишта савдо йўллари бўлганини биллади. «Келгинди юнонлар» афсонавий йўли узоқ йиллар Рус ва Скандинавия мамлакатларини боғлаб турди. «Келгинди юнонлар» йўли овозаси жўғрофий жиҳатдан анча олис мамлакатлар ва халқларга ҳам машхур бўлган. Ҳатто араб ёзма манбаларида ҳам Болтиқ денгизи Баҳр ал варақ деб юритилади.

Тарихга яна Африқо қитъасини, хусусан, Саҳрон Кабирни кесиб ўтган туз йўли ҳам маълум.

Аmmo ёши, қадимийлиги ва узунлиги жиҳатдан энг бебаҳо йўл бу Ипак йўлидир. Бутун Шарқни кесиб ўтган бу йўл Япон оролларида бошланиб, Осиё қитъасига қадар чўзилиб келган. Унинг узунлиги 12000 километрдан зиёд.

Бу жуда узун масофадаги йўл бугунгидай поездларда, машиналарда, тайёраларда босиб ўтилмаган. Ахир гап тарихимизнинг теранлиги хусусида бормоқда. Биламизки, Ипак йўли эрамиздан олдинги иккинчи минг йилликда пайдо бўлган. У маҳалларда асосий улов — туя, от эди, айрим жойларда эса эшак. Асосан, одамлар пиёда йўл юрганлар. бу йўл ўша даврнинг назарида ниҳоятда олис саналган.

1877 йили немис сайёҳи ва тарихчиси Рихтхофен ўзининг кейин улуг бўлиб қолган «Хитой» асарида шарқ мамлакатларини кесиб ўтган мазкур қадимий йўлни биринчи маротаба Ипак йўли деб атади.

Умуман олганда, бу йўлнинг бундай ном олишига асослар бор эди, бироқ у тарих фанлари ва адабиётига немис тарихчисининг қўли билан кириб қолади.

«Ипак йўли» тушунчаси нима маънони беради? Бу қадим замонлардан, то тахминан XVI асргача Узоқ Шарқ — тўғрироғи Хитой, Японияни; олд Осиё билан боғлаб турган савдо қарвони йўлининг умумий номидир. Бизни қизиқтириши боиси ҳам шундан.

Юқорида таъкидлаганимдек, бу йўлга эрамиздан олдинги иккинчи минг йилликда асос солинган. Ипак йўлига устунлик қилиш учун йўл кесиб ўтган мамлакатлар ўртасида рақобат кураши авж олади, чунки бу йўлни назорат остига олган мамлакатлар халқларига каттагина иқтисодий наф ҳам келтирарди.

Йўлга асос солинган даврда Рим империяси ва Парфиёна ўртасида қаттиқ кураш кетарди. Парфиёна римликларнинг Хитой билан савдо муносабатини мустақкамлашига қаршилик кўрсатарди, у Хитойнинг Европа қитъасини ипак билан таъминлаш борасида даллоллик сифатини сақлашга уринарди. Негаки, бу даврда ипак ўзаро валюта алмашиш эквиваленти ҳисобланган.

Бу савдо Араб халифалиги тузилгунга қадар Эрон ва Сўғдиёна савдогарлари қўл остида бўлди. Йўлга эгалик, ўз-ўзидан аёнки, Эрон ва Сўғдиёнанинг Хитой империяси билан чегарадош тасарруфига тегишли эди.

Ипак йўли Италия, Испания ва Ўрта Ер денгизи бўйидаги бошқа мамлакатлар савдо карвонлари ўтадиган Оссурия бандаргоҳларидан бошланиб, Тир, Дамашқ, Онатўли, Бағдод сўнг Парфиёна орқали Шарққа йўналган ва Ўрта Осиёнинг бу даврдаги қудратли, қадимий ва бой Марв шаҳрига етиб келган. Худди шу ерда Ипак йўли жануб ва шимолга йўналувчи иккита тармоққа ажралган. Бу эса кўплаб давлатларнинг айнан шу йўл ўзлари тасарруфидан ўтишидан манфаатдорлик туйишидан келиб чиққан. Шубҳасиз, бу савдо йўлидан молини олиб кетаётган ҳар бир савдогарнинг ўз-ўзича қизиқиши ҳам бўлиб, улар ўзлари манфаатдорлик туйган мамлакатларга ҳам йўл олаверган. Ҳар бир мамлакатда эса турли-туман молларга эҳтиёж сезилган. Ҳар бир савдогар эса ўз моллари сотилиши ва ўзига керакли нарсани харид қилишини назарда тутиб, энг аввало ўз фойдаларини кўзлаган.

Шундай қилиб, йўлнинг жануб тармоғи Балхга томон йўналиб, сўнг Термиз ёнидан Еркент, Хўтанга етиб борган. Яна бир неча минг чақирим йўл босилиб, Дуанхуанга чиқилган ва Ипак йўлининг шимолий тармоғи билан туташган.

Ипак йўлининг Марвдан бошланган шимолий тармоғи Қарши томонга йўналиб, сўнг Бухоро, Самарқанд, Тошкентга, Фарғона водийси орқали Ош ва Турфанга етиб борган. Ҳар икки тармоқ Дуанхуанда

кесишгач, Ипак йўли Ланьчжоу орқали бутун Хитойни кесиб ўтиб, Япон денгизига чиқиб борган.

Номларни бир-бир санаб, савдо қарвонлари амалда ойлаб, гоҳида йил бўйи босиб ўтадиган йўлни биз дарров босиб ўтдик.

Бугунги кунда бизни Ипак йўлининг жўгрофий ва иқтисодий жиҳатлари қизиқтираётгани йўқ. Ҳатто йўл сифатида ҳам. Бизни улуғ Ипак йўли бўйларида ўрнашган халқлар тақдири, ўша даврнинг тақдири, ўша даврнинг манзаралари бугунги кун манзараларига қанчалик таъсир кўрсатгани қизиқтирмакда. Тасодиф эмаски, ЮНЕСКО 1989-1990 йилларда худди шу афсонавий йўлда халқаро экспедиция ўтказишни мўлжалламокда.

Йигирманчи аср одамлари ўзларининг истиқболига сабрсизлик билан қараб қолмасдан, ўз ўтмишига ҳам алоҳида диққат қилмокда. Ўтмишдаги нарсаларнинг ҳаммаси биз учун гаройиб: ўтмиш даврларнинг умумий манзарасидан тортиб, халқлар турмушининг энг майда кўринишларигача. Одамзот шунинг учун яралган ва бу пешонасига ёзилган: у ўз тарихини билиб олгандагина даврнинг ижодкори сифатида ўзининг бугунги кундаги мавқеини белгилай олади.

Шубҳасиз, ўтмиш манзараларини, ҳодисаларини кўриш ва тасаввур этиш учун билим билан бир қаторда хаёл ҳам зарур. Хаёл қилишимиз учун эса бизда етарлича манбалар бор, улар «Улуғ Ипак йўли» тушунчасига боғлиқ ўша даврлар ва ҳодисаларнинг характерли манзараларини кўз олдимизда гавдалантириб беради.

Бу тарихий давр ҳақида, қарвон йўлининг амалий фаолияти ҳақида тарихнинг улкан йилномачилари Страбон, Херодот, Птоломей, Хитой муаррихи Юй Хуан, ўзимизнинг улуғ олим Беруний ёзиб қолдирган. Биз тарихий баённомаларда Ипак йўлида кечган қизгин ҳаётнинг ранг-баранг ва ҳақиқий қиёфасини кўрамай, одамлар ва халқларнинг савдо борасидаги муомаласини кўз олдимизда гавдалантирамай.

Шундай қилиб, биз муаррихлар берган маълумотлардан асосан муайян савдо қарвонлари бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга нималар олиб келгани ва нималар олиб борганини, савдо манфаатларига нималар устунлик қилганини билиб оламиз. Хитойнинг овруполик савдогарлар билан савдо эквиваленти фарб аҳлини ҳайратда қолдирган ипак газламаси эди. Бу газламага

Ўрта Осиё халқларида ҳам талаб катта эди. Ёзма археологик манбалар гувоҳлик беришича, Хитой бозиргонлари Бадахшон ва Ёркентдан ярим қимматбаҳо тошлар — лажувард тош ва моҳтоб олиб кетган. Айнан бу мамлакатларда мазкур тошларга жило бериш юксак маҳорат билан олиб борилган, тошларнинг ёрқинлиги, улардаги фикрий сирлилик ўта жозибали бўлганидан шарқ аҳли тошларга кўпроқ харидор бўлган. Қадимги Хитойда моҳтобдан давлат тож-тахтлари ясалган. Моҳтобдан ясалган буюмлар диний маросимларда муҳим аҳамият касб этган ва бой император ҳовлисию амалдорлари турмушига зеб бериб турган. Олисдан олиб келинадиган бу хилдаги ярим қимматбаҳо тошларга бўлган ҳурмат ва ҳайрат ўша давр ёзма адабиётларида ёзиб қолдирилган. Дохань даври ва хўтан моҳтоби ҳақида гап борадиган манбалар орасида эрамиздан олдинги 246—209 йилларда ҳукмронлик қилган император Цин Ши Хуандига Ли Сининг қилган маърузасини эслаб ўтиш ўринлидир. Маърузада император хазинасига Ёркентдан моҳтоб келтирилгани ҳақида маълумот бор. Мазкур маълумот шундан дарак берадики, Ўрта Осиё ва Хитой ўртасида ярим қимматбаҳо тошлар билан савдо муносабатлари жуда кенг олиб борилган экан.

Бироқ моҳтоб, лажувард ва бошқа қимматбаҳо тошлар биргина Хитойда эътибор топган эмас. Бу тошларга Ўрта Ер денгизи бўйидаги мамлакатларда ҳам қизиқиш зўр бўлган. Айниқса лажувард мазкур мамлакатларда муҳим ўрин тутган. Савдо йўли ҳақида ҳикоя қилинган манбалар дарак беришича, Бадахшондан Эрон, Месопотамия, сўнг Оссурия, Миср, Онатўлига ҳам лажувард олиб кетилган. Бу йўл Мидиянинг шимоли-шарқидаги Хуросон орқали ўтган. Бу йўл орқали қанча миқдорда лажувард тош олиб борилганини қуйидаги далил исботлайди: Оссурия ҳукмдори Тинглаатпаласар Учинчи (эрамиздан олдинги 745—727 йилларда ҳукмдорлик қилган) ўз давлатининг йўл ўтган қисмини қуршаб олиб, йилига 9 тонна миқдорида лажувард тош солиқ учун қолдирилишини айтади.

Аҳмонийлар даврида бундай алоқалар нисбатан кенгайди. Олд Осиё мамлакатларига, Сўғдиёнага, Бақтрияга лажуварддан бошқа сердолик, Хоразмдан эса кўплаб миқдорда феруза олиб кетилади, феруза Яқин ва Ўрта Шарқ аёлларининг бежирим безаги саналган.

Ўз навбатида хитойликлар ўз мамлакатидан бирги-

на ипак билан чекланмай ипак ленталар ҳам олиб чиқишади. Булар орасида ўйма ипакли ва ярим хромланган газламалар ҳам бор эди. Улар тунждан ясалган зеб-зийнатлар, буюмлар, ранг-баранг нақшли тунж ойналар ва бошқа майда-чуйдаларни ҳам бозорга олиб киришади, бундай моллар эса улуг Ипак йўли ўтган мамлакатларда тўлиб-тошиб ётган.

Ҳиндистондан Хитойга олиб борилган пахта газламалар бу ерда ажабланарли таассурот уйғотган. Сўғддан эса Хитойга гиламлар ва мазкур ўлкага ярашиқли диний маросимлар акс этган жун газламалар олиб борилган.

Савдо Ипак йўлида биргина моллар билан эмас, балки маҳсулотлар — бугдой ва бошқа бошоқли донлар билан ҳам олди-сотди бўлиб турган. Алқисса, Ҳиндистондан Хитойга фақатгина пахта газламалари эмас, чигит ҳам олиб ўтилгани ҳақидаги маълумотлар бор. Бунинг тасдиғи учун биз Бухородан бошлаб Тошкент сари ғўза экилган майдонларни учрата бошлаймиз. Ғўза чўғити ўлкамизга Ҳиндистон, Эрондан олиб келтирилган, ёки мутлақо аксинча, майли, қайсиниси рост бўлса ҳам, аммо пахта Ипак йўли ўтган мамлакатларда парваришланиши аниқ.

Шулар баробарида Ипак йўли орқали яна бир бошоқли экин — хитойликлар ва японларга яхши таниш гуручнинг Ўрта Осиё томон ҳаракат қилингани ҳақида маълумотлар бор. Гуруч Самарқанд, Бухоро ва Ҳиндистонга қадар ташиб келтирилган.

Айтмоқчи, чорвадорлар ҳам карвон йўли фаолиятидан четда қолган эмаслар. Улар сурув-сурув қўй, туя, йилқиларни Ипак йўли бўйлаб ҳайдаб, узлуксиз савдосотиқ қилганлар. Табиий шароитларга қараб, баъзи молларнинг яшаш тарзига қараб, ўша моллар савдосотиғи авж олган. Масалан, Турон пасттекислигида қўйлар ниҳоятда кўп парваришланган.

Ипак йўлининг пайдо бўлиши кўплаб мамлакатлар савдогарларининг ўзаро савдо-сотиғига замин ҳозирлади эмас, балки ҳар бир мамлакатнинг савдо ҳаётини, боз устига турли аҳоли қатламларининг турмуш тарзини ранг-баранг қилишга кўмак берди. Ипак йўлининг бор бўйида юкларни тушириб-ортадиган қўналғалар пайдо бўлди, янги-янги қишлоқлар пайдо бўлди, шаҳарлар ўсиб бориб, карвон йўли йўловчиларига хизмат қилди. Агар ҳозирги Ўзбекистон тасарруфига боқадиган

бўлсак, Ипак йўли ўтган жойларда Термиз, Ғузур, Қарши, Қорувулбозор, Бухоро каби ҳозирги шаҳарларга асос солинганини биламиз. Худди шундай аҳоли масканлари Фарғона водийсида ҳам анчагина.

Савдо қарвони йўли ўша даврнинг умуминсоний қонуниятлари асосида яшаган, аммо ўз қонуниятлари ва одатларини ҳам яратган. Мисол учун, ўрта асрларда қарвон ортидан кўпгина турли тоифадаги одамлар кузатиб юрган. Улар бозиргонларга, ҳайдовчиларга, қарвон соқчиларига хизмат қилган. Айримлари эса диний доирадаги одамлар эди. Қарвон шахсининг хизматкорлари тез-тез ўтиб турган. Улар муайян бир мақсадни кўзлаб юрган албатта. Моҳиятан динни экспорт қилишган. Шунинг учун ҳам Ипак йўли ўтган мамлакатларда Будда динига эътиқод кучли бўлганини кўра-миз. Охир-оқибатда буддийлик Ипак йўли ўтган мамлакатларга ўз таъсирини кўрсатади. Агар фикран диний харитага назар солсак, будда марказлари Ҳиндистондан бошланганига кўзимиз тушади. Айниқса, буддизм ўта ривожланган жой Термиз яқинидаги Далварзинтепа деган жойда экан. Бу ерда археологлар томонидан Буддага бағишланган бутун бошли комплекс топилди. Қазимша ишларига қараб фикрлайдиган бўлсак, бу комплекс Ўрта Осиё жанубидаги қудратли ва энг йирик буддийлик маркази бўлганига ишонч туғилади.

Буддийлик қарвон йўли билан аста-секин тарқала-вериби, Хитой шаҳарларига қадар етиб боради, сўнг Япония ва Жануби-Шарқий Осиёга ўтиб, Ҳинди-хитой мамлакатларига ҳам ёйилади. Айни дамда биз буддийлик мазкур мамлакатларда жуда теран томир отганини кўриб турибмиз. Бу диннинг маркази Хитой ва Япония ҳисобланади. Мазкур мамлакатларда будда ибодатхоналари ва бошқа диний иморатлар анчагина топиладики, буларга қараб будда марказлари шу ерда эканига ишонч ортади. Буддага сизиниш Мўғулистон, Япония ва Хитойда ҳозир ҳам кучли. Мана шу далилларга суяниб, биз Евроосиё қитъасига будда дини Ипак йўли орқали кириб келган, деган хулосага борамиз. Ахир Европада, буддийликнинг айрим маҳаллий, жуда хусусий ўчоқларидан бошқа марказларини билмаймиз. Демак, буддийликнинг кенг ёйилишига энг фаол ва энг воситасиз йўлни улуг Ипак йўли тутган, — негаки уларнинг йўналиши айнан бир жойдан чиқмоқда.

Бироқ, Ипак йўли бўйлаб фақатгина будда монахлари сандироқлаб қолмасдан, мусулмон муллалари ва дарвишлари ҳам юриб, биргина байроқларида эмас, қиличи билан бу динни олиб келган араб босқинчиларига ҳамкорлик қилиб, исломни жуда жадаллик билан ёя бошлайдилар. Ислом дини кўплаб мамлакатларга тарқалган, бироқ Ўрта Осиё ва Волга бўйларидан нарига ўтолмаган, жануби-шарқий сарҳади эса Қошғар шаҳрида тўхтади. Хитойнинг араб халифалигидан анча узоқда экани, устига-устак бу мамлакат анча қудратли экани исломнинг кенг қулоч ёйишига тўсқинлик қилади. Исломнинг сўнгги маркази Хитой эмас, Қошғар бўлганига худди шу сабаб. Ислом Ҳиндистон ва Хитой орасига суқилиб кириб, буддийлик таркиб топган ҳар икки мамлакатни бир-биридан ажратиб ташлади.

Худди мана шу ажратиш, назаримда, буддийликнинг чегараланишига ўзига хос сабаб бўлган, чунки буддийлик Ҳиндистонда Хитой ва Япониядагидек кенг ривожланмаган. Исломнинг мана шундай ёриб кириши буддийликни жануби-шарқий Осиёда тақа-тақ тўхтатди ва оқибатда Будда дини ўзининг пайдо бўлмиш ватани Ҳиндистонда эмас, ўзга мамлакатларда кенг томир отмоқда.

Улуғ Ипак йўли ўтган мамлакатларда фақат диний кўчишлар эмас, балки фаол маданий айирбошлашлар, жумладан мусиқа, ёзув, маросимлар ҳам бўлиб турган.

Мана шу тафсилот киши диққатини ўзига тортади. Жўғрофий жиҳатдан Ипак йўлига бевосита туташ мамлакатлар халқ оғзаки ижодида донишманд ва ўткир сўз Хўжа Насриддин ҳақидаги латифалар оғиздан-оғизга ўтиб юради. Хўжа Насриддин — форс мамлакатларининг, ўзбеклар ва тожикларнинг, қирғизлар ва қозоқларнинг, Волгабўйи татарлари ва уйғурларнинг латифалари ва эртакларининг севимли қаҳрамонидир. Қизиқарли томони шундаки, айнан Хўжа Насриддин бу қардош халқларнинг ҳаётий мавқеини ифодалаб, уларга ягона тақдир ато этиб, бир-бирига боғлаб туради. Шулар қаторида машҳур халқ оғзаки ижоди қаҳрамони бу халқлар камбағалларининг оху ноласини ёритади, пулдор кишиларнинг қашшоқларни хўрламаслиги, ожизларнинг эса хафа бўлмаслигига ҳаракат қилади.

Улуғ Ипак йўли кесиб ўтган мамлакатлар халқларининг мусиқа маданияти ҳам бир-бирига ҳамоҳангдир.

Миллий мусиқа асбобларининг оҳанги бир-бирига жуда яқин, бир-бирини тўлдириб боради, ёки ўзига хос йўсинда уйғунликка эга. Айтайлик, Ўрта Осиё ва Эрон халқларининг мусиқасини деярли ажратиб бўлмайдди, оҳанглари уйқаш, товушлар жамламида бетакрор шарқона характерлар мавжуд, Шарқнинг бетакрор рангларига лим-лим.

Ипак йўли бўйида ўрнашган халқлар кийимида ҳам рангларнинг ўзига хос уйғунлиги бор. Булар ёрқин, камалакранг, тиниқ ранглардир. Бу хилдаги либослар японлар, хитойликлар, мўғуллар, уйғурлар, ўзбеклар, қирғизлар, тожиклар, форслар, афғонлар ва бошқа ҳинд халқларига ҳам тегишлидир. Чамаси, буларнинг барчаси улуг Ипак йўли шарофати билан туғилган ўзига хос лутф бўлса керак. Бироқ, ҳар қандай шароитда ҳам ипак қарвонлари ўтган йўл ёқасида яшаган халқлар урф-одати, маданияти бир-бирига аралашиб кетган, таъсирини ўтказган.

Тарихий бу йўл халқларнинг кўчиб юриши ва аралаш яшашига бевосита таъсир кўрсатгани билан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Айни дамда муайян бир халқ қаерда аниқ пайдо бўлганини, кўчманчилик ҳаёти қай тарзда кечганини айтиш қийин. Одамлар ё ғарбдан шарққа ё шарқдан ғарбга қараб кўчиб юрган, уларнинг кўчманчилик юришига синовдан ўтган Ипак йўли энг ишончли йўл бўлиб қолган. Бизга маълумки, форсийзабон халқлар Ўрта Осиё, Волгабўйига қараб яқинлашган. Ва аксинча, Ўрта Осиё халқлари Волга бўйларида Эрон ва Ҳиндистон томонга кўчиб, Ўрта Ер денгизигача етиб борган. Аста-секин ирқлар ва халқлар, маданиятлар аралашиб кета бошлаган, тиллар жилоланиб бораверган. Уша одамларнинг аждодлари бугунги кунда Яқин ва Узоқ Шарқ мамлакатларида, Ўрта ва Марказий Осиё мамлакатларида яшамоқда.

Тадқиқотларимиздан ошкор бўлишича, Ипак йўли ҳеч бир кишини четга суриб чиқармаган, аксинча ҳаммани бирлаштириб, ўз паноҳига олган, ҳеч бир халқни иккинчисидан устун кўрмаган, ҳар қандай ирқ ва нуфуздаги одам унга яқин ва қадрдон бўлган. Улуг Ипак йўлининг Қорақурум тоғлари орқали ўтган Вахандан Сватгача бўлган жанубий тармоғидаги икки тарафлама ҳаракат ҳақида Ҳинд дарёсининг юқори қисмидан топилган кўплаб тағхат ва расмлар етарлича маълумот беради. Бу тағхат-расмлар асосан I-VIII асрларга

тааллуқли бўлиб, уларнинг аксарияти I-II-III асрларга тегишли эди. Улар турли Ҳинд, Бақтрия, Парфиёна ва Хитой ёзувларида бажарилган. Сўғд ёзувлари ҳам анчагина қисмини ташкил этади. Бу тағхат-расмлар кушон, сўғд жангчилари, Хитой савдогарлари, мусаввирлари, Будда монахлари ва роҳиблари томонидан чизиб қолдирилган. Улар Улуғ Ипак йўлидан ўтган халқларнинг ўзига хос қадимий «қайд дафтари»ни эслатади.

Жанубий тармоқнинг Бақтрия қисмидаги Тиллатепа мақбарасида (I-III асрларга тааллуқли), Байрамда (III асрга тааллуқли) анчайин шов-шувга сабаб бўлган топилдиқлар қайд этилди. Топилмалар орасида эллинистик доирага тегишли буюмлар — заргарлик буюмлари, тунж ва шиша идишлар, оҳак муҳрлар, тангалар, Ҳинд ёдгорликлари, кесилган фил суяклари, хитойликларга тегишли тунж кўзгулар, лаклар ва шунга ўхшаш буюмлар кескин ажралиб туради. Улар бу буюмларни ясаган, тайёрлаган, мол ҳолига келтирган муайян халқ ҳаётининг баъзи қирраларини яққол ифодаб берган.

Ўтмиш йилларидаги сиёсий ҳолатлар ва тузумлар ҳам Ипак йўли тақдирида ўз изини қолдирган. Вақт-вақти билан давлатлар ўртасидаги урушлар мазкур қудратли савдо йўли йўналишини ўзгартиб турган. Масалан, Хитой олими Пей Цзюя баённомасида, Шарқий Туркистон ва Сўғд марказларининг Қора денгиз соҳилидаги мамлакатлар ва Византия билан боғлайдиган савдо йўлининг шарқий қисми қайтадан тиклангани ҳақида гап боради. Эрон сосонийлари томонидан Ипак йўлининг қамал қилиниши айланма йўл топишга шароит туғдиради. Тарихчининг гувоҳлик беришича, бундай йўл турк-сўғд элчилари томонидан асосли равишда ўзлаштирилган. Бу йўл Сўғддан, Турк қўрғони қароргоҳидан бошланиб, Окс (Сирдарё) ва Кенг кўл (Орол денгизи назарда тутилмоқда) орқали ўтиб, Иаст (ҳозирги Эмба дарёсининг тарихий номи) дарёсидан то Даикс (Урол) дарёсининг ўтиш қийин бўлган жойларига етиб келади, сўнг Атилла (Волга) дарёсига ботқоқликларни кесиб ўтади. Алань ва Дарё йўлларидан Фасисга чиқилган, Риони дарёси ва ҳозирги Туркия тасарруфидаги Трапезундагача етиб борган.

Карвон йўли бўйлаб бозиргонлар олиб юрган тангалар ўзига хос ва бетакрор йилнома ўрнини ўтайди.

Бундай хазиналарни эса археологлар Ипак йўли ўтган жойлардан тез-тез топишмоқда, аммо ҳар бир ғазнанинг ўз тарихи, сюжети ва айтиш мумкинки, ўз фожией қисмати бор. (Бу ҳақда бошқа пайт алоҳида тўхталамиз.) Аммо шунини таъкидлаш лозимки, тангаларнинг ўзи мамлакатлар ўртасида кечган фаол савдо, ўзи яралган давр ҳақида аниқ-таниқ ҳикоя қилиб беради.

Улуғ Ипак йўлининг мавжуд бўлиши ҳақида унинг махсус томонларини кўрсатадиган яна бир муҳим жиҳати бор. Қизгин тарихий шароитларда, сиёсий катаклизмлар даврида Улуғ Ипак йўли ўлим йўлига айланади, унда уруш уюрмалари пайдо бўлиб, босқинчилар галаси кеза бошлайди. Даҳшатли босқинчи Чингизхон XIII асрда улуғ Ипак йўлидан худди шу мақсадда юриб, бу йўлларда қонли ғалабалар нашидасини суради, халқларни бирин-кетин қарам қилиб олади. XIV ва XV асрларда худди шу йўлдан Темур қўшинлари кезади. Булардан анча бурун эса Искандар Зулқарнайн лашкарлари бу йўлни босиб ўтган эди. Бу йўлларда бошқа босқинчиларнинг ҳам изи қолган. Босқинчилар мамлакатларни талаб, халқларни қарам қилгани билан ҳаётни барибир фатҳ этолмадилар.

Биз бугунги кунда улуғ Ипак йўлининг мавжудлиги ва фаолияти тарихий тажрибаси орқали халқимиз тарихини, маданиятимиз тарихини, инсоният ҳаёти тарихини ўрганмоқдамиз. Деярли уч минг йилга чўзилган давр ораси, — бу давр шуниси билан аҳамиятлики, айнан шу давларда Улуғ Ипак йўли таркиб топган ва фаолият юргиза бошлаган, мен эса эрамиздан олдинги иккинчи минг йилликдан то эрамизнинг XV-XVI-XVII асрлари орасини назарда тутаялманки, худди шу давр тарихи, халқлар ҳаёти тарихи изчил суратда ўрганилмоқда..

Айни дамда Ипак йўлини ўрганиш учун кўплаб экспедициялар иш олиб бормоқда, улар кинокамералар билан иш тутиб, Ипак йўлига туташ халқлар ҳаётини акс эттирмоқда. 1982 йили Япониянинг Эйн-Эйч-Кейн корпорацияси улуғ Ипак йўли бўйидаги халқлар ҳақида фильм яратмоқчи бўлиб, Совет ҳукуматиغا мурожаат қилди. Улар суратга олишни учта йўналиш бўйича олиб борадилар. Биринчи йўналиш Ўзбекистон ва Тожикистон чегарасидан ўтиб, Сурхон воҳаси бўйлаб давом этарди. Иккинчи йўналиш Андижон, Фарғона, Марғилон, Халқобод, Наманган, Кўлақўқон

бўйлаб эди. Учинчи йўналиш эса Тошкент, Жиззах, Самарқанд, Қарши, Бухоро, Шофиркон, Газли, Урганч, Хива, Тўртқўл, Беруний, Нукус, Муйноқ шаҳарлари орқали ўтиши лозим эди. Япониянинг мазкур кинокорпорацияси Ипак йўли пайдо бўлгандан буён то шу кунгача сақланиб қолган тарихий обидаларга алоҳида диққат берадилар. Улар қишлоқ одамларининг ҳаёти, урф-одати, бузилмас анъаналарини суратга ола бошлайди, натижада кўп серияли фильм яратилиб, Эйн-Эйч-Кейн корпорацияси Совет телевидениесига фильмни кўрсатиш учун шартнома тузади.

Бу экспедиция ортидан яна талай экспедициялар келиб, Ўрта Осиё тасарруфидан ўтган Ипак йўлини зўр иштиёқ билан ўргана бошлади. 1988 йилнинг октябр-ноябрь ойларида худди шу ноҳияда америкалик тадқиқотчилар ва олимлар экспедицияси бўлиб, ерли халқлар тақдирига Улуғ Ипак йўлининг таъсирини, айниқса, уч ярим минг йил давомида яшаган халқларнинг ҳаётини фаолиятини, тирик анъаналарини ўргандилар. Табиийки, бу йўл халқлар тақдирида беиз кетмаган, Ипак йўлидай тарихий-этниқ ҳодиса сал-пал эсада, йўлга туташ халқлар ва мамлакатлар турмушига ўз таъсирини ўтказган. Бу майда таъсирларни ажратиб олиш сиртдан қараганда унчалик мушкул эмас, жаҳолат кўзи билан қаралгандагина шундай бўлиши мумкиндай туюлади. Ўзбек, қирғиз, тожикларнинг ва бошқа халқларнинг турмуши ва урф-одатидаги ўзаро ҳамкорлик, савдо-иқтисодий, сиёсий, маданий, ўзаро алоқадорлик таъсирларини Улуғ Ипак йўли шарофатидан, деб билиш керак.

Шундай қилиб, Ипак йўли — инсониятнинг тарихий мавжудлиги жараёнида қандай ривожлангани, маданиятдан маданиятга, савиядан савияга, бир даврий босқичдан иккинчи бир даврий босқичга ўтиши ва қандай қилиб камол топиб борганининг ёрқин намунаси дир. Ипак йўли — халқлар тарихининг ўзига хос бир китобидирки, у халқларнинг ҳам савдо, ҳам маданий ўзаро ҳамкорлигини айнан кўрсатиб беради. У халқларни жипслаштириш ва яқинлаштиришнинг энг яхши усули — бу савдо, маданият ва фандаги ҳамкорлик эканини исботлаб турибди. Шунини истардимки, башарият доимо қандай кун кечиргани, ривожлангани ва шу заминда абадий яшаши лозим экани хусусида

гувоҳлик берадиган улуғ Ипак йўлининг китобини ўқиб бориши керак.

Ипак йўлининг уч минг йиллик тарихини ўрганиш биз учун донишмандлик китоби бўлиб қолмоғи шарт, бу китоб бизга ҳаёт сабоқ берган тарихий намунадир. Инсоният қачонки савдо, маданий соҳада табиат билан мурувватли ва бегараз алоқа қилгандагина бу яхшилик кенг қулоч отади.

Инсониятнинг уч ярим минг йиллик тарихи мобайнида айнан мана шу йўл мурувват кўрсатишнинг асл йўли бўлиб қолди.

Ўша олис йиллар инсоният ривожининг тонги эди, ишонаманки, ҳозир шомо эмас. Инсоният ҳали узоқ ҳаётлий йўлни босиб ўтиши керак ва инсоният бу йўлдан қадам ташлаган, халқлар тарихида ўлмас из қолдирган, халқларни яқсон қилиш ўрнига аксинча, бир-бири билан дўст ва тотув яшашга ундаган улуғ Ипак йўли тажрибасини ҳам ўрганмоғи зарур. Кўҳна сайёрамизда яшаётган одамлар ва халқлар ҳамкорлик билан яшашни ҳамма нарсадан аъло деб билмоқдалар.

Ипак йўли — бу ўтмишнинг бир ғалтагиким, у биз учун ўша олис замонларда одамлар ҳаёти, камолоти, мезони бўлиб қолиши керак, у бир байроқдирким, бу байроқ билан биз тарихий даврларнинг ҳали яна бир нечтасини босиб ўтишимиз керак.

Ипак йўли башариятнинг хотирасида рамзий тугун бўлиб қолаверсин.

АМИРНИНГ ТИЛЛАСИ

Инсоният ақлини тонг қолдирадиган ва доимо ўзига чорлаб турадиган жумбоғу сеҳрлар сирасига қачонлардир пинҳон йўқолган беҳисоб бойликлар ҳам киради. Кўнлаб миср эҳромларининг симу зар ва қимматбаҳо жиҳозлари аллақачон очкўз хазинатопарларнинг ўлжаси бўлиб қолди. Ҳиндистон ва Цейлондаги ҳамда Тибетнинг олтин ибодатхоналари бойликлари талон-торож қилинди... Аммо Амриқо ацтекларининг хазинаси, Овруподаги нибелунглар олтини ҳанузгача топилгани йўқ. Ана шундай яширин хазиналар мамлакатимизда ҳам мавжуд. Россияда Колчак олиб қочган қирқ икки пуд тилла Шарқий Сибирь ўрмонларида бекитилган. Манфур гитлерчилар томонидан номаълум жойга олиб

кетилган Ленинград саройининг машхур қахрабо хонаси буткул йўқолди. Бу ҳақда бот-бот ёзилмоқда, одамлар орасида турлича фикр юради. Аммо, ўша вақтларда тилга тушган, одамлар эътиборини тортган яна бир хазина мавжуд. Уни негадир унутиб юборишди, афсуски, бу дафина ҳам Қолчакнинг хазинаси каби ҳақиқат бўлиб, қаерлардадир ётибди. Ҳа, бу — 1920 йил сентябрида ҳокимияти ағдарилгач, ўзи билан Афғонистонга олиб кетишга уринган Бухоро амирининг тилласидир.

Тарихдан маълумки, ҳар бир ҳукмрон тахтда қанчалик собит ўтирмасин, мамлакатидан бош олиб кетадиган машъум кун яқинлашганини сезгани ҳамано бировга билдирмай, махфий суръатда тайёргарлик кўраётган экан. Ўша қора кунгача ҳоким бойликлар жамғаради, уларни ҳозирлайди, тиллани эритиб, ёмбилаб кўяди, қоғоз пулларни қимматбаҳо буюмларга алиштиради ёки Эфиопиянинг собиқ ҳукмдори Хайле Силасия Биринчи режимининг ағдарилишига қадар бир неча ўн миллиард долларни Швейцария банкига ўтказгани сингари чет эл банкларига ўтказди. Шундай ҳолни Гаити халқининг золими Лувалье ўз бойлигини Францияга ўтказиб юбориб такрорлади. Филиппиннинг собиқ президенти Маркос ҳам ўзи билан миллиардлаб долларни олиб кетди. Кўплаб ҳукмдорларнинг тақдири шунини кўрсатдики, улар «халқ отаси» номи билан иш кўриб, элни аёвсиз талон-тороғ қилишган. Бухоро амирлари ҳам бундан мустасно эмас.

Бухоро амирлиги кичик бир вассал хонлик бўлиб, унинг пайдо бўлиши эрамингача бўлган биринчи минг йилликдан бурунги даврларга тўғри келади. У ҳозирги Ўзбекистон майдонининг катта бир қисмини — Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари ва қардош Тожикистоннинг бир улушини ўз ичига олган. Икки ярим минг йилдан кўпроқ тарихга эга Бухоро ва бухороликлар нималарни бошидан кечирмади дейсиз? Юксак тараққиётни ҳам, жаҳонга доврқ қозонишни ҳам, ажойиб бойликларини ҳам, шунингдек, машъум кунларни — ёв босқинини ҳам, батамом вайроналикларни ҳам, алғов-далғов замонларни ҳам кўрди. Искандар Зулқарнайн кўшинлари Бухорони қуршаб олди, араб босқинчиси Муслим ибн Қутайба қамал қилди, Чингизхоннинг суворийлари очлик қозони тагига олов ёқиб, қулни кўкка совурди, маҳаллий хонлар ўртасидаги муттас-

сил ўзаро ички низолар ҳам Бухорога вақти-вақти билан кулфат солиб турди. Бухорони сомонийлар, салжуқийлар, шайбонийлар, аштархонийлар сулоласи бошқарди, кейинги бир ярим асрда эса ҳокимият тепа-сига манғитлар чиқди. Улардан биринчи бўлиб, 1753 йили қаршилик Муҳаммадраҳимхон тахтга ўтир-ди. Манғитлар орасида ҳукмдор-зоҳидлар ҳам бўлиб, Шоҳмурод — ўшалардан бири эди. У тахтга чиққан-дан кейин ҳам ўз тийнатиғини ўзгартирмаган. У бир танга учун кечаю кундуз вақтини сарфлаган, жуда жулдур ва жўн кийим кийиб юрган, жуда кам овқат еган, юришларда аскарлари билан чодирларда бирга ётиб қолаверган, хонлик чодирини тиклашга изн берма-ган, аёёнлардан бировиникига ҳам зиёфатга бормаган, фуқародан ҳеч қандай инъом қабул қилмаган. Бироқ, айнан ўша ҳукмдор-зоҳид шундайин очкўз, шундайин тиллага ўч бўлганки, ҳатто ўзга эллар бойлиғига ҳам кўз олайтирган. Шафқатсиз бу амир ўтакетган мута-ассиблик қилиб, Шарқдаги энг бой ва маърифатли шаҳар бўлмиш Марвни ер юзидан супуриб ташлаган. Бу кентни талон-торож қилиб, неки бойлиғи бўлса, барини Бухорога келтириб, манғит амирлари хазинаси-га жойлаган.

Манғитлар, яъни Бухоро амирлари беаёв эзувчи, қонхўр ва очкўз бўлишган. Бир ярим асрлик ҳукмрон-лик даврида улар Бухородаги Арк ертўлаларига беҳисоб хазина тўплашган. 1920 йили Бухоро амирли-гининг нуфузи тахминан уч миллион кишини ташкил этган. Бутун халқ кечаю кундуз ўзининг яккаю ягона ҳокими — Бухоро амири учун тер тўкиб ишлаган. Амир ўзининг соқчилари ва амалдорлари ёрдамида — улар ўттиз минг кишини ташкил этарди — ўз таабаларидан солиқ тариқасида катта бойлик жамғарган. Бу қадар солиқ дунёнинг ҳеч бир давлатида мавжуд эмас эди. Бухоро амири халқдан қирқдан зиёд ўлпон ундирган, улардан энг асосийси хирож — ер солиғи эди... Амир-нинг ҳар бир аҳли бир парча ерда деҳқончилик қилса ҳам, ҳосилнинг бешдан бир ҳиссасини амир хазинасига топширишга мажбур эди. Оғир ўлпонлар орасида ик-кинчи ўринда закот, яъни мол-мулк солиғи турарди. Бухоро амири таабалари мол-мулкнинг қирқдан бир улушини ҳокимига инъом қилардилар. Қирқ туядан биттасини, қирқ қўйнинг бирини ва ҳоказо... Бухоро амирлари уруш маҳалида жул деб аталган ҳарбий со-

лиқни ундиришарди. Оғир ўлпонларнинг хили ва сони кўп бўлишига қарамай, Бухоронинг ҳар бир янги амири боз устига ўз солиқларини жорий этиб, шу тариқа халқнинг бор буд-шудидан ҳам жудо қилишарди. Шундай қилиб, 1870 йили Бухоро амири Музаффархон амин деб аталган янги солиқ, яъни савдогарлар сотган ёки бошқа шаҳарларга элтган молларнинг умумий йиғиндисидан бир ярим фоизини тўлайдиган ўлпон жорий этди. Иқтисодчиларнинг ҳисоб-китобига қараганда, Бухоро амири Саид Олимхон ҳукмронлигининг охириги йилида йиллик даромади 30 миллион тиллага етган, шу маблагдан уч миллион тиллани қўшинлар сақлашга сарфлаган. Юқорида таъкидлаганимдай, амирнинг ўттиз минг турли-туман амалдори ва хизматкори бор эди. Уларнинг ҳаммаси маош олиб, пул эҳсонларидан арз қилмас эди, бироқ амирлик мулкида 26 беклик, минглаб қишлоқ мавжуд бўлиб, улар мана шу амалдорлар бадалига бутунлай берилган эди. Улар ўз ризқи ҳамда Бухоро амирига тортиқ қилиш учун солиқни ундирардилар. Бироқ, амир нуқул ўз хазинасини тўлдириш билан чекланиб қолмаган, албатта. Шундай пайтлар ҳам бўлганки, амир сахийлик ҳам қилган — тож кийдириш маросимларида базми жамшидлар уюштирган, болалар туғилганда ва бошқа кўп тантаналарга чиқим қилиб турган. Баъзида кутилмаган сарф-харажатлар ҳам қилинган. Масалан, биринчи жаҳон уруши даврида. Россия Олмонияга қарши уруш эълон қилганида, чор ҳокимиятининг вассали саналмиш Бухоронинг сўнгги амири Саид Олимхон четда қолмаган. Уч бор — 1914, 1915 ва 1916 йилларда телеграммаларда ёзилганидек, рус армиясининг «ғалабаси учун» бир миллион сўмдан пул жўнатган. Амир Россия императорининг маънисиз қирғинини давом эттириш учун уч миллион сўм ҳадя қилди. Бундай сахийлик эътибордан четда қолмаган, 1915 йили иккинчи миллион Россия банкасига келиб тушганда, шарқ ҳукмдори император буйруғига биноан Оқ Бургут нишони билан тақдирланган, 1916 йили эса, яъни навбатдаги миллиондан сўнг амирни Александр Невский нишони билан мукофотлашди. Бундан ташқари, «Ватан олдидаги хизматлари учун» Саид Олимхонга махсус муборакномаси билан чор армиясининг генерал-лейтенант унвони берилган. Шундай қилиб, Бухоро амирларининг газнаси ҳар йили тўлиб бормай, балки камайган кезлар ҳам

бўлган. Бироқ, шарқона ифодаланган амир газнасини сақлаш қонуни мустақкамлигича қолаверган: «Симу зарга тўлмагунча, қаноат қилмоқ жоиз эмас». Ва Бухоро амирлари ҳақу ноҳақликлар эвазига газнасини тўлдиришга ҳаракат қилишаверган.

Шундай яралган одамлар ҳам бўлади: очкўзлигининг на чек-чегараси бор, на ниҳояси. Беҳисоб бойликка эга одам бу бойликнинг маънисию моҳиятини билмайди, бироқ ботинида гўёки аллақандай баҳайбат бир махлуқ яшайди, у одамларнинг бор шудини тортиб олиб, шўрликларни нотавон қилиб, ўз хожасини эса кечаю кундуз хазина тўплашга мажбур этади, пировардида бу газнанинг моҳиятини ҳокимнинг ўзи ҳам тушунмайди. Унинг фикри-зикри битта: қанча кўп бўлса, шунча яхши, қанча кўп бўлса, ўзини шунча қудратли ҳис этади. Шуниси борки, бойлик қанча мўл бўлса, шунчалик маънисиздир. Барча бойликнинг, у бир кишиникими ё ҳокимникими — қатъи назар моҳияти ана шундай. Ҳумарилган бойликни бир умр тамом қилолмайсан — на базми жамшидлар, на сарой тантаналари, на хизматкорлар, на кўҳлик либосларга сарфланса ҳам. Бойлик жамғарган бирор ҳоким бу нега керак, бу нима беради, бундан мақсад нима деб, ўзига-ўзи савол берса қани энди? Худди мана шу ўйсизлик, очкўзлик ва ҳақиқий бойликни англаб ета олмаслик туфайли бойлик жамғаришадики, бу кейинчалик ўзларини фалокатга дучор қилади. Улуғ рус шоири Александр Сергеевич Пушкин «У ёқда шаҳоншоҳ Кашей тилла тепасида озиб-тўзиб ётибди...» деб бежиз ёзмаган эди.

Саид Олимхоннинг ҳам паймонаси тўлди. 1920 йилнинг августида, халқ кўзғолони, халқ қаҳр-ғазаби уни тахтдан улоқтириб ташлашини сезиб қолиб, у нафақат бош олиб кетишни, балки, манғитлар томонидан ўмарилган бойликни ва улкан амирлик газнасини олиб қочиш ҳақида ҳам ўйланиб қолади. Бухоро амири ўзи билан олиб кетмоқчи бўлган бойликларни бир жойга йиғиб чамалаб кўрганда, олтину жавоҳирлар бутун бир карвонга юк бўлди. Бунча газнани ўзидан бошқа билмайдиган номаълум томонга олиб кетишга қурби етмас эди. Шунда Бухоро амири ўзининг эски малайи, чор Россиясининг Машҳаддаги бош элчиси Никольскийдан инглизлар билан мулоқотда бўлиб, Британия ҳоки-

мияти амирлик хазинасини ўз ҳимоясига олишини илтимос қилади.

Амир жавоҳиротини яшириш учун нега айнан Машҳадни танлаган? Чунки, бу шаҳар орқали Саид Олимхон аллақачон англизлар билан мустаҳкам алоқа ўрнатган эди. 1920 йилнинг май ойидаёқ англизлар Бухорога Машҳад орқали икки юз туядан иборат қурол-яроғ ортилган карвон жўнатган эди. Амир айнан мана шу йўлга умид боғлаб, ўз бойликларини англизлар эҳтиёт қилиб сақлаши учун Машҳадга ўз чопарини жўнатади. Боз устига Эрондаги бу штатга кирмаган мўъжаз шаҳарчага амир учун йўл очиқ эди, амирликнинг шимол тарафида эса инқилоб тантана қилган эди.

Чоризмнинг собиқ элчиси Никольскийга кўз тутган, иши ўнгидан келмагач, амир ўмарилган бойликни сақлаш учун шошилинич йўсинда бошқа йўл қидиришга тушди. Зум ўтмай Саид Олимхон ўзининг ишончли одами, шахрисабзлик дарвишлар сардори Давронни Қошғардаги англизлар элчихонасига юборади. Бухоро амирининг вакили Қошғарга тўғри йўлдан бормади, негаки Туркистондаги инқилоб у ёққа элтадиган кўп йўлларни бекитган эди. Шу боисдан Давроннинг Қоратегин орқали Олой водийси ва шарқий Помир тоғлари орқали ўтиб боришига тўғри келди. Ниҳоят, Бухоро амирининг вакили икки ҳафталик йўлдан сўнг, Қошғар пойтахти Урумчи шаҳрига етиб келади.

Инглизлар элчихонаси ўша пайтда Урумчининг чеккасидаги Чиннибоғ соя салқинида, шинам бинода жойлашган эди. Инглиз дипломати ва айгоқчиси Петтэ Эссертон элчилик қиларди. Даврон дарвиш Бухоро амирининг номасини топширгач, жавоб кутиш учун Урумчида қолди. Бироқ, воқеалар ўзгача тус олди: англизлардан мадад сўраган амирнинг кутганичалик бўлиб чиқмади. У эски таниши бўлмиш Эссертон Бухоро газнасини сақлашга жони-дили билан рози бўлади, деб умид қилган эди. Афсуски... Номани ўқиб чиқиб, амирнинг тиллаю жавоҳирлари юз отга юк бўлишини билиб, шунча бойликни васийликка олгани учун зиммасига тушадиган масъулиятдан чўчийди. Бунча бойликни бир жойда тўплаш ва элчихонада сақлаш ўша вақтларда жуда хавфли эди. Атроф-теварақда жангу жадаллар авж олган — Туркистонда инқилоб, Синьцзянда қўзғолон давом этарди, ҳатто Қошғарда ҳам талончилар тўдаси хўжайинлик қиларди, Эссертон махсус сейф-

ларсиз ва етарли соқчиларсиз элчихонада амир бойлигини сақлашни мушкул деб ҳисоблади. Инглиз элчиси Туркистондаги воқеалардан муфассал воқиф бўлиб, амир узоқ вақт Бухорода қола олмаслигини, хазинасини тезда қаёққадир жўнатиш зарурлигини жуда яхши англади. Петтэ Эссертон ақлли дипломат, Британия салтанатининг садоқатли хизматкори эди, амирнинг хазинасини Қошғарга олиб келишга ўзича ва ўз ҳоқимиятининг розилигисиз рухсат беришга ҳуқуқи йўқ эди.

Ўша ташвишли йилларда, элчихонага эсон-омон олиб келтирилган тақдирда ҳам бойликнинг сақланишига ҳеч ким кафолат бера олмас эди. Юз отли карвоннинг Бухородан Урумчига қадар етти юз чақирим йўл босиб ўтишига, албатта, кимнингдир назари тушган бўлар ва карвон то манзилга етгунча ҳеч кимнинг пайқамай қолиши эса ақлга сиғмас эди. Беҳисоб бойликни қўлга киритишни хоҳлаган қароқчилар тўдаси элчихонани оппа-осон ишғол этиши, уни қўриқлаётган ўнтача аскарни бемалол қириб ташлаши ва элчининг ўзини ҳам бошидан жудо қилиши мумкин эди. Амирнинг бойлиги ҳаққи Британия салтанатининг вайрон бўлишини хоҳламас эди. Эссертон олтиннинг яхшилиқ келтирмаслигини, кўп ҳолларда у бало орттиришини тушунар эди.

Аммо у айни маҳалда рад ҳам қила олмас, шунингдек, кўнмагани учун Бухоро амиридан зиммасига тушадиган масъулиятдан ҳам чўчирди. Шунинг учун Эссертон Саид Олимхоннинг шошилич илтимосномасини Ҳиндистоннинг Деҳлидаги вице-шаҳаншоҳига йўллайди. Бу ҳазил гап эмас, негаки амир ўз бойлиги қимматини 12-15 миллион тилла фунтстерлинг ёки 150 миллион тилла пулга баҳолаган эди.

Рус-Осиё банкининг ходими К. К. Юдахиннинг ҳисобига кўра, амирнинг бойлиги 22 миллион тилла ўн сўмликка тўғри келади. (Буни бугунги пулга чаққанда тўрт миллиард сўмни ташкил этади.) Шу боисдан инглиз элчиси Эссертоннинг ҳам, Бухоро амирининг ҳам анча-мунча бош қотиришига тўғри келган эди.

Деҳлидаги Ҳиндистон вице-шаҳаншоҳи идорасига амирнинг хазинасини сақлаб қолиш ҳақидаги сўровини Эссертон ўзи учун одатдаги бир неча марта синалган тартибда йўллайди. Ошиғич илтимосноманинг йўли мана бундай амалга ошди: амирнинг тилласи ҳақидаги шартли белгилар билан ёзилган телеграмма Урумчидан

шарқий Помирдаги Сорикўл қишлоғида жойлашган ва охирги манзил саналган Хитой телеграфига жўнатилди. Телеграфда инглиз миссияси вакилининг имзоси бор эди. Чунки бу амалдор пиёда чопарни Сорикўлдан Қорақурум тизма тоғидаги Мингтака довоғи орқали жўнатганида, телеграф алоқаси шу ерда тамом бўларди. Чопар бу шошилинич илтимосномани Хунза вилоятига қарашли Мизгар қишлоғидаги инглиз-автомат станциясига олиб келади. Хунза вилояти Кашмирнинг шимолий майдонида ўрнашган бўлиб, кашмирлик махаро-жаларнинг вассалик шартномасига алоқадор эди. Маълумки, бутун Кашмир, бутун Ҳиндистон инглиз мустамлакалари таркибига кирарди. Амирнинг тилласи ҳақидаги хабар Мизгардан бошланадиган телеграф линиясидан Сринагарга, Сринагардан эса Симлуга — инглиз вице-қиролларининг ёзғи боргоҳига жўнатилди. Бу шошилинич илтимоснома ана шундай мураккаб йўлни босиб ўтди.

Бироқ, Эссертон ўз ҳокимиятидан амирнинг тилласини сақлаш бўйича кўрсатма олишини кутмаган эди. Британия салтанатининг юксак лавозимли амалдорлари Саид Олимхоннинг ғазнаси ташвишини зиммасига оладиган бўлишса, бордию бу бойлик ўғирланган тақдирда, жуда кўп пул товон тўлашга тўғри келишини билишарди. Шу сабабдан инглизлар бундай тадорикка рози бўлмадилар.

Эссертон Бухоро амирига назокат билан раддия юборишдан ўзга илож тополмади. Бу нома билан дарвиш ортига қайтди, узоқ йўл босиб, у Бухорога августнинг ўрталарида етиб келди. Амирнинг вакили саройга етиб келганда, амирликнинг ағдарилишига бир неча кун қолган эди.

Амир рад жавобини олгач, бойлигини яширишнинг бошқа йўллари қидира бошлайди. Энди у ана шу махфий, хавфли ва муҳим топшириқни бошқа бир яқинига, амир гвардиясининг қўмондони шахсий соқчиси полковник тўқсоба Калапўшга топширади. Тўқсоба Калапўш карвонни Эрон ёхуд Афғонистон чегараси орқали олиб ўтиш учун йўлни кўздан кечириб чиқишга уринади. Аммо Каспий ортида вазият шундай тус олган эдики, Машҳадга йўл олиш мумкин экани тасаввурга сиғмас эди. Калапўш саройга қайтиб келиб Эрон ва Афғонистонга олиб ўтувчи карвон йўллари тўсилганидан амирни огоҳ этади. Шунда амир сўнги к

чорани мардоналик билан ишга солади. Саид Олимхоннинг бутун бойлигини ортган карвон Қарши сари йўлга тушади. Карвонни Қалапўшнинг кичик гуруҳи кўриқлаб боради, олтинни кузатиб борувчилар орасида Даврон дарвиш ҳам ҳозир эди. Амир бу икки яқинига хазинани 1898-1910 йилларда сурункасига ўн икки йил Қарши беклигини бошқарган ана шу шаҳар атрофига яширишни тайинлайди. (Саид Олимхон отаси Абдулахаднинг буйрак хасталигидан 1910 йили вафот этганидан кейингина тахтга ўтирган.)

Амир содиқ Қалапўш ва Давронга газнани ўзига таниш жойлар бўлмиш Қарши атрофига ёки Яккабоғ, Бойсун ва Шахрисабз тоғларига яширишни тайинлаб жўнатади. Карвонни кузатиб бораётган гуруҳ иккига бўлинади. Олдинда ҳайдовчилар ва бир қанча дарвишлар, жумладан Даврон ҳам боради, орқадан эса амир гвардиясининг соқчи-аскарлари билан тўқсабо Қалапўш боради. Карвон Бухородан тахминан 10 сентябрда йўлга чиқади. Қоровулбозор орқали Косонга, сўнг Қарши тарафга йўналади ва даштда адашиб қолади. Амирнинг олтинини кечалари олиб юришади, Қалапўш амирнинг қаёққа кетаётганини ёт кишига билдирмасликка аҳд қилади, чунки карвоннинг йўналишидан фақат бир неча кимса огоҳ эди. Қалапўш аввал газнани Касби қўрғонига яқин сардоба атрофига яширишни хаёл қилади. (Сардоба — бу баҳорги тошқин сувни йиғиб, уни бутун ёз йўловчиларга сақлайдиган жой демак.) Қалапўш хаёл қилган сардоба Қарши даштидаги энг йирик сардобалардан бўлиб, унинг яқинидаги Тепа деган жойда қачонлардир ўрта аср шаҳарчаси жойлашган эди. Бу манзилда афтидан қандайдир махфий жойлар борга ўхшайди, Қалапўш хазинани шу ерга яширмоқчи бўлади. Аммо бу ердаги қўшни қишлоқлар одамлари амирнинг карвонини пайқаб, унга қизиқиб қолади. Бу эса Қалапўшни сергакликка ундайди ва бу ерда тўхтамасликка аҳд қилади: карвон йўлга тушади. Гуруҳ Ғузур орқали Яккабоғ томонга ва Лангарга чиқиб, тоғ орасига қараб йўналади.

Тоғда, карвонни кўланкали бир пастқамликда қолдириб, Қалапўш бу ерни кузатгани тепаликка чиқади. Тоғдаги дарада у бир ёриқ жойни кўриб, амирнинг бойлигини шу ерда қолдиришга қарор қилади. Бу ишни Даврон бошлиқ ҳайдовчиларга топширади. Бу гуруҳ

хазинани яширгани ичкарига йўналади. Калапўш эса соқчилар билан қолади ва аскарларни Давроннинг ортидан изма-из боришга рухсат этмайди. Калапўш Даврон дарвишни икки кечаю кундуздан зиёд кутади, аммо у қайтмайди. Амирнинг шахсий соқчиси безовта бўла бошлайди — дарвиш нахотки топшириқни адо этмаса? Калапўшни фақат бир нарса — Давроннинг Саид Олимхонга мутаассибларча садоқати борлиги хотиржам қилади. Бу дарвиш ҳокимининг ўта махфий ва қалтис топшириқларини адо этган, тоғ сўқмоқлари бўйлаб биринчи юриши ҳам эмас. Калапўш бундай одам ҳаргиз алдамаслиги, тилла ва қимматбаҳо жавоҳиротни ортган карвон билан бекиниб қолиши ва билдирмай ғойиб бўлиши ҳам даргумон. Бироқ, Калапўшни дарвишнинг анча вақтдан бери йўқ экани безовта қиларди, ахир хазинани туширишга беш-олти соат, нари борса ярим кун етарди. Аммо Давроннинг икки кундан буён қайтиб келавермаганидан хийла оромини йўқотган Калапўш гуруҳни жар солганча оёққа турғизиб, дарвиш карвон билан кетган томон йўлга тушади. Анча юришгач, гуруҳ бир талай жасад устидан чиқиб қолади. Бу жасадлар Даврон билан кетган одамларники эди. Дарвишнинг гуруҳи ким билан тўқнаш келгани номаълум, аммо қандайдир бахтсизликка йўлиққани аниқ эди. Яна бир неча соат юрганларидан сўнг Калапўшнинг гуруҳи яна иккита жасадга дуч келади, улардан бирининг ҳали жони узилмаган эди. Уни ҳушига келтиришади, сув тутқазишади. Унинг Калапўшга айтиб беришига қараганда, ҳайдовчилардан бири карвонга юкланган амир хазинасидан хабар топиб, уни эгаллаб олишга аҳд қилади. Калапўшнинг аскарлари ҳали йўлда кўришган марҳумлар дарвишбон ҳайдовчилар олишган жойда қолиб, ўз йўлбошловчиси Давронни ҳимоя қилишган. У ерда Давроннинг гуруҳи иккига ажраларди, яъни хазинани ўғирловчилар ва қўриқловчиларга бўлинади. Ўша тирик қолган ҳайдовчининг гапига қараганда, шерикларини Давроннинг гапига қулоқ солишга ундагани учун уни ўлдирмоқчи бўлишибди.

Калапўш гуруҳининг тоғ оралиғи сари йўлга тушишдан ўзга чораси қолмайди. Эртасига Калапўш Давроннинг гуруҳидан қолган-қутган кузатувчилари турган жойга етиб келади. У фақат уч кишини кўради, улар орасида дарвишнинг ўзи ҳам бор эди. Даврон оғир яраланган, расвоси чиққан юзидан қон оқиб турарди.

Бироқ, Калапўш дарвишни қай ҳолатда бўлмасин, тоғанидан хурсанд эди. Даврон дарвиш оллоҳнинг тавқи лаънатини ёғдириб, амирнинг шахсий соқчисига ҳукмдорнинг хазинасига кўз олайтирганларнинг адабини бериб қўйганини, Калапўш айтган ёрға хазинани бекитмоқчи бўлганини сўзлаб беради. «Ҳайтовур, нега бунчалик ҳаяллаб кетдиларинг?» деган саволга дарвиш ҳамроҳларини ёрғ томон тўғри йўл бўйлаб кетишга кўндирилмаганини, айримлари шубҳага бориб, нияти бузилганини айтади. Шундай қилиб, у ҳамроҳларининг макқорона нияти ошқор бўлиши учун бир кечаю кундуздан кўпроқ йўл бошлаб юради. Икки кун ичида дарвиш амир олтинини эгалламоқчи бўлганлар билан уч бора жангга киради. Ҳатто Даврон отлардан юкни тушириб, ортга қайтиб келаётганида тирик қолган ҳайдовчилар пистирмада кутиб туришган экан. Олишув ҳаётдан кўра кўпроқ ўлим учун бўлган, ўшанда фақат икки дарвиш омон қолган, улар оғир яраланган йўлбошловчисини ҳушига келтиришган.

Улар бирпас нафас ростлашади. Дарвишнинг жароҳатини боғлашади, у анча-мунча ўзига келади. Калапўш эса ўз гуруҳи билан ортига қайтади. Гуруҳ тоғдан ҳеч қандай хавф-хатарсиз эниб тушади. Бироқ, энг сўнгги кеча тунаганларида, яъни Қарши воҳасига йўл олиш олдидан Калапўш икки дарвишни ўз қўли билан ўлдиради ва Давроннинг ўзини ҳам аяб ўтирмайди. Амирнинг шахсий соқчиси Саид Олимхоннинг хазинасининг сири фақат ўзигагина аён бўлиб қолишини истарди. Калапўш бунга Бухоро амиридан тўғридан-тўғри кўрсатма олган эди. Амир ўз яқинларини йўлга отлантираётиб, хазина қаерга бекитилганини Калапўш ёки Давронгина хабар қилиши, бошқа чопарларнинг ҳожати йўқлигини тайинлаган эди. Фармойишда айтилишича, бу жойни ҳеч ким билмаслиги, биронтасининг қулоғига чалинмаслиги, биронта ҳам ёт зот доримаслиги шарт эди.

Калапўш шу тариқа амирнинг амри билан ҳукмдорнинг садоқатли хизматкори Даврон дарвишнинг жазосини берди. Даврон амирга ишонч ва садоқат билан хизмат қилди ва одатда шафқатсиз ҳукмронлар томонидан беминнат хизмати учун бериладиган мукофотни олди. Дарвишларни «оллоҳнинг суйган бандалари» дейишади. Даврон ҳам «оллоҳнинг суйган бандаси» бўлиб қолаверса майли эди-я. Бироқ, у амирнинг малайи

бўлиб қолди. Амирларга эса миннатдорлик ҳисси ёт. Агар ҳукмдорда эзгуликними ёки ўз фойдасиними танлаш ихтиёри кўндаланг турса, албатта у доимо ўз фойдасини кўзлайди. Шундай қилиб, амирнинг олтини учун «оллоҳнинг суйган бандаси» Даврон дарвишнинг ҳаёт шами ўчди.

Эрталаб, дарвишларнинг қаёққа ғойиб бўлганини ҳеч ким суриштирмайди. Танҳо бир аскар дарвишлар тунги манзилни тарк этиб, номаълум тарафга кетганини айтади, бунга Калапўш эътироз билдирмайди. Гуруҳ яна Қарши тарафга қараб илгарилайди. Қарши беклигининг пойтахтини айланиб ўтган гуруҳ тўртинчи куни Қоровулбозорга, яъни Бухоронинг аҳоли яшайдиган энг чекка кентига келиб тўхтайди. Калапўш ва унинг аскарларини амирнинг тўпчилари кўмондони — тўпчибоши Низомиддин кун оғиб қолганда кутиб олади. Калапўш бу ерда уни Низомиддин бежиз кутиб олмаганини яхши биларди. Низомиддиннинг жангчилари Қарши даштидан қайтаётганларни олқишлаб қаршилайди ва ҳар иккала гуруҳ Қоровулбозорда биргаликда тунаб қолади. Тонг азон гуруҳлар йўлга отланаётган маҳали аён бўладикки, карвонни кузатган соқчиларнинг биронтаси ҳам тирик қолмабди. Калапўш билан кимки тоғда бирга бўлса, ўша кечаси ҳаммаси ўлдирилиб, баланд тепалик ортига кўмилган эди.

Калапўш ўз жангчиларини Низомиддин нега бундай қилганини ундан суриштириб ўтирмайди. Шахсий соқчи бу — амирнинг буйруғи, деб ҳисоблайди. Карвонни кўрган, қаёққа борганини билган, хазина яширилган жойни фаҳмлаган одамларнинг ҳаммаси тирик қолмаслиги шарт эди. Аввал ҳайдовчилар нобуд бўлди, кейин дарвишлар, сўнг Давроннинг таъзирини беришди, энди эса Бухородан то тоғ сўқмоқларигача карвонни кузатиб борган соқчиларнинг ҳаёти сўнди. Фақат тириклардан ҳамма сирдан воқиф биргина Калапўш қолган эди.

Елғиз ўзи омон қолган Калапўш, амир Даврон ва дарвишлар, соқчи аскарларга қилган қалтис ҳазилини менга ҳам қилмасмикин, деган ўйга ботади. Бироқ, Калапўш амир шахсий соқчисига, ўн йилдан ортиқ ўз ҳаётини ишониб келди, демак, ўз бойлиги сирини ҳам битта мен билишим мумкин, деган хаёлга боради. Калапўшсиз амирнинг ҳеч қаёққа боролмаслигини биларди, бундан тапқари амирнинг олтини қаерга бекитилгани ўзингагина аён эди, холос. Аммо барибир ана шу

вазият Калапўшни ўз тақдирини ўйлаб кўришга мажбур этарди.

Тўпчибоши Низомиддин ҳам бор ҳақиқатни билмас эди. Бу воқеалардан икки кун бурун амир уни ҳузурига чақириб, Калапўш ва унинг одамларини Қоровулбозорда кутиб олишини тайинлаган эди. Саид Олимхон Низомиддинга ўйчанлик билан Калапўш соқчилари тил бириктириб, унинг ўзини ўлдирмоқчи бўлишганини ва амирга ҳам суиқасд уюштиришига тайёргарлик кўришайтганини маълум қилади. Шундай қилиб, Низомиддин Калапўшни қутқармоғи, уни жинояткорлар чангалидан озод этмоғи, гуруҳни эса мажақлаб ташлаши зарур эди. Алқисса, Низомиддин ўша қон тўкишлар моҳиятини билмай, амирнинг кўр-кўрона ўйинчоғига айланди-қолди. У амирнинг амрини худди айтгандек қилиб адо этади ва Калапўшни эсон-омон амирнинг Аркига олиб келади.

Амир шахсий соқчисини қабул қилишдан аввал унга дам олиш, ўзига келиб олиш ва йўл кийимларини алмаштирмоғи учун ижозат беради. Шундан сўнггина Калапўш ҳукмдорнинг ҳузурига киради. Амирни Калапўшнинг сафар тафсилотлари жуда-жуда қизиқтирарди: у ўз хизматкоридан карвон бирор говга дуч келмадими, ҳаммаси жойидами, деб сўрайди. «Ҳаммаси жойидами?» деган иборада амир Калапўшдан бошқа биронта тирик зот қолган-қолмаганини, хазинани бекитилганини бошқа биров билиб-билмаганини кўзда тутган бўлса ажаб эмас. Калапўш ўзидан бошқа ҳеч ким, ҳеч бир жонзот бекитилган юкнинг қаерда жойлашганини билмаслигини айтади. Шундай қилиб, Бухоронинг улуғ ҳукмдори сирли хазинанинг хавф-хатарсиз сақланажагига тўла ишонади. Сир — Калапўшда, у бўлса амирнинг соясидир. Калапўш шуларни айтаркан, соғ қолишидан умидвор эди. Афсуски, Калапўш хато қилган эди. У тилланинг кучини билмасди. Агар одамлар тилланинг қули бўлганда, бу одамлар ўзларини бошқара олмай қолишларини тушунмас эди.

Амир ўша кечасиёқ Калапўшни ўлдиришга буюради. Бу фармонни ҳам адо этишни тўпчибоши Низомиддинга топширади. Саид Олимхон ўз хизматкорига Калапўш ҳам амирга суиқасд қилмоқчи бўлганини, соқчинни хушига келтириб қўйиш учун ҳузурига чақиртирганини айтади.

Низомиддин амирнинг буйруғини ижро этишга

имиллаб ўтирмайди. Шу тахлит амирнинг собиқ соқчиси Калапўшнинг ҳаёти сўнади. Икки кун ўтгач, амир Саид Олимхон ўз яқинлари билан тўпчибоши Низомиддин кузатуви остида Бухородан бош олиб қочади ва Бойсунга етиб келади. Аммо йўлда ногоҳон Низомиддиннинг оти қоқилиб кетади ва ўзи эса ўқ узилган кўкраги билан юзтубан қулаб тушади. Ким қаёқдан отганини тўпчибоши сезмай қолади. Силсиладаги умрнинг яна бир банди узилди. Бу банд карвонга, уни кузатиб борганларга, уларни қириб ташлаганларга, қириб ташлаганларни йўқ қилувчиларга дахлдор эди. Амирни олтин бекитилган дафинага бошлаб борувчи сирли ришта узилган эди. Аммо ҳамонки амирнинг ўзи тирик эди.

1921 йилда Бухоронинг собиқ ҳукмдори Саид Олимхон кичик бир бўлинмаси билан амирлик сарҳадини ортда қолдириб, Афғонистон чегарасига ўтади. Энди амирда олтин юкланган карвон йўқ эди! У ўзи билан бирга бошқа юклар қаторида иккита отга ортилган икки хуржун жавоҳир ва қуйма олтинни олиб қочади. Бухоро амирининг ўзи билан чегарага олиб ўтган бойлиги атиги ана шу эди, холос. Дарвиш Даврон ва шахсий соқчи Калапўш олиб борган карвоннинг олтини шу тахлит Шахрисабз, Яккабоғ ва Бойсун атрофларида бекитилганича қолиб кетади. Помир тоғининг тизмалари бу махфий бойликни ҳанузга қадар ўз бағрида сақлаб ётибди. Балки, дарвиш Даврон ўз ихтиёридаги ўша икки кун ичида хазинани Калапўш билган ёрдан бошқа жойга яширгандир — буниси номаълум, албатта.

Амирнинг хазинаси ҳақидаги кейинги воқеаларнинг тафсилотларини ҳеч ким айтиб беролмайди. Аммо шуниси аниқки, амир дафинасини излашга киришганлар ҳам бўлган. Кимлардир буни астойдил қидиришган, чунки йигирманчи йилларда Даврон дарвишнинг қариндошлари, опа-сингиллари, ака-укалари, олис хеш-ақраболари, ўзига яқин тутган кишилари кетма-кет ҳалокатга учрай бошлайди. Амирнинг олтинини излаганлар Давронни бекитилган хазинанинг жойини кимгадир хабар қилишга улгурган, деб гумонсирашади. Сўнграқ эса Давронни кузатиб борган дарвишларнинг яқинлари нобуд бўлишади. Калапўшнинг қариндошлари, бутун оиласи, у яшаган қишлоқнинг ҳалокати ҳақида овоза тарқалади. Аммо қотилларнинг олтин бекитилган жойгача бориб етгани аниқ эмас. Битта нарса маълум:

бу газнага кимки дахлдор, кимки ниманидир билса, кимки дафина қидирувчилар орасида бўлса — ҳаммаси ўлдирилди ёки дом-дараксиз гумдон этилди. Олтин юк-ланган карвон қурбонлари рўйхати узундан узун. Олтинни ҳамиша амир эса тутган, бундан унинг сарой хизматкорлари хабар топган ва шу олтин туфайли одамларнинг тинчи йўқолган.

Афтидан, Бухоронинг собиқ амири ўз яқинларини чегара орқали Ўзбекистонга, яъни Қашқадарё ёки Сурхондарё вилояти майдонларига бир неча бор жўнатган. Эҳтимол, у ўз фармони билан яширилган хазинанинг топиладиган жойини кўрсатган ҳам. Шундай босмачилар бўлинмаси бирин-сирин Афғонистон ноҳиятидаги Амударё соҳилларида пайдо бўлишди. Йигирманчи-ўттизинчи йилларда мана шу ғойибона йўл билан қарийб ҳар ой одамлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб келиб, тоғларга йўл олган. Аммо фавқулодда ажиб воқеалар содир бўлаверган. Амир олтинини қидирганлар гуруҳи бағамом гумдон бўлар, сўнгра эса уларнинг қариндошлари ҳалокатга учрарди. Хуллас, сир сирлигича қолаверади.

1930 йили Афғонистон чегараси орқали Иброҳимбек беш юз отлик қиличбоз тўдаси билан ўтиб келади. Амирнинг бу арзандаси ҳам Саид Олимхондан мамлакатимиз майдонидан хазинани олиб кетиш ҳақида буйруқ олгани эҳтимолдан ҳоли эмас. Аммо бошқа йўлбосарлар бошига тушган кўргилик Иброҳимбекни ҳам четлаб ўтмайди. У Кофирниҳон орқали сузиб ўтишга улгура олмайди. Қўлга тушиб, қамалади. Шундай қилиб, Иброҳимбекка ҳам бу бойлик насиб этмади. Ҳа, бу сирли дафинага қўл чўзганларнинг барчаси сингари у ҳам ўз ҳаётини сақлаб қололмади. Шўро ҳокимиятининг ашаддий душмани Иброҳимбек ўлимга маҳкум қилинади ва бу ҳукм 1931 йили ижро этилади. Ҳар қалай қачон эсада, кимдир ечиши мумкин бўлган бу сирни билган сўнги одам ўша Иброҳимдир...

Бирок, ҳозирча Бухоронинг собиқ амири тирик эди. У кечаю кундуз ўз хазинасини эсдан чиқармас эди, шекилли. Балки у ўз одамларини олтинни излашга қайта-қайта жўнатиш борасида ўйлаб кўргандир. Аммо Шўролар мамлакатининг чегараси ўттизинчи йиллардан кейин дахлсиз бўлиб қолган эди. Бу сарҳадни ошиб ўтиш ҳеч кимга насиб этмади. Алҳол, собиқ

амирнинг ўғирланган олтинга яна тагин эга бўлиш орзуси беҳуда эди.

Эҳтимол, хазина бекитилган жойни амирнинг ўзи ҳам аниқ билмагандир. Даврон дарвиш Қалапўшга ишонмай, шахсий соқчисини чалғитиш учун карвон юкларини бошқа бир жойга бекитган бўлиши мумкин. Тақдирини олдиндан билган Қалапўшнинг ўзи ҳам шафқатсиз ҳукмдорга фириб берган бўлса ажаб эмас. Амирнинг юборган вакиллари, у айтган жойдан хазинани топиша олмагандир, эҳтимол. Дарвоқе Даврон ҳам, Қалапўш ҳам энди тирик эмас ва дафина ҳам сирлигича қолиб келаверди.

Собиқ амирнинг ноҳақ ўмарилган бойликларини яна эгаллашга қурби етмади. Эҳтимол, у ўз хазинаси ҳақида жуда қаттиқ қайғуриб, ҳатто бот-бот кўзёши тўккандир. Ҳалидан бир неча йил олдин (у 1943 йилнинг 5 майида вафот этган) кўзи кўрмай қолади. Балки олтин карвони ҳақида алам билан йиғлайвериб, ўйлай-вериб шу ҳолга тушгандир. Ахир, бошқалардан қанчалик кўп бойлик ўмарса, бу бойлик ўша одамга шунчалик бахтсизлик келтиради-да.

Амир олтинининг бундан кейинги тарихи қандай кечади — буни билмаймиз. Эҳтимоллик назариясига кўра, бу дафинани кимдир ва қачондир топмоғи керак. Амирнинг олтинини топган одам гаразли мақсадларда фойдаланмоқни ният қилган бўлса, бойлик изига тушганлар силсиласи қисматига гирифторм бўлади, ўлим уни ҳам четлаб ўтолмайди. Тилла мурувватни тан олмайди, бироқ шафқатсизликка ҳам тўзим бермайди.

Олтин карвон сири ўз кашфиётчисини кутмоқда. Булар уйдирма эмас, ҳаёт ҳақиқатидир. Ҳаётнинг эса, маълумки, доимо ибтидоси ва интиҳоси бор. Мавжудот диалектикаси ҳам ана шундадир.

Мана шундай ҳол ҳам юз бериши мумкин: агар амирнинг олтинини топиш ҳеч кимга nasib этмаса, кунлардан бир кун кутилмаганда ўзини ошкор қилиб кўяди. Худди ўша жойдан, ноҳақ ўмарилган бойлик бекитилган жойдан, аччиқ ва шўр дарёлар оқади — бу дарёлар кўзёшлар ва қонлар дарёсидир. Бу — амирнинг тилла тўплаши учун ўз меҳнатини, манглай терини, жонини аямаган одамларнинг кўзёшидир. Тоғлардан қонли жилғалар оқади — бу қон шу олтинни деб жон берган, ўлдириб талаган, шу дафинани бекитиш йўлида ҳалок бўлганларнинг қонидир.

Олтин... Бу — рангин, тиник, ялтироқ бир метал... У одамларга қувонч ва толе, гўзаллик ато этиши учун яралган. Одамзот унга муккасидан кетмасин, ўз мусибатини олтиндан кўрмасин. Ўзининг ёвуз ниётлари шу олтинни қидириш ишқида туғилгани учун ҳам уни айбдор санамасин.

Менга қолса, бу дафинани ҳеч ким ҳеч қачон топмагани маъқул. Бу олтинни эслаганда, гамгин хотиралар қайта тирилади, гоят кўп қайғулар тасаввурда жонланади.

Олтин ва инсоннинг унга муносабати... Олтин ва инсоннинг ўз виждонига бўлган муносабати... Олтин ва инсоннинг инсонга муносабати... Буларнинг барчаси ана шу ярқироқ металда ёрқин намоён бўлади.

Баъзан олтиннинг қиймати — ҳаётга тенг келади. Бир эмас, юзлаб, минглаб, миллионлаб, миллиардлаб тақдирлар олтин уюмлари пайида узала тушади. Наҳотки, бу тақдирлар «сариқ иблис»дан кўра қимматроқ нарсага арзимаса?!

Гоҳида одам ўзининг ва ўзгаларнинг умрини бекордан-бекорга совуриб юборади. Демак, бекаму кўст олтин каби одам унчалик комил эмас. Олтинни табиат яратган, биз эса, одамни вужудга келтирамиз ва муносабатларимизни белгилаймиз. Шундай экан, биз учун олтин қимматми ёки инсон?!

Наҳотки, инсон ва олтин бир дунёда тил топишиб хотиржам яшай олмаса? Ахир, бу керак ва зарур ҳолдир. Бир бутунлик табиатга хос нарса, у оқил, доно. Табиат одамзотни ҳам, олтинни ҳам яратди. Эҳтимол, табиат одамнинг кимлигини, инсоний хусусиятларини, ўз-ўзини англашни айнан шу олтин орқали сынаб кўришни хоҳлагандир. Одам ва олтин нимага тенг? Биз шу икки қийин йўлдан осонроғини — ё олтинни бой беришни, ё ҳаётдан кечишни танлаб оламиз. Уйлайманки, тилланинг баҳридан ўтиш осонроқ. Аммо ноинсонийликни, очкўзликни, ғаразгўйликни, туғма бўлмаган, табиат ва одамзотнинг ўзи орттирган қусурлардан кечиш бундан-да афзалроқ. Инсон қалбининг ёмон хусусиятлари унинг олтинга нисбатан муносабатида кўзгудагидек намоён бўлади.

Олтиндан ўпкаламанг — ўзингиздан ўпкаланг. Тарихдан ўпкаламанг — ўзингиздан ўпкаланг. Ўзгалардан ўпкаламанг — ўзингиздан ўпкаланг. Ҳар битта одамнинг ўзида табиат ҳам, тарих ҳам, ўз тақдири ҳам

яширинган. Шахс ҳар қандай бойликдан юксак бўлмоғи лозим, бу эса ҳаёт алифбосидир.

Олтин хазинанинг сири баҳонасида сизларга инсоннинг олтинга, ўзи ва ўзгалар тақдирига муносабатини ҳикоя қилдим. Сўз ниманинг юксак — олтинми ёки инсон экани хусусида борди. Афсуски, мен ҳикоя қилган бу воқеанинг тарихида олтин устунлик қилди.

ПУЛИ ЗИНДОН

Махфий нарсалар эртами-кечми барибир ошкор бўлади. Ҳар доим ҳам шундайми? Мен тарих тилсимларини назарда тутаётирман. Тарих тилсимларининг айримлари ошкор бўлиб, афсонага айланган, авлоддан-авлодга ўтиб, бизгача етиб келган. Баъзи бир афсоналар эса олимларни кўп бор ҳаёт ҳақиқати йўлига солиб турди, қайтадан яралишига бардош бериб, фан томонидан далилланиб, афсонадан исботланган ҳақиқатга айланди...

Эҳ-ҳе, оламда биз билмаган сирлар яна қанчалаб топилади, айримларидан ном-нишон ҳам қолмаган, ҳатто бу сирми, сир эмасми, билмаймиз ҳам... Лекин сезамизки, улар мавжуд, ҳа, мавжуд. Янги кашфиётларга ишонамиз, умид қиламиз: ахир билмаган нарсани билиш — киши завқ туядиган нарсалар орасида энг қимматлиси-да. Шунинг баробарида, масалан, қизиқарли, беором ва сурурли фан — тарих яшаб келмоқда. Аммо у ўтмишдаги барча тилсимлар қалитини топа олармикин?..

Мисол тариқасида, Амударёнинг ўрта оқимидаги, яъни Қарши дашти поёнига етиб, Қизилқумнинг жанубий яйдоқ биёбонлари бошланган масканни олайлик. Бу маскан кўп асрлар мобайнида гувоҳ бўлган ҳодисаларни ўрганиб чиқиш учун эҳтимол, бир неча йил умрингни бағишлашинг керак. Ҳозирча бизга маълум нарсаларнинг ўзи ҳам фантастик романдан ҳеч бир фарқ қилмайди. Билмаган нарсаларимизни била олармикинми? Қаники, билсак...

Дашт сарҳадида етиб, сахро билан рўбарў бўлганинда, назарингда бу сахронинг на учи, на қуйруғи йўқдай. Лекин ундай эмас, дашт барханларини ютган қумлоқ унча узоққа чўзилмайди. Бир неча чақиримдан сўнг уларни Амударё жиловлаб қўяди. Дарё сахро-

ни қоқ иккига ажратиб, лойқа сув тўлқин-тўлқин бўлиб, гувиллаб жанубдан шимол сари оқаверади. Сув туфайли ҳар икки соҳилида ҳам ҳаёт уйғониб бораверади.

Соҳиллар сукутга, сирга лим-лим. Ўнг қирғоғи ботқоқзор, қамишлар қалин ўстанидан тўқай бўлиб кетган, ичида ҳайвону қушлар мўл. Овчи келсами... Чап қирғоғи тошлоқ ва тик бўлиб, жарлик тагида тупроқ қатлами бор. Қунботар тарафга боқсангиз, яна қум, яна барханлар, яна саҳрога рўбарў бўласиз — буёғи Қорақум...

Баланд қоялар орасини — яъни, Амударё суви улкан харсангларга урилиб илкис қайрилган жойни одамлар Пули зиндон дейишади. Зиндон шаҳарлар нари турсин, ҳатто майда қишлоқлардан ҳам жуда олисда, овлоқ бир жойда мавжуд эди. Зиндон деганимиз хийла ғалати; ҳикоямиз эса шу ҳақда боради.

Кўп асрлар бурун бу гўша ҳозиргидай қақроқ саҳро эмас эди, улуғ Ипак йўли айнан шу ердан ўтган. Хитой, Афғонистон, Ҳиндистондан чиққан савдо қарвонлари Бухоро, Самарқанд, Хивани босиб ўтиб, шу йўл билан ғарбга ва шимолга, Европа мамлакатлари сари йўналган. Тожирлар Амударёга етиб келиб, юк ортилган жониворларга ҳамда кузатиб бораётган одамларга ҳордиқ беришган. Улар дарёга етганларида каттароқ кемалар, ёхуд жўнроқ қайиқлар ёллаб ёки ясаб олардилар-да, юқларини жойлаб, оқим бўйича қуйига сузиб кетишарди. Чоржўйга етиб келиб, юқларини тушириб, яна қуруқлик йўлида давом этиб — Машҳад ёки Исфаҳонга, сўнг Туркия, ҳатто Андалузияга йўл олишган... Ё бўлмаса дарё орқали Хива ёки Қўнғиротгача сузиб боришган. Чоржўй ёнидан нариги соҳилга ўтганлар, албатта Бухоро, Самарқанд, Қўқонга йўл олган. Йўловчи қарвонлар ватанига қайтаётганида ҳам маълум масофани сувда сузиб ўтган — бу жиҳатдан уларга эшқак, елкан ҳамда бурлоқлар арқони қўл келган...

Худди мана шу ерда, қоялар орасидаги Пули зиндон деб аталмиш жойда бурун замонларда қароқчилар — Амударё йўлкесарлари паноҳ топган. Гарчи ўша даврдаги савдогарлар собиқ жангчи, жасурликда ва тажрибада аскарлардан қолишмайдиган бўлсалар-да, улуғ Ипак йўли улар учун хатарли саналган. Ўтмиш алғовдалгов асрларда ҳукм сурган шафқатсизлик бу жиҳатларни талаб ҳам этган. Ана энди, кўҳна баённомаларда

ги изоҳларсиз, ниҳоятда зерикарли тасвирланган воқеаларни кўз олдингизда гавдалантиринг.

Амударё бўйлаб юк ортилган соллар бир зайлда сузиб бормоқда. Олдинда, сўл тарафдаги Пули зиндон қоялари кўзингизга ташланди. Аҳли карвон ҳар эҳтимол юзасидан олишувга тайёргарлик кўрди, дарға кема ҳаракатини қамиш босган ўнг қирғоқ томон бура бошлади. Аммо бу омил тожирларни қутқариб қолармикин, номаълум — ахир қароқчилар жудаям ўнғай жойга ўрнашган-да.

Биринчидан, соллар карвони аллақачон айғоқчиларнинг кўз остига олинган ва замонавийчасига атайдиган бўлсак, босқинчилар гуруҳи ҳар икки қирғоқда қулай жойлашиб олган. Иккинчидан, ўнг қирғоқнинг саёзлиги сузаётганлар учун қўшимча хавф туғдиради: дарға кичкинагина бир хато қилса, соллар мушкул, бошқариб бўлмас ҳолга тушиб қолиши мумкин,— «омадли жентельменларга» эса шунинг ўзи кифоя. Бордию дарғалар хато қилмаса, дарё қароқчилари қояни айланаб ўтаётган кеманинг саёзликда сузиб бораётганидан фойдаланиб, замонавий ковбойлар сингари, узун-узун арқонларини аниқ улоқтириб, қайиқ ва солларни соҳилга тортиб чиқаришади. Қўриқчилар арқонни кесиб ташламаслиги ҳамда ҳужумга қаршилик кўрсатмаслиги учун тепада алоҳида гуруҳ тутиб турилган. Улар чўққида мустаҳкам тўсилган жойни паноҳ қилиб, шу ердан дарғаларга найза улоқтиришган, тошпарангга тутишган, лозим топилса милтиқдан ўқ узишган. Солдаги одамлар ёрдамга муҳтож бўлиб қолиши турган гап, ахир улар сув ўртасида қолиб кетадилар, қароқчиларнинг эса истехкоми, бошпанаси бор, боз устига кўққис ҳужумни бартараф эта оладиган кучга эга: тожирлар йўлкесарларнинг ҳар гал қай тарафдан, қай маҳал ҳужум уюштиришларини, бу гал карвонга ташланиш-ташланмаслигидан мутлақо беҳабар бўлишган...

Бу босқинчиларга қарши ҳукмдорлар доимо кескин кураш олиб борган. Тошқоя ёнида ўнларча жангу жадал, босқинликлар бўлиб ўтган. Бу ерга аскарлар тез-тез жўнатиб турилган: ҳатто «омадли жентельменлар»ни тарқатиб, қувиб юборишга ҳам муваффақ бўлишган, назорат учун қояга ҳарбий лашкар қўйишган. Йўлкесарлар қайта тўпланмаслиги учун аскарлар сақлаб туриш лозим эди. Бора-бора аскарларнинг ўала-

ри ҳам қароқчига айланар ёки қочиб кетар, кўпинча камал, қаттиқ ҳужум ва ниҳоясиз қасослар қурбони бўлардилар. Бу ўртада кучли, мустаҳкам давлатнинг ўзи йўқ эди. Навбатдаги хон ёки амирнинг ҳокимияти сусайиши ҳамона талон-торожчилар Пули зиндонга қайтиб келишар ва яна талончилигини давом эттирардилар.

Темур даврида Пули зиндондаги осойишталик йиллари узоққа чўзилди. Амир Темур бу ердан ўтган савдо йўлининг муҳимлигига ёшлигидан диққат берган. Кичик бир давлатнинг тахтига ўтириши ҳамона Пули зиндон қароқчиларига қарши қудратли гуруҳ қўйишга эришди, натижада савдогарлар ҳаётига хавфсизлик таъминланди. Бу гуруҳ ўттиз беш йил мобайнида Амударё бўйидаги мудҳиш жойда қон кучи билан тинчлик ўрнатди.

Темур империяси ҳалокатга учраб, улуғ давлат кўп салтанатликларга ажралиши билан бу ерда қароқчилик яна авжига минди. Йўлкесарлар фақатгина дарёда сузувчиларни эмас, Пули зиндон атрофида яшовчи аҳолини ҳам таҳдидга солиб турдилар. Катта-катта жамоалар ҳам, майда қишлоқлар ҳам саросима кун кечира бошладди. Гарчи улуғ Ипак йўли Ҳинд океани бўйлаб кемалар қатнови ривожланиши туфайли аввалги қимматини йўқота бошлаган эса-да, оқ қоянинг ваҳимали таъсири камайиш ўрнига кучайиб борди. Пули зиндон деган номнинг келиб чиқиши ҳам шу даврда туғилган бўлса ажаб эмас.

Тижоратчилар дарё бўйлаб сузишни бас қилишса-да, қуроли босқинчилар бу ерни ўлжа топиш масканига айлантирган эдилар.

Амударё қароқчилари сув қарвонларини талаш имкониятидан маҳрум бўлгач, бой ва таниқли одамларни тутиб олиб, уларнинг қариндош-уруғларидан хун эвазига ўзлари белгиланган қийматда пул олиб турганлар. Пули зиндон айғоқчилари Ўрта Осиёнинг ҳаммаёғига тарқалиб, бадавлат кишиларни, вилоятлар бошлиқларини талашган, сара одамларни, уларнинг оиласини, айниқса болаларини ўғирлашган. Қўлга тушган ҳамма ўлжани шу ерга, қояга олиб келишган, келтирилган нарсаларни ҳозир ҳам ёрдаги панжаралар, зиндон хоналаридан билса бўлади. Хоналар оқ мрамартош янглиғ оҳақтошдан ўйилган, томлари мустаҳкам, очиб киришнинг эса сира иложи топилмаган, ўлжаларни эса

кўз қорачиғидай асрашган. Асир тушган одамнинг бир тола сочи ҳам беҳуда тўкилишига йўл қўйилмаган, уларни овқатлантиришган ва баҳарнав хоналарда сақлашганки, ҳатто белгиланган хун пулни олиб келган чопар ҳам ичкарига киритилмаган. Чопарлар, тарих гувоҳлик беришича, беҳуда хафа қилинмаган, уларга зарар етказилмаган, гаровга олинганларни эса ҳеч бир қийновсиз қўйиб юборишган. Босқинчилар галаси «ўзларининг обрўсини азиз тутиб», ўзлари ҳақида «бартартиб одамлар» деган овоза тарқалишини ҳамда белгиланган пулни сўзсиз тўлаш шарт эканини назарда тутишган. Бунинг устига, юборилган чопар гаровга олинган одамнинг ўртоғи ёки қариндоши бўлиб, воқеаларнинг бундан кейинги ривожланиш йўсинидан бохабар бўлиб турган. Агар хун пул белгиланган муддатда олиб келинмаса, бандиларга барибир тегишмаган, хафа қилишмаган — уларга нон-намак беришни бас қилиб қўйганлар. Бу қўйга тушган бахтсиз одамлар устихонини ҳозир ҳам Пули зиндон ғорларидан топиш мумкин, улар асир тушганларни атай хоналардан чиқариб ташламаган. Босқинчилар наздида, бу кўргилликлар ҳақидаги гаплар навбатдаги бой, хон ва бекгача етиб бориши ҳамда бойваччаларнинг ёғ босган юрагини ачинтириши ва қоп-қоп пуллари оғзини ечишига мажбур қилиши керак эди.

Бундай ҳоллар тез-тез юз бериб турган. Бироқ, бу ерда кишини ўқинтирадиган воқеалар ҳам содир бўлган. Қарвон йўлида бир гал кўринишидан анчайин ёш, жуда эътиборли ақобир йигит қўлга тушиб қолади. Ўз-ўзидан тушунарлики, уни Пули зиндонга олиб келтиришади ва қоядаги кулбалардан бирига жойлаштиришади. Таассуфки, «омадли жентельменлар» учун асир тушган одам исм-шарифининг ҳеч қизиги йўқ эди. Асир эса — Заҳириддин Муҳаммад Бобур эди.

Бобур, маълумки, фақатгина Ҳиндистонга ҳукмронлик қилган буюк сулола асосчиси, йирик давлат арбоби бўлиб қолган эмас. У энг аввало шоир, файласуф, аллома, табиатшунос сифатида шухрат қозонган. Замонавийчасига таърифлайдиган бўлсак — Бобур илмий-тадқиқот ишлари олиб бораётганида босқинчилар ҳужумига дуч келади. Посбонлар озчиликни ташкил этади, султон эса воқеаларнинг бундай тус олишини мутлақо кутмаган эди. Бироқ, улуг одам асирга тушиб, ўзини йўқотиб қўймайди. У қароқчиларга мулкдор ва

машхур одам эканини, хун эвазига қутулиш қандай бўлиши кераклигини билдириб қўйиш учун тезда чопарга лозим йўл-йўриқлар кўрсатиб, жўнатиб юборади.

«Пули зиндон қироллари» ажойиб кунларнинг бирида кутилган тилла ва қимматбаҳо нарсалар ўрнига, ўзлари бир ярим минг атрофидаги қуролли лашкар қуршовида қолганини кўради... мусибатли гўша боқимандалари битта қолдирилмай мажақлаб ташланади. Бобур тутқунликдан чиқади, шундан сўнг қирғоқ бўйида бирмунча вақт тинчлик ўрнатилади. Бу жой авбошларни оҳанрабо каби ўзига чорлаб олса-да, лекин уларнинг омадлари ҳар доим ҳам чопавермасди. Кунлардан бир кун саёҳат қилиб юрган бир ҳинд маликасини асирга оладилар, оқибатда яна бир марта шафқатсиз сабоқ оладилар. Хун пулни қароқчиларнинг ўзлари тўлашга мажбур бўладик, анчагина қон тўкилади.

Темурдан сўнг Бобур ҳам қояни бирмунча фурсат ўз назорати остига олади, ундан сўнг Бухоро амири Насруллахон ўттиз йил мобайнида Пули зиндонда қўшин тутиб, Амударёнинг қуйи ва юқори оқимларини қўриқлашга муваффақ бўлади. Гарчи улуг Ипак йўли ўз аҳамиятини йўқотса-да, маҳаллий жониворлар карвони тўхтамаган эди ва карвонлар доимо ҳимояга муҳтожлик сезарди.

Тарих саҳнасидан бу кучли ҳукмдор ҳам тушиб кетди. Пули зиндон яна таҳликали жой бўлиб қолди. Бу ерга йиғилиб келган гуруҳлар яна яқин-атрофдаги қишлоқларни ғулуга солиб турарди, Афғонистон, Форс, Бухоро, Балх ва бошқа шаҳарларнинг эътиборли савдогарлари яна безовталиқ сеза бошлайди. Ўғриликлар тўхтовсиз давом этади. Босқинчилар яна бир даромад манбаини излаб топишади: бу йўл фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлаб, улар орасида обрў топиш эди.

Пули зиндон тўдасини ким бошқарган? Буниси бизга маълум эмас. Жангчиларни ҳужум уюштиришга ҳозирлайдиган бу устамонлар кимлар: даромадли омилларни ўйлаб топганлар кимлар; асир тушган одамларнинг қариндош-уруғларига пўписага лим тўла номаларни ёзган саводхонлар-чи?.. Улар бизга қоронғи, аммо жуда-жуда билгимиз келади. Бу одамлар ниҳоятда қобилиятли бўлишгани уларнинг тадоригидан маълум. Мисол учун, ўша вақтда, Пули зиндоннинг «аҳолидан буюртмалар қабул қилиш чоғи»да афсонавий Робин Гуд ёки тап тортмас камбағал дворян Владимир Дуб-

ровскийникига ўхшаб, тик қоянинг шухрати ошиб кетди.

Яқин ва олис қишлоқлардан бу ерга вақиллар бот-бот келиб турган. Улар ваҳшатли ўзбошимчалик ва зўравонлик ҳақида, ҳокимларнинг қонхўрликлари тўғрисида баён этишганки, Пули зиндон боқимондаларининг хатти-ҳаракати ул жабр-зулм олдида урвоқ ҳам бўлмаган. Одамлар Пули зиндон боқимондаларидан хайрхоҳлик ва мадад кутишарди, аслида бу одамлар бадавлат амалдорлар-беклар, бойлар олдида нима сабабдандир айбланган маҳбуслар ва деҳқонлар эди. Уларга хайрхоҳлик ҳам, мадад ҳам кўрсатиларди. Камбағал деҳқонларнинг илтимосига биноан бу ердан керакли жойга қуролли тўдалар юборилган, оқибатда ном қозонган нобакор ўз елкасида қасоснинг оғир қўллари турганини сезган. Ўз-ўзидан аёнки, буларнинг барчаси беҳуда кетмаган: қароқчилар ахборотлар етказилиб турилишига, яъни замонавийчасига ифодаласак, айғоқчилик маълумотларига муҳтожлик сезишган...

Маҳаллий Робин гудлардан қулфурушларга ҳам анчагина теккан. Бизга маълумки, XIX асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёда қулфурушлик авжига чиққан эди, бироқ Пули зиндончилар бу тадорик билан ҳеч чиқишолмасди. Тирик «моллар» Ҳиндистон, Афғонистон, Форс мамлакатларидан шимолга, Бухоро, Хива, Самарқанд бозорларига олиб келинган. Бундай гуруҳлар Пули зиндончилар нигоҳига тушиши билан тутдай тўкилган, қулфурушларнинг мол-мулки, албаттаки ўзлаштирилиб олинган, қулларнинг эса тўрт томони қибла бўлган, хоҳловчилари топилса «омадли йигитлар гуруҳи»га қўшилган. Айтишларича, айнан озод этилган қуллар Пули зиндон қўшинларига раҳбарлик қилган, негаки уларда амалдорларга нисбатан ғазаб бениҳоя кучли бўлган. Бунга ажабланишнинг ҳожати йўқ.

Шу тариқа, тинчлик ва уруш ўзаро ўрин алмашиб, йиллар ўтар, қонлар тўкилар, қароқчилик уяси асрдан асрга яшаб келарди, пировардида, юқорида таъкидлаганимдай, ҳукмдорлар жабр-зулмидан қутилган бандилар шу ердан паноҳ топардики, бу билан унинг шухрати тобора ошиб борарди.

Пули зиндон қиссаси шу билан тугаб қолмайди. Унинг янги бир саҳифалари бор, қоядан бошпана топган одамлар маълум бўлишича, ҳар нарсага қизиқиб

қарашган, жумладан, мусулмон динига боғлиқ низолар мушкуллашиб кетганида ҳам. Бу XIX асрнинг биринчи ярмида, яъни тарих сахнасига қисқа муддатга бобийлар мазхаби асосчиси, ёш форс рухонийси Сайид Али Муҳаммад ўзини Боб («эшик», «дарвоза») деб атаб, махдийнинг хоши иродаси, йўл-йўриқлари мен орқали боради, деб чиққанида юз берган. У ўзини Муҳаммад ўрнига келган пайгамбар, деб эълон қилади ва барча кишилар бир-бирига тенг, деган ғояни тарғиб этади, барча солиқлардан озод бўлишга, эркак ва аёллар тенглигини таъминлашга даъват қилади. Бу лўттибоз афтидан, ўзи бошлаган ишнинг анчагина нозикликларини билган. У адолат ўрнатиб, олтин аср барпо этишни баён этади... Эронда минглаб одамлар Сайид Али Муҳаммад таълимотига эргашиб, бобийлар ҳаракатини вужудга келтиради. Мусулмонликнинг шиа оқими эътиқодчилари осмонга яширинган ўн иккинчи имом эртами-кечми келишига самимий ишонганлар. Имом келган куни қатл бошланади, деб ҳисоблашган. Бунга нафақат ишонишган, балки кутишган ҳам. Ҳар йилнинг савр ойида қишлоқ ёки шаҳар яқинидаги қандайдир тепаликда илгаритдан ясантирилган оқ от қолдирилган, оқ от табаррук имомларга махсус тайёрланиб, улар шу отда халқ орасида юрган.

Сайид Али Муҳаммад ҳеч бир иккиланишсиз, мана, кутилган авлиё келди, деб одамларни ҳаяжонга солади. Ҳатто шоҳ саройида ҳам бобийларга эргашувчилар топилади, олий ҳукмдор эса мазҳаб йўлбошчиси қўзғолонини дарров йўққа чиқаришга журъат этолмайди. Муҳаммадшоҳ ўзининг диний устози Садр Аъзамхўжа Мирзо оғаси маслаҳатига суяниб Шерозга, Боб қароргоҳига ишончли одамини юборадик, аммо у қайтиб келмайди. Шоҳ томонидан жўнатилган Сайид Яхё Добарий бобийлар таълимотига унчалик ишонмайди, фикрига тўла қўшилмайди, лекин охир-оқибатда у Бобнинг чинакам ихлосманди ва унинг нуқтаи-назарларининг жонкуяр тарғиботчисига айланади.

Пировардида жандармачилар ва ҳарбий қўшинлар Сайид Али Муҳаммад ва унинг сафдошлари изига тушиб, тутиш билан машғул бўладилар. Олдиндан айтиб қўяйлик, «халоскор-махдий» охири қўлга тушиб, 1850 йили шоҳ фармони билан қатл этилади. Қўлга олинмасидан бурун у сафдошлари билан бирга Машҳадга, сўнг шимолга юриб, Пули зиндондан вақтинча бошпана топади.

Бу ерда у ўзини батамом бехатар сезади ва янгидан ҳаракат қилишни мақсад қилиб қўяди. Кейинчалик шароит туғилиши ҳамона ортига, Эрон томон, яъни фалокат сари ошиқади. Пули зиндонда яшовчилар табаррук имомни бехатар сақлагани ҳақида узоқ вақтгача гапириб юришган...

Қисқасини айтганда, бу ер ҳаминша гавжум бўларди. Мустаҳкам ўрнашган «пичоқ ва табар ишловчилар» кимни ўқситмаган дейсиз, горлар тубида, қоялар орасида тоғ жинлари каби... Уларнинг саъй-ҳаракати айттайлик, инглиз-афгон уруши пайтидаги жанговар маълумотларда ўз аксини топиши мумкин эди. Шу даврда Пули зиндон етарли миқдорда қурол-яроғлар ва ўқ-дорри билан таъминланди. 500—600 кишилиқ гуруҳларга бирлашган қароқчилар инглизларни лашкаргоҳларда ва юришларда тутиб олишар, исканжага олишар, асир тушириб, қуролларини тортиб олиб, талон-торож қилиб, кўздан ғойиб бўлишарди — қаёққа кетганини эса ҳеч ким билмасди. Эндиликда биз биламиз, улар Амударё бўйида, жарликдаги қалъага яширинган... Ўша маҳаллар, албатта инглизлар учун бу тасодифий ҳужумлар сирли ва ёвуз ҳодиса бўлиб туюлган.

Пули зиндон қароқчилари ҳатто Бухоро амирлиги тасарруфидаги шаҳарлар ва йирик аҳоли масканлари хавфсизлигига ҳеч қачон кафолат беришмаган. Бадавлат ҳовлилар ва мулкларни қидириб топиб, қўлга киритиш пайида бўлишган, ниятлари амалга ошгани ҳамона ишончли жойларга бекинишган. Вақти-вақти билан гуруҳларга бўлиниб, ўлжа топиш илинжида Қорақум саҳросида яшаётган туркманлар манзилига, Хива хонлигига юришлар уюштирган. Қўлга киритилган нарсалар Пули зиндонга келтирилиб, қадимги Қариб денгизи қароқчилари каби адолат юзасидан ҳар бир кишига тенг бўлинган...

Пули зиндон шухрати Ўрта Осиё тугул унинг сарҳадларидан ҳам нарига ошиб кетди. Одамлар оламда шундайин бир зиндон бор эмишки, у ерга борган киши анчагина, жарақ-жарақ пул танга тўлаши керак эканидан бохабар бўлишган. Тутқич бермас таассуротини уйғотган маҳаллий босқинчиларни ҳолдан тойдирган нарса биринчи галда техник ўсишлар бўлди. Бу жойлардан темир йўллар олиб ўтилди, шиддатли дарё ва саҳрони кесиб ўтган йўлда етарлича қўриқланган поездлар у ёқдан-бу ёққа елиб ўтишарди. Машиналар,

телеграф симлари пайдо бўлди. Талон-гужчилик ҳунари қимматга туша бошлади ва илгаригидай хавф соломмай қолди. Асримизнинг бошларида «омадли йигитлар гўдаси» қароргоҳларини батамом ташлаб кетдилар.

Аммо уларнинг изи ҳозирга қадар баланд қояда қолиб кетган. Оҳактошдаги ўйма хоналар, темирдан ишланган панжаралар, босқинчиларга «бир тийин» ҳам тўлолмайд қарздор бўлиб қолган одамларнинг боши ва суяклар...

Айни дамда, Ўрта Осиё халқларининг турмуш тарзи бутунлай ўзгариши, уларга кўрсатилаётган ғамхўрликлар туфайли одамларни Пули зиндон ҳақидаги мудҳиш тарихни хотирлашга фурсати етмай қолди. Боз устига бу жой воқеа-ҳодисалардан анча четда қолиб кетди. Пули зиндон атрофида катта-катта қурилишлар олиб борилган эмас, серкатнов йўл ҳам ўтмаган, гарчи Амуда кемалар қатнаса-да, бу ергача сузиб келолмайди.

Бироқ, бахтли сирлар ҳам мавжудки, улар ахийри одамларга ўз тилсимини очади. 1975 йили Амударё соҳилига қурувчилар етиб келишди. Уларнинг аксариятини комсомол йўлланмаси билан Қарши даштини ўзлаштиришга борган ёшлар ташкил этарди. Улар эса ўз-ўзидан равшанки, қоянинг Пули зиндон деб аталмиш ғаройиб номига ҳайрон қолиб, бир-бирларидан сўрашган. Қурувчилар айнан шу жойда сув йиғадиган иншоот қуришлари лозим эди. Бу иншоот Амударё сувини Қарши магистраль каналига пахта, боғ-роғ ва полиз майдонлари учун мўлжалланган, дашт қўйнидаги ўзлаштирилажак бир миллион гектар ерга сув чиқариб бериши лозим эди.

Портлатувчилар қояга кўтарилишиб, хоналарни, суякларни, панжараларни ва одамлар кўпдан яшаб келган манзилнинг бошқа изларини — идиш-товоқлар, асбоб-анжомлар ҳамда ашқол-дашқолларни ўз кўзлари билан кўришган. Аммо ҳеч нарсага тегишмаган. Олимларни тезда бу ерга таклиф этишган ва тарихнинг кичик бир заррасидан воқиф бўлишган. Бу зарра салкам детектив йўсинда адо этилган чалкаш нарсалар эди...

Пули зиндондан бир неча чақирим олисроқда Дўстлик қўрғони қад ростлаган. Чўлқуварлар ҳузурига меҳмонга келиб, бир пиёла чой устида суҳбатлашсанг, гап йўриғи албатта Пули зиндон ҳақида бўлади. Бордию дастурхон теварагида ёшлар ўтирган бўлса,

уларнинг илтимосига биноан қариялар инсоният ҳаёти-
нинг ғаройиб ва драматик саҳифаларини ипидан-игна-
сигача айтиб берадилар.

ТИРИК АФСОНА

Ҳар бир музофотнинг бошқа тасарруфлардан ажра-
либ турадиган ва қадам ранжида қилганларга мароқ
билан айтиб бериладиган ўзига хос нақларию ғаройиб
тарихи бўлади. Аслида бу табиий бир ҳол, чунки инсон
ўзи яшаган жойида ўзининг тарихини яратади. Маъ-
лумки, тарихни ва одамлар яшаётган даврнинг манзара-
сини вақт, жамият, ўзаро ижтимоий муносабатлар ҳам-
мадан кўра яхшироқ ифодалай олади. Ўлка шуниси
билан ажойиб, шуниси билан эса қолади. Баъзан бу
тарих ғайриоддий сирү синоатли бўлиб туюлади, не-
гаки, эътиқод қилишингга — соф уйдирма, рад қили-
шингга эса далиллар йўл қўймайди. Ана шундай ажиб
жумбоққа мен Ғузорда дуч келдим.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган. Бир неча киши ма-
шинада Шаҳрисабдан Қарши шаҳрига қайтардик. Ма-
софа ҳам анчагина, вилоят марказига қадар салкам юз
йигирма чақирим йўл босишинг керак. Биз бир гуруҳ
адиблар, теле ва радиожурналистлар дала шийпониди
деҳқонлар билан учрашиб, колхоздан қайтаётганимиз-
да қоронғилик чўка бошлаган эди: шунинг учун колхоз
раҳбарлари бизни олис йўлдан олиб қолишга кўндир-
моқчи ҳам бўлишди. Бироқ, келбати паҳлавонларни
эслатадиган машинамизнинг ёш ва истараси иссиқ шо-
фёри ўз маҳоратига ишониб, бизни йўлга тушишга
чорлади.

Ҳақиқатдан ҳам машинада кечаси юришнинг ўзгача
гашти бор. Кузнинг илиқ ҳавоси... Очиқ ойнадан дала-
ларнинг хушбўйи, қишлоқ ҳовлиларидан таралаётган
муаттар ҳид димоққа урилади. Олисда чироқлар мил-
тираб яна бир қишлоқ кўзга чалинди. Суҳбат мавзуи
беихтиёр шу ўлка одамлари, уларнинг мўл-кўл ноз-
неъмат яратиш ишқида, пахта етиштиришида, чорва
билан шуғулланишида, шунингдек, болалари тарбияси
йўлида қилаётган омилкорлигию турмушни яхшилаш
борасидаги меҳнатлари хусусига келиб тақалди. Та-
ассуротларимизни ўзаро ўртоқлашганимиздан кейин
гурунги йўриғи йўлга кўчди. Гурунги шофёр ҳам
кўшилди. Ҳадемай у ҳамманинг диққатини ўзига қара-

тиб олди. Маълум бўлишича, у икки йиллик ҳарбий хизматини Афғонистонда ўтабди. Йигитнинг кўнглида айтадиган гапи кўп, бунинг устига зеҳни ўткир экан. У ҳарбий хизмати даврида содир бўлган қизиқ-қизиқ воқеалардан сўзлаб берди, биз ҳам унинг ҳикоясига берилиб, бажонидил саволлар ёғдира бошладик. Шофёр зоти борки, кечаси йўлга тушса, ҳамроҳининг суҳбатини ухлатмасликнинг энг яхши дориси деб билади. Гапга овуниб, йўлнинг ярмини — Чимқўрғон ва Ғузор чорраҳаларини ортда қолдирдик. Рўпарамиздан келаётган машиналар оқими сийраклашган, негадир шофёр ҳам, биз ҳам камгап бўлиб қолган эдик. Кўп ўтмай яна бир қишлоқ чироқлари ногаҳон кўзга ташланганда, шофёр хушёр тортгандай бўлиб:

— Худонинг ўзи асрасин!— деб юборди.

Биз ҳайрон қолиб, ундан нима учун бундай деганини... сўрадик.

— Ҳе, анави чироқлар милтираётган қишлоқни Қовчин дейишади, йўлини жин урган. Биргина қашқадарёликлар эмас, бухоролик, самарқандлик, сурхондарёлик шофёрлар ҳам бу ерни яхши билишади, нимагадир худди шу ерда кўп авариялар туйқусдан юз бераверади. Йўл текис, кенг, яхши асфальтланган, чорраҳа-порраҳа, тўсиқ-пўсиқлар ҳам йўқ, хуллас, йўлми-сан йўл, лекин фалокат бўлмаган бирор йил йўқ, албатта, ҳар сафар битта-иккита одам ҳалок бўлади. Ана шу жойдан ўтдикми, бас, уёғига эсон-омон етиб оламиз деяверинг.

Шофёрнинг ҳикоясини шунчаки чўпчакка, яъни узилиб қолган гурунгни тиклашга бўлган уринишга йўйдик. Кимдир ҳазиллашиб: «Нима бало, бу ерда жинлар яшайдими ўзи?» деди.

— Жинми ё жин эмасми — буни билмадим. Аммо, шуниси аниқки, бу жойда машиналар кетма-кет фалокатга йўлиқади,— деб чамбаракни маҳкамроқ тутди ва тезликни пасайтириб, йўлга диққат билан разм солди.

Машина бир маромда елар, ён-атроф зим-зиё, машина чироқлари чамаси юз-юз эллик газ наридаги йўлни зўрға ёритарди. Шофёрдаги ҳаяжон аста-секин бизга кўчди. Машинада ўнғайсиз бир ҳол, сукуват ҳукм сурди, кимдир шофёрдан: «Ҳазиллашмаяпсанми, ишқилиб?» деб сўради ва бу билан ваҳимага тушганини ошкор қилиб қўйди.

— Ҳазили йўқ,— дея жавоб қилди у.— Ҳозир сўл

тарафдан Тохир-Зухра қабри ёқалаб ўтамиз, шундан сал нари эса шу хосиятсиз жой.

Шофёр шундай деятуриб рул чамбарагига янада қаттиқроқ ёпишди, аммо машина бир неча марта силкиниб, гўё унинг амрига бўйсунмаётгандай тезлигини оширди. Сўнг... Кучли зарбдан машина ойнаси чил-чил синди, шофёр кабинадан отилиб кетди, машина эса гумбурлаб бир неча бор ағдарилиб айланди. Бир зумдан сўнггина машинамиз аварияга учраганини англаб етдик. Ҳаммамиз саросимага тушганча, ағдарилган ва мажағи чиққан машина тагидан жон-жаҳд билан чиқиб олдик. Бир-биримизнинг уёқ-буёғимизга қараб, сийпалаб, ҳаммамиз омон қолганимизга ишонч ҳосил қилиб, шофёрни излашга тушдик. Йигитни беш газ наридаги ариқда тупроққа беланган кўйи юзтубан ётган жойида қидириб топдик. Уни оҳиста кўтариб олиб, тирик қолганига ишондик, у ерга қаттиқ қулаб тушгани туфайли хушини йўқотган экан.

Шофёр тез орада хушига келди-да, биринчи гапи шу бўлди: «Ғайритабий куч борлигига энди ишонгандир-сизлар?!» У, шундай деркан, ажабтовур илжайди, кейин эса бир оз жим қолиб, ошкора истехзо билан кўшиб кўйди: «Сизлар эса қўрқитяпти, деб ўйладингизлар».

Биз ноқулайликни орадан кўтариш мақсадида ҳазил қилдик. Шунисига шукурки, ҳаммамиз омон қолибмиз, охири бахайр тугабди, деб унга (айни пайтда ўзимизга ҳам) далда бердик. Узундан-узун ҳазиллару ғала-ғовур билан андармон бўлиб, қишлоқ одамлари машъала кўтариб ёнимизга етиб келганини билмай қолибмиз. Улар орасида қўлчиروқ тутган икки-уч ўспирин ҳам бор эди.

Қишлоқ аҳли ағдарилган машинанинг тарақ-туруғини эшитгандан кейин, фалокат юз берган жойга шошилган экан. Қовчинликлар, назаримда, бундайин ғаройиб воқеага кўникиб кетишган, нега десангиз, бунда аварияларни илк бор кўраётгани йўқ. Уларнинг даставвал сўрагани: — ҳамманинг соғ-омонлигию бешикастлиги бўлди. Бирор қор ҳол етмаганига тўла ишонч ҳосил қилганларидан кейингина бизни қишлоққа, уйларига бошлаб кетишди.

— Э, бу ерда фалокат энди рўй бераётгани йўқ-да, ўғлим, — деди йўл-йўлакай мени эргаштириб кетаётган қишлоқ мўйсафидларидан бири. — Бу ерга бир нарса дориган-ов. Анави, Тохир-Зухраларнинг муқаддас қаб-

рига бақамти бир қанча жасад кўмилган. Мархумларнинг қариндошлари уларни ошиқ-маъшуқлар ёнидан кўчиришмаётгани чаккими дейман-да...

Сўнгра оқсоқол автомобиллар пайдо бўлмасидан бурун ҳам бу ерда фалокатлар юз берганини айтиб берди. Чунки Самарқанд ва Бухоро, Термиз ва Афғонистонга карвон йўли шу қишлоқ ёнидан ўтган экан. Ўша пайтлар ҳам карвонлар бахтсизликка учаркан. Юк ортилган туялар, отлар қоқилиб тушар, суворийлар эса оламдан кўз юмаркан, сарбонлар ҳе йўқ, бе йўқ равон майдонда карвоннинг қоқилиб йиқилишига тонг қоларкан. Йўловчилар мархумлар тепасида кўз ёши тўкиб, ҳамроҳларини ерга қўйиб, яна жиларкан. Бу ерда кимки бахтсизликка учраган бўлса, уларни туғилган юртларига элтмасдан Тоҳир ва Зухранинг табаррук қабри ёнига дафн қилишаркан...

Бу оқшом биз учун оғир кечди. Аввал у ер-бу ери-миздаги оғриқларни унчалик сезмаган эдик, кейин дардимизни бир-биримизга ёра бошладик, кимнингдир кўли оғир, кимдир оқсоқланган, кимнингдир юзи шилинган... Шофёримиз кўпроқ жабр кўрган эди. Навқирон йигитнинг юзи тилинган, қонталаш, бизникидан кўра кайфияти ҳам ёмон эди — ахир, у машина учун ҳам жавоб бериши керак-да! Эҳтимол, машина бир уюм темир-терсакка айланиб, йўл ёқасида эрталаб бизнинг келишимизни пойлаб ётгандир.

Мени уйига олиб борган қария Тоҳир ва Зухра қабри ёнига қўйилган одамлар ҳақида гапириб берди. Етмиш яшар, ёшига нисбатан серҳаракат, хушчақчақ ва атрофда нимадир содир бўлаётганига самимий қизиқишини сақлаб қолган бу кишининг исми Бўрибой эди. Бўрибой ака Улуғ Ватан уруши жанггоҳларини кўрган. Кўп йиллар колхозда бригадирлик қилибди, пенсияга чиққанига эса бир неча йил бўлибди. У бирмунча қўй-қўзига эга, томорқасига экин экиб, кунни шулар билан овуниб ўтказаркан. Бундан ташқари, у маҳаллий табиблардан саналиб, яқин ўртадаги тоғу тошлардан доривор гиёҳларни, томирларни, турфа фойдали жониворларни йиғиб, улардан қиём ва димлама-лар тайёрлар экан... умуман, у кўҳна табобатга суяниб, беморларни муолажа қиларкан.

Уйга киргач, мезбон мени тўрға ўтқизди-да, шилинган жойларимга қандайдир дориворларни суртиб, ётиш олдидан ичишим учун аллақандай ўт димламасидан

берди: «Ўғлим, бу сени хотиржам қилади, мадад беради». Бу сўзлар менга дори-дармонлардан кўра кўпроқ таъсир қилди. Бўрибой ака билан суҳбатлашишдан завқ олардим. У кишининг одмигина хонадониди биронта ҳам замонавий мебель кўринмасди, тўрдаги сандиқда кўрпа-ёстиқлар устма-уст терилган. Тўшалган кўрпачага ўтирдик, ўртадаги хонтахтага дастурхон солиниб, қуруқ мева-чева, нон, турли ширинликлар, чой келтириб қўйди-да, ҳаммамизни ҳам беҳаловат қиладиган тирикчилик юмушлари, ўз оилавий ташвишлари ҳақида гапириб берди.

Мен Бўрибой аканинг сўзини бўлишга журъат этмадим, ўзбекларда, умуман Шарқда катталар гапираётганда, кичиклар жим турмоғи лозим. Ҳар қалай, қулай пайт келган заҳоти миқ этмай ўтиришга сабрим чидамади.

— Отахон, сиз негадир авария ҳақида гап борганда, боя Тоҳир-Зухра қабрини тез-тез эслатавердингиз. Наҳотки, шу ерда ҳақиқатан ҳам бирон бир синоат бўлса?

Гўё мени табиатнинг устивор қонуниятлари — кеча ва кундузни бекор қилишга уринаётгандай оқсоқол хайрат тўла кўзларини менга қадаб қолди. Бирпасдан сўнггина саволимга жавоб берди:

— Ҳа, ўғлим, бу икки ошиқ-маъшуқ, бир-бирига етишолмай умри хазон бўлган, ана шу икки ёш қишлоғимизнинг ёнида ётибди. Мабода бунга қизиқсанг, кел, бир бошдан барини айтиб берай, мен буни отамдан, отам бўлса бувамдан эшитган, хулласи калом бу мотамсаро воқеа авлоддан-авлодга ўтиб, унут бўлмай келади. Негаки, инсоннинг қуввати ишонч-да. Ҳа, шу ниманидир табаррук деб билмаган ишонч дегани бўлмаса, одамнинг яшашга ҳам ҳуши келмайди. Хўп, ўғлим, нимаики билсам, сенга айтганим бўлсин, бунга ишонсанми-йўқми, уёғи ўзингга ҳавола.

Севги ва ҳаёт ташналиғи, сеvgи ва ҳаётнинг давомийлиғи — бу мангу хазина. Бу хазина одамларда, уларнинг эзгу ишларида яшайди, уларни халқ авайлаб, тобора бойитиб бораверади. Агар халқ уни ардоқласа — халқ ҳаётининг жозибаси ҳам шундадир. Буни, эсимда муҳрланиб қолган ўша тунда менга Бўрибой ака сўзлаб берган эди.

Оқсоқол ўрнидан туриб, деворда осиглиқ турган дўмбирани олди. Худди ўша афсона, Тоҳир ва Зухра

нақли айнан шу дўмбира оҳангларида Бўрибой акаю унинг ота-боболарини ҳам ҳаяжонлантирган бўлса не ажаб?! Авлоддан-авлодга ўтиб келаётган бу дostonни Бўрибой акадан эшитиш гоят мароқли эди.

У оёғини чалиштириб ўтириб, бахшиларга хос бўғиқ, бироқ хуш овозда куйлай бошлади:

«Бурун замонда кечган,
Бир дoston эшитувдим.
Сўйлаб берарди отам,
Сенгаям айтай укам».

Оқсоқол бирпас тин олиб, менга маънодор қилиб қараб қўйди, пиёладаги чойдан хўплаб, яна дўмбирани кўлига олди-да, давом этди:

«Шоҳ Бобоҳон қизлик бўлди,
Қиз чиройда бетенг бўлди.
Паридайн бу қизнинг
Зухра деб отин қўйди».

Оқсоқол дўмбирани черта-черта ташқари тикилди. Дераза орти зимистон бўлиб, ҳаёт сукунат ичида давом этарди. У, заминнинг сулув қизи туғилганини сукут сақлаган ҳолда туйиб, ўз кўшиғини давом эттирди:

«Вазир Боҳир ота бўлди,
Боласи хўб гўзал бўлди,
Аҳли сарой йиғилиб,
Тоҳир деб отин қўйди».

Мезбон куйлашдан бир оз тўхтаб, менга қаради:
— Ана шунақа, ўғлим, болалар дунёга келаверади. Бола борки, бахтли бўлай дейди. Ота-она борки, болаларининг бахтини орзу қилади, бир хиллари ўз болаларининг бахти деб, ўзгаларни бахтдан маҳрум қилади. Дунёи кўтир деганлари шу-да. Ҳар каллада ҳар хаёл. Беш қўл барабар эмас... Энди ўғлим, қулоқ сол, шоҳ билан вазир бефарзандлик чоғида шикорга чиқиб, шундай қасам ичишган:

.....
Қани энди, жўражон,
Фарзанд кўриб бизлар ҳам
Бўлсак эди беармон.
Қизлик бўлса биримиз,
Улли бўлсак биримиз.

Қуда бўлсак иккимиз.
Бошқа йўқдир тирымиз.¹

Ҳа, ота-оналар қасами... Аммо ҳамма ҳам қасамларнинг устидан чиқавермас экан. Одамлар ичган қасамларидан тониб кетишдан ҳам тоймайди. Қасамлар ҳам турфа бўлади: айримлар айрилмас дўст бўлиш учун, айримлар ҳалол бўлиш учун, яна бирлари жасур бўлиш учун, тўртинчи бирлари эса... Ким сўз бераётганига қараб, устидан чиқиш-чиқмаслигини олдиндан билса бўлади. Агар нуқул ўзини билган одам бошқаларга яхшилик қилишга ваъда берса, у сўзига вафо қилмайди. Агар халқ сўз берса, ҳокимга бахт насиб этади, афсуски, даставвал ўзи ҳақида қайғурадиган, ўз фаровонлиги хусусида ўйлайдиган, ўзлигини кўрсатмоқчи бўладиган ҳоким ҳеч қачон халқни бахтли қилолмайди. Қасамнинг амалга ошувига келсак, ким қасам ичаётганига боғлиқ. Қолаверса, қасам айтгани ҳам, эшитгани ҳам субутига боғлиқ. Бобоҳон қасам ичган, аммо ўзидан бурун ўтган очкўз, ғаразгўй ҳокимлар сингари ваъдаси устидан чиқмаган... Ҳа, майли, ўғлим, Тоҳир тақдирига қайтайин, унинг қисматини отасининг ўлими буриб юборди...

Бўрибой ака шундай дедию дostonни давом эттирди:

«Вазирнинг ҳаёти сўнди,
Амри вожиб эгамди.
Дунё кафтимда — хонман,
Қайтиб олдим сўзимди».

Ана, эшитдингми, номуси йўқ ҳоким сўзида турмади. Ёлғончи ўз қасамини адо этмади, қасамини бузди, қасамни кимга — жонажон жўрасига, ўз биродарига берувди-я! Қасам унинг учун ҳеч вақо эмас, негаки унинг ўзи ҳам ҳеч вақога арзимас эди. Аммо кундан-кун, ойдан-ой, йилдан-йил ўтаверди, болалар ўсиб-улғаяверди. Зухра бўй етди, Тоҳир бўй етди, тақдири ҳукм кутаётганини билмасдан, бирга-бирга ўйнайверишди...

Оқсоқолнинг бармоқлари дўмбирани тилга кирит-

¹ Айрим шеърый ифодалар Муҳаммаднодир Саидов томонидан нашрга тайёрланган. Раҳматилла Юсуф ўгли айтган дostonдан фойдаланилган.

ди. У, Тоҳир ва Зухранинг ҳаётни фаҳмлай бориши ҳақида куйлай бошлади:

«Тоҳир:
Отанг билса ўлдирар,
Душманамни кулдирар.
«Сенга кўнгил берди», деб
Юрак-бағрим куйдирар.
Зухра:
Отанг билса, Тоҳиржон,
Менга ҳам бермас омон.
Дам бу дамдир, ғанимат,
Сенга қурбон Зухраҳон.
Тоҳир:
Қўлгинангдан ушласам,
Дилгинангни хушласам.
Қани эди, Зухражон,
Берган олманг тишласам.
Зухра:
Бергандакай дилимни,
Ушлайбер-да, қўлимни.
Сени дейман, Тоҳиржон
Совурса-да кулимни.

Ошиқ-маъшуқлар тақдири шундайин қийинлашиб қолди. Улар катта бир синовдан ўтиши зарур эди: бу садоқат синови, бу севги синови эди. Тоҳир ожиз кимсалардан эмас, у зўр, бўз бола, беғубор, пок, ажойиб шоввоз эди...»

Бунинг устига тасдиғи учун оқсоқол яна бир айтимни, яъни Тоҳир сўзини баён этди:

«Сув елади бир талай,
Бандаман, қандай қилай.
Сендан ўзга ёр десам,
Мақсадга етмай ўлай!
Сув келади бенўхта,
Сандигим текис тахта.
Сендан ўзга ёр қилсам,
Қон ютай лахта-лахта».

Бу Тоҳирнинг ваъдаси, ўз севгилисига айтган онти эди. Бу сўзлар оқсоқолнинг оғзидан ажиб бир тарзда, яъни ўзининг ваъдасидай, ҳаётда ҳақиқатнинг устивор эканига онт ичаётгандай янгради. Бу менга шу қадар кучли таъсир қилдики, ботинан нафақат Тоҳир қасамини, нафақат оқсоқол қасамини, балки шу ҳаёт ҳақиқати ва қудратини ҳис этаётган эдим. Оқсоқол надомат-ла, ёш қалблар қисматига ҳамдардлик-ла бо-

шини қуйи эгиб, овозини дўмбира оҳангларига мослаб давом этди.

Бу Зухранинг айтимлари эди:

«Сув келар гумбур-гумбур,
Суйганим қизил гулдир.
Севганимга бермаса
Ўлганим шу бугундир.
Сув борар оқа-оқа,
Қайрилиб қайтмай боққа.
Мен бўлдим жудо севдан:
Топширдим ўзинг ҳаққа!»

Ҳа, бу сўзлар ҳаёт янглиг абадийдир. Бу сўзлар ўспиринлар тилида бот-бот такрорланган. Биламизки, шунга ўхшаш сўзларни Ромео ва Жульетта, Лайли ва Мажнун ҳам айтганлар... Бу сўзлар Тоҳир ва Зухра тилида мангулик касб этди. Бугун, биз учун инсоннинг инсонга садоқати, ниятлар поклигию қасам қудратининг ёрқин рамзи бўлиб қолди. Буюк ишлар қилишга талпинган одам — севгини бошқача ифодалаш мумкин эмас — ҳеч қачон жасорати оқибатини, қасами ўзига пировардида яхшилик ёки ёмонлик келтиришини ўйлаб ўтирмайди.

Ҳаёт қонуни тасдиқлаб турибдики, инсон заковатининг эъзозига лойиқ нарсаларгина абадий бўла олади. Муҳаббат шуурни вужудга келтиради, онг муҳаббатни вужудга келтиради, абадиятнинг кучи ҳам шунда му-жассам. Бу дoston Тоҳирнинг муҳаббат йўлидаги кечмишларини бизгача олиб келди. Тоҳир биз учун муҳаббат рамзи, севги матонатининг тимсоли бўлиб қолаверади.

Дostonда Бобоҳон Тоҳирнинг пайини қирқиш учун уни сандиққа солишни ва сандиқни дарёга улоқтиришни амр қилгани баён этилади. Оқсоқол Тоҳирнинг изтиробларини куйларкан, кўзларида ёш ҳалқаланиб, овозида эса ҳамдардлик ифодаси янада кучаяди.

«Бу чўллардан кетайик,
Хатарлардан ўтайик,
Зухраойга етайик,
Жавоб беринг, жон беклар.
Ошиқман, дилим пора,
Ҳалок бўлмай якбора,
Тезроқ етайин ёра,
Жавоб беринг жон беклар!»

Оқсоқол сўнг Зухранинг изтиробларини, ёрнинг алдовларга учмаслигини, отасининг дўқларидан қўрқмаслигини, Қоработирнинг ширин сўзларига берилмаслигини, унинг маҳбуби Тоҳир учун садоқати зўр эканини, у ҳали албатта учрашажагига ишонишини куйлайди.

Бироқ, сандиқ фалакнинг гардиши билан бир қирғоққа келиб урилади, шунда одамлар сандиқни тутиб олишади. Очиб қарашса, ичида сухсурдай бир йигит. Сандиқ очилган юрт подшосининг қизи Тоҳирни кўриб ошиқ бўлиб қолади. Зухраойни ерга уриб, ўзини кўкларга чиқариб, Тоҳирни ўзига ёр қилмоқчи бўлиб:

Дарё суви сузукмиди,
Унг қўлимда узукмиди,
Зухраойнинг син-сумбати,
Сумбатимдан тузукмиди?—

дейди. Аммо Тоҳир Зухрага етиш йўлидан чекинмайди. Минг бир машаққат тортиб, юртига кириб боради. Бироқ, уларни яна айрилиқ ваҳимага солади. Бобохон такаббурлик билан Тоҳирга мурожаат қилади:

Тул боласи, номард ўғлон,
Дур керакми ё сенга жон?
Зухра дема, солай зиндон,
Қайсисин хоҳласанг айтгин?

Сўнг Зухрага шундай дейди:

Тоҳир сени тенгингма,
Мен айтгандан авлама¹
Бетинг қурсин Зухрама,
У ҳаромдан тойгина.

Ҳаётда бот-бот шундай бўладики, одам кўрқинч олдида ожизлик туяди. Аммо Тоҳир ва Зухра ожизликни сезишмади. Уларнинг улуғворлиги ҳам, севгисининг қудрати ҳам шунда. Ошиқлар Бобохонни даҳшатга тушмай тинглашди, ҳатто ғазаби авжига миниб, ер тегиб, бақираётганида ҳам чўчишмади:

Эшитмасанг, ўлдираман,
Қошиқлаб қонинг ичаман.
Қараб қолди икки ёш,
Кўринмасди кўзда ёш,—

¹ Қоработир назарда тутиляпти.

деб шоҳ дўқ-пўнисаларини шундайин адоғсиз ҳасрат билан қуйлардики, гўё хавф оқсоқолнинг ўзига таҳдид солаётгандек эди. Икки ёшнинг: «Ўлдирсанг, ўлдир қол!» деган мағрурона жавобини айтгач, мезбон жимиб қолди-да, титраб-қақшаб ютинди, томоғига нимадир тиқилгани қиссани давом эттиришига халал берган эди. У дўмбирани ёнбошига қўйиб, оғир хўрсинди. Афсонавий Тоҳир ва Зухра бошидан кечган фожиани нечоғлик теран ҳис қилиб изтироо чекаётгани унинг ҳолатидан маълум эди. Оқсоқолга қараб, ошиқ-маъшуқлар азоб-уқубати менга ҳам юқди, гўёки уларнинг тақдири шу кунларда, худди шу ерда, мўъжаз лойсувоқ хонада, ташқаридан зулмат ёпирилган деразанинг ёнида, ҳа, ўн бешинчи асрда эмас, балки бизнинг йигирманчи асрда, яъни ваҳимали йўл фалокати юз берган жойда кечаётгандек эди.

Мезбон гамгин нигоҳини қоронғилик сари қадаб, чуқур хўрсинди: «Ўғлим, сизлар аварияга учраб қандайдир мўъжиза билан омон қолган жойда айтарга тилим бормайдиган фожа юз берган — ошиқ Тоҳир шу ерда ганимлари қўлида ҳалок бўлган. Бобоҳонга хизмат қилган вазир Боҳир ҳақидаям айтиб бердим шекилли. У хонга садоқат ва ҳалоллик билан то умрини охиригача хизмат қилди, уни деб жонини берди. Барча очкўз ҳокимларнинг яралиши ана шундай — уларга одамлар қанчалик садоқат билан хизмат қилишмасин, бари бир, улар чинакам мурувватнинг қадрига етмайди...

Қаршига яқин жойда Хонобод деган қишлоқ бор. Вазир Боҳир шу жойда туғилган. Уша ерда қачонлардир Ҳиндистондан қайтган кўчманчи қавм яшаган экан. Бадани қора тусда бўлганидан, уларни лўлилар дейишаркан. Шунинг учун ҳам шоҳ Бобоҳон: «Лўли ўлса ўлибди-да, берган сўзимни эслаб юришим шартмас», деб ҳазар қилипти. Аммо вазир Боҳирнинг оғайнилари, юртдошлари Бобоҳоннинг ваъдасини эслатиб туришаркан. Худбин шоҳ эса ваъдасидан тониб, йигитга дўқ ура бошлабди. Улар шундан сўнг Тоҳирни қутқазिशга, жаллод қўлига туширмай, зиндондан қочиришига аҳд қилишибди. Боҳирнинг биродарлари қоронғи бир кечада хон саройига писиб келиб, Тоҳирни озод этиб, унга ўзлари билан бирга қочишни маслаҳат беришибди. Аммо Тоҳир уларга қарата: «Биродарлар! Озод қилганла-

ринг учун сизларга ташаккур! Бирок, ёнимда ёрим Зухра йўқ экан, менга на эркинлик бор, на ҳаётнинг қизиғи. Ундан кўра Зухрани шох саройидан олиб қочишимга кўмаклашинглар, уни хур юртимга олиб кетайда, муроду мақсадимга етай!» депти. Оғайнилари Тоҳирнинг ёлворишларига қулоқ солибди, лекин маҳбубаси Зухрани озод қилиб, ўзлари билан олиб кетишга, Тоҳирни эса ватанида кутиб туришга кўндириб, тезда жўнаб кетишини тайинлашибди. Тоҳир жўралари билан йўлга тушибди, бир тўда йигит эса хон саройига, Зухра тутқунликда сақланаётган зиндонга қайтишибди. Бир неча кундан сўнг, Тоҳир шу ерга, сизлар аварияга учраган жойга етганда, унинг ортидан бераҳм Қоработир катта бир қўшини билан етиб олиптию ўртада жанг бошланиб кетибди. Бу тенгсиз олишувда Тоҳир оғир яраланибди.

Унинг суюкли Зухраси ҳам етай-етай деб қолган экан. Қизнинг йўлдошлари, яъни уни зиндондан қутқазган йигитлар, душманнинг кучини сезиб, Зухрадан хавотир олиб, жангга кирмасликка аҳд қилишибди. Аммо у маҳбубининг кўп қон йўқотиб, қуёш тифида мис баркашдай қизиб кетган заминга йиқиляётганини кўриб, хавф-хатарни писанд қилмай, у томонга отилибди. Тоҳирнинг бошини тиззасига қўйиб, меҳр билан пичирлапти: «Ёрим, жону жаҳоним, мен шу ердан, мен Зухраман, гулингман...» Тоҳирнинг жароҳати қанчалик оғир бўлмасин, у бари бир маъшуқасининг яқинлигини сезиб, кўзини очибди, минг бир машаққат билан азоб ва ўлимни бир фурсат енгиб, пичирлапти...

Оқсоқол яна дўмбира торларини чертди ва Тоҳирнинг ўлим олдида айтган илтижоси билан хонани тўлдирди:

«Шоҳим, номард бўлган бўлсам,
Элга қайтиб келган бўлсам,
Гул боғингга кирган бўлсам,
Ўлдирса, боғбон ўлдирсин!
Тоғу чўлда юрган бўлсам,
Ишқ жафосин кўрган бўлсам,
Гул боғингга кирган бўлсам,
Ўлдирса, боғбон ўлдирсин!

.....
Қоработир экан, полвон,
Кўксимга урса не армон!
Зухра гулга шуми боғбон.
Ўлдирса, боғбон ўлдирсин!

Ер йўлида фидо қоним,
Номин айтиб, чиқсин жоним!
Мен розиман, шоҳаншоҳим,
Ўлдирса, боғбон ўлдирсин!»

Бу сўзларда олам-олам қудрат мужжасам! Оқсоқол дўмбирани нари қўйиб, яна очиқ деразадан қоронгиликка тикилди. Ошиқ йигитда қанчалик қудрат, жасорат ва донишмандлик жамулжам. Ана шунинг учун ҳам ҳанузгача юрагимизда сақланмоқда, у халқимиз учун мангулик тимсолидир...

Тоҳир ҳалок бўлгач, уни Қоработир билан жанг қилган жойида кўмишади. Бироқ, Зухра айрилиқ дардини енголмайди. Кўп ўтмай, эрта тонг оқ ҳарир қўйлагини кийиб, сочларини оҳиста ўриб, Тоҳирнинг қабри томон ошиқади...

Дўмбира яна тилга кирди, оқсоқол яна ҳасрат тўла кўзини чирт юмиб, ўртаниб куйлади:

«Эй қора ер, мендай ғариб шўрлига,
Ором олай кириб, тезроқ қўйнинг оч!
Кирқ кун бўлди, ҳолдан тойдим, чарчадим,
Ором олай, менга тезроқ қўйнинг оч!

Йиғлайман кўзимдан дарё қон сочиб,
Қабринг тепасида мадорим қочиб.
Осон қил, кўнглинганман, кўнглим ҳурмати
Кирмакка ёнингдан бергин жой очиб!»

Бу боқий, гўзал муҳаббат тарихи мана беш асрдирки, эл орасида яшамоқда, оғиздан-оғизга ўтиб, халқимизга маънавий озиқ бермоқда.

Бўрибой ака ўз қиссасини қуйидагича яқунлади: «Зухранинг дугоналари бу ҳолдан хабар топди, қавм-қариндошлари Зухранинг жасадини Тоҳирнинг қабри ёнига қўйишди. Яна не айтайин, ўғлим? Қоработир ҳам кўп яшамади. Ўлим олдидан шундайин бир васият қилди: «Ўлсам, ўлигимни Тоҳир билан Зухранинг ўртасига қўйинглар, иккови ер қаъридаям азобу уқубат чекиб, қилган ишига пушаймон бўлиб ётсин». Қоработирнинг қабридан бемаъни чақиртиканак кўкариб чиқди. Тоҳирнинг қабридан оқ, Зухранинг қабридан қирмизи печакгул ўсиб, оқ печакгул билан қизил печакгул бир-бирига чирмашиб кетди. Чақиртиканак бўлса ўртада қисилиб, қувраб қолди. Ҳали ҳам одамлар хотира деб печакгул экиб юришади. Печакгул асли

одам — қизили Зухраой, оқи бўлса Тоҳир, шуйтиб, печакгул одам бўйи бўлиб ўсади. Ҳамма ҳам кўшилган ўз ёри билан печакгулдай эшилиб, кўша қарисин!»

Оқсоқол жимиб қолди. Мен ҳам чурқ эта олмасдим, бу мурувватли сукунатни бузишни истамасдим. Бизнинг ўй-хаёлларимиз, бу хонадонни тўлдириб, Тоҳир ва Зухра сари учиб кетган эди...

Мен бу фожией тарихни аввал ҳам эшитганман ва ўн олтинчи асрда Бухорода Саидий деган шоир ёзиб қолдирганидан воқифман. Аммо мазкур дostonнинг бу нухасини Бўрибой акадан илк бор тинглаганим ўқиганимдан кўра кучлироқ таъсир қилди...

Эртасига эрталаб ҳамроҳларимиз билан худди келишиб қўйилгандек, машина атрофида тўпландик. Ҳаммамиз жиддий жароҳат орттирмаганимизга яна бир бор ишонч ҳосил қилиб, абжағи чиққан машинага ваҳм билан қараб, омон қолганимизга ҳайратланардик. Бўрибой ака ҳам биз билан бирга эди.

Фалокат юз берган йўл ҳақиқатданам ҳайдовчи айтганидай теп-текис, ҳеч қандай муюлиши ҳам йўқ, асфальтланган бўлиб, анчагина кенг ҳам эди, шундай ерда ўз-ўзидан авария бўлишига ҳеч нарса кафолат беролмасди. Шунга қарамай, мажақланган машина кечаги одамларни огоҳ этиб, йўл четида мунғайиб турарди.

Бўрибой акадан Тоҳир ва Зухранинг қабрини кўрсатишни илтимос қилдим. Оқсоқолнинг изидан эргашдим. Унчалик кўп юрмадик. Рўпарамизда тепалик, болохона бўйи келадиган чангалзорни кўрдик.

Чангалзорга яқин келиб, унга диққат билан қарайдим. Ҳақиқатдан ҳам ўтиб бўлмайдиган беўхшов тиканлар тарвақайлаб кетганди, уни тошбағир Қоработир устида ўсганини қандай тасаввур қилган бўлсам, айнан шундай эди. Мен чангалзор оралаб, бу тарвақайлаб кетган тиканли буталар ортидаги Тоҳир ва Зухра қабрини ўз кўзим билан кўришга интилдим, аммо бунинг иложи йўқ эди. Буталар шу қадар чирмашиб кетгандики, бирор очикроқ жойни учратиш душвор эди. Фақат чангалзор ўраб олган бу қўрғонни айланиб чиқиш билан чекландим. Хуллас, чор тарафини тиканли бутазор қоплаганди... Фақатгина бир жойда кичик дўнгсақ кўзга ташланди, ўша тепаликнинг нақ устида алвон шуълани — Тоҳирнинг қабрида, оқ шуълани — Зухранинг қабрида кўрдим. Ён-теваракда ўтиб бўлмас ғов — тиканак. Барчаси ҳаётда бўлганидек, мурувват ва

мухаббат теварагида шафқатсиз ҳаёт синовига даъват этувчи ишоралар ва тимсолларни бу манзилдан уқиб олиш қийин эмас эди. Булар, мухаббатга сазовор бўлиш учун, эркин бўлиш учун, бахтиёр ҳаёт учун доимий интилиш зарурлигидан сабоқ бериб турарди.

Қўрғонни айланиб бўлгач, яна йўлга қайтдим, мени Бўрибой ака кутиб турган экан. У кексаликка хос ўй суриб турарди. Мени кўриб: «Хўш, ўғлим, шу ерда Тоҳир-Зухра қабри борлигига ишондингми?» деб сўради. Бу бир афсона эканини билсам-да, чолни фикридан қайтаришга уринмадим, агар дoston ҳаётгий таъсирчанлигини йўқотмаган бўлса, демак, ҳақиқат бўлиб қолаверсин. Чол фикримни гўё уққандай: «Билиб турибман, гапимга ишонмадинг. Бўлмаса, ҳу, анави Тоҳир-Зухра қабри ёнидаги якка қайрағочга қара!» деди. Мен чол кўрсатган томонга кўз ташладим, чинданам бир туп қайрағоч яшнаб турарди. «Агар, сен айтгандай, бу бир афсона бўлса, — гарчи мен ҳеч нарса демасам-да, оқсоқол менга ёзғириб гапирди, — ана ўша исботлаб турибди-ку. Шу дарахтни қишлоғимиз нурунийларидан бири — Махсум бобо эккан. Бу воқеа шундай: қишлоғимизнинг энг хушрўй ва хушфеъл жувонларидан бирининг эри ҳам Тоҳир бўлган. Бундай исм қишлоғимизда кўп, чунки кўпчилик ота-оналар ўз ўғилларини шундай деб аташни хуш кўришади. Ўша Тоҳир урушда ҳалок бўлган, ёш хотини билан бир йил ҳам яшаёлмаган. Бибигул эрининг ўлгани тўғрисида қорахат олганидан кейин ғам-ғусса юкини кўтаролмаган, ўзини қўярга жой тополмай қолган. Кечаю кундуз ўй-хаёли марҳум эрида бўлаверган. Ҳамқишлоқларимиздан бири Бибигулнинг азоб чекаётганини сезиб: «Қизим, Махсум бобонинг қошига бор, бундан кейин нима қилишингни маслаҳат беради», деган.

Шуйтиб денг, тул қолган келинчак Махсум бобонинг қошига келган, бобо унга ачинганидан бундай дебди: «Қизим, сени қийнаётган ғам нимаданлигини биламан. Йигитларимиз деб ҳаммамиз оромимизни йўқотдик. Ватанимиз ҳимояси йигитларимизнинг чекига тушган-да. Сенинг мусибатинг эса икки ҳисса ортиқ, эринг қаерда ўлганию қаерга қўйилганиниям билмайсан, шундай экан, кел, юрагингни бўшатиш учун Тоҳир-Зухранинг табаррук қабри ёнига борайлик-да, бир туп дарахт ўтқазайлик», дебди. Қишлоғимиз

оқсоқоли билан Бибигул иккови қайрағоч кўчати, кетмон ҳамда бир пақир сув олиб, қабр ёнига келишибди. Шуйтиб десанг, қирқ тўртинчи йили Махсум бобо қайрағоч ўтқазган, ниҳолга сув қуйиб: «Ана энди, қизим, бу ерга ҳар куни келиб, эрингни ёдлаб аза тутсанг бўлаверади», деган.

Шу кундан бошлаб, Бибигул ҳар тонг отарда эри Тоҳир учун кўз ёши тўка-тўка қуёшни шу қайрағоч тагида қаршиларкан. Буни қишлоғимизнинг каттаю кичиги билади. Бу дарахтни Тоҳирники ҳам дейишади, ҳамқишлоқларимиз уни эҳтиёт қилиб, авайлашади. Бордию Ғалаба куни келсанг, дарахтнинг тагида даста-даста гулларни кўрасан. Тоҳир-Зухра қабрида гуллар ўсиб чиқса, бу ерга гул келтириб қўйишади, бу қайрағоч жангда қайтмаган йигитларимиз учун хотира дарахти бўлиб қолди.

Беш юз йил бурун яшаган Тоҳир ва Зухра тарихи, йигирманчи асрнинг ўрталарида умрини қишлоғи, Ватани учун фидо қилган Тоҳир ҳақидаги қиссам шул».

Бўрибой ака менга ҳикоя қилиб берган воқеа нақадар ҳазин эди, аммо инсон буюк муҳаббат, буюк жасорат ҳақидаги хотирани асрлар оша қалбида авайлаб-асраётгани қалбимга илиқлик ёғдирди ва мен йўл бўйида турганча, Тоҳир ва Зухра қабрига, мамлакатимизни қуллик асоратидан сақлашда жонфидо бўлган шу замин фарзанди ёдига ўтказилган хотира дарахтига таъзим бажо келтирдим.

Гўзал ва жасоратга тўла муҳаббат тарихи халқ шуурида нечоғли яшаётганини билиб, ўша куни Тоҳир ва Зухра қабрини тарк этдим. Эҳтимол, бу ҳаётий ҳақиқатдир, дoston тарихий ҳақиқатга тўғри келадими-йўқми буни суриштириб ўтиришдан ҳеч қандай маъно йўқ. Эл буни Тоҳир ва Зухра қабри деб ҳисоблайдими — бас, шундай бўлиб қолаверсин, уни бекор қилишга, тан олмасликка ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ...

Шунингдек, бу ерда яна бир ҳақиқат мавжуд: автомобилларнинг ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ тезлигининг ногаҳон пасайиши ва ошиши, ҳодиса ва фалокатларнинг кетма-кет содир бўлишига нима дейсиз? Баъзилар бу ерда магнит майдони бор дейишади, бу эса моторга гаъсир қилармиш. Бошқа бировлар эса Қоработирнинг руҳи ҳайдовчиларни чалғитади, дейишади. Яна бирлари эса ҳаётнинг ўзи таъкидлаб тургандек, ҳаётда ҳеч қачон шошилмаслик, ҳовлиқмаслик керак, Тоҳир ва

Зухра қабри ёнидан елдек ўтиб кетмаслик зарур, ошиқ-маъшуқлар қабрига албатта ҳурмат билдириш лозим, деб уқтиришади. Нақадар ҳаётий ҳақиқат! Шундагина сен манзилнинг сари танлаган йўлингда эмин-эркин, олға ҳаракат қилмоғинг мумкин...

ТЕМУР ҒОРИ

Овруполикларга Тимур ва Темурланг номи билан танилган Амир Темур 1336 йилнинг 19 апрелида Шаҳрисабз шаҳри яқинидаги Хўжаилғор қишлоғида, туркий барлос уруғида ўртаҳол Тарағай бек оиласида дунёга келган. Тарих саҳифаларида у Искандар Зулқарнайн, Ганнибал, Чингизхон, Наполеон Бонапарт, Кромвель Оливер... сингари жаҳонгирлар билан ёнма-ён туради.

Темур ҳақида замондошлари, олимлар ва адиблар кўп ёзишган. Мағрур ҳукмдорнинг ёнида узоқ йиллар йилномачи Мирза Шарафиддин Али Яздий бирга бўлди. Йилномачининг Темурнинг давлат арбоби ва инсон сифатидаги фазилатлари ва унинг жанговар юришлари ҳақида ҳикоя қилувчи кенг кўламли асари бизгача етиб келган. Темурнинг Самарқанддаги саройида 1403—1407 йилларда элчилик қилган испаниялик Рюи Гонзалес де Клавихо унинг ҳаёти ва фаолияти тўғрисида қизиқарли маълумотлар ёзиб қолдирган. Клавихонинг бу асари «Кастилия ва Леон подшоҳи бўлмиш улуғ ва қудратли дон Генрих Учинчининг камери Рюи Гонзалес де Клавихо ҳазрати Темурлангнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг мулкидаги ва ҳукмронлик йилларидаги жойлар ҳамда у қиролликдан ҳозирги Темурбек номи билан шуҳрат топган салтанатда элчилик даврида, яъни Исо пайғамбар таваллудининг 1405 йилидан бошлаб содир этилмиш воқеалар хусусида баённома» деб аталади.

Темурнинг ҳаёти ғарб ёзувчилари эътиборини ҳам тортган. Бундан уч аср муқаддам инглиз драматурги Кристофер Марло «Улуғ Темурланг» деган пьеса ёзган. Бу пьеса ҳамон Лондондаги қироллик театри саҳнасида тушмай, ҳозирга қадар муттасил муваффақият қозониб келмоқда. Темур ҳаётини ёритган адиблар орасида «Самарқанд осмонида юлдузлар» трилогиясини яратган Сергей Бородин алоҳида ўрин тутди. Бу асар

нафақат Иттифоқимизда, балки жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида ҳам эътибор қозонган.

Бироқ, Темурнинг адабий ҳаёти нечоғлик кўп ёритилмасин, унинг ҳали талай ишлари, ҳаётининг баъзи жиҳатлари тўла ўз аксини топганича йўқ. Ана шу жумбоқлардан бири Ҳисор тоғининг ғарбий тизмаларида ўрнашган ғор билан боғлиқдир. Худди шу ғор ҳақида ҳикоя қилишдан аввал, сиз муҳтарам ўқувчиларни саркарда ҳаётига доир айрим маълумотлар ва санъат намояндаларининг унинг фаолиятига берган баҳоси билан таништирмоқни лозим топдим.

Темур ҳақида эсда сақланиб қоладиган, тўғрироғи, унинг жаҳонгир сифатидаги шафқатсизлигини рўйирост ошкор этадиган асар бу рус мусаввири В. Верешчагиннинг «Урушнинг интиҳоси» рангтасвиридир. Мусаввир ҳажман унчалик йирик бўлмаган асариди урушнинг нақадар даҳшатли, ҳалокатли ва ғайриинсонийлигини лўнда ифодалашга эришди. Бош суяклари уюмига қараб (бу расмда уюмлар жуда кўп), томошабин одамлар тақдирининг фожиавийлигини яққолроқ ҳис қилади ва беихтиёр ўз-ўзига: «Одамларни бундайин қириб ташлашга фотиҳнинг қанақанги ҳуқуқи бор?» деган саволни бериши табиийдир.

Уруш ва ўлим — санъатнинг азалий ва мангу мавзуларидан. Қани энди ҳеч ким, ҳеч қачон — на бир ёзувчи, на бирор рассом инсониятнинг даҳшатли ихтироси бўлмиш — урушни айнан ўзидан кўчирмасе!..

Темур забт этган ва бўйсиндирган мамлакатлар ва шаҳарларда фақатгина урушнинг ваҳшатию даҳшати-нигина хотира қилиб қолдирмаган, у Самарқанд ва Шаҳрисабзда, бутун бир Туркистонда ҳашаматли ва ажойиб, меъморлик жиҳатидан бетакрор саройлар қурилишига кўрсатмалар берди. Шу билан бирга у бир қатор ёзма ёдгорликлар ёзиб қолдирди, улар эса бизни ҳалигача ҳайратга солади. Айниқса, ўз давлати тузилиши хусусида баҳс юритувчи йирик «Темур тузуклари» асари алоҳида ажралиб туради. Бу ҳужжатда Темур ҳокимиятни юқоридан то энг қуйигача қандай бошқариш ҳақидаги қарашларини умумлаштирди, давлат тузилиши тўғрисидаги таълимотнинг тамал тошини қўйди. Ўз ҳаётининг салкам ўттиз йилини юришларда ўтказган Темурнинг ҳарбий санъати ҳам муаррихлар учун катта қизиқиш уйғотиши шубҳасиздир. Маълумки, у саройда, хотинлари ва болалари билан икки-уч

йил бирга яшаган. Ватанига эса ҳар гал бир неча ой-гагина қайтиб келган.

Темур тинимсиз урушлар олиб бориб, йигирма олти катта ва кичик давлатни қўлга киритди. У Олтин Урда устидан ғалаба қозонди, Хоразм ва Бағдодни бўйсиндирди, Сурияни ишғол этди, тўқсон икки мингдан ортиқ аскар ва аҳолисини кириб Ҳиндистонни эгаллади. Унинг Ҳиндистонни босиб олишдан мақсади бу мамлакатнинг ғазнасини талаб, янада қақшатқич юришларга замин ҳозирлашдан иборат эди.

Темур, афтидан Рим қўмондони Юлий Цезарнинг қонун-қоидаларидан етарлича воқиф бўлган ҳамда улардан ниҳоятда устакорлик билан фойдаланган. Ҳиндистонда босиб олинган ғазнадан у ўз аскарларини янада яхшироқ қуроллантириши, уларга олдиндан мोजना тўлаши мумкин эди. Бу пайтда унинг қўшинида деярли уч юз минг отлик, йигирма минг туя минган аскар ва жанговар филлар минган бўлинмаси бор эди.

Жаҳонгирнинг навбатдаги юриши турк султони Баязид билан бўлди. Султонга қарши тўрт юз минг отлик қўшини билан юриш қилди. Ҳарбий мутахассислар жангу жадални қуйидагича тасвирлашади: «Темур минг тўрт юз иккинчи йилнинг ўн саккизинчи июнида, жума куни қароргоҳидан эрталаб чиқиб, қўшинларини жанговар сафга тузди. Қўшинларнинг жанговар тартиби — ўнг ва сўл қанот ҳамда марказда илғор кучлардан иборат эди. Олдинда ўттиз икки фил бир неча қаторга сафланди, уларга найзалар ва олов улоқтирадиган қуроллар берилди. Марказ охирига заҳира кучлар, лашкарлардан сараланган қирқ полк жойлаштирилган бўлиб, уларга шахсан Темурнинг ўзи қўмондонлик қиларди». Бизга тарихий ривоятлардан маълумки, у Боязидни мағлуб этади ва бошқа халқларни ваҳимага солиш учун собиқ ҳукмдорни ўзи билан бирга олиб юради. Бу манзара ГДРда, Потсдам шаҳридаги Целлендорф галереясида сақланаётган рангтаъсир асарда акс этган. Мусаввир Темурни тахтда ўтирган ҳолда тасвирлайди, пойида эса темир қафас турибди. Бу қафас ичида қачонлардир талай Оврупо мамлакатларига даҳшат солган турк султони Боязид муҳтожликда азоб чекиб, кун кечирмоқда. Боязид ўша жангда Темурга қарши тўрт юз минглик қўшинини қўяди, аммо бари бир мағлубиятга учрайди. Жанг гарчи Боязиднинг ва-

танида — Анатолияда олиб борилишига қарамай, у мағлуб бўлади.

Темур Боязидни тор-мор қилгандан кейин унинг беҳисоб бойликларини эгаллайди ва ўзининг азалий орузи — Хитойга қарши ўт очмоққа чоғланади. Темур ўзининг бу юришига отлиқ ва пиёда аскарларидан иборат икки юз минглик сараланган лашкарни етарли, деб ҳисоблайди. Қўшиннинг ўнг қаноти қишни Тошкент ва Сайрамда, сўл қаноти эса Яссидида ўтказиши мўлжалланади. Темурнинг ўзи қолган қўшинлар билан Утзор ва унинг атрофларида қишлашни тахмин қилади. Темурнинг харита бўйича ҳисобига қараганда, қўшин уч ярим минг чақиримдан зиёд йўл юрмоғи зарур эди. Ҳа, йўл олис. Икки юз минглик қўшин ва карвон учун етарлича озиқ-овқат, ем-хашак олмоқ керак. Шунинг учун ҳам, Темур қўшини ортидан ҳар хил юклар ортилган бутун бир карвон изма-из еларди. Темур моҳир қўмондон эди, юришларга қўшинини олиб чиқаверишга гоят пишиб кетган эди, у фақатгина яқин муддатга мўлжалланган озиқ-овқат ғамлаш билан чеklangаниб қолмай, тарихчиларнинг гувоҳлик беришича, забткор лашкар изидан бир неча минг от-аравага бугдой юклаб юрган. У эртанги кунни ўйлаб, қўшин қайтаётганида ҳам озиқ-овқат муаммосини ҳал қилиш учун қулайроқ жойларга дон экишни буйруқ берган. Булардан ташқари қимизи ва қимронини ичиш учун бир неча минг бия ва туя олиб кетарди. На Шарафиддин Али Яздий, на бошқа тарихчилар Темурнинг Хитойга бунчалик шошилишчи юришини изоҳлаб беришолмайди. Бундан ўзининг қандайдир нияти бўлгандир. Бу ҳақда бизгача ҳеч қандай маълумот етиб келмаган. Фақат шуниси маълумки, у 1405 йилнинг 8 январидида жанговар яловини ёзиб, қишнинг қаттиқ келганига қармасдан, Самарқанддан чиқиб кетган, чўлларда, қамиш тўсинлар билан ихоталанган чодирларда тунаб қолишни кўзлаб йўлда тўхтовсиз давом этган. Заркент шаҳри теграсида муз қоплаган Сирдарёдан ўтади. Қиш шунчалик қаттиқ келганки, Мирза Шарафиддин Али Яздийнинг шаҳодатлик беришча, у ерда музнинг қалинлиги икки-уч тирсакка етган, бу муз ҳар қаеридан пиёда ва отлиқ қўшин ўтса бемалол бардош берган. Айрим жойларда қорнинг қалинлиги икки найзага борган. Совуқ ва бўронлар оқибатида жуда кўп аскар ва отлар нобуд бўлган. Темур февраль ойининг бошларида

ҳозирги Қирғизистон ноҳиятидаги Ғтрорга кириб келади ва Хитойга ҳамла қилиш учун тайёргарлик кўра бошлайди. Бу ҳамла насиб этмади — Темур бетоб бўлиб қолди, 1405 йилнинг февралда вафот этади. Мархумнинг қариндошлари ва лашкарбошилари юришни тўхтатиб, қўшинни ортига қайтаради.

Темурнинг қўмондонлик маҳорати унинг ўлимидан кейин ҳамма ерда кенг ўрганила бошланади. 1875 йили Петербургда «Мўғул-татар ва Ғрта Осиё халқларининг Чингизхон ва Темурланг давридаги ҳарбий маҳорати ҳамда истилоси ҳақида етти харита ва олти чизма билан Бош штаб ҳарбий илмий қўмитасининг аъзоси, Бош штаб генерал-лейтенанти М. И. Ивановнинг ёзган асари, Бош штаб ҳарбий-илмий қўмитасининг генерал-лейтенанти князь Голицин муҳаррирлиги остида нашр этилган» деб номланган йирик китоб босилган. Бу пухта ёзилган китоб уч юз саҳифа бўлиб, ҳақиқатдан ҳам унда етти харита ва олти чизма берилган. Улар Темурнинг жангни бошлашдан олдин қўшинини сафга қандай тизганидан дарак беради. Бу чизмаларга қандайдир мунтазам тарзда билим олмагани ҳақидаги маълумотларни ўйлаб, ҳайратга тушасан киши. Афтидан, табиат унга жуда катта истеъдод, одамларни бошқара олиш ва ёнига тўплай билиш лаёқатини инъом этган.

Темур истило қилиб, ўз яқинларига улашиб берган мамлакатлар, шаҳарлар, мулклар ҳақидаги маълумотлар тарихий ёдгорликлар, китоблар орқали, жанговар ҳаракатлари эса чизмалар туфайли бизгача етиб келди. Аммо бизнинг ҳикоямизда бу ҳақда сўз бормади. Бизни Ҳисор тизмаларида жойлашган энг сирли ва ажойиб ғор қизиқтиради. Бу ғор Яккабоғ ноҳиясидаги Тошқўрғон қишлоғи яқинидаги даралар оралиғидадир.

Бу ажойиб ғор ҳақида сўзлашдан аввал, Темурнинг туғилиши билан боғлиқ афсонани эслаш зарур. Унда айтилишича, Шаҳрисабз амири Бекбува бир оқшом мунажжимни ҳузурига чақириб: «Эй, раммоли фозил, менинг кўлимдан бу юртни ким тортиб олади?» деб сўрабди. Эрондан махсус чақиртирилган бу мунажжим тунги юлдузларга боқиб: «О, амир! Сен Темур отлиқ кучли бир аскар қўлида жон берасан!» дебди. Шунда хукмдор: «Мен қўлида ўладиган жангчи ҳозир қаерда яшайди?» деб сўрабди. Бу саволга мунажжим шундай жавоб қайтарибди: «Бу аскар ҳали туғилмаган, у дунёга икки ойдан кейин келади. Бу боланинг онаси

сени беклигинг пойтахти яқинидаги Илғор қишлоғида яшайди». Ҳукмдор ҳали туғилмаган гўдакни ўлдирмоққа қарор қилибди. Қишлоқда аскарларини юбориб, иккиқат хотинни тутиб олишни ва ҳокимни ўлдирадиган гўдакни она қорнидаёқ йўқ қилиб ташлашни буюрибди.

Ҳукмдор ва мунажжимнинг суҳбатини оқсоч аёл эшитиб турган экан. У Темурнинг онаси Некўз бегим билан болаликдан дўст тутинган дугонасиникига ташриф буюриб, бу сирдан уни воқиф қилибди. Кенгашиб бўлишгач, оқсоч аёл аргумоғига эгар босиб, энг қисқа йўл билан Тарағайнинг уйига етиб келибди-да, бўлажак хавф-хатар ҳақида гапириб берибди. Алҳол уй соҳиби бек аскарларини кутиб олиш учун йўлга тушибди, хотинини эса оқсочлари ва икки хизматкори билан (улардан бири баҳодир Ҳаққул экан) олис манзилга жўнатибди.

Бир неча соатлик елдим йўл босилгандан кейин ҳомиладор аёл ўзини ёмон ҳис қила бошлабди ва Ҳаққул ботирга тўхтатишини айтиб, ёлворибди. Аммо у бунга қулоқ солмабди, чунки изига тушганлар қувиб етишларидан чўчибди. Ё тез юрганиданми, ё ҳаяжонданми навжувон аёлни ой-қунидан аввал тўлғоқ тута бошлабди. Шундан кейингина Ҳаққул ботир кичик карвонни тўхтатибди. Йўловчилар ўзларига яқин жойда чироқ милтираётганини кўриб қолибди. Бу ғаллакор деҳқоннинг якка уйи экан. Қочқинлар шу ердан бошпана топишибди. Тез орада ёш аёлнинг кўзи ёрибди. Ўғил экан. Болага Темур деб исм қўйибди. Туғилган жойини эса Чирокчи деб аташибди. Ҳозирги пайтда Чирокчи — ноҳия маркази бўлиб, унда ўн мингларча аҳоли яшайди.

Тунги йўловчиларга бошпана берган деҳқон чақалоқни кўриб: «Бу гўдақдан катта бир жангчи чиқади, кўп мулкларни истило қилади. Мен бечора одамлар қорини тўйдириш учун яралган деҳқон бўлсам-да, уруш бўлишини ҳеч қачон истамасдим, аммо тақдири азалга шуни битган экан, бундан қочиб қутулишнинг асло иложи йўқ», дебди. Мунажжим шундай бир жангчи туғилади ва сени мағлуб этади, деганида ҳақ экан. Деҳқоннинг ҳам башорати тўғри чиқибди. Бироқ, Темур ўз шухратига эришмоқ учун ҳали кўп тўсиқларни енгиб ўтмоғи, замонаси баҳодир-

ларидан устун келмоғи, ўз ҳаётини сақлаб қолмоғи зарур эди.

Афсонада айтилганидек, эртаси куни кўз ёрган аёл гўдагини хавф солган фалокатдан асраб қолиш учун йўловчилар билан бирга ходалардан ясалган қайиқда дарёга тушиб, Қарши шаҳригача сузиб келади. У маҳаллий ҳукмдорникида бошпана топиб, гўдаги Темур билан роппа-роса уч йил бирга яшайди. Кейин у туғилган юртига қайтади. Аммо Шаҳрисабз беги Бекбува мунажжимнинг башоратини унутмаган экан. У қандай йўл билан бўлмасин, Темурни бездириб жонидан тўйдиришга уринади.

Бола жасур бўлиб ўсади, у тенгдошлари билан ҳарб ўйинларга жуда муккасидан кетади, ўн ёшидаёқ отаси султон Тарағай билан юришларга чиқади. Чавандозлик, найза улоқтиришу қиличбозликни ўспиринга Ҳаққул полвон ўргатади. Бола тиришқоқ, чидамли, бир неча кунгача оч-наҳор юравериши, эгарда соатлаб ўтириши, узоқ йўл босиши ва ҳамла қилишда ўзидан катталарни ҳам доғда қолдирарди.

Бола ўн икки ёшга етганида, Шаҳрисабз беги билан учрашуви амалга ошди. Амир ўз саройида олиш бўйича махсус мусобақа ўтказди. Одатга кўра, бундай мусобақалар фақат катта сайил кунлари ўтказилган. Бундай беллашувларга одамлар ҳар ёқдан ёпирилиб келар, голиблар эса фахрий унвон ва мукофотга сазовор бўларди.

Аввал-бошда ўсмирлар ўртасида олиш бўлади. Бу курашларда доимо бекнинг ўғли Ҳусайн голиб чиқарди. У жисмонан бақувват, чайир ва чидамли эди. У маҳаллар ҳукмдорлар ўз болаларини ёшлигиданоқ оғир ҳаётга кўниктирганлар, чунки ҳоким бўлиш учун фақат ақл-закавотинигина эмас, балки куч-қудратини ҳам намойиш этмоғи зарур эди. Ҳусайнга тенг тушадиганлар топилмагач, гарчи рақибидан икки ёш кичик бўлса-да, у билан беллашув учун Темур майдонга чиқади.

Икки шаҳзоданинг кураши — Шаҳрисабз ҳукмдори ва султон Тарағайнинг тахт меросхўрлари беллашувини оломон ҳаяжон билан томоша қилади. Темур жонжаҳди билан олишиб, бу беллашувда голиб чиқади. Бунинг учун унга фахрий ботир номи, мукофоти учун эса қоплон териси берилиши лозим эди. Аммо кураш натижасидан даргазаб бўлган амир Бекбува Темурни тутиб, қатл қилишни буюради. Ёш полвонни банди

қилиб, тахт ёнига олиб келишади. Бироқ, оломон бундан ғазабланиб бақириб-чақиради: «Бу — адолатдан эмас! Ғолибни жазолаш инсофдан эмас!» Амирнинг Темурни қўйиб юборишдан ўзга чораси қолмайди.

У, бу жасурни шунчаки қўйворадиган амирлардан эмас эди. Шаҳрисабз амирининг ҳукми билан бундан кейинги яккама-якка олишувларда қатнашолмаслиги учун Темурнинг оёғини синдиришади. Шу-шу Темурнинг ўнг оёғи оқсоқ бўлиб қолади. Сўнграқ, у дунё ҳокими бўлиб танилгач, Овруроода уни Темурланг, яъни Темур оқсоқ деб аташади.

Афсонада битилганидай, Темур оқсоқ бўлиб қолсада, у парво қилмайди, ваҳимага тушмайди. Ўсмир ҳам жисмонан, ҳам маънан яна камол топади, ғайрат билан ҳар томонлама малакасини ошира боради, чавандозлик билан шуғулланади, бўлғуси жангу юришлар учун ўзини чиниқтиради. Ўн олти ёшга тўлганида ўз юртида Темурга тенг келадиган азамат топилмайди.

Бир куни Темур отаси билан катта бир тўда тузиб, Шаҳрисабз амири саройига ҳужум қилади. Бу жангда, мунажжим башорат қилганидек, Бекбува Темур томонидан ўлдирилади. Худди ўша жангда Темур отаси — султон Тарағайдан ҳам ажралиб қолади.

Темур Шаҳрисабз амирининг ўғли Хусайнни қатл этмайди, балки у билан дўст тутинмоққа аҳд қилади. У бунинг учун Хусайнга онт ичади, қариндошлик риштасини пайваста қилиш ниятида амирнинг қизи Улжай Туркон-оғани хотинликка олади. Шаҳрисабзни янги бек Хусайн билан султон Темур биргаликда бошқара бошлайди. Бу қисқа фурсат ичида улар шаҳарни анча мустаҳкамлашади, кучли бир қўшин тузиб, бутун бир музофотни ўз ҳокимиятига бўйсиндиришади.

Бу пайтда Самарқандни Чингизхоннинг авлоди бўлмиш Қозонхон бошқарар эди. У Шаҳрисабзда икки-та кучли, навқирон ҳоким чиққанини билиб, уларни ўз тарафига оғдириб олмоқчи бўлади ва Шаҳрисабзга туташ мулкларга эгалик қилишни ваъда беради. Қозонхон ҳокимиятни кўп тутиб туrolмади — уни Чингизхоннинг яна бир авлоди саналмиш хон Туғлуқ-Темур тор-мор этади. Унга Шаҳрисабзнинг икки навқирон ҳокими ёқмайди. Янги ҳукмдор ўз ўғли Келлесхонга ёзма фармойиш бериб, Темурни қўлга олиб, ўлдиришни буюради. Аммо Темурнинг содиқ аскарлари бу фармойишни келтираётган чоларни тутиб олади. Темур эса

тахдид солаётган бу хавф-хатардан огоҳ бўлади. У ишончли дўстлари билан тоққа чиқиб кетади. Йўлда Келлесхон катта қўшини билан қочоқларнинг кичик тўдасини қувиб етади ва қириб ташлайди.

Темур тўдасининг қолган-қутганини ўзининг кекса устоди Ҳаққул полвон ҳузурига бошлаб келади. У ёш султоннинг ҳикоясини тингларкан, шундай дейди: «Ўғлим, Келлесхонга қарши чиқишга ҳали эрта, дейман. Сен ҳали унчалик куч-қудратга эга эмассан, ортингдан халқ ҳам эргашганича йўқ. Сен бақувват, мардона, зарбага тутқич бермас бўлишинг керак, деб ҳисоблайман. Шундагина сен Самарқандни бўйсиндирасан. Ҳозир сен яхши бир тўда тузишинг ва уни жангга ҳозирлашинг зарур, уларни қуролни моҳирона ишлатишга ўргатишинг, тоғу даштда, шаҳар қўрғонларида қандай жанг олиб боришдан сабоқ беришинг керак.» Шунда Темур: «Аскарларни қаерда тарбиялайман? Ахир, бундан дарров бутун музофот хабар топмай қолмайди, буни Самарқандга етказишган заҳоти Туғлуқ-Темур дарҳол таъзимимизни бериб қўйишга ошиқади», дейди. Бунга Ҳаққул полвон: «Мен тоғда бир горни биламан. Унга бутун бир лашкарни жойлаш мумкин», дейди.

Темур бу маслаҳатни яхшилаб уқади. Беш кундан сўнг шаҳрисабалик ўсмир ўз тўдаси билан денгиз сатҳидан икки минг газ баландликка чиқиб боради. Худди шу дарадан Ҳаққул полвон айтган горни топади.

Манзил жуда ажойиб эди. У гўё атайин бўлғуси жангларга қўшинни сир бой бермай ҳозирлаш учун мўлжаллангандек эди. Бу жойни тоғлар бутун бир дунёдан тўсиб турарди, бу ерга доволар оша олиб келадиган йўлларни эса фақат маҳаллий деҳқонларгина билишарди. Горга энг яқин қишлоқ роса бир қулик йўл эди.

Узоққа чўзилган дара айрилишида жойлашган гор жуда ҳам ўнғай эди. Горнинг ўзи кўзга ташланмасди, унга кириладиган жойдан эса бутун бир воҳа кўринарди. Гор ичиде катта бир тўда бемалол бекиниши мумкин эди. Гор жанговар тўда учун мустаҳкам қўрғон ва ишончли бошпана вазифасини ўтарди. Ичкарироқдаги айрим тошлар орасининг ҳарорати шу қадар паст эдики, бундай жойларда анчагина озиқ-овқатни заҳира учун ғамлаб қўйса бўларди.

Гор оғзининг баландлиги ўн икки газ, эни эса ўн

беш газ келарди. Ичкарига бир неча одим ташлаган киши катта айвонга рўпара бўлади. Ҳорда бир неча йўлаклар бошлаб борадиган бошқа айвонлар ҳам мавжуд. Бу ер фақатгина яшашга қулай бўлмай, балки ҳар қандай об-ҳаво шароитида ҳам аскарларни ўқитса бўларди. Дарвоқе, қароргоҳ учун бундан кўра қулайроқ жой топиш душвор эди.

Темур отхонани ғор оғзидан унчалик узоқ бўлмаган ертўлада тиклашга қарор қилади. Отхона деворларини кўпол йўнилган тошлардан териш мумкин эди. Бу иморатнинг ташқи томондан кўзга илганмаслигини таъминларди.

Темур йигирма уч ёшга тўлади. Энди у ҳар қандай вазиятни баҳолай оларди. Кичик кўшиннинг навқирон йўлбошчиси ғорга яқинлашиб, уни кўздан кечиргач, Ҳаққул полвондан олган маслаҳатининг нақадар тўғри эканига яна бир бор ишонч ҳосил қилади.

Темур қатъий қарорга келгандан сўнг, тўдани ёшлар ҳисобига кўпайтириш учун ўз аскарларини тева-рак-атрофга жўнатади. Икки ой ўтар-ўтмас, ғорда салкам бир ярим минг йигит тўпланadi. Буларнинг бари кучли ва мардона йигитлар эди. Темур уларни тўда ва гуруҳларга бўлади. Улар чавандозликни, найзаю тош улоқтиришни ўрганишади.

Дарадаги қояларнинг у учидан-бу учига довур жуда ингичка арқон тортишади. Булар орқали ёшлар тоғдан шиддат билан сирғалиб тушиб, фараз қилинган душманни туйқусда ағдариб ташлардилар. Уни, ҳозирги десант кўшинларининг илк тимсоли, деса бўлади. Темурга қадар жаҳон ҳарбий тажрибасида отда чопиш, турли хил қуроолларни ишлата билиш ҳамда тоғдаги жангу жадалларнинг йўл-йўригини ўрганадиган бунақанги бўлинмалар бўлмаган. Булардан ташқари аскарлар сузишни, тезоқар дарёлардан кечиб ўтишни машқ қилардилар. Йигитлар жангларга руҳан тайёр туришарди.

Темур ғор атрофидаги қароргоҳида бир йил яшади. У машқ ўтказиш жараёнида йигитларга назар солиб юрган, кейинроқ эътиборига тушганларни ва бошқаларни ҳам етаклай оладиганларни ўнбоши, юзбоши, мингбоши қилиб тайинлайди. Шуниси эътиборга лойиққи, у барча тайёргарлигини ёт кўзлардан холи, яширин ҳолда ўтказган.

1363 йили Темур Самарқандга отланади. Душман

кучлари бостириб кирган қўшиндан хийла кўп эди. Аммо Темур ёвни енгишига ишонар эди. Шундай бўлиб чиқди ҳам. Кичик бир тўданинг улуғвор ҳарбий санъати ва жасорати ғалабани таъминлади. Темур Самарқанд ҳокими бўлиб олди.

Бир ярим минглик қўшини билан йигирма минглик Чингизхон авлоди лашкарига қарши жанг қилишдан ҳайиқмаган Темурнинг мардонаворлигига ва ақлига танг қоласан, киши. Душманнинг Жайхун ва Сайхун дарёлари оралиғидаги қалъаларда яна саксон минглик қўшини бор эди. Темур жангдан жангга қўшинини мустаҳкамлаб боради ва душманни тор-мор қилиб, бутун бошли Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қила бошлайди.

Тарихчиларнинг гувоҳлик беришича, Самарқанд учун бўлган жанг ғалабасидан кейин Темур аскарларини ўз атрофига тўплаб кўрса, бир ярим минг аскарининг ҳаммаси тирик қолгани маълум бўлади. Синалган жангчилардан юз кишини ўнбоши, юз кишини юзбоши, юз кишини мингбоши қилиб тайинлайди. Яна ўн уч кишини эса бундан ҳам юксакроқ лавозимларга кўтаради. У танлаган сардорлар, шубҳасиз, қўшин орасида интизом, жанговар тартиблар ўрнатиб, буларни жангчиларга Темурнинг ўзи бўлгуси қўшиннинг негизи ташкил топган жойда — ғор атрофидаги қароргоҳда сабоқ берган эди.

Темурнинг ҳаёти биз учун жумбоқ эмас, унинг бутун қирраларигача бизга аён. Аммо уни даҳшатли қирғинларга ундаган сабаблар мавҳумлигича қолиб келмоқда. Ҳаётдан жуда кўп саркардалар кўз юмди, жумладан Темур ҳам, аммо унинг қонли йўлининг ибтидоси соқов ғорда қолди. Ҳақиқатдан ҳам у соқовми?

Бу ғорга етиш жуда қийин — бир неча довонлар ва сўқмоқлардан ошиш керак. Лекин бу ерга туристик сўқмоқ очилган, хоҳловчилар ғорни келиб кўришлари мумкин. Саёҳат ишқибозларини ўзининг ғаройиблигию афсоналарга вобаста экани билан бу гўша ўзига чорлаб туради. Ғорда деярли ҳеч қандай ўзгариш содир бўлган эмас, худди Темур давридаги ҳолида сақланиб келади. Ғорга олиб кирадиган зиналар ҳалигача ўз шаклини йўқотмаган. Босмачилик авж олган йиллари маҳаллий талончилар шу ердан паноҳ топган. Совет ҳокимияти узил-кесил ўрнатилгач, ғорга саёҳатчилардан бошқа ҳеч ким қадам босиб киргани йўқ.

Аммо ғор ҳамон ташландиқ ҳолида ётибди, ҳеч бир экспедиция уни чинакамига ўрганган эмас. Уйлайманки, бундан кейин ғор синоатлари кенг ўрганилади. Бунда 1910 йили Бухоро амири Абдулаҳад томонидан Шаҳрисабзга бек этиб тайинланган Мирза Салимбекнинг мухтасар ёдномаси ёрдам бериши мумкин.

Бу вақтда ғорда бизгача етиб келмаган қурилиш иншоотлари бутун сақланган. Шу боисдан ҳам Мирза Салимбекнинг кундалиги шубҳасиз тарихий қимматга эга. Мана ўша кундаликдан қисқагина бир қайд: «Тушликдан сўнг дам олаётғонимизда, йигирма чоғли киши бўлиб, Темур кўрғонини кечирғоли бордик. Биз тақрибан эллик-қирқ қадам юқорига кўтарилдик. Кўрғонга кирғон жойимизда катта қопқалар қолдигини учратдик. Юз қадамча нарида сайисхонага монанд усти ёпиқ иморатни кўрдик. Хоналар эни тақрибан ўттиз газга тенг эди. Ҳаммаси тоғдан ўйилғон эди. Деворни ҳар икки томонига йўнилғон тошлар терилғон эди. Алар орасига мрамардан йўнилғон устунлар қўйилғон эди, айримлари ҳозир ҳам бутунлигича турибдир, бошқалари эса синиб кетғон ёхуд ёрилғондир. Иморат шунчалик баланд эдиким, суворий шамширини юқори кўтарғонида ҳам шифтига тегмас эди. Ҳамма хоналар тоғ жинсларидан қурилғон. Бу ерни томоша айлаб бўлғоч, ташига чиқдик ва шаҳарларда учрайдирғон катта қопқаларга дуч келдик. Қопқа тавақалари жойида бўлмаса ҳам, аларнинг изи сал-пал кўриниб тургуси эди».

Ҳар қалай Салимбек ўша маҳалда, яъни бундан саксон йил бурун дарвозалар ўрнию кўрғонни кўрган бўлса, бизнинг кунга қадар улардан ном-нишон ҳам қолмаган. Биттаю битта ғорнинг ўзи ва унга олиб чиқадиган тош зиналар ҳам аслидагидай турибди. Отхонага ҳеч нарса қилмаган, девори бус-бутун. Аммо мармар устунтирговучлардан асар ҳам қолмаган. Бекнинг бизгача етиб келган ғор ҳақидаги эсдалиги Темур жангчиларининг жанговор ҳозирлик кўрганидан сўнгги ҳолатини ўз кўзи билан кўриб тасвирлаган одамнинг ягона ҳужжати дир.

Салимбекнинг ёзишича, унинг ҳамроҳлари дарвозага киришганида, тошзиналарни кўришган. Бу дарвозалар ҳозирча йўқ, бироқ зиналар бус-бутун, улар орқали ғорга чиқиш мумкин. Бек юқори зиналарга тошдан йўнилган тахт ва бир неча кенг супаларни кўрганини ҳам маълум қилади.

Ғор ичида йигирма-ўттиз қадам босилгандан сўнг зимзиёлик бошланади. Деворларнинг бирида ўйиқ бор. Назаримда, Мирза Салимбек шу ўйилган жойда тахт турганини ёзган бўлса ажабмас. Бироқ, эсдалик муаллифи бу тахт Темурники эканини қайд этмаган. Бу ҳақда эса ривоятлар бор, холос.

Мирза Салимбек саёҳати бўйлаб яна давом этамиз: «Шу ердан биз ғор ичига кириб боравердик. Шифтини баландлиғи биринчи сайисхона баландлиғи ила тенг. Хонанинг шифт кесмаси йигирма газ келади. Томи ва анинг атрофи баланд тоғ ила қуршалғонга ўхшайди. Ички деворлар сидирғасига бўртма тасвирлар ила тўлиб-тошғон».

Ғор рельефи тасвирлари шу кунга довур тўкис етиб келмаган, албатта. Фақатгина хира тарҳлар сақланиб қолган, буни тадқиқ этиш учун эса махсус аппаратура-лар керак. Афтидан, деворларни қуриштиш учун қудратли электр иситгичлар зарурга ўхшайди, шундан сўнг юқори қатламни суриб олиш зарур.

Мирза Салимбек яна қуйидагиларни ёзади: «Деворларда катта ва кичик тахмонлар ўйилгон. Катта тахмонлар тош панжаралар ила тўсилгон. Ҳар-ҳар жойда тошдан йирик йўнилгон шамдонлар турибдир. Айрим жойларда эса яргичоқлар бор. Даштда истиқомат қиладиргон баъзи одамлар, чўпонлар чамаси, бу ерға кириб, аларни олиб кетиш илинжида парчаламоқчи бўлгонлар, аммо ниятларини охиригача етказмоғонлар. Машғала ёқиб, ўзимиз ила нон, гўшт, сув ва бошқа тамаддилар олиб, икки юз қадамча чамаси юрдиқ ва Бухорои шарифдаги заргарлик устахоналари гумбазлариға ўхшаб кетадиргон йўлак ўтгон кенг ялангликка чиқиб қолдик. Ўртада ёқут тусли оқ мрамрдан ясалгон хонтахта тургон экан...»

Бу хонтахтадан ҳам асар қолмаган. Мен ғордан уни эслатадиган ҳеч нарса тополмадим. Бунда тош жинсларидан иборат ғор деворларидан кўчиб тушган қандайдир синиқ бўлтаклар тўзиб ётарди.

Яна Мирза Салимбек эсдалигига қайтамиз: «Биз бу даҳлизда салкам ним соатча ўлтирдик ва ҳамма нимарсани кўздан кечирдик. Яна тагин олдинга йўналмоқчи эдик, лекин йўл бора-бора кутуҳлашиб бораверди».

Темур ғорининг инсон фаолияти билан боғлиқ аломатлари хусусида батафсил ҳикоя қилган Мирза Са-

лимбекнинг эсдаликлари ана шу билан яқунланади. Салимбек етиб боролмаган манзил сари йўл олавердим. Ғор ҳақиқатдан ҳам икки-уч газ тораярди, сўнгра йигирма-ўттиз қадам юрилгач, яна кенгайиб кетарди ва у бўйига эллик, энига қирқ газ чоғли даҳлизга олиб ўтарди. Бундан кейин ҳам даҳлизнинг эни баъзан олти, саккиз, ҳатто ўн газгача торайиб кетарди. Шундай қилиб, яна бир айвонга дуч келдим. Тахмонлардан бирининг чуқурлашиб, ўзида сув тўплаганини кўрдим. Ундан нарига боришга жазм қилолмадим, атроф қоронғи ва совуқ бўлиб, даҳшат мени тобора чулғаб олаверди. Мен кўрган ўша ҳовуздан нариёғига сўнги йилларда ҳеч ким ўтолмаган экан. Буни Темур ғоридан бир неча чақирим йироқда жойлашган Тошқўрғон қишлоғи тасдиқлайди.

Сир-синоатга тўла бу тарихий ғор жумбоқларини ечиш ҳали олдинда турибди, деб ўйлайман. Бу сирни ғор охиригача боришга журъат қилган, ерости сўқмоқлари, демак тарихнинг машаққатли сўқмоқлари бўйлаб саъй-ҳаракат қилган ҳар бир одам ечиши мумкин.

ЗАРГАР ҚУТИСИ

Забардаст, бужур бу тутни эсимдан ҳеч чиқара олмайман. У хотирамда бир умр муҳрланиб қолган. Аммо ҳозир ўзи йўқ.

Табиат ўзи яратган, ғадир-будир, буралиб кетган, сувсоқ, бурама бутоқларини қўнғир, серғубор кўкка чўзган бу тут худди ёдгорлик каби Қаршининг чеккароғида ўсиб турарди. У олисдан бамисоли тош қотган аждардек кўринарди.

Унинг чаңгал томирлари, икки асрми, уч асрми муқаддам мана шу қумоқ заминга ўрнашиб олган. Тутнинг ёшини ҳеч ким аниқ айта олмас, ҳар бир киши, ҳатто энг кексалар ҳам ўзи ёшлигида тут ўша жойда ўсганини, у пайтда ҳам айни мана шундай баҳайбат, буралиб, кўкка тирмашиб турганини гапиришарди. Бу манзил Бухоро амирлигидаги йирик шаҳарлардан бири — Қаршининг чекка маҳаллаларидан бўлиб, тутнинг шу ерда қад кеггани бежиз бўлмаса керак. Уни минглаб ҳовлилар, полизлар, боғлар, токзорларга обихаёт элтувчи Полвонариқ соҳилига номи унутилиб кетган бир зот эккан. Полвонариқ Қашқадарёдан сув

олиб, улкан воҳанинг ҳаёт-мамотини сақлаб турарди. Ўрта Осиёдаги асов дарёларнинг феъл-атворини ким билмайди: тасодифан сув йўлига тўғаноқ бўлган дарахт танаси ёнида лой-балчиқлар тўпланди-ю, сув оқими туйқусдан асосий йўлини ўзгартириб, омонат турган созтупроқлар кўксига зарб билан урилади, қирғоқни палахса-палахса қулатади, ўз йўлини бошқа тарафга буради, иккала соҳилга ҳам офат келтиради: бир томон дейгишга учрайди, иккинчи томон эса қурғоқчилик оғушида қолади. Полвонариқ бошига ҳам шу кун тушди, аввалига саёзлашди, сўнг суви қуриб қолди. Бу ҳодиса бундан бир аср аввал юз берганда ўша жойлар қуп-қуруқ даштга айланарди, бадбахт дала бўлиб қоларди. Ҳозир эса одамлар бетонлаштирилган канал ўтқазилди, ундан обиҳаёт аримайди, донишманд гидротехник-инженерлар бунинг тадбирини кўриб қўйишган. Бироқ, биз бу ҳақда эмас, тут ҳақида сўзламоқчимиз.

У даштда қолиб кетди, умри қирқилмади, чунки асрлар давомида унинг теран томирлари жуда чуқурга кириб олган, шу боисдан жазирама ҳам унга хавф соломас эди.

У ҳар кўкламда яшашга бўлган лаёқатини намойиш этарди. Ҳар сафар яшил либосларга бурканиб, ўзига оро берар, ҳар гал болаларнинг оғзига болдек тотли марварид меваларини уларга пешкаш тутарди...

Ўйласанг дилинг оғрийди, саксонинчи йилларда қурувчилар шу тут билан беллашиб қолди.

Мана шу адирда улар микрорайон барпо этишмоқда эди: Қарши гуркираб ўсмоқда. Шу сабаб ҳалиги адирга етиб келишди. Улар бу кўҳна ёдгорликни нима қиламиз, деб кўнгина ўйлашди, дейди одамлар. Шунга ҳам раҳмат.

Тут илдизларига таянганча қад кериб турар, у ўз мавқеи мустаҳкамлигига қаттиқ ишонарди. Чунки оламни барқарор этган улуг кучни у ўзида ҳис этар, шу боис ўзига ишонарди. Бу куч, қувватни у истаган одамга жимгина, сассизгина изҳор эта оларди-да.

Одамлар азалдан дарахтга меҳр қўйган. Сабаби, унинг озиқ бергани, иситгани, салқинлатгани, баъзан кийинтиргани учунгина эмас. Яна унинг япроқлари шилдираб тургани, бутоқларида қушлар макон қургани, ниҳоятда у одамларни ўйга чўмдиргани учундир. Шундай эмасми? Дарвоқе, табиатнинг моҳияти, унинг

донолиги, ранго-ранглиги, усталиги, ижодкорлик кучининг буюклигидадир...

Шарқда яна дарахт буюк инсон меҳнатининг ҳам рамзидир, чунки одам меҳнатининг натижаси бўлмаса даштга дарахт қаёқдан келсин. Шарқда дарахт ҳатто ҳаётдан ном-нишон кўринмаган жойда ҳам ҳаёт учун, унинг тантанаси учун кураш рамзи ва тимсолидир.

Сув йўлини бурди, ер тош қотди, дарахт жойида гуриб (ағдарилмаган ҳолда)... Мана шундай сувсизликда тут худди суякка айлангандек, сирти сўхтадек қотиб кетса ҳам, бироқ ҳаёт учун янада шиддатлироқ тиришиди. Унинг қуйи шохлари қовжираган, уларга кўпдан нам тегмайди, томирлар қандайдир номаълум куч билан ер қаъридан тортиб оладиган намнинг бир қисми аллақандай сирли режа асосида дарахтнинг учуларига етади, холос. Баҳорда шу тариқа ўша дарахт учларида куртаклар бўртади, ўшалардан яшил япроқлар ёзилади... Кексалар айтишича, ҳалиги Полвонариқдан сув аримаган кезларда, шу атрофда хонадонлар бор вақтида тут кўланкаси — йиғилишлар ўтадиган, бамайлихотир суҳбатлар ва истироҳат манзили бўлган. Кейинчалик ҳам одамлар гоҳ-гоҳ унинг кўланкасига келиб турганлар, балки уларнинг дарахтни эслаб туриши бу дарахтга куч берган, азбаройи шунинг учун у жон сақлаган.

Сайл кезларида одамлар айниқса ёғилиб келганлар. Бу манзил ҳақида ҳеч қандай афсона йўқ, унинг номи биронта муқаддас нарса билан боғлиқ эмас. Бироқ, ҳар бир қадам ранжида қилувчи йўловчи эски удум бўйича унинг булоғига бир парча лахтак ёки бўйинбоғ чирмаб кетган. Унинг булоқларидаги оқ, пушти, қўқ, сариқ, зангори бу попуқлар узоқдан гўё гул каби жилва қилиб турган, ҳолбуки, тутда бу каби ажиб гуллар бўлмайди, бироқ улар бор — ана! Бу нима? Бу манзилга оҳанрабодек тортиб келувчи нима, десанг аксари йўловчи тушунтириб беролмаса керак. Тут булоғига боғланган боғич қандай маъно билдиришини барча ҳам лўнда изоҳлаб беролмайди, албатта. Менга бу нарсалар яшаб ўтган, хотираси бизнинг ёдимизда, ишимизда, ўйимизда ҳамон яшаётган аждодларга ҳурмат белгиси бўлиб кўринади.

Ватман қоғозидида чизмалар қилиниб, режаларни кўп нусхада кўпайтириб, қаторма-қатор рақамлар тўлдириб, хужжатга кетма-кет визалар ёзилиб, тамғалар бо-

силаверди. Албатта, у ишхоналардан ҳалиги кекса тутни кўриб бўлмас эди. Кейин ўша чизмаларни табиатга кўчириш фурсати етди. Теодолит кўтарган танобчилар даштга йўл олишди, майдонларда таноб чўплари ҳаққалаб қолди, қозиклар ерга қоқилди. Бу ер — маҳалла, бу ер — кўча, бу — йўл, йўлка; униси — қувур, ариқ... Ана, экскаваторлар шай, бульдозерлар буйруқ кутмоқда, ишни бошлаш фурсати етди.

Бужур ва қоп-қора сўхтага айланган тут, йиллар давомида пилла учун кесилган сурх новдаларининг ўрнида гуддалари дўпшайганча, қуш инларига тўла бутоқларини мушт этиб, дўқ ургандек ҳамон кўкка бўй чўзиб турарди. Унинг муштидан қачонлардир биров кўрққанмикин?.. Ҳозир ҳам охир-оқибатда чўчиб ўтиришмади. Бир оз вақт тараддудланиб туришди-ю, ичларидан чиқмоқчи бўлган заиф эътироз сасини босишиб, кутилган бўйруқни беришди.

Иш жойига йўғон сим арқон келтиришди, кейинчалик овора қилмасин учун тўнкасини ҳам қолдирмаслик ниятида арқонни тут танасининг энг пастидан чирмаб ўрашди. Арқон силжиб, қайтадан бойламаслик ниятидан унга қаттиқ тутун солишди. Арқоннинг ҳалқалик нариги учи бульдозернинг илмоғига илинди. «Торт!» деган буйруқни кутаётган бульдозерчи кабина дарчасидан қараб-қараб қўярди. Ана, буйруқ ҳам берилди. Газ босилди! Бир қанча от кучига тенг қувват пишқириб юборди, гусеницанинг тишлари қуруқ ерда сурилиб, сирпаниб кетди. Ҳа, дарахт бўйсунишни истамас, кураш жазавасида ҳатто қисирлаб юборди, кураш жуда ашаддий эди, бульдозерчи биринчи ҳамлада иш чиқара олмагач, иккинчи ҳамлага шайланди. Шундагина қайси тарафнинг қўли баланд келиши сезилиб қолди, дарахт истамайгина бутоқларини синдириб ён томонига қарсиллаб илдизлари билан кўчиб, қулади, унинг қовжирок бутоқлари тарашадай майдаланиб теваракка учиб кетди. Қўпоровчиларнинг эҳтиёткорлигига қарамасдан, у синиб тушди. Чунки кексаликдан ичи пўк бўлган экан, буни дарҳол пайқаб қолишди. Атрофда тўпланган одамлар унинг танаси ичида кенггина кавак борлигини кўришди.

Мана шу қавакда аллақандай буюм кўзга ташланди.

Бу — мўъжазгина темир қути экан. Йўқ, қўлда зеб берилган, нақшин темир бўлаклари билан безалган қути экан. Бу темир бўлақларини занг босибди, ёғочи

эса бус-бутун. Қути кавакнинг тагига яширилгани учун, у ердан пастда, дарахт танаси илдизларга айланган жойда турарди. Мана шу илдизлар ўзларининг бу ғалати мулкларини мўъжизавий тарзда ўраб ётар, у билан қўшилиб кетган, шу сабаб уни чиқариб олиш мушкул эди. Дарахт уни бермоқчи эмас. Тирик, серсув илдизларни лўм билан айириб, бураб, узиб, одамлар сандиқчани тортиб олишарди. Қутига қовушиб кетган илдиз панжалар бисотларини бор кучлари билан ҳимоя этарди. Аммо пўлат зўрлик қилди.

Қутини кавакдан чиқаришгач, турган гап, одамлар уни очмоқчи бўлишди. Мўъжаз бўлса ҳам салмоғи оғир, кўтариш қийин, шу сабаб очишга иштиёқ зўр эди. Албатта, унинг ичида тилла тангалар ёки бирон бир қимматбаҳо буюмлар бўлади-да, барча ана ўша хазинани тезроқ кўришга шошарди. Шундагина қутининг қулфи сирли экани маълум бўлди. Синчиклаб қарашганда, унинг қулфи битта эмас — учталигини пайқаб қолишди. Синдиришсинми? Табиатни ўзгартирувчиларнинг жасорати бу даражага етиб бормади. Устига-устак, улар ҳалол кишилар эди, қути ичида нима борлигини тезроқ билиб, сўнг уни эгасига — давлатга топширишдан бўлак муддаолари йўқ эди. Синчковликни сабр енга олади, энди қутининг қулфларини оча оладиган устани топмоқ лозим.

Сандиқча атрофини қуршаган одамлар уни кўтаришиб, шаҳар марказига жўнашди, ўша жойда — маъмуриятнинг сокин хоналарида, барча манфаатдор кишилар ҳузурда, топиб келтирилган уста қутини зиён-заҳматсиз очди.

Аммо унинг ичидан хазина чиқмади.

Тажрибали одам уни илгарироқ пайқаш мумкин эди. Ичида тўла олтин бўлса, бундай қутини қўлда кўтариб юриш лозим эмас. Унга автомобиль лозим бўларди.

Унинг ичида олтин эмас, ундан ҳам афзал бойлик бор экан.

Ундан темирчи устанинг асбоблари чиқди.

Шунчаки темирчи устанинг эмас, заргар устанинг асбоблари экан. Буни шошилишч қақирилган тарихчи олимлар аниқлаб беришди.

Қутида — қисқич, қайчилар, болғачалар, турли ҳажмдаги бурғилар — майдаларию энг кичикларигача бор эди. Ундан — тамғалар, қолиплар, босма шакллар,

шарқда кенг тарқалган безак буюмларининг зарблари чикди. Бу зарбларнинг баъзиларини ярим тайёр буюм деса бўлади. Уста, демак, анчайин уста эмас, демак, бу асбобларни сотиб олмаган, унга мерос бўлиб ҳам қолмаган, балки уларни ўзи тайёрлаган. Қутида устанинг чала буюмлари, унга қўшиладиган қўшмаларидан намуналар ҳам кўринди. Булар ғалати илмоқлар, тақинчоқлар, сирғалар, камар тўқалари, қилич ва ханжар қинларининг ғилофига ёпиштириладиган гулчин безаклар, қадимий милтиқларнинг қўндоқ зеблари эди. Буюмлар орасидан ишлов берилган металл бўлаклари ҳам (қанақа металлигини ҳали аниқлаш лозим) чикди. Узуклар, аёлларнинг бўйнига тақадиган қизил маржон қадалган зебигардонлари... Умрмон, қути бўғзига қадар лиммо-лим тўла, ундаги буюмларни ҳали аниқлаш, тавсифлаш керак эди.

Мутахассислардан бири — ўша пайтдаёқ қолиплардан бирини кўзгуга рўпара қилиб, ундаги ёзувни ўқиди. Унда ҳижрий 1241 йил санаси қўйилган экан. Уни Европа санасига айлантирсақ, шунда ўша қолипнинг нари борса — 1826 йилда тайёрлангани маълум бўлади. Демак, қути ҳам бундан бир аср муқаддам тут қавагига яширилган.

Бу уста ким бўлмасин, ўзининг иш қуролларини шу тарика яширишга уни нима мажбур этган бўлмасин — бу ўз йўлига, бу бошқа масала. Мени аслида бошқа нарсалар ўйлатмоқда... Ахир, заргар у қутини жўнгина кўмиб қўйиши мумкин эди-ку. Ишончли одамларга омонат қолдириши ҳам мумкин эди. Ўз уйида (ёки бегона уйда) яшириши, даврлар ўтиши билан у уйлардан ном-нишон қолмасдан, ер билан бир текис бўлса ҳам, аммо қутининг бисоти эртами-кечми, мана ҳозиргидек дунёни қайта бор кўриши мумкин эди-ку?.. Нега у хазинасини дарахтга ишонди экан? Бундан бир аср муқаддам қутини сиғдирадиган кавакли тутга нега бойлигини ишонди экан?

Кекса тут. Унинг ёши нечада, ўз умрида у не-не синоатларни кўрган, бизга не хилқатлар ҳақида роз айтиш мумкин? Мана шу гунг гувоҳ ҳузурида Қарши тарихининг неча боби ёзилди экан?

Қарши — шаҳарнинг исми. У қандай маънони билдиради? У вужудга келибдики, номи кўп бор ўзгарган, янгиланган. Мана шу баланд-пастликлар бағрида, мана шу асов дарё соҳилида у кўп ўлиб, кўп қад тиклаган.

Бу замин Искандар Зулқарнайни, Муқанна сарбадорларининг қонли жангларини, мўғул галаларининг босқинларини кўрган. Самарқандда Гўри Амир мақбарасидаги қабр тоши шу манзиллардан келтирилганлиги баён этилган, ўша қабр ичида ётган Темур юришларига ҳам Қарши шаҳри гувоҳдир. Нақлларга кўра Темурнинг набираси Мирзо Улуғбек Қаршига юриш қилганида, ўша қабр устидаги асл тошни — маҳаллий ҳокимлардан бирининг бойлигини қўлга киритган дейишди... Уни ўз пойтахти — Самарқандга улуғ бобосининг қабрини безатишга келтирган.

Шаҳарга — Қарши деб ном бериш фавқуллодда ҳол. Аслида у кимга, нимага қарши? Унга шу номни берган бу янги пойтахт Бухоро амирларига қарши турсин деганларими? Ёки жанубда мустаҳкамланиб олган афғон ҳокимлари туфайлими? Ёки аксинча, бу ўша ҳокимлардан бирининг чегара тинчини бузувчиларга қарши қўйган илғор манзилимикин?.. Хуллас, бу ном қайси мазмунда бўлмасин (зотан, «Қарши» топоними мўғулча «Қалъа» дегани) Қарши катта йўл устида турар, ундан Ҳиндистон, Афғонистон, Мўғул даштларию Хитойгача қарвонлар ўтарди. Шундай бўлгач, шаҳарда савдо ҳам, турли-туман ҳунармандчилик ҳам ривожланган, улар орасида заргарлик ҳам ўйга хос ўринда турган.

Зеро, инсон ўзини танибдики, меҳнатсиз тура олмани каби, гўзалликни ижод қилмасдан, у орқали ўз турмушини ҳамда қалбини безатмасдан яшай олмайди. Дунёда бадиий ифодалашга бўлган буюк эҳтиёж, оламнинг онгдан истисно, ўзга бўлақларидан ўзини тафовут этиришга бўлган кучли интилиш, ахир, бизни инсон сифатида кўрсатиб турган жиҳат шу эмасми?! Инсон аста-секин табиатдан ажралиб чиқар экан, унинг бир бўлаги бўлиб қолса ҳам, айна замонда унинг ҳокимига айланди, бу ҳақда ҳозирги пайтда чўчибгина гапираётирмиз. Чунки, афсуслар бўлсинки, одамлар қудрати — улардаги шу қудратдан оқилона фойдаланиш уқувига нисбатан жадал суръат билан ўсиб бормоқда...

Бироқ, гап ҳозирги моторлар, саноат, технологик қудрат тўғрисида эмас. Инсон меҳнат қилиш борасидаги дастлабки малакаларни ўзлаштириш билан бирга — ўзини қуршаган дунёни бутун тўлалигича ўз онгига жойлаб олишга, уни англаб тушунишга, уларни қалб кўри билан ёритиш ва ўша ҳолатда уларни биродарла-

рига тақдим этишга бўлган қудратли қобилиятни ҳис этди (буни дунёнинг турли гўшаларидан чиқаётган юзлаб, минглаб топилмалар исботламоқда). Ижодкорлик деб аталувчи энг олий шодликлардан бирининг хислати шу. Унинг қиёфаси ранго-рангдир, у турфатумандир, бироқ у ўзининг ҳамма кўринишларида ҳам ўша ҳаёт шодлиги, атрофимизни қуршаган барча нарсаларни кузатиш ва англаш оқибатида юз берувчи зафар тантанасидир. Товушлар ва ҳидлар, ранглар ва туслар, осмон ва замин, жонли ва жонсиз, ёвузлик ва эзгулик — буларнинг бари табиатнинг қисмлари бўлиб, инсон ўз ижоди орқали табиатни ўзининг бир бўлагига айлантира олади. У ҳали эгнига либос тайёрлашни билмасдан, ҳали даҳшатли балолар, йиртқич ҳайвонлар, хавфли касалликлар қаршисида ожиз ва нотавон экандаёқ ижодсиз тура олмайди, ижод қилди, чунки бусиз у инсонликка кўтарила олмасди. Ибтидоий ғорлардан, энг қадимий қабрлардан, тарихдан бурунги гулханларнинг тошга айланган куллари ёнидан, мужилган суяклар ёнидан содда тош болталардан бўлак буюмларни ҳам топаямиз. Улар ичида турмушни илк марта безатишга интилиш, мулоҳаза ва ҳис-ҳаяжон таассуротларини акс эттиришга интилиш қолдиқларини, пайдо бўлаётган онгнинг дастлабки парвозлари, қалбларнинг юлдузларга томон илк интилишлари, оламни тимсоллар орқали ҳис этиш намуналарини топишмоқда.

Ғорларнинг деворларига туширилган ибтидоий одамлар суратларида ҳам доим ов манзараларининг акс эттирилиши тасодифми? Бу биргина жойдан эмас, турли қитъалардан топилган расмларда ҳам шу ҳолат такрорланади. Бу тасодифми?

Тасодиф бўлмаса керак. Мутахассислар бу борада назарияларни ярата берсинлар, улар яхшироқ, аниқроқ билишади, албатта. Мен эса ўша кезларда ҳам ижод ғам-ҳасрат, бедаво гуссадан эмас, балки шодликдан, айти пайтда ўлжа топиш шодлиги, яъни умрни чўза олиш шодлигидан, чунки ўлжа топиш — фақат очлик ва совуқни энгиш тантанаси бўлибгина қолмасдан, балки баъзан даҳшатли ҳайвонни энгиш тантанаси ҳам эди, дейман. Инсон танасини неча марта ғажиб, ёриб ташлаган ҳайвон шоҳи, унинг тишлари, оқибатда овда ўлжа қилинди, бу инсонга шодлик учун, тантана учун, ўзлигини тан олдириш учун баҳона эмасми? Эҳтимол, дастлабки безак буюми шу тарзда пайдо бўлган-

дир. Тасмадай қуритилган ичакка ўтказилган даҳшатли тиш галаба рамзи, табиат устидан қозонилган тантана тамғаси, инсон буюклигининг нишони, биринчи заргарнинг биринчи асари бўлмаганмикин?..

Кўқарган, занг босган, бекорчиликдан зериккан эски асбоблар XX аср одамларининг қовушмаётган қўлларидан ўтар экан, бир-бирига тегиб тунд товуш беради. Тош — инсонга металлдан илгари бўйсунган. Албатта, у иш қуроли вазифаси учунгина эмас, санъат асари материали хизматини ҳам ўтаган. Тошнинг сирли ҳаёти, унинг охиригача пайқаб олинмаган гўзаллиги сирлари қайси биримизни бугун лоқайд қолдиради? Ошиқмасдан, минг йиллар давомида тошларнинг бағрига қўшилган ранго-ранг жилвалар, гулчин томирлар билан берилган оройишлар, уларнинг шаффоф ёки ярқироқ жилосидан қанча маъноларни уқиш мумкин... Омадингиз юриб дарё соҳили ёки денгиз тўлқини қирғоққа чиқариб ташлаган оддийгина тош ёки тоғ сўқмоғидан қоядан ушалиб тушган харсанг бўлагини топиб олдингиз, унинг қимматбаҳо тош бўлиши шарт эмас. Ўшани синчиклаб кўздан кечиринг. Шунда ўзингизни ердаги барча ранглар, барча жилолар, барча сирларга тааллуқли эканингизни элас-элас ҳис эта бошлайсиз. Шу ҳиссиётга лаёқатли одам — уни ўзгаларга ҳам ўтказа олиши мумкин. Инсон тошга оро бериб, уни йўниб ишлар экан, эҳтимол, тошга лойиқ даражада нафис шакл бера олмагандир, чунки у ҳали металл эритишни, металлни тоблашни билмаган пайтида жўн, қўлбола асбоблар билан ишлаган. Унинг иш шакли оддий бўлган. Аммо мазмунда ўшандаёқ мукамалликка эришган, археологлар қўлидаги топилмалар бу хусусда заррача ҳам шубҳа қолдирмайди.

Ҳозирги замон санъаткорлари босиб ўтган йўл башарият босиб ўтган йўл билан туташ, бу мураккаб, сермеҳнат, миллион-миллион номаълум ижодкорларнинг тақдирлари ўз аксини қолдирган йўлдир. Тош йўнувчи, хунароманд, дастлабки рассомлар жамлаган маҳорат авлоддан-авлодга ўтар экан, аввалги малака, усул, шакл ва образларни авайлаб сақлаб, мисқоллаб тўплаган, бора-бора жилғалардан дарёлар яралганидек, улардан бутун бир мактаблар дунёга келган. Денгизлар кўп, жилғалар ундан кўп, шу каби санъатдаги мактаблар ҳам сон-саноксиздир. Қанчадан-қанча олимлар, баъзан бир-биридан бутун қитъалар ёки уммонлар би-

лан тўсилган турли халқлар санъатларидан ўзаро боғлиқ жиҳатларни изламоқдалар, топмоқдалар. Бироқ биз, масалан, калъталар ёки мисрликлар, ҳиндлар билан Пасха оролларидаги ҳайкалларни тиклаган номсиз усталар санъатларини чалкаштириб қўйишимиз мумкин эмас. Уларнинг барчаси ўз вақтига хос, уларнинг барида инсон ва табиатга нисбатан айрича қараш, ҳаёт моҳиятини ўзича тушуниш ўз ифодасини топган: тафовутларнинг илдизи ана шунда. Умумий жиҳатлари эса, албатта мавжуд. Ахир, барча усталарнинг орзуси — инсонни улуғлаш, унинг маънавий юксакликка интилишини тасвирлаш бўлган. Ернинг қайси бурчагини олманг — санъатнинг буюк вазифаси шу эмасми? Бу ҳақда шу қадар ёрқин, шу қадар ихчам, шу даражада мукамал баён этишнинг ўзга услуби мавжудми?

Лекин бир қизиқ жиҳат бор. Одам санъат стихияси, ижод стихиясига киришиб кетар экан, у фақат ўзидаги «мен»нинг бўйруғига бўйсунган ҳолда ўзим учун ижод этаётирман, деб ўйлайди, у шундай деб ўйлайди, аммо дунёда ў якка эмас-ку...

Маълумки, жамиятда яшаб туриб, жамиятдаги узлатда туриш мумкин эмас. Дарҳақиқат, одам ижод чоғида, бу ишни аксарият, қандайдир маънавий кучнинг, ижтимоий кучнинг, ижтимоий гуруҳнинг изҳор этилмаган сўзи бўйича бажаради. У шунда ҳам уста, ижодкор, эҳтимол, улуғ ижодкордир, бироқ гап фақат шундагина эмас. У яна кимларнинг тасарруфига тушувига қараб, шарофат ёки касофат йўлида қудратли қуролга ҳам айланиши мумкин...

Санъатнинг мана шу дахшатли қудратини энг олдин сезганлардан бири — эҳтимол, хурофотлардан фойдаланишни ўзига касб қилган кимсалардир, яъни дин ҳомийларидир. Дин санъатни ўта маҳорат билан ўзига итоат эттиришга интилади. Инсон шундай яралган: у нима иш қилмасин, доимо у қўли етадиган, ўзига тушунарли нарсалар ичидан мукамалроғини, ўзининг турмушидан ташқарида турувчи нарсани қидиради. Шундай қилиб, дин нозик наштар ёрдамида инсон психологиясини оча бошлайди, уни худди ўша санъат воситасида ўзгартиришга киришади. Санъат — ҳиссиёт таъсир эта олувчи ўшандай наштардир. Дин буни жуда яхши тушунади ва инсонни ўз исканжасида тутиш учун санъатдан фойдаланади.

Бу каби интилишлар, афсуски, қўпинча ютуқ билан

яқунланган... санъатнинг ибтидоий босқичини ўтаган қанчалаб қабила ва халқларнинг ҳам ва шодликни, дўстлар ва рақибларини шу тариқа содда-реалистик тасвир этувчи энг моҳир санъаткорлар, «энг яхши ижодкорлар» ўзларининг олтин қўллари билан юракларга даҳшат солувчи асарларни яратганлар. Кўп асрлар давомида бу ҳолат неча-неча марта такрорланган. Улар қалбларга НОМАЪЛУМ нарсани билишга бўлган мағрур интилишни эмас, балки номаълум нарсадан кўрқувни жойлашга хизмат қилганлар.

Узоқ асрлар давомида пичоқча ва қилқалам, сўз ва мусиқа, рақс ва куйлар ёрдамида қанча-қанча мудҳиш ниқоблар, образлар, гунг қиёфада турувчи ваҳимали ҳайкаллар, ёвузлик рамзи бўлган даҳшатли шакллар яралмаган. Дарҳақиқат, «худо бандасини қандай яратди» деган ҳодисага «бандаси худони қандай яратди» деган тузатиш киритмоқ лозим.

Қуллик қилувчи, итоаткор, мутаассиб инсонни ёқтирувчи қора ва қабоҳат кучлари жон-жаҳдлари билан санъатга диний йўналиш беришга интилдилар. Одатда, уста мана шу кучларнинг онги илғаб етмаган таъсирида ижод этар экан, унга астойдил ишонар эди. Агар унга бирон бир кимса: барча даврлардаги барча ҳақиқий Усталар ижод этар эканлар, ўзлари сезмаган ҳолда диннинг қора кучларига қарши исён кўзгаган, деб айтса унинг башарасига қараб кулган бўларди. Ҳатто улар, диний маросимлар учун яратилган маъбуд, бутлар орқали ҳам табиатнинг ҳақиқий, жонли дунёсини изланувчан қалбнинг ҳар ким илғамайдиган нозик томонларини мадҳ этишга эришганлар.

Динлар таъсирида шаклланган санъат ҳам, бари бир ўз даврини, ҳақиқий ҳаётни акс эттирган. Тўғри, дунёнинг турли гўшаларида инсон устидан ҳукм юритиб турган эътиқодлар — «кўзгулар» турлича эди. Бир-биридан ўта фарқли, шунингдек, асосий масалада ўхшаш эдилар.

Буддизм... Ундан шундай ёдгорликлар қолдики, улар ҳамон ўз ҳажмлари билан бизни ҳайратга солади. Бу баҳайбат ҳайкалларни якка ижодкорлар ярата олмас, уларни жам бўлиб яратиш мумкин эди, холос. Сўнг, уларга бир йил, икки йил эмас, ўнлаб йил кетган. Баъзан Будданинг биттагина ҳайкалини яратиш учун юзлаб, минглаб кишилар керак бўлган. Бу дин санъатдан тўғридан-тўғри фойдаланган, ундан илоҳий куч-

ларнинг ҳайкаллари яшаш, улар билан эҳромларни беэза, зеб бериб йўнилган тошларни тайёрлаш, зардўзлик буюмлари ва усталарнинг бошқа асарларини талаб этганлар. Диннинг бу ишлардаги мақсади одатдагидек: худони одамлардан юқорироққа кўтариш, инсон руҳини керакли йўналишга солиш, уни бошқарувга мослаш эди. Бу бошқаришнинг «мурват»ини яратган одамлар ишининг нозиклиги ва нафислигига сидқидилдан қойил қолмоқ керак. Биз усталарга «ижтимоий буюртма» берган одамларнинг охир-оқибатда кўзлаган мақсадларини қабул қилмаслигимиз, ҳатто рад этишимиз мумкин. Уларнинг мақсади — одамларни Айтматовнинг романида тасвирланганидек, ўз фожиясини англамоқчи манқуртларга айлантириш эди-да. Бироқ, бугун биз ўша меҳроблар олди-да, ўша ҳайкаллар ҳузурда турар эканмиз, уларга сажда қилмасдан иложимиз йўқ. Биз будда маъбудаларига эмас, балки бу дунёни кўпдан тарк этган, аммо бари бир ўзларининг олтин қўллари туфайли абадий бўлиб қолган одамларга сажда қиламиз. Ижод кезларида одам халлоқ даражасига кўтарилади, худодан излаган улуг қудрат билан мулоқотда бўлади... Ахир, бу қудрат унинг ўзида — инсоннинг ўзида-ку. Бу санъат кучи, ижод кучидир.

Насронийлик — христианлик ҳукм сурган жойларда ҳам қанчадан қанча ажойиб ижод самаралари бунёд этилган! Бу даргоҳларда ҳам худди ўша «ижтимоий буюртма»ни рассомлик санъати ижро этган. Биз, христианлик инсон мукамалроқ даражага кўтарилган, хўжаликда ҳам, ижодкорликда ҳам алмисоқдаги қурол-асбобларни тарк этган, жамият анча илгарилаб кетган паллада вужудга келганини ва мустаҳкамланганини биламиз. Асрлар давомида бири-бирига ҳунарини узатиб ижод этган ажойиб усталар авлоди халлоқни барча кўринишларда тасвир этдилар, барча авлиё, анбиёларни, Муқаддас китоблардаги барча ҳодисаларни қилқаламда акс эттирдилар. Аслида, улар нималарни тасвирлаган? Леонардо да Винчи, Андрей Рублев, Босх, Рафаэль ва бошқа жуда кўп рассомлар аслида нималарни тасвирлашган?.. Биз ҳозир буни тушуниб етганмиз. Барча замондаги «Буюртмачи»ларнинг ўзи нима деб айтишмасин, ҳақиқатда кўз юмиб бўлмайти: уларнинг суратларида фуқаролик руҳининг тамғаси мавжуд, уларда инсоннинг билим ва шарофатга интилиши иншо этилган, уларда дардкашларга, адолатга, ҳақиқатга

абадий ҳамду сано айтилган; уларда адолат нурининг зафари, жаҳолатнинг тарихан ўлимга маҳкумлиги куйланган. Шу вайдан ҳам бу асарлар ҳар қандай динга эътиқод қилувчиларга, ҳатто динларга эътиқод қилмайдиган турли замонлардаги турли мамлакатлардаги одамларга ҳам яқин ва тушунарлидир.

Бундан бир ярим йиллар муқаддам Арабистон ярим оролида Муҳаммад пайғамбар вужудга келтирган ислом дини таъсирида ривожланган Шарқ санъати ўзгача йўлни босиб ўтди.

Одамларга таъсир ўтказишда христиан дини билан кураш олиб борган, бошқа эътиқодлардан «тафовут» ланиш, уларга ўзини қарши қўйиш учун ислом динининг санъатда алоҳида йўл тутганлиги тушунарли, албатта. Оллоҳни инсон қиёфасида тасвир этиш, умуман одамни ва жонли мавжудотни тасвирлашни тақиқлашнинг замирида ўзини ажратиб кўрсатиш истаги ётган бўлса керак. Ер остидан қазиб чиқарилган Афросиёбнинг кўҳна бинолари деворига ишланган расмларга қарасанг, юрагинг ачишиб кетади. Самарқандни забт этган ислом қўшинлари ханжарлар, найзалар, қиличлар билан исломгача бўлган даврдаги гениал рассомлар сарой деворларига ишлаган барча жонзотлар борки — ҳаммасининг кўзларини ўйиб ташлаганлар, бошларини қириб, ўчирганлар. Балиқлар, туяқушлар, филлар, одамлар кўзсиз турибди. Хурофотнинг хуружи бу. Эҳтимол, фотиҳлар бу ишни ёвузлик натижасида эмас, балки тасвирланган махлуқларга кўмак бераёпмиз, деб сидқидилдан ишониб бажаришгандир. Уларнинг назарида, мана шу сурати туширилган жонзотлар охирида жон талаб қилади, уларга жон топиб бериш эса рассомнинг қўлидан келмайди-ку, деб қарашган...

Инсонни тасвирлашни тақиқлаш мумкин. Умуман, ижодкорликни тақиқлаб қўйиш ҳам мумкин — тарихда бундай воқеалар бўлган. Аммо бундай ман этишларнинг таъсири бўлмаган. Инсондаги жўш уриб турган ижодкорлик учқунини «ўчириш» ҳеч кимнинг қўлидан келмайди. Охир-оқибатда мусулмон руҳонийлари ҳам бу ҳолатни тушуна бошладилар, мусулмонларга табиатни тасвирлашга рухсат берилди...

Шу тариқа, ислом дини бош эътиқод бўлиб қолган мамлакатлардаги шундай асов кучни итоаткор қилиш, бепоён ижодкорлик уммонини қатъий исканжага олишга уриниш каби қарама-қарши уринишлардан бу жой-

лардаги санъат ўзига хос, мароқли йўлдан, табиатни ўта нозик тасвирлаш йўлидан ривожланиб кетди. Бу санъатга хос ажойиб ёдгорикларда гап кўп. Тош ва ёғоч ўймакорликларида акс эттирилган шаклларга қарасангиз, кўп қиррали, нозик ўсимлик дунёсини тасаввур этасиз. Бутоқлар, дарахтлар тепалари, гуллар ва япроқлар жимжимадор араб ҳарфлари билан қўшилиб, ажойиб бўстон манзарасини яратган. Девор, ер, сарой, мачит ва мақбара қуббаларини безаб турган ранго-ранг сопалакларда ўзгарувчан табиатнинг бамисоли ранглари туширилган. Шу қадар ихчам, моҳияти жиҳатидан сунъий тарзда одмиллаштириб қўйилган ижод хазинаси воситасида шу қадар ажойиб ҳиссиётлар, туйғулар, мулоҳозаларни ифодалаш мумкинлигига ёқангизни ушлайсиз. Дарвоқе, ҳамма гап одамда, унинг ижод қилишга бўлган беҳаловат, энгилмас ташналигидадир.

Қаршидан топилган заргар қутиси билан танишар экансиз, хаёлингиз олис-олисларга кетиб қолади... Усталиқ асбобларини бундан бир аср муқаддам ёт кўзлардан яширишга уни нима мажбур этди экан? Тўғриси, буни биз ҳеч қачон билолмасак керак.

Бироқ бу буюмлар ўз хўжасининг ички дунёси ҳақида қанчадан-қанча фикрларни айта олади!

Уста ўзининг хотиржам, синчков ишини адо этадиган бу асбобларнинг ўзи бир дунё. Бу — буюмларда ифодаланаётган бутун бир даврдир. Мана шу сирли қулфлар билан ёпиладиган, нозик нақшинкор тунука билан зийнатланган қутини ҳам устанинг ўзи ясаган, деб ўйлашимизга ҳеч нарса тўсқинлик қилмайди. Ҳарҳолда ўқимаган, китобларни қўлига олмаган бу уста ўз ҳунарининг сирли жиҳатларини ўрганишга қанча меҳнат қилмаган дейсиз? У кимдан ўрганган? Бобосидан қолган сирларни эгаллаган отасиданми? Ёки отонаси ҳаётда йўлини топсин деб, уни шогирдликка берган қўшни маҳалла устасиданми?.. Ҳарҳолда, қути эгаси кўп асрлар, кўп авлодлар тажрибасини билгани, ўзлаштиргани аниқ. Бу ҳунар, тажриба асрлар оша нозик риштасифат XIX асргача сақланиб, етиб келган, сўнг узилган. Ҳа, узилган, акс ҳолда у тут қавагида ётмаган, балки устанинг шогирдлари қўлига ўтган бўларди.

XX асримиз, афсус-афсус, санъатнинг бу турини деярли бой бериб қўйди. Ҳақиқий заргарлик ишидаги нафислик, синчковликка биз етиб боролмаймиз. Биз бу сўзни ҳозир кўпроқ мажозий маънода ишлатамиз. Биз

заргарлик ишини — тамғалаш, қолиплаш билан тобора кўпроқ алмаштираяпмиз, ёппасига, кўплаб буюм ясашга ўтганмиз. Баъзан матбуот саҳифасида «устахона магазинларга кўплаб ноёб буюмларни юбормоқда», деган дабдабали, маъносиз жумлаларни ҳам учратиб қолиш мумкин. Ижод ва маҳорат шу тарзда ўзининг қадимий изланишлар эстафетасини тугатяпти. Бу тўғрими, биз ҳаётимизни қашшоқлантirmаяпмизми, фақат ўзимизни эмас, балки келажак авлодни ҳам жуда муҳим нарсалардан маҳрум этмаяпмизми?

Шарқ заргарлари жонли мавжудотни тасвирлашни ислом тақиқлашига ўзларига хос йўсинда чап берганлар. Улар ўз меҳнатлари, ҳунарлари табиатидан келиб чиқиб, агар одам сиймосини тушириб буюмни зийнатлаш мумкин бўлмаса, у тақдирда одамнинг ўзини зийнатлаймиз, ўзидаги жисмоний ва маънавий бойликларни топиш ва кўрсатишда унга кўмаклашамиз, деганлар. Заргарлик буюмларини яратиш, айниқса, аёллар зебу зийнатларини ишлашдаги ана шундай ранго-ранг шакллар, хаёл ва таъб бойлиги Шарқдан бошқа яна қаерда мавжуд? Айтишларича, жевак, зирак, зебигардон, тиллақош, тумор, узук, маржон, билакузуклар ва бошқаларнинг турлари мингдан ошар экан. Худди башариятга ҳаёт бағишловчи ҳаётий бўлмиш аёлларимиз устидан шариат ўтказаетган оғир ҳукмронликка зид ўлароқ, худди улар эвазига уста заргар аёллардаги иффат, гўзаллик ва мукамаллик, инсонийликни мадҳ этувчи буюмларни ижод этган, яратган. Гарчанд у заргарлигича қолса ҳам, бу иш учун унга албатта олтин, лаъл ёки зумрад каби қимматбаҳо нарсалар шарт бўлмаган. Сиз ҳозир ҳам айрим хонадонларда бувилардан қолган, одми, арзон, аммо ишининг нозиклиги, ижросининг етуклиги билан ақлни лол қолдирувчи буюмларни учратасиз. Улар нари борса жилвалик тош ва маржон бўлагича, аммо ундан саховатли ва ҳалол Устанинг маҳорати уфуриб туради.

Бу қутида заргарнинг тақдири, ҳаёти, мабодо оила си бўлса — унинг тақдири жамдир. Ахир, Шарқда ҳар қандай эркакда ҳам оила қуришга имкон бўлавермаганлигини биламиз. Оила қуриш — бу бадавлат кишиларнинг кўлидан келган, чунки қизни ўзига рафиқаликка олиш учун пул керак эди, катта пул бериш лозим эди. Номанум ҳунарманднинг (биз унинг заргарлик ҳунарига алданмайлик, ахир, у ўз олтинига

ишлов бермаган) оила қуришга, эр ва ота бўлишга, ўз наслини давом эттиришга қурби етганми, буни ким билсин. Минглаб аёллар ҳуснига-хусн қўшувчи ажойиб асарларини қуйиб, қирқиб, зарб бериб, ораста қилган ўша уста аёллар меҳр-муҳаббатига қанчалик зор бўлгандир, буни ким билади... Бу нозанинлар устанинг истеъдоди туфайли янада зебороқ бўлишган, дунёнинг энг қимматли зоти учун энг муносиб зийнат тайёрлаган Уста учун улар баланд дор бўлиб қолаверганлар. Бу — шундай бўлиши эҳтимол, рости шундай бўлгандир ҳам. Ўз ҳунарини қолдирадиган ўринбосар бўлмагач, асбоблар тўла қути қари тут қавагига кўмиб кетилган.

Бу қути хотирам қатидан бот-бот қалқиб туради. Хаёлан уни очиб кўраман, ичида мудраб ётган бисотини бир-бир сиртга чиқараман. Юпқа металлни қайириб, кесадиған ясси қайчи. Буниси — қўлнинг нозик ҳаракати билан ишлатиладиган еп-енгил болғача, унинг ейилиб кетган дастасида ҳамон Уста қўлларининг изи бордек. -Буниси катта-кичик бир қанча искана. Улар ҳам нозик, аниқ ишга мўлжалланган. Ёки кўпдан-кўп зарб туширилган тамғалар. Уста улар ёрдамида металлга дастлабки гулни туширган, сўнг гулни қайта ишлаб унга оро берган, ўзига хосликка эришган қалб кўрини унга уфурган. Ниҳоят, мана бу — ҳар бир уста ўз буюмига албатта босадиган ўзининг мўъжаз тамға-нишони.

Қутидан топилган жиҳозлар бу одамнинг қўлидан ҳамма иш келганини кўрсатади. У аёлларнинг безак буюмларидан ташқари, қумғон ва патнисларни зийнати борасида ҳам кўп ва мароқ билан ишлаган. Қолбуки, бу — қадоқчи, мисгарлар иши эди. У ажойиб чилимлар ҳамда ўзга буюмларни тайёрлаган. У милтиқ, қилич, ханжар, қинлар, тўппончаларга зеб беришни хуш кўрган. У зеб берган қурооллар жангчининг содиқ дўсти бўлиши, бир қарашдаёқ кимнинг нарсаси экани сезилиб турган. Хаёлимга, ким билсин, яна шундай ўйлар келади: мана шу уста зийнатлаган қурол, шум тақдир туфайли, яна ўз эгасининг ҳаёт риштасини уздимикин?..

Яна шуни айтмоқчиман. 1920 йилда Бухоро амирлигининг чеккаларига социалистик инқилоб келиши билан халқ ҳаёти кескин ўзгарган. Унинг меҳнаткашларга ер ва сув берганини, эркин меҳнат ҳуқуқига эга қилганини, нодонлик, бидъатлар, касалликлар, кам-

бағалларни эзишга, аёллар тенгсизлигига чек қўйганини ҳамма билади. Бу тўғри, бироқ иқтидори бор одамлар инқилобдан янада кўпроқ имтиёз олишди. Улар ижод қилиш ҳуқуқини янаям бойитди. Энди улар йўлини сунъий тақиқлар тўсмайди, халқ ҳам гўё шу имконни кутган экан! Ахир, санъатнинг бу ерларда мавжуд бўлмаган тур ва жанрларида қанчадан-қанча усталар туғилди. Иқтидорли рассомлар, ҳайкалтарошлар, драма ва балет усталарини айтмайсизми? Бу ажойиб эмасми?

Уста мавзу, усул, материал танлашда эркин. Бироқ, у ўз бурчидан эркин бўла оладими? Бурч — бу камолот сари юксалишни давом эттириш, мана бу, номаълум уста — заргарнинг толиққан қўлидан тушган машъалани янада олдинга элтишни тақозо қилади. Бурч — биз эркин кишилардан ўша уста истаган, айта олмаган ва амалга ошира олмаган нарсани айтишни тақозо этади.

Заргарнинг қутисини эсларканман, унинг буюмларини хаёлан кўз ўнгимдан бирма-бир ўтказарканман, шуларни ўйлайман. Шунда бутун бир аср инсоннинг қайноқ қўллари меҳрига ташна металл буюмларнинг бўғиқ даъвати, саси қулоғимга чалинади... Менинг қўлларим бундан мустасно. Бунга заргар устанинг қўллари керак.

ЖЕЙНОВЛИК АРАБЛАР

Қашқа вилоятида ғайриоддий манзиллар кўп; шулардан бири Ульянов ноҳиясидаги Жейнов қишлоғидир. Ун икки минг аҳоли яшайдиган қишлоқнинг ғаройиб томони шундаки, бу гўшада ўн минг араб истикомат қилади, қолганларини, асосан ўзбеклар ташкил этади. Қизиқ, Шарқий араб мамлакатлари Жейновдан тахминан уч минг чақирим олисда бўлса-ю, бу ерга улар қандай келиб қолди экан?

Бари бир далил далилликгича қолаверади. Жейнов Қарши даштининг марказида ўрнашган, жўгрофий хариталарда эса минг йилдирки қайд этиб келинади. Қишлоқ одамлари теварак-атрофда содир бўлаётган ўзгаришлардан қатъи назар, шу ерда ўтроқ яшайди, араб тилида сўзлашади, ўз урф-одатларига қатъий риоя қиладилар, ўз маданияти чегарасидан чиқиб кетмайди,

шунданки, қишлоқда илк бор ўрнашган аждодларининг турмуш тарзини ҳалигача авайлаб-асраб келмоқда.

Бу далил устида бош қотираркансан, тақдир тақозоси билан бобокалонлари ватанидан йироқда, тарихий даврнинг узун бир бўлагида кичик бир жамоа тили ва анъаналарини, умуман, этник тарзини дахлсиз сақлаб келаётганига ҳайрон қоласан. Бундай мўъжизанинг содир бўлишига ундаган куч, афтидан сўздир. Табиат ижодиётининг олий чўққиси — инсон, ундан кейингиси эса сўз, нутқдир. Ахир ер юзидаги ҳеч битта жонзот, эҳтимол, коинотда ҳам шундайдир, буниси бизга қоронғи — ўз фикрини эркин узатишга, атроф-муҳитни билишга, билимини рамзлар орқали ифодалашга, ўзгаларни чорлашга инсон каби қодир эмас. Ким билади дейсиз, балки, башарият келажакда фикрини сўз-рамзлар ёрдамида онгли мавжудотларга ҳам уқтира олар?! Айнан шу сўз инсонни маданиятини маълум бир эпақадда сақлашга, сўзнинг имконини англашга даъват этади. Ахир, сўз — товушлар йиғиндиси, ҳавони тебратиш ва ахборот узатиш манбаи эмас, сўзда муайян миллатга мансуб, муайян одамнинг муайян фикри ҳам мужассамлашган бўлади. Албатта, одамзотни бир бутунликда олиб қарасак, эл-элатларга, катта ва майда миллатларга ажратиш шартлилик бўлур эди холос. Ахир одам ҳам табиий мавжудот каби яшайди, насл-насаби тўғрисида ўйлайди, ўзгача тарзда бундан-да тузукроқ яшаш учун курашади — шунданда миллий мансублик — бу турмушнинг бир характеристикасидирки, асло шахс сифатидаги мезони эмас. Олимларнинг эътироф этишича, инсоният онгли мавжудот сифатида шаклланганига беш миллион йилдан ошди. Одамлар сайёрамиз бўйлаб тарқалар экан, тараққиётнинг бир қатор босқичларини — атроф-муҳитга мослашишни, кўплаб ички ва ташқи ўзгаришларни бошдан кечирди. Инсон тақдиридаги энг буюк воқеа илк сўзни — товушларни йиғиб талаффуз этиши бўлдики, буни у ёдида сақлаб, ўзи сингарилар билан муомала қилди. Ўша сўз қайси сўз эди, у қандай, қанақа шароитда пайдо бўлган, айтиш мушкул, чамаси инсоннинг ёзма адабиётга довур ривожланиш жараёни уни бу воқеага ундаб келган. Одамлар катта-кичик жамоа бўлиб яшашган, биргаликда меҳнат қилишган, ёввойи ҳайвонларни тутиб ейишган, қўлга ўргатишган, табиатни ўз измига

бўйсиндира боришган. Худди мана шу фаолият уларни аста-секин ўтроқ ҳаёт кечирришга олиб келган. Афтидан тил ҳам шу йўсинда туғилган. Балки, қачонлардир ҳамма учун ягона боботил мавжуд бўлгандир, аммо бу ҳеч ким томонидан кашф ҳам, инкор ҳам этилмаган. Эҳтимол, маълум бир вақтда (албаттаки бир йилда эмас) ҳаёт дунёнинг ҳар бир буржида пайдо бўлиб, йирик-йирик одамлар жамоаси ўз-ўзидан фикрий белгилар — сўзлар тўқиб чиққандир. Одамзот бир тилда гаплашганини тасаввур этиш қийин, бироқ асотиршуносликда боботил ҳақида гап борадики, бу тилни одамзот ажабтовур фавқулудда мўъжиза яратмоқчи бўлганида олампаноҳ паймол этган экан. Менимча, илоҳиётчи олимлар ягона тил вужудга келишидан чўчиганлар. Одамлар дунёни сақлаш хусусида бир хил фикр ва рамзлар орқали сўзлашса, ўзининг мавжудлиги ҳақида кўп нарсани билиши мумкин. Айни дамда, кўплар ягона тил бўлиши ғоясини ўртага ташламоқда. Ҳозирги пайтда ер юзи одамлари деярли тўрт минг тилда гаплашади, булар асосийси, яъни халқлар муомала қиладиган, таълим оладиган, ўз ёзуви бор, давлат тили ҳисобланганлари. Бордию бу рақам ёнига турфа лаҳжа ва шеваларни қўшадиган бўлсак — одамзот нутқи ўн мингдан ошиб кетган бўларди.

Асотиршунослик қайд этишича, бир тилда гаплашаётган одамлар атроф-муҳитга қаноат қилмай, булутлар устида, юлдузлардан ҳам нарида нималар бор эканига қизиққанлар ва улар баландлиги космик баландликка тенг бўладиган минора тиклашга киришганлар. Афсонадаги воқеалар Месопотамияда, ҳозир йўқолиб кетган шумер халқи яшаган жойда кечган, минора тиклаш ғоясини эса Бобил давлати шаҳаншоҳи ўртага ташлаган. У минорани осмон тубига қадар кўтармоққа аҳд қилган. Шундай қилиб, олти юз минг одам гишт қўйган, аралашма тайёрлаган, иморат эса кундан кун бўй чўзиб бораверган. Одамлар ҳар куни эртадан кечгача миноранинг шарқий тарафидан гишт кўтариб чиқаверган, сўнг зинапоялар бўйлаб, ғарбий тарафидан пастга тушиб келаверган. Минора қурилиши қирқ икки йил давом этган, осмонга етишига жуда оз қолган. Одамлар минора тепасига қадар бир йиллаб гишт ташиган, минора дегани шундай баланд экан-да. Шунда олампаноҳ чақирилмаган меҳмонлардан қутулиш мақсадида нимадир қилмоққа киришибди. Олампа-

ноҳнинг хаёлига, одамлар бир-бири билан мулоқотда яшаса, минорани битказа олади, деган фикр келибди. Олампаҳоқ ўз фикрини амр эттириш учун ерга етмиш фариштасини жўнатибди, уларга одамлардаги ягона тилни тортиб олиш, сўнг уларни тарқатиб юбориш ва тарқалган ҳар бир гуруҳ янги, ўзлари тушунган тилда гаплашиши топширилибди. Қурувчилар дарров ажралиб кетибди. Гишт терувчилар гишт ташувчилар билан гаплашолмай қолибди, гишт ташувчилар минора тикловчилар билан фикрлаша олмасмиш, усталар бошлиғи эса қўл остидагиларга бундан кейин нима қилишини тушунтира олмасмиш. Ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетибдики, ҳар бир одам бошқани тушунмасликда айблармиш. Алқисса, Бобилда қиёмати аросат қўпибди. Иш тақатақ тўхтабди, бинокорлар ҳар ёққа тарқалиб кетибди, ҳар бир гуруҳ ўз янги тилини сақлаб қолибди. Шундай қилиб, одамлар дунёнинг ҳар буржида ҳозиргидай ҳар тилда гаплашишга сабаб бўлган экан.

Бу. бир афсона. Амалда эса, ҳаммаси буткул бошқача кечган. Қайси бир халқ кучли ва қудратли, ҳокимиятни нечоғли мустаҳкам ушлаб турган бўлса, шу халқ тили умумийлик касб этиб борган. Биламизки, тарих халқларнинг у қитъадан-бу қитъага оммавий кўчиб юришини етарлича исботлаб берган, янги ерлар очилганидан хабардормиз, катта халқлар майда халқларни босиб олиб, одамларни кул қилгани ҳам бизга кундай равшан. Албаттаки, бундай ҳодисалар тилларнинг ёйилиши ва шаклий ўзгаришига олиб келган, ҳокимият тепасида турган халқ тили асосий тил бўлиб қолаверган.

Жейнов қишлоғида яшаётган арабларнинг аجدодлари кимлар бўлган?

Бутунжаҳон тарихи эрамизнинг 632 йили Муҳаммад исломни дунёнинг янги дини, деб эълон қилгани, араблар халифаси ва кучли феодал давлатига асос солинган асрни яхши билади. Пайғамбарнинг меросхўрлари янги дин шарофати-ла ҳокимиятлари кучайганини, янги ерларга эга бўлиб, давлати обрўйи ошиб борганини англаган. Улар ўзга халқларга ҳам исломни тазйиқ билан қабул қилдирганлар, аммо тарих қонуниятларига биноан, улар учун диний ғояларини тарқоқ халқлар ва ожизроқ мамлакатларга тарқатиш осон кечган. Ислом Арабистондан Сурияга, Суриядан Ироқга, Ироқ орқали форс мамлакатларига, энг сўнггида Ўрта Осиёга етиб

келган. Ислом Оврупога бормаган, у ёқда томир отмас-лигига сабаб, эрамизнинг VII асрида оврупо халқлари ўз тараққиётида анча илгарилаб кетган эди, кучли, уюшқоқ, насронийлик дини майда халқлар маслагидан кескин устун турарди. VII асрда ислом Мовароуннаҳр ва Сўғдга кириб келади, сўнг Идил бўйларигача етиб боради. Афтидан, Қашқадарёнинг айрим қишлоқларида яшаётган арабларнинг аждоди араб босқинчилари сафида келган бўлса ажабмас. Фақат жейновликлар эмас, бу вилоятдаги бир қанча қишлоқ одамлари ўз аждодларини араблар, деб ҳисоблайди. Косон районидаги Пўлати қишлоғи одамлари ҳам ўзларини арабмиз деб атайди. Бундан ташқари Ғузор районида Арабқишлоқ бор. Ульянов районидаги Қамаш қишлоғида ҳам араблар истиқомат қилади. Чамаси, мазкур қишлоқларни бунёд этган араблар бир вақтда келишмаган. Жейновда яқин-яқингача арабча гаплашишарди. Мен Жейнов қишлоқ Советининг раиси Авазназар Маматназаров билан суҳбатлашганимда, у онаси Ўғилби Мирзаева вафот этгунга қадар араб тилида сўзлашганини, бошқа бирон тилни билмаганини айтган эди. Қамашлик араблар тожик тилида, пўлатиликлар эса ўзбек тилида муомала қилади. Шундай экан, бу қишлоқларнинг мавжуд бўлиш вақти ҳам турличадир. Қашқадарёлик арабларнинг айтишларига қараганда, улар ўз томирини Дамашқ, Бағдод ва Фаластиндан деб билади. Улар қаердан бўлишидан қатъи назар — араб! Аждодларини араб халифасининг Хуросондаги ноиби Абу Муслим ибн Қутайба карвони билан келганини таъкидлашади, биламизки, бу ноиб тўхтовсиз урушлар олиб бориб, араб халифаси қатламини кенгайтириб борган. Қутайба 704 йили Бухоро остонасига етиб келган эди, сўнг Самарқанд ва Тошкентни ишғол этган. Ҳарбий юришлар одатига кўра, ишғол этилган майдонларда ер улуши олиб ўтроқ яшаб қолганлар. Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, таъбир жоиз бўлса, араб босқинчилари Ўрта Осиёда кескин метаморфоза (ўзгариш)га дуч келганлар. XVI асрда Темур ўз навбатида араб мамлакатларини фатҳ этган, Дамашқни қўлга киритган, асир тушган арабларни Мовароуннаҳрга жўнатиб, тарқоқ ҳолда яшашга мажбур қилган. Бундай асирлар сони ўн мингдан ошиб кетади. Пўлатиликлар, жейновликларнинг бобокалонлари голиб чиққанми, мағлуб бўлганми, айтиш душвор. Айримлари босқинчи Муслим ибн

Қутайба карвони билан келган бўлса, айримлари Темурнинг ҳарбий ўлжалари бўлиши мумкин.

Яна такрор айтаман, улар араблар, шунданки, арабча сўзлашарди. Яна бир далил ҳам кишини ҳайрон қолдиради: қашқадарёлик араблар минг ва камида олти юз йиллик тарихий давр мобайнида ўз тили ва маданиятига заҳа етказмадилар. Улар бақамти яшаган ўзга халқлар билан қўшилиб, чатишиб кетмади. Буни си — жумбоқ, муайян миллий тилга мансуб сўзнинг умрбоқийлиги жумбоғи.

Мен Жейновда бир неча кун бир неча хонадонда бўлиб, улар ўз урф-одатларини зориқиш ва зўр эҳтирос билан сақлаб келаётганига тонг қолдим. Жейновнинг анча авлоди бу урф-одатлар аجدодлари ватанида туғилганини билмайди ҳам. Назаримда, қашқадарёлик араблар бобокалонлари яшаган олис даврнинг дастхатини кўтариб юргандай.

Ер юзидаги мураккаб жумбоқлардан яна бири — миллий бирлик, ҳар бир халқнинг ўзига хослиги жумбоғидир. Қиёсан мўъжаз, ўн минг аҳолили қишлоқ мисолида, биз миллий бирлик ғояси қанчалик яшовчанлиги, миллати хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, қатъи назар катта маънавий қудратга эга эканини кўриб турибмиз. Аждодлари келиб чиқмиш манзилдан минглаб чақирим олисдаги қишлоққа нима бўпти ўзи? Моҳиятан, бошқа миллатлар ўрнашган юзлаб қишлоқлар ўртасида бу қишлоқ йўқ бўлиб кетиши ҳам мумкин эди. Жейновда миллий анъаналарнинг асралаётгани қишлоқнинг ўзига хослигини белгилайди, миллий бирлигини сақлаш учун жанговарлик ато этади. Эҳтимол, инсон дунёқарашининг негизи, ўз миллатини ифтихор билан айтиши, агар лозим топилса, уни нечоғли бойитиши, унинг учун курашиши, сақлаши, асрашида яққол намоён бўлади. Мабода, бунга зарурат туғилса, у қирқ йилдирки, ўзининг мавжудлиги учун, ўз чегаравий ҳуқуқи учун, ўз она тилида гаплашмоғи учун курашаётган Фаластин араблари каби жонини ҳам беришга тайёр туради. Ўз ватанида хотиржам тер тўкиш, миллий дахлсизлигини англаш, ўзини озод халқ деб ҳис қилишдан махрум бўлиш, бу ўша халқнинг катта фожиасига айланадики, беихтиёр ачиниб кетасан киши.

Гарчи жейновлик арабларга ҳеч ким чегара даъво қилмаётган, яшаётган жойидан кўчиришга уриниш ҳоллари сезилмаётган эса-да, мен уларнинг бирида

аллақандай эҳтиёткорлик, ўзига хослигини ҳар хил топталишлардан сақлаб қолишга бўлган ҳаракатни илғадим. Урф-одатларга садоқат ва эҳтиёткорлик Жейновга бетакрор руҳ бериб турибди. Ўзбеклар, татарлар, руслар яшаётган қишлоқларда эса бундай ҳолга дуч келмаганман, бу ерда бундай муносабатларга анчайин зарурат ҳам туғилмаган, урф-одатларга эса жуда лоқайд қарашади. Жейнов халқининг жудаям уюшқоқлиги менда илиқ таассурот қолдирди, бир-бирларининг хулқ-атвориға, ҳамма учун умумий ҳаёт тарзига самимий ёндашади. Мен бу нишоналардан аллақандай мутаасибликка ўхшаш бир нарса ҳам туйдим.

Шариат мусулмонга тўрттагача хотин олишни уқдиради. Маълумки, қадим замонларда Ўрта Осиёда — Бухоро амирлигида, Самарқандда, Тошкентда муслим эркак ҳаётда йўлдош аёл топиши, уйланиши жуда оғир эди, қалин пулни топиш амримаҳол эди, гарра-шарра харажат қилиш фақатгина бойларнинг ва бой фарзандларининггина қўлидан келарди. Қалин пул унинг табақасига қараб белгиланарди. Камбағал бечора эса уйлангани пул тополмай умрининг кўп қисмини ёлғизликда ўтказардики, айримлари ота деган номга шараф бўлолмай, оилага бош бўлолмай оламдан ўтарди. Мазлумлар олтмиш-етмиш ёшга тўлганида, қартайган чоғида келин-куёв бўлган ҳоллар ҳам учраган. Жейновда эса, оқсоқолларнинг гапига қараганда, бутунлай ўзгача манзара экан: ҳатто энг камбағали ҳам яқин-яқинларгача уч-тўрт хотин оларкан. Бунга сабаб — қишлоқда эркакларга нисбатан заифларнинг кўплиги экан. Эркаклар ҳарбий юришлар, чўпонлик ва кўчманчилик хавф-хатарлари қурбони бўлган, қишлоқда эса қизларни «бирова» узатишга рухсат этилмаган. Куёв йигит фақат жейновлик, нари борса қамашлик ёки арабқишлоқлик, пўлатилик бўлиши шарт топилган. Араб қизи минбаъд ўзбек ё туркманга эмас, ўз уруғига турмушга чиққан. Ҳатто камбағалроқ арабнинг уйланишига пули топилмаса, уни қишлоқнинг кексароқ аёлларига уйлантириб қўйишган, бу билан ўша аёлнинг умри бепошт ўтмаслиги учун қайғуришган. Октябрь инқилобига қадар кўпхотинликка бу ерда табиий ҳодиса, деб қаралган. Айтишларича, инқилобдан кейин ҳам бир одам тўққиз хотини билан бирга яшаган экан. Совет ҳокимияти даврида бу аёллар унинг расман хотини ҳисобланса-да, ҳар биттасида фарзандлари бор-

лигидан тўққиз оилага ҳам бош бўлиб қолаверган экан. Қонунчилик кўп хотинликни тақиқлай олди, бироқ қариндошлик алоқаларини бари бир буза олмади.

Жейновлик арабларнинг бошқа халқлар билан ниқоҳдан ўтиши мумкин эмас эди, улар аждодлари Шарқий араб мамлакатларидан олиб келган ва қолдирган анъаналари бўйича яшарди. Умрбоқийлик албаттаки тил-да. Олтмишинчи йилларга қадар Жейнов аҳли араб тилида муомала қиларди. Кейин ёшлар кўпайиб, уйда арабча гаплашса-да, мактабда ўзбек тилида ўқишарди. Қишлоқ мўйсафидлари таъкидлашича, шу даврдан бошлаб бир-бирлари билан араб тилида сўзлашиш бир оз камайган, ҳозирги пайтда шундай оилалар пайдо бўлганки, уйда ҳам арабча, ҳам ўзбекча гаплашадилар.

Қишлоқда турмуш тарзи ҳам ўзгарди. Инқилобга доғур жейновликларнинг асл касби чорвадорлик эди. Бу ерда бир қанча бойлар бўлиб, улар кўплаб отарларга эғалик қиларди. Аллақандай Маҳматнабибой деган кишининг отарида йигирма мингдан ошиқ қўйи бўлган. Қишлоқда ундан кейинги бой — Юсуфбой ўн минг қўйга эғалик қилган. Бунчалик мулкдор ҳисобланмаган бойлар ҳам яшаганки, улар ҳам отарларига чўпонлар ёллаган. Инқилоб зафар қучғач, бойлар ўз отарларини халққа улашишни истамаган. Маҳматнабибой ўз отарини қизилларга ҳам, босмачиларга ҳам бермаслик учун даштнинг янада ичкарироғига ҳайдаб кетган. Жейновлик араб, даштда, қўй-қўзиси орасида жон узган. Отарларни чўпонлар топиб, қишлоққа ҳайдаб келган, бойнинг мол-қоли бу ерда илк бор тузилган «Меҳнат-роҳат» колхози мулкига ўтган. Бошқа бойларнинг ҳам қўзиси шу тариқа ва ўзгачароқ тарзда колхоз ҳисобига олинган.

Олтмишинчи йилларда, Жейновга пахтачилик кириб келгунча, арабларнинг асосий машғулоти чорвачилик бўлиб қолаверди. Бу ерда совхоз ташкил этилди, унга Ульянов номи берилди. Жейновликлар пахтакорликни тезда ўрганиб олди, ҳатто дурустгина ҳосил йиғиштира бошладилар. Оилаларнинг даромади ошиб, уйларини каттароқ қилиб қуришга киришдилар.

Жейновлик араблар нима билан шуғулланмасин, уларнинг турмуш тарзи илгаригидай ўзига хос, миллий мансубликка дахлдорлиги сақланиб қолинаверади. Жейновлик араб Қарши, Самарқанд, ёки Тошкентга

бозор-ўчар қилгани келган бўлса, уңи ташқи қиёфасига қараб дарҳол таниш мумкин. Айниқса, аёлларини. Улар, одатда, зоҳиран қаҳрли кўринади, қора рангли либос кияди. Қора ёки қорамтир-қизғиш кийим-кечагида албатта, маржон ёхуд турли металл зийнатлар тақилган бўлади. Етмишинчи йилларнинг ўрталарига қадар кўпгина араб аёллари бурнига ҳалқа тақиб юришарди. Ҳалқа — тилла, кумуш, ёхуд оддий металлдан тайёрланиб, уларга дуру жавохирлар қадаларди. Араблар, бошқа миллат вакилларидан яққол ажралиб туришларини биларди ва оломонга қўшилиб, ўхшаб қолмаганидан фахрланишарди ҳам...

Араблар ўз уйларини айрича тиклашади. Гарчи улар маҳаллий қурилиш хом ашёсидан фойдаланса-да, бироқ бинолари ўз хусусиятларини сақлаб қолади. Араблар тошпахтадан оқ ранга бўялган панжаралар қилишиб, иморатларга ишлатади. Ўз истиқоматгоҳларини безаб, панжарани деразаларга, туйнукларга, айвонларга ўрнатишади. Шарқ меъморлиги ҳақидаги рисоаларда қайд этилганидек, бундай ҳолни бошқа қишлоқларда учратмайсиз. Уйнинг асосий унсурларидан бирини ўралиқ дейишади. Бу тоқча бўлиб, унинг пайдо бўлишига, эҳтимол, Шарқда дарахтлар камлиги таъсир кўрсатган бўлса ажабмас. Кичик ўралиқларга идиш-товоқлар жойланади, катталарига эса кўрна-тўшақлар. Араблар ўз уйларини ана шу тахлит қуришади.

Араблар ҳовлисига «баланд супа» — усти ёпиқ каравот қўйишади. Супа — ўзбеклар хонадони учун ҳам ажралмас белги, аммо уларники паст, кичкина бўлади. Баланд супа ҳовли ўртасида, катта ёшдаги одамларга мўлжаллаб қўйилади, унга ўн-ўн беш киши бемалол сиғади. Баланд супа кичикроқ, оилабоп, уч-тўрт кишилик бўлиши ҳам мумкин. Улар имкони бўлса супани ҳовуз бўйига тиклашади — «сув устида» ҳордиқ шарқ одамлари учун улуг ҳордиқдир. Ҳақиқатда эса, даштда, саратон иссиғида баланд салқин супада дам олиш, ҳовуздаги муздек сувни сезиб туриш жуда-жуда хуш ёқади кишига.

Араблар уйларини иккига — «оқ уй» ва «қора уй»га ажратишади. Ҳар бир оила балоғатга етган ўғли учун алоҳида уй — «оқ уй» қуриб беради. Қадим замонларда «оқ уй» қурулмаган эркак уйлана олмас, оила қила олмас эди. Агар камбағал йигитнинг ота-онаси бой хизматини қилса, табиийки, ўғлига оқ уй қуриб берол-

масди, ўз хизматкорининг фарзанди учун оқ уйни бой қуриб берар ва қалин пулини ҳам тўларди. Эвазига камбағал йигит умр бўйи бой хизматини қилиши даркор эди ва охир-оқибатда оиласини тебратишга пул орттиролмасди. Эҳтимол, бир-бирига қарама-қарши икки бўгин — «каттапой» ва «қуллар»га ажралиш ҳам шунинг оқибатидир. Арабларнинг турмуши Совет ҳокимияти ўрнатилгунига қадар шу тарзда кечган.

Ҳозир Жейновда ҳаёт социалистик муносабатлар қонунига асосланган, давримиз руҳи акс этган. Аммо бу қишлоқда араб миллати дастхати ҳамон сақланиб келинмоқда. Жейновнинг ғайриоддийлигига ҳеч ким тажовуз қилаётгани йўқ, аксинча ҳурмат қилинмоқда. Бунда кичик бир жамоа, жейновлик арабларнинг миллий ҳис-туйғуларига диққат билан қараётган ўзбек халқининг, Совет ҳокимиятининг муруввати каттадир.

Албатта, қишлоқнинг ўз муаммолари бор, булар миллий ўзига хослиги, Жейновнинг ўз қобиғига ўралиб қолгани билан боғлиқ. Ун минг аҳолининг икки ярим мингини ўқувчилар ташкил этади, болалар олти мактабда ўрта маълумот олмақда. Уларга жумҳуриятимизда жорий этилган ягона йўналиш асосида таълим берилади, бироқ ўқитув ишлари қувонарли эмас. Лекин бир нарсасга эътибор бермасдан илож йўқ. Мактабни тамомлаган қизлардан ҳеч қайси бири қишлоғидан чиқиб, олий маълумот олишга қизиқмаган, ота-оналар қизларини шаҳарга истар-истамас юборадилар, шундайин катта бир қишлоқда бир врач аёл, бир ҳамшира бор, қолган медицина ходимлари эркаклардир. Муаллималар орасида ҳам шу ҳол: ўнга яқин аёл ўқитувчилик қилади. Қишлоқ мўйсафидлари ва одамлари бу муаммо хусусида обдан ўйлаб кўрса ёмон бўлмасди. Мен қишлоқ Советининг раиси А. Маматназаров билан суҳбатлашганимда, у олий маълумотли араб аёллари камлиги, бу жейновликлар учун номуносиб эканини айтган эди. У, бунда, асосан қишлоқнинг айби борлигини, араб оилаларида таркиб топган мутаассибона қонун-қоидаларни синдириш жўн иш эмаслигини, ўн беш-ўн олтига тўлган қиз туғилган гўшасидан чиқиб кетиши мутлақ мумкин эмаслиги, у ўқишдан кўра тезроқ оила қуриш тўғрисида ўйламоғи зарурлигини айтган ва бу ишда маълум тадбирлар амалга оширилаётганини кўшиб қўйган эди. Ота-оналар қатъий, сипо тарбияланган, ҳеч қаерни кўрмаган қизларига катта, сершовқин шаҳарда,

талабалар ётоқхоналарида яшаш қийин бўлишидан чўчийдилар.

1967 йили, область комсомол комитетининг иккинчи котиби бўлиб ишлаётганимда, айнан шу муаммога дуч келганман. Ушанда биз область халқ маорифи бўлими билан ҳамкорликда узоқ қишлоқлардаги қизларни Қарши Давлат педагогика институтига ўқишга жалб этиш тадориги ўтказган эдик. Уша вақтда бу муаммо ҳатто ўзбеклар хонадонига ҳам тааллуқли эди, бироқ улар мазкур масалани дарров ҳал этишди, энг хилват қишлоқдаги ўзбек қизлари институтда, медицина билим юртида таҳсил олди, бир қанчаси Тошкент ва Самарқанддаги институтларни тамомлади, ўнга яқини Москва, Киев, Ленинград шаҳарларида таҳсил кўрди. Бу пайтда араб қизларидан биронтаям талаба қиз йўқ эди. Эсимда бор, область халқ маорифи бўлими мудирини, область комсомол комитетининг мактаб ёшлари бўйича секретари И. Юсупов ва мен Жейновга бориб, қишлоқ фаолларини, қишлоқ Совети раҳбарларини, мўйсафидларни йиғдик, улар билан суҳбатлашиб, олти нафар қизни Қарши Давлат педагогика институтига ўқишга кўндирдик. Шунда ғалати бир манзарага дуч келдим: мактаб директори ота-оналарни қизларни институтда ўқишга кўндираётганида, улардан бири: «Агар сен ҳам қизингни шу ёққа ўқишга юборсангинга биз ҳам юборамиз. Сен муғамбир, қизинг учун йигирма минг қалин олишни пайида бўляпсан, биз эса болаларимизни бепул чиқарайлик, буни устига ётоғига пул тўлаб турайликми?! Йўқ, буниси кетмайди!» — деди. Директор мулзам бўлди, у ҳам бошқа қизлар қатори қизини юбормоқчи эканини билдирди. Шу йили олти араб қизи институтга ўқишга кирди. Улар учун ётоқхонадан учта хона ажратилди, ҳаммаси бирга яшади, институт комсомол комитетининг котибига бу қизлар устидан алоҳида диққат қилиниши, беҳуда ҳафа қилинмаслиги топширилди. Бироқ, бир ой ўтгач бу қизларнинг муваффақияти қандайлигини сўраганимда, менга тўрттаси, жумладан мактаб директори ҳам қизини олиб кетганини айтди. Икки қиз ўқишни давом эттириб, Жейновга муаллима дипломи билан қайтиб борди. Ҳозир улардан бири ўқитувчилик қилади, иккинчиси эса совхоз партия ташкилотининг котибаси. Партком иродали, шижоатли аёл. Айнан шу аёл менинг яқинда Жейновга қилган сафаримда хотираларимни уйғотди. Мен-

га шуниси қувончлики, бу аёл, яъни партком котибаси саъй-ҳаракатларим билан олий маълумот олган.

Албатта, Жейновда яна бир қанча муаммолар бор. Айтгандай, бу муаммолар бутун бир жамият муаммолари билан боғлиқ. Жейнов қишлоғи эса шу жамиятнинг узвий бир бўлагидир. Ҳозир мамлакатимизда қайта қуриш жараёни давом этмоқда — бизнинг вазифамиз — миллатидан қатъи назар жамиятнинг ҳар бир аъзоси учун эзгу орзуларига жавоб берадиган турмуш тарзини таркиб топдиришдир. Жейнов қишлоғи пайдо бўлгандан бери минг йил ўтди, қишлоқ тараққиётида эса бўлғуси тарихнинг ниҳоясиз бўлаги турибди. Тарихни одамлар ёзишади, бунда, жумладан, жейновлик арабларнинг ҳам ўз улуши бўлади.

ОБИ ҲАЁТ

Теран Шарқ донишмандлигининг ҳамма даврлар учун бир хил маънога эга бўлган «Сув — ҳаёт манбаидир» деган мақоли бор. Мазкур мақол на Оврупада, на дунёнинг бошқа бир буржида тугилиши мумкин эмас эди. Сув бор — демак қувонч бор, фаровонлик бор, ҳаёт давомийлиги мантиқи бор.

Олимлар сув формуласини «Ҳаш-икки-о» — водород оксиди, оддий кимёвий бирлик, деб қабул қилишган. Сувнинг ранги йўқ, икки метр қалинликдагина мовийроқ тус олади. Сув гидросферанинг, яъни Ернинг сув қобиқлари — океанлар, денгизлар, кўллар, дарёлар таркибининг асосий қисмидир. Сув ҳавода парланган шаклда бўлади. Сув кўп жиҳатдан сайёрамизнинг айна қиёфасини таъминлайдиган «нептуний» жараёнларнинг ҳокими мутлақидир. Сув тупроқ, шунингдек, таллайгина маъданлар ва тоғ жинсларининг таркибига киради. Масалан, тупроқ ўн тўрт фойизгача, оҳак эса ўттиз беш фойизгача кимёвий сув алоқадорлигига эга. Сув борки, тирик организмларнинг асосий қисмини ташкил этади, сувсиз уларнинг фаолияти тўхтаб қолади. Киши танасининг олтмиш фойизидан кўпроғи сувдан иборат. Судралиб юрувчи ҳайвонлар организмда сув олтмиш беш фойизгача, балиқларда саксон фойиз атрофида, сув ўтларида тўқсон беш фойиз атрофида, қуруқлик ўсимликларида эса эллик фойиздан то етмиш беш фойизгача сув мавжуд. Қадимги Шарқ халқла-

ри — бобилликлар, мисрликлар, финикияликлар, форслар, ҳиндлар осори атиқаларида сув тирик мавжудотнинг асосий манбаи саналиб келинган. Шунга ўхшаш нуқтаи назарни эрамиздан олдинги олтинчи асрда Милетда яшаб ўтган юнон файласуфи, Фалес ҳам такрорлаган: «Сув ҳамма нарсанинг бошланиш қисмидир». Яна бир қадимги юнон файласуфи Аристотель тўрт унсур ёхуд ҳодиса — олов, ҳаво, сув ва ер ҳақидаги таълимотида сувни тирик организмнинг асосий манбаи деб ҳисоблайди. Ҳозир ҳам, йигирманчи асрнинг орифлари Ер юзиде сув туфайли шууримизга сиғмайдиган нарсалар содир бўлаётгани ҳақида жар солишмоқда, уйга ботмоқда.

Дунё океани саноат чиқиндиларини «йиғавериб» кўз кўриб қулоқ эшитмайдиган бир даражада ифлосланиб кетди. Бу — инсон фаолиятининг оқибати, унинг табиат ҳаётига аралашуви ҳосиласидир. Бир авлод кўз ўнгида ўзимизнинг Орол денгизимиз каби бир бутун денгизлар қуриб бормоқда. Сув туфайли башарият беҳуда безовта бўлаётгани йўқ, Ер юзидаги жамики нарсалар сув истеъмолию сув таркибидаги унсурлар билан тирик. Ахир, танамизнинг ярмидан кўпи ўша мўъжизадан таркиб тошган-ку, унинг шарбати билан тирикмиз-ку!

Фузайл аждоқларимиз инсон тозалиги сувда акс этади, тоза сув билан борлиқ тирикдир, деб таъкидлаган. Кўҳна Шарқ ҳақимларидан бири, тибет табобатига тамал тошини қўйган Жуд-Ши афсоналарга кўра, Буддани даволаган, унга сувдан қандай фойдаланишни ўргатган ва унга бағишлаб алоҳида илмий асар битиб, унда қуйидагиларни ёзган экан:

«Ёмғир, қор, дарё, чашма сувлари бўлади, бошқаларининг сифати ёмондир.

Ёмғир сувида таъм йўқ, чанқоқни унчалик қондирмайди. У майин бўлса-да, совитадиган даволаш хусусиятига эга.

Тоғдан тез оқиб тушадиган сув фойдали, унда совитадиган хусусият бор.

Секин оқаётган дарё суви организмга ҳар хил паразитлар олиб кириб, милк ва юрак фаолиятини ишдан чиқаришга манба бўлади.

Тоза жойдан оққан сув қуёш нури ва шамолни эмган бўлса, истеъмоли қилишга яроқлидир...»

Уч минг йил бурун улуғ ҳақим замондошларимизга

сув ва унинг хусусиятига диққат қилиш сабоғини берган экан.

Энди эътиборингизни улуғ ватандошимиз, Шарқ табобатининг пойдеворига асос солганлардан бири ибн Сино қайдларига жалб этаман:

«Чашма сувида тилла, осмон, ҳаёт зарралари жам бўлган, бундай сувни ичган одам ботир ва ақлли бўлади».

Сув нафақат Инсонга, балки Ердаги мавжудотнинг ҳаммасига, энг аввало Ернинг ўзига зарурдир. Ер инсон учун энагадир. «Сув — ҳаёт манбаидир» деган мақол айнан Шарқда туғилган, чунки махсулдор беҳад кенгликлар сувсиз ҳеч нарсага ярамайди. Ўрта Осиё Евроосиё материгининг ўртасида жойлашган бўлиб, субтропик ва мўътадил кенгликлар сарҳадигача етиб боради. Қитъа дашти ҳам худди шу ерда, денгиз ва океанлардан минглаб чақирим олисда ўрнашган. Бундай жўғрофий ҳол гидрографик тармоқлар ва дарёлар режимига алоқадор континенталлик ва қуруқликни келтириб чиқарган. Бу ҳолга Ўрта Осиёда йил давомида қуёшли кунлар кўплигини ҳам қўшиб қўйиш мумкин. Ёз ойлари бу ерда кун узунлиги ўн беш соат, қишда эса тўққиз соат атрофида бўлади. Дашт районларига қуёш нурининг ёғилиши йилига икки минг тўрт юздан икки минг олти юз соатгача етади. Масалан, бу кўрсаткич Фарғона ва Китобда икки минг олти юз соат, Тошкентда икки минг тўққиз юз соат, Термизда уч минг эллик тўққиз соат, Қаршида уч минг соатдан ошиқроқ бўладики, бу Москвадагидан тахминан икки баравар зиёддир. Ўрта Осиёда қуёш нурининг ёғилиши май-октябрь ойлари мобайнида Ўрта Ер денгизи ва Калифорния ўлкаларидан ҳам ошиб кетади. Бу ерда қуёш нури ёғилиши ой сайин бир зайл ўзгариб борадики, июль ойида уч юз тўқсон беш соатга етса, декабрь ойида бир юз тўрт соатгача қисқаради. Қуёш нури билан замин ютадиган иссиқлик миқдори бир-бирига бевосита боғлиқдир. Ўрта Осиёда ер юзаси анча исиб кетади, бу эса сувнинг нақдлигида ўсимликлар ривожига яхши таъсир кўрсатади.

Одамлар қадим даврлардаёқ қуёш нури ва сувнинг ўзаро фойдалигига эътибор берган. Улар ўзларининг кун кечириши ва егулик топиш йўллари ҳақида ўйга ботган. Овчилик билан бир қаторда деҳқончилик унинг илк ҳунари бўлган. Дастлаб одамлар бу ишга онгсиз

суратда ёндашган, вақти-вақти билан дарёлар суви тошиб турган жойларда экин экишган. Улар дарёлар суви қайтиб, ер ҳалаз бўлиши билан экин-тикинга киришишган. Бу тупроқни қайта ишламасдан ҳосил етиштириш имконини яратган. Суғорма деҳқончилик шакли ана шу тахлит пайдо бўлган, одамлар жуда жўн иш қуролларидан фойдаланиб, кичик-кичик майдонларни ўзлаштира борган. Шундай эса-да, деҳқончиликнинг бу тури ўз мевасини берган, одамлар меҳнати бесамар кетмаган. Сув босадиган майдонлар кўплиги, дарёлар тўсилиши келгусида мотиға билан ер ҳайдашдан дала деҳқончилигига ўтиш имконини яратди. Дарёлар суви гоҳ пасайиб, гоҳ кўпайиб турса-да, баъзи майдонларга сув тошиб чиқмаган ёки баъзи майдонлар узоқ муддат сувга тарқ бўлиб ётаверган. Шунинг учун ҳам илк деҳқонлар ўз майдонларини лой билан тўсишган ёки сувни каналлар қазиб чиқаришган. Юқори Миср, Ҳиндистон, Ўрта Осиёда сақланиб қолган сув босган майдонларни суғориш тартиботи шу тарзда дунёга келган.

Бу сифат жиҳатдан инсоният тараққиётида янги ўзгариш бўлди, негаки у стихияли ҳаёт тарзидан жамоа меҳнатига ўтди. Одамларни бирлашиб меҳнат қилишга ер мажбур этган эди.

Қадимги манзилгоҳларни ўрганиш чоғида, суғорма деҳқончиликнинг илк намуналари Миср, Месопотамия, Кавказорти, Мексика ва Ўрта Осиёнинг анча қуруқ ва иссиқ воҳаларида вужудга келгани аён бўлади.

Мазкур очеркимизда, гап Осиёнинг иккита сув тармоғи — Амударё ҳамда Сирдарё оралиғидаги Мовароуннаҳр замини ҳақида боради. Олимлар тасдиқлашича, эрамиздан олдинги тўрт минг йилликда Ўрта Осиё жанубидаги тоғолди зоналарида лиман деҳқончиликдан суғорма деҳқончиликка ўта борилган, бу ҳол эрамиздан олдинги тўртинчи минг йилликнинг охири учинчи минг йилликнинг бошларида аста-секин кенгайиб, Ўрта Осиё жанубидаги дарёлар бўйларига қадар узайиб борган. Қадимги ирригациянинг ноёб ёдгорликларидан бири, эрамиздан аввалги тўртинчи ва учинчи минг йиллик суғориш тартиботи археологлар томонидан аэрофотосъёмка ёрдамида Тажан дарёси irmoғида топилди. Иккита каналдан таркиб топган ва узунлиги икки ярим чақиримга етадиган бу қадимги суғориш системаси Ўрта Осиё ноҳиясида сақланиб қолган ягона нусхадир.

Бу каналлар ирмоғидан деярли тўғри бурчак ҳолида қазилган. Биринчи каналнинг эни уч ярим метр: чуқурлиги бир ярим метргача етади. Иккинчи каналнинг эни беш ярим метр, чуқурлиги бир метру ўттиз сантиметр чиқади. Каналлар қиялиги бир чақирим масофада эллик сантиметрдан ошмагани, бу ўша давр қурилиш техникасининг жуда улуғвор бўлганидан далолат бериб турибди. Каналларнинг бу тарзда қазилиши, қиялиги шуни кўрсатмоқдаки, одамлар ер ҳайдаш ва бошоқли экин экишни юқори даражада олиб борганлар. Ўша замондаги деҳқонлар нималар экишган, бошоқли экинлар қанақа эди, булар бизга қоронғи. Ўша замон бошоқли экинлари ҳақида айрим археологик қазилмалар тахминий таассурот уйғотади. 1975—1980 йиллари профессор Сулаймонов раҳбарлигидаги олимлар гуруҳи Қарши шаҳри яқинидаги Ерқўрғон деган жойда қизишма ишлари олиб бораётганида, хоналардан бирида бугдой уруғи солинган кўзани топишдики, аниқланишича унинг ёши уч минг йилдан ошқ экан. Шундан маълумки, бу ўлкада бугдой азалдан ўстирилган. Шунингдек, бу ерда арпа, нўхат, кунжут, жўхори ва шоли етиштирилгани ҳақида ҳам тахмин қилиш мумкин. Бу даврда пахта парваришлангани ҳам аниқланган. 1978 йили Шаҳрисабздаги Оқсарой меъморлик обидасида қизишма ишлари олиб борилганида, сарой айвонларидан бирида гўза чаноғи тасвири туширилган сирланган гулдор кошин топилган, демак Мовароуннаҳр далаларида гўза ўстирилгани ҳақиқатдан йироқ эмас.

Ўрта Осиёлик ҳар бир одам учун — сув ҳаётнинг асоси, дарёлар эса энагасидир. Қадимда бунёд этилган барча шаҳарлар сув йўллари ёқасига, асосан, улкан Амударё ва Сирдарё, шунингдек, Зарафшон, Қашқадарё, Панжоб, Ғузордарё, Қорадарё, Оқдарё ва бошқа дарёлар бўйида қад кўтарган. Дарёлар сувини нафақат далаларга ва аждодларимиз қорнини тўйдиришга оқизиб қолмаган — одамлар дарёларда кема қатновини йўлга қўйиб, бир ўлкани иккинчи бир ўлка билан туташтирган. Дарёлар орқали аҳли тожир молини олиб, манзилига етган.

Қадим замонларда ҳам Ўрта Осиё орқали осойишта халқаро алоқалар йўли ўтган. Сеҳрли қўйнинг «олтин тола»сини излаб, «Арго» кемасида ҳозирги Қрим, Колхидаги сафар қилган афсонавий юнон қаҳрамонлари бу

ерга Ўрта Осиёдан олиб келтирилган Шарқ бойлигини кўриб, шундай деб баҳо берилгани эҳтимолдан холи эмас. Ҳомер қўшиқларида финикияликлар Қора ва Каспий денгизларида сузишгани ҳақида ишоралар мавжуд, тарихнинг отаси бўлмиш Исо туғилган йилгача, яъни 1458 йилда ҳикоя қилинишича, қолхидаликлар Европага мол олиб бориш учун Ўрта Осиё ва Ҳиндистонга қилган сафарларини баён этади. Улуғ антик жуғрофийи Страбон ва римлик тарихчи Плиний Ҳиндистон ва Хитойдан Византияга Ўрта Осиё орқали қимматбаҳо буюмлар, турфа ширинликлар, нилий бўёқлар, оғочи хушбўй, фил суяги, олмос, қахрабо, хушбўй моддалар, жун, чинни буюмлар олиб борилганидан гувоҳлик беради. Аристоклнинг сўзига кўра, Страбон Искандар Зулқарнайн билан бирга Бақтрия яқинидаги Амударёдан сузиб ўтишини шундай ишоратами: «Окс кемалар қатнови учун жудаям қулайдир. Ҳинд моллари ул дарё ҳамда Ҳирқон денгизи ва бошқа дарёлар орқали Эв Понтга етиб боради». Аристокл «Ҳирқон» деганида ҳозирги Каспий денгизини, «Эв Понт» деганида ҳозирги Қора денгизни назарда тутган.

Вақти-вақти билан Ўрта Осиё орқали Оврупога бораётган ёввойи ўрдаклар ҳаракати бу йўлни кесиб ўтган, араблар томонидан Миср Византия империясидан тортиб олингач Страбон томонидан қайд этилган йўлни, Рамузис гувоҳлик беришича юнонлар қайта тиклашган. Қудратли Юнон-Бақтрия салтанати, тўкин-сочин Қолхида, Қора денгизни ўраб турган бой юнон мустамлакалари, ҳатто Царьград ҳам ўзининг гуллаб-яшнашида Ўрта Осиё сув йўлидан анчагина қарздорлиги шубҳасиздир. Фазис ва Диоскурия шаҳарлари ярмаркаларига турли мамлакатлардан тожирлар йиғилган, бу ерда уч юзга яқин тилда ўзаро муомала қилишган. Римликлар бу ерда ўзларининг юз ўттиз тилмочини тутиб турган. Куфик тангалар топилганига қараб, Осиё ва Оврупо ўртасидаги савдо араблар ҳукмронлиги даврида ҳам Ўрта Осиё орқали Россияга, Қора ва Болтиқ денгизларига чиққан, деган хулосага келиш мумкин. Бу йўл Улуғ Новгород, Трузо, Юлин ва бошқа Болтиқбўйи славянлари шаҳарларига бойлик келтирганки, бундан мағриб тарихчилари ҳайратга тушган. Афтидан, ҳинд ширинликлари ҳам Майнц шаҳрига етиб боришига шу йўл боис бўлган бўлса ажабмаски, буни XI асрнинг охирида испаниялик араб

Тортуший кўрган экан. Араб адиби Хурдоба хабар беришича, рус савдогарлари Волга ва Каспий бўйлаб, Ўрта Осиё орқали Ҳиндистон ва Хитойга қундуз ва қора-кўнғир тулки мўйналари олиб борган. Шарқ Херодати номини олган Маъсудийнинг ҳикоя қилишича, Волга дарёсига Болтиқбўйи соҳиллари ва Оврупо шаҳарлари сари Хоразм моллари юкланган кемалар ҳам тушиб турган. Ўрта асрларда Қора ва Каспий денгизлари орқали Шарққа ўтган савдо йўлини Венеция ва Генуя итальян жумҳуриятлари қўл остига олган. 1272 йили Олтин Ўрдага келган Марко Поло қайд этишича, бундан сал илгари генуяликлар Каспий денгизда суза бошлаганлар. Италиялик Фра Паскаль (1337 й.) ва Пеголетто (1340 й.) таъкидлашича, генуяликлар Тана, Сарой, Астрахань, Урганч, Утрор, Қулжу шаҳарлари орқали Хитой билан савдо-сотиқ ишларини йўлга қўйган. Ҳинд моллари, деб хабар беради муаррих Франциско Лопец де Ҳомер, 1551 йили Ҳинд дарёси бўйлаб ташилиб, Балхга туяда келтирилган, Окс бўйлаб Каспийга, сўнг Астраханга, кейин сарсону саргардонликда Донга, сўнг денгиз йўли билан Каффага олиб борилган. Шарқ-Италия савдо-сотиғи ҳақидаги маълумотлар камлиги шундан далолат берадики, генуяликлар ва венецияликлар, қадимги финикияликлар сингари ўзга халқлар рақобат қилишидан чўчиб, Шарқ билан муносабатларини сир тутишган. Шубҳасиз, Ўрта Осиё орқали Шарққа ўтган йўл баҳонасида Генуянинг Қора денгиз бўйидаги мустамлакалари — Солдай, Керчь Тана ва бошқа шаҳарлар гуллаб-яшнади, «Қрим Константинополи» номини олган Каффа шаҳри Генуянинг гарбий Оврупо билан ўрнатган савдо-сотиғи каби Шарқ билан муносабатида муҳим ўринни эгаллади. Аммо, асрлар оша шаклланган савдо йўлини Темур яксон этди. 1395 йилда у Азовни ишғол қилиб, Ўрта Осиёдан ўтадиган савдо йўлига тузатиб бўлмас раҳна солдики, шундан бери бу савдо йўлида илгаригидай кўп мол олиб ўтилмайди. Боз устига улуғ денгизчи Васко да Гама Африқони айланиб ўтиб, Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлини кашф этди, натижада Ўрта Осиё савдо йўли деярли барҳам топди. Дарёлар савдо соҳасидаги ўз аҳамиятини йўқотган бўлса-да, лекин беҳудага оқиб ётавермади. Улар ҳамон одамлар хизматида бўлиб, дала ва боғларга етиб борарди, кемалар қатнови эса тўхтамаган эди. Муаррихлар Мовароун-

наҳрда мевали дарахтлар — ўрик, олча, шафтоли, олма, беҳи, анор ва узумнинг бир неча навлари ўсганини ёзиб қолдирганлар. Дарёлар, яна қайтариб айтаман, энага эди, шунданки одамлар сувга жуда ҳурмат билан ёндашарди. Албатта, бу даврда ҳокимият амирлар, хонлар, беклар қўлида эдики, жумладан сув ҳам уларга тегишли бўлиб, уни деҳқонларга пулга сотишарди. Мовароуннаҳрда, Бухоро ва Хива хонлигида ариқ-оқсоқоллар институти мавжуд бўлиб, улар сувни назорат остига олишган, амирнинг кўрсатмасига биноан уни тақсимлашган, эвазига олинган пулни ғазнага топширишган. Гоҳ-гоҳида суғориш тармоқларини тиклаш, каналлар қозиш учун одамларга солиқлар солишган. Бу тадориклар учун ҳар бир қишлоқ муайян деҳқонларни ажратганки, уларнинг кучи билан каналлар қазилган, тўғонлар, суғориш тармоқлари қурилиб, доимо соз ҳолда сақланган. Ўз-ўзидан аёнки, Октябрь инқилобига қадар айни Ўзбекистон ноҳиятида катта инженерлик-техник иншоотлар қурилмаган, албаттаки биз XIX асрнинг охири XX аср бошларида Мирзачўлдаги Николай Биринчи каналини ҳисобга олмаганимизда.

Бироқ, эски замонда, тарихчилар гувоҳлик беришича, бу ўлкада улкан ирригация ишлари олиб борилган. Улар орасида энг йириги Амударё суви Каспий денгизидан Орол денгизига бурилишидир. Оролнинг ҳалокатга учраши сабаб жамоатчиликни ҳаяжонга солган сўнгги воқеалар муносабати туфайли таъкидламоқ жоизки, қачонлардир Амударёнинг Каспийга қуйилган, кейин Оролга бурилгани ҳақидаги далиллар келтирилган тарихий манбаларни ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳамма даврлар ва халқлар олимлари ҳамда сайёҳлари томонидан Амударё ҳақида бой адабиётлар яратилганки, Нил дарёсидан бошқа ер юзидаги ҳеч бир дарё ҳақида бунчалик кўп ёзилмаган. Қадимги юнон ва рим адибларининг бир овоздан хабар беришича, Окс сувини Ҳирқон, яъни Каспий денгизига қуйган. Бу ҳақда Ҳеродот ҳам, Аристокл ҳам, Полиний ҳам, Птоломей ҳам қайд этган. Антик дунё Ўрта Осиё ҳақида хира таассуротга эга бўлиб, олимлар бу маълумотларни эрамиздан аввалги 329 йилги Искандар Зулқарнайн юриши иштирокчиларидан, ҳамда эрамиздан олдинги 126 йилгача мавжуд бўлган Юнон-Бақтрия подшолиги ва Шарқдан борган савдо аҳлидан олиб турган. Бу ўлкада қадимги Эрон ва Бақтриянинг бой адабиёти мавжуд эди, булар

Искандар Зулқарнайн лашкарлари томонидан Сўғд ва Бобилини фатҳ этишда поймол этилган. Византия ва Хитой адабиётида Окс тўғрисида маълумотлар йўқ, ўрта ва янги аср Шарқ йилномачиларининг хабари турли-туман ва узук-юлуқдир. Бу жиҳатдан босқинчи Ибн Қутайба қўшинлари билан Ўрта Осиёга бирга келган олимлар томонидан ёзиб қолдирилган араб манбалари катта ҳурмат уйғотади. IX аср араб ёзувчиларидан Хурдобанинг 865 йилги, Еқубийнинг 891 йилги ва 1417 йилги Хуросон қўлёзмасида Жайхуннинг Каспийга қўйилгани ҳақида маълумот бор. Бу қўлёзма Ҳирот султони, Темурнинг ўғли Шоҳруҳнинг улуғ мартабали кишиси томонидан ёзилган бўлиб, ул шундай уқтиради:

«Мавжуд кўҳна китобларда ёзилмишки, Харазм кўли (яъни Орол) Жайхун сувини олади, афсуским бу дарё энди мавжуд эмасдир, Жайхун яна ўз йўлини Форс денгизи (яъни Каспий)га буриб юборган».

X—XVII асрнинг кўплаб адиблари ёзишича, Жайхун сувини бир йўла ҳам Оролга, ҳам Каспийга қуйган. Бу ҳақда 950 йили Ҳавақий, 1224 йили Еқут, 1325 йили Димишқий, 1330 йили Муставфий, 1450 йили Жўржоний, 1650 йили Челебий ёзиб қолдирган. 1221 йили Чингизхоннинг ўғиллари Оқтой, Чигатой ва Жўжи Хоразм пойтахти Жўржонни яқсон қилади. Йилномачи Димишқийнинг сўзига кўра, мўғуллар Жайхуннинг ғарбга томон оқадиган ўзанидаги тўғонни яқсон қилган, телба оқим шаҳар уйларию деворларини емирган, чиройли пойтахт шаҳар ўрнида ботқоқлик пайдо бўлган. Бундан уч йил ўтгач, Шарқнинг имонли тадқиқотчиларидан бири Еқут хабар қилишича, Аму суви Каспий денгизига қуйилган экан. Форс жўғрофи Муставфий 1330 йили улуғ мўғуллар империяси даврида, Амунинг яна Каспийга қуйилиши туфайли кейинги юз йил мобайнида сув сатҳи шунчалик юқори кўтарилдики, Аббосугун кўрфази ботқоқликка ботди, деб ёзади. Катта Ленц тадқиқотларига суянсак, 1400 йили Каспий сатҳи энг баланд нуқтасига чиққан. Бироқ XI—XVII асрнинг айрим адиблари Жайхуннинг Оролга қуйилганини, Орол ва Каспий денгизлари орасида сув йўли мавжуд эканини эътироф этадилар. Улар орасига — Балхий-Истаҳрийнинг 920 йилги, Маъсудийнинг 943 йилги, Дўстийнинг 970 йилги, Маъсудийнинг 1006 йилги, Идрисийнинг 1150 йилги, Абдул-Феднинг 1321 йилги, Халдуннинг 1399 йилги ёзувлари-

ни эслаш кифоя. Араб олими Муқаддасий 1000 йилда, бир неча йил бурун Аму Каспийга оққан ва Хоразм давлатига асос солиниши билан Аму суви сунъий йўл билан Хоразм томонга бурилган, дейди. Беруний замонда Аму суви Хоразмнинг улуғвор пойтахти Жўржон ва кўҳна Урганчга қадар етиб бормаган, Муқаддасийнинг сўзига кўра сув йўлидаги тўсин ва шох-шаббалардан таркиб тошган тўғонлар ниҳоятда хайратли бўлган. Урганчдан Балхга қадар чўзилган мамлакатнинг замини маҳсулдор, аҳолиси зич эди. Дарёнинг ҳар икки қирғоғини узумзорлар, боғлар, экин-тикин майдонлари эгаллаган. 1575 йили Аму суви Оролга оқизилганки, оқибатда Урганчнинг ғарбий томонлари даштга айлана борган. Темур давридаги испан элчиси Рюи Гонзалес де Клавихо 1404 йили икки бор Темурнинг улуғ мартабали кишилари ҳамкорлигида Амудан сузиб ўтган, бу вақтда Амударёнинг Каспийга қуйилганини асос билан ёзиб қолдирган. Инглиз тадқиқотчиси Жёнкинсон 1559 йилда Аму аввал Каспий денгизига қуйилганини, ҳозир эса суви суғоришга сарфланаётганидан денгизга етиб бормаётганини айтади. Форс мамлакатадаги Гольштейн элчихонасининг котиби Адам Олесарий 1637 йил Окс Каспийга қуйилганини ёзади. Элитон ва Вудроф деган инглиз савдогарлари 1743 йилда туркманлардан Аму Каспийга юз йилдан бери қуйилмаётганини эшитади. Бундай далиллар жуда мўл. Албатта, уларнинг ҳаммаси тўла ҳақиқат эмас, юқорида зикр этилган асарларнинг ёзилиши чоғида муаллифлар эшитганларидан, бундан олдин яратилган манбалардан фойдаланишган, воқеа-ҳодисаларни давлат раҳбарларига мақбул йўсинда қайта ёзишган. Лекин замондош тадқиқотчилар, мутахассислар Хива яқинидаги Ўзбой деган жойда қуриган ирмоқ бор эканини, бу ирмоқдан қачонлардир Аму суви оққанини ишонч билан таъкидлашмоқда. Амударё суви бир вақтда ҳам Оролга, ҳам Каспийга қуйилган деган муаллифлар ҳақ бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Бизга бу ҳақда қадимий жўғрофий хариталар нималарни айтиб бериши мумкин? Рим давридан, 393 йилдан тортиб то улуғ Пётр картографиясига қадар тузилган барча Оврупо хариталарида Амударё Каспийга оққани кўрсатилган. Бундай хариталарнинг энг ишончлиси — 1351 йилда генуялик Портулано Медицео тузган харитадир. Бу харита ҳам 1367 йилги Пицигани,

1375 йилги Католони тузган хариталар каби Амунинг Каспийга қуйилганидан гувоҳлик беради. XVI асрда чоп этилган рус китобида катта чизма берилиб, унда Урта Осиё сўраб-суриштирилган маълумотлар асосида тасвирланган ва шунай деб ёзилган:

«Мовий денгиздан Арзакс дарёси оқиб чиқиб, Хвалин денгизига қуйилган, Арзакс дарёсига шарқ томондан Амударё келиб қўшилади. Бухоронинг қаршисидаги Хўкиз кўлидан Хвалин денгизига дарё оқиб боради».

Бу даврда Каспий денгизининг номи Хвалин эди.

Россия императори Пётр Биринчи давлат фаолиятининг энг авж палласида, Болтиқ ва Қора денгиз орқали «Оврупага дарча очган» пайтда, «қирғиз ва туркман даштлари орқали Осиё мамлакатларига йўл очишга» жон-жаҳди билан киришади. У шарқ билан муносабатларни тиклашда Урта Осиёдан оқиб ўтадиган Амударёга катта умид боғлайди ва унга бир неча бор кўз ташлайди. 1713 йилда Нафас исмли таниқли туркман ва Хива элчиси Ачербейдан Пётр хабар топишича, хиваликлар оёод деҳқонларини қочишидан хавотирга тушиб, Амударёнинг Каспийга оқадиغان ирмоғини кўмиб ташлайди. Пётр Биринчи бу дарёнинг илгариги оқимини тиклаш мумкин эмасмикин, деган хаёлга боради ва князь Бекович-Черкасский кўмондонлиги остида бир гуруҳ одамларни «Амударёнинг ирмоғини излаш учун» жўнатади. Гуруҳ 1715 йили Каспийнинг шарқий қирғоғига келиб тушади. Черкасский ўз айғоқчиларидан туркман даштини кесиб ўтиб Каспийгача етиб борган Кўҳнадарё сойи борлигидан воқиф бўлади. «Сойнинг ҳар икки тарафида каналлар қазилган, эски уйлар, ҳувиллаб қолган шаҳарлар кўзга ташланади. Шундан маълумки, бу сойда бир вақтлар сув оққан, — деб хабар беради Черкасский Пётрга. — Қуриган сойнинг бир аршиндан кўпроғи нам тупроққа ботган, кенглиги уч саржин, узунлиги беш верста етади. Агар кўмилган жой қайтадан кавланса, сув Каспий денгизига довур оқиб боради». Князь Черкасскийнинг фикри шундай эди. 1716 йили Пётр Либавада шахсан Черкасскийнинг ўзидан бу хабарни эшитиб, иккинчи марта уни олти минг кишилик армияси билан Хивага жўнатади. Ва шу йилнинг 14 феввалида князга шундай фармон берилади:

«Амударёнинг илгариги этагида, бандаргоҳда минг кишилик қалъа тиклансин. Хива элчиси билан бирга-

ликда хон ҳузурига борилаётиб, шу дарё бўйидан юрилсин, ул дарёнинг оқими диққат билан кузатилсин, жумладан тўғонлари ҳам... Агар мумкин бўлса, унинг суви эски ўзанига қайтарилсин. Орол денгизига борадиган ирмоғи бекитилсин, бу ишга қанча одам талаб қилиниши ўрганилсин. Тўғон ёнида, Амударё бўйида қалъа қурилиши учун жой белгилансин. Сирдарё бўйлаб, Иркет шаҳарчасидан тепароқда, Хитойнинг Еркент шаҳрига тилла бор-йўқлигини билиш учун одам юборилсин. Савдогарлардан бири Амударё орқали Ҳиндистонга жўнатилсин, ул одам кемалар қатнови, сув ва қуруқлик йўлини ёзиб келсин, жумладан Ҳиндистоннинг сув йўлини ҳам. Денгиз офицерларидан Кожин ҳамда беш навигатор қўшиб жўнатилсинки, бири савдогар эканини, бири Иркетга бораётганини гапирсин».

Фармон охирига император ўз қўли билан қуйидагиларни илова қилиб ёзган:

«Сенатор жанобларига, бу муҳим ишга, иложи бори-ча тезроқ киришилсин».

Инструкцияда эса Кожинга қарата шундай дейилган:

«Амударё бўйлаб савдогар сифатида имкони бори-ча Ҳиндистонга қадар борилсин ва ул давлатга бориладиган сув йўллари ўрганилсин».

Бундан ташқари Пётр биринчи ўша йилнинг 13 майида Черкасскийга ёзган мактубида, тўғонни кўпориб ташлашни ва дарё бўйлаб оқимни кузатишни яна бир бор тайинлаган. Черкасский гуруҳи, яъни «тўғонни бузувчилар»нинг аксари 1717 йилда Хивада ҳалок бўлади. Бу сафарбарлик иштирокчиларидан бири бўлган туркман Хўжа Нафас деган киши тирик қолиб, 1717 йилнинг кузида Қозонда боярин Салтиковга Амунинг эски ўзанини қуйидагича ёзиб беради:

«Хива заминига оқадиган дарё, қадим йиллари чўл, тоғлар оралаб қизил сувдан юқорироқ жойда Каспий денгизига қуйилган, уч кунлик йўл. Бул дарёни хиваликлар узоқ ёз жиловлаб олишди ва тўғон қуришди! Бу тўғон дарёдан икки верст чиқади, энди денгизга келадиган сув йўли йўқ, ўша тўғон туфайли дашт, тоғ орасида сувсиз сой қолган, сойнинг айрим жойлари қумга тўлган, Каспий денгизига қадар қуруқликда ўн икки кунлик йўл. Мазкур сой бўйида шаҳар ва қишлоқлар ўрни бор, аммо ҳувиллаб ётибди. Юқорида тилга олинган тўғонни Нафас бориб кўрмаган, уни

хиваликлар ва туркманлардан эшитган, тўғон баландлиги қанча чиқишини ҳам билмайди. Князь Черкасский томонидан юборилган юриш иштирокчилари орасида балиқ тутиш мақсадида қозоқлар ҳам қўшиб жўнатилган эди, уларнинг айтишича, тўғон баланд эмас, уни бузиб ташласа бўларкан».

Черкасскийнинг ўлими Пётр Биринчининг бундан кейинги қидирув ишларини анча орқага суриб юборди. Пётр Биринчи князь Черкасский берган маълумотлардан олган мулоҳазаларини француз Фанлар Академиясининг олимларидан Делил, Витцен, Гоммонга билдиради. Аммо, рус подшоҳи Амударёнинг Каспийга қуйилмаётганини Оврупанинг улкан алломаларига билдирса-да, ғарбда чиққан айрим хариталарда, масалан, 1774 йили Хааз тузган харитада дарёнинг Каспий денгизига қуйилиши тасвирланган. Инглиз савдогари Ханвей оврупаликлардан биринчи бўлиб, 1753 йили тузган харитасида Амударёнинг қуриган ирмоғини кўрсатишга муваффақ бўлган.

Булардан қатъи назар, бу хил сайёҳлар, йилномачилар, муаррихлар сўзида қисман ҳақиқат бор. Амударё вақти-вақти билан Каспийга ҳам, Оролга ҳам қуйилган, эски ўзанларидан сув оқиб турган, Амударё бир вақтнинг ўзида ҳар икки денгизга ҳам сувини қуйгани ҳақиқатдир.

Одамларга ризқ-рўз бериб келган, уларнинг чанқоғини бостирган, молларини ҳар икки томонга ҳам элтишда кўмак берган Ўрта Осиёдаги йирик Амударёнинг тарихи ана шундай мураккаб. Амударё суви қайси бир денгизга қуйилмасин, у ҳаминша одамларга сув элтган, уларга ҳаёт инъом этган. Унинг ўзига хос қонунияти бор эдики, бу қонуниятига деҳқон меҳнатини бўйсиндирган.

Бироқ, бизнинг давр катта ўзгаришлар, ижтимоий-сиёсий ва техник қайта қуришлар даврики, собиқ Сўғд, собиқ Бухоро ҳамда Хива амирликлари ўрнида Советлар ҳокимияти ўрнатилди, ҳокимият бу гўшадаги борки бойликни халқ қўлига тутқазди, инсон инқилобнинг илк йиллариданоқ заминнинг дастурхонимизни янада тўкин-сочин қилиши, янада маҳсулдор бўлиши, табиий сув манбаларидан янада унумли фойдаланиши учун бор куч-ғайратини аямади. Ердан, сувдан иложи борича кўпроқ қайтим олиш мақсадида ёш Совет ҳоки-

мияти дастлабки йилларданок сув иншоотлари қурилишга мўл маблағ ажратди.

Табиат қонуниятлари билан ҳисоблашмаслик, табиатдан кўпроқ юлиш истаги инсон учун гоҳида фожиа билан тугайди. 1950—60 йилда эса Катта Қорақум канали қазилиб, Амударёнинг анчагина сувини қумликлар узра олиб кетди. Канал бир беш йилликдаёқ қуриб битказилди. Дарё сувининг йилига йигирма кубометри канал бўйлаб оқадики, бу дарё йиллик оқимининг учдан бир қисми демакдир. Афсуски, табиат киши хатоларини кечирмайди, табиат ҳамиша ҳақдир. Қорақум каналидан оқаётган сув табиий ўзани бўйлаб эмас, инсон тайёрлаган йўлдан оқа бошлади. Қўлбола сув йўли сув қабул қилишга тайёр эмас эди, сув қумга сингиб, тупроқ қатламлари орасида ғойиб бўларди, тасодифни қарангки, сув бир неча ўн чақирим наридаги тупроқ қатламларини емириб, кенг маҳсулдор заминни ботқоқликка ботирди. Қорақум каналидаги сувнинг учдан бири, Қорақум саҳросининг беҳад кенгликларида беҳуда оқиб, буғланиб кетмоқда. Сўнгги уч юз йил давомида ўзгармаган Амударёнинг ҳаёт тарзи шу тахлит қўпол равишда бузилди. Инсон улуг дарёни қашшоқлаштирди, Дарё ўзининг аввалги қудратини йўқотди. 1971 йили бу ерда Катта Қарши машина каналини қазилдики, бу канал ҳам дарёнинг йилига беш кубокилометр сувини тортиб олади. Амударёдан сув тортиб оладиган насослар ДнепроГЭС ишлаб чиқарадиган миқдорда электр энергияси сарфлаб, сувни юз эллик метр баландликка кўтариб беради. Олти насос станцияси ҳар секундда Қарши даштига 240 кубометр тезликда сув узатади. Режа бўйича Қарши даштида пахта учун миллион гектар ер ўзлаштирилиши лозим эди. Қорақум ва Қарши каналларини қазиганда одам ҳаммасини ҳисоб-китоб қилмаган экан, кейинроқ эса Аму-Бухоро канали ва Туямўйин сув омбори ишга туширилдики, Амударёнинг тобора шашти сусаяверди. Охир-оқибатда Амударё саёзлаша борди, қуриб Оролга етмай қолди, бир томчи ҳам сув қуймай қўйди. Орол ҳам ўз навбатида ҳалокатга юз бурди. Кейинги салкам ўттиз йил мобайнида учдан бир ҳажминини йўқотди. Денгиз ўзининг аввалги қирғоқларидан ўн бир-ўн икки километрга чекинди, чуқурлиги эса ўн метргача саёзлашди. Сув сатҳи икки миллион квадрат километргача яланғоч бўлиб қолди. Орол ҳассос манбаини

йўқотиб, ажабтовур ўлим ҳолатига етиб келди. «Сув — ҳаёт манбаидир» деган қадимги нақл нордон-шўр таъмга эга бўлди. Оролнинг нордон-шўр сувида турфа баликлар ва ҳайвонот дунёси нобуд бўлди. Йўқолаётган денгиз ҳаёт манбаига эмас, ўлим манбаига айланиб қолди.

Қуриётган Орол одамларга ҳам кулфат келтирдик, улар ўз айбини ҳис этиб, теран ўйга толди. Ҳа, табиатга қилинган зуғум, зуғумчига аке таъсирини кўрсатади. Инсон нимадир қилмоққа киришаётган экан, аввало ўз ишининг кутилажак охир-оқибатини ҳам пухта ўйлаб кўрмоғи даркор. Сув — мўъжиза, у табиат томонидан бизга берилган инъом, бироқ ўзимиз ундан жуда лоқайд фойдаланамиз, унга бўлган муносабатимиз ҳам бир нави, истеъмолхўрмиз, бунингсиз бирон кунимиз ҳам ўтмаслигини эса унутиб юборганмиз.

Ўрта Осиёда, илгари сув фақат севинч, мамнунлик манбаи эди, у одамдан йўл қўйган хатоларини дарров тузатишни талаб этарди. Сув бемалол бўлган жойларда ҳам эндиликда безовталиклар туғила бошлади. Биз, бир замонлар Ўрта Осиё территорияси океан туби бўлганини, тарихгача бўлган даврдан ҳозир бутун бир ўлка тупроғи остида шўр қатлам қолганини унутиб юборганмиз. Бу шўр қатламнинг қалинлиги олти юз метрдан беш километргача етади. Сув шўр қатлам билан кесишган жойда, сув қатламни ювиб, тузни юзага олиб чиқади. Сув босган далада ҳам тупроқнинг унумдор қатлами тузга ботади — натижада инсон бу заминдан айрилиб қолади ва уни қайтариб олиши даргумондир. Шундай қилиб, сувга қилинган жиноят, ерга қилинган жиноятга айланади. Бундай жойларни оқиш қоплама босиб олади, натижада дала ҳам, сув ҳам ўлади. Ўз истиқболини ўйламаган, табиат ҳақида ўйламаган, ердан фақат юлишни мақсад қилган одамларни табиат ана шу тарзда жазолайди. Ахир табиат Ердаги ҳаётни шундай бошқариб, ўз эҳсонлари ҳозирги, келгуси ва бундан минг йил кейин келадиган авлодга ҳам меҳнат қилиб, неъматидан баҳраманд бўлишини истайди. Ҳозир эса фақат бир авлод — эллигинчи-етмишинчи йиллар авлоди кейинги авлодларга етадиган нарсаларни кўплаб олмоқчи бўлдики, оқибатда жуда қаттиқ адашди. Бу авлод ўзига кўплаб сув олди, кўплаб ер олди, натижада ҳар иккиси уни нобуд қилди.

Менинг Қарши чўлидаги Шаҳрисабз массивининг

қай йўсинда яроқсиз ҳолга келганидан хабарим бор. Массив — яъни беш минг гектар майдон Муборак шаҳри яқинида. Одамлар, дастлаб суғориш системаларини, дренаж системаларини, коллекторларни... тайёрламасдан, ўйламай-нетмай массивни ўзлаштирдилар. Ҳоким режа орқасидан қувган хўжаликлар раҳбарлари беш минг гектарлик «эхсон» ерга, «эхсон» сувни қуйишди. Дарвоқе, бу хўжаликларга пахта бўйича оширилган режа «юқоридан тушди», пландагича ҳосилни ўзлаштирилган майдонлардан йиғиштириб олиш мумкин эмас эди, натижада «чўлни кўтариш»га киришилди. Кафтдай текис майдонга Қарши магистрал каналидан секундига ўттиз кубометр тезликда сув оқадиган канал тортишдики, шу канал ерни ишдан чиқарди. Биринчи йили ҳар гектар майдондан 8 центнердан, иккинчи йили 15 центнердан, учинчи йили 20 центнердан пахта йиғиштириб олишди, тўртинчи йили эса ҳаддан ташқари зўравонликдан тупроқ шўрлана бошлади. Асрлар оша ўз саховатини очиш учун инсон қадмини кутиб ётган Ер инсон томонидан ўзлаштирилди-ю, дарров яроқсиз ҳолга келди. Айни дамда Шахрисабз массиви «оғир дардга чалинган». Ана шу тахлит асрлар оша ерда тўпланган бойликни, ҳеч бир ўйловсиз уч йилдаёқ яқсон қилишди, аслида уларнинг учиб бориб, қучоқ-қучоқ олишига ҳақ-ҳуқуқи йўқ эди.

Уша пайтда, табиатга бўлган ғайри муносабатни, мен хизмат юзасидан кўп бор бўлишга тўғри келган нафақат Қашқадарё вилоятидан, нафақат Китоб, Шахрисабз, Яккабоғ ноҳияларида эмас, балки Ўзбекистоннинг бошқа бурчакларида ҳам кўрганман. Мен деҳқонларнинг сувдан тежаб-тергаб фойдаланишгани гувоҳи бўлганман. Эрта тонгданоқ далага чиқиб қарасанг, меҳнат қадрини биладиган, ер қадрини биладиган ақлли, сахий деҳқонни учратасан. У қирқ ўрим сочдай жўякларга сув тарайди. У ўзига кераклича олади, натижаси — ботқоқ йўқ, сувга бостириш йўқ, тошқин йўқ. Ҳар туп ғўза ривож, ҳосилига қараб сув ичади. Бу хил одам меҳнатига тикилганингда, одам — табиатнинг онгу шуур ато этган энг яхши зарраси эканини англаб, завқланиб кетасан. У табиатни ҳаёт соҳибасига айлантиради, ўзи эса табиат инъом этган гўзаликка дахлдор бўлади.

Сув ва замин. Булар инсоннинг абадий йўлдошларидир. Бу икки қудратли куч, бу ижодиётнинг икки

асосий унсуриким, одамлар ўзларига тўкин-сочинлик келтириши учун, бошоқли экинлар экиши учун, сайёра-мизда узлуксиз нон бўлиши учун уларни англаши зарур, уларни мулоҳаза билан уйғунлаштириши зарур.

Техник тараққиёт муваффақиятларини ўзида жамлаган йигирманчи аср кишиси ўз қувончи, атроф-муҳит қувончи, табиат қувончи учун тириклик сувидан тежаб, исроф қилмай, онгли равишда фойдаланмоғи зарур. Шундагина инсониятнинг асрлар оша донишмандлиги маҳсули — «Сув — ҳаёт манбаи» деган нақл ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Сув — ҳаёт учун. Сув — ҳаёт давомийлиги учун. Инсон бари бир ҳалокатга юз бурган Орол, саёзлашган Амударё, Сирдарё ва бошқа дарёлар, кўллар, денгизлар, океанлар ифлос бўлиб бораётганидан сабоқ чиқариб олишига ишонгинг келади. Одамлар кўзини очиб, табиатни поймол қилишни бас қилишга, табиатни — сувни, ерни даволашга киришишига, ўзларини эса шошма-шошарлик, енгилтаклик, очқўзлик каби хасталиклардан даволаниб кетишига ишонгинг келади. Инсон табиатдан кўпроқ юлишни унутиб юбормоғи, ғамлашдан ўзини тиймоқни ўрганмоғи зарур. Керагидан ортиқча ғамлаш — бу фалокатдир.

Сув — бу ҳаёт демак. Агар биз Ерда ўзимиз учун ва келгуси авлод учун ҳаётни сақлаб қолмоқчи бўлсак, бу донишмандликни ҳаминша ёдда тутмоғимиз даркор. Негаки, донишмандлик ҳаётимиз ҳаққи табиатни англаб боришимиз учун хизмат қилади.

ХОНИМҚЎРҒОН

Ер юзида ҳали одамнинг қай тарзда пайдо бўлгани узил-кесил аниқланган эмас. Чарльз Дарвин назариясига кўра, инсон яшаш учун курашнинг, бир турдан иккинчи турга ўтиш эволюциясининг маҳсулидирки, эволюциянинг сўнгги нуқтаси — маймуннинг одамга айланишидир. Дунё динлари — оташпарастлик, мусулмонлик, насронийлик, яҳудийлик — инсон илоҳиёт фарзанди деган ақидада қаттиқ туради. Кейинги вақтларда, одамлар ерга коинотдан тушган, деган фаразлар кўп такрорланмоқда. Одамнинг келиб чиқиши эволюционми, теологикми, космогоникми, бундан қатъи назар, фикрий ва маънавий жараёнларни ташувчи инсон

моҳиятининг жумбоғини биз кишилар фаолияти Ер юзида қолдирган қадимги китоблардан, шаҳарлар қолдиқларидан ёхуд бошқа ижтимоий тараққиёт қурбонлари бўлган моддий ва маданий ёдгорликлардан излашимиз даркор, — бизга мерос қолган нарсаларнинг барчаси ўн-ўн беш аср олдинги тарих саҳнасида акс этган хийла машаққатли олис йўлдан ҳикоя айтиб беради.

Бу ҳодисаларни кўз олдимизга яққол ифода этиб берадиган ёдгорликлар оламда анча топилади. Улар орасида — «дунё мўъжизалари» номини олган миср эҳромлари, ҳинд бутхоналари, майя ва ацтеклар саройлари ҳамда Мовароуннаҳрдаги кўҳна шаҳарлар кескин ажралиб туради. Мазкур ёдгорликларда давр муҳри босилган — уларда ижод, маданият, муайян даврдаги одамлар қиёфаси, муайян давлатнинг ҳаёти ёритилган. Гарчи кўп асрлар олдин туғилган эса-да, баъзан тарих белгилари осон ўқилади, — Афинадаги Акрополь, миср эҳромлари ёки Темур саройлари қолдиқлари бизга маълумдир. Аммо яна бир тур ёдгорликлар — қўрғонлар борки, улар мантиқини биз чақишимиз даркор.

Қўрғонлар Волга даштларида, Кавказда, айниқса Ўрта Осиёда, жумладан Қашқадарё водийсида ҳам анчагина топилади. Нохиядан ноҳияга, қишлоқдан қишлоққа ўтар экансан, гоҳ ўнг, гоҳ сўл тарафидан пастқам тепаликларга кўзинг тушади. Бу тепаликлар айланаси йигирма метрдан эллик метргача чиқади, баландлиги эса одатда саккиз-ўн метрдан ошмайди, энг баландлариники йигирма метргача чиқади. Тепаликларда ҳеч қачон бинолар ҳам, дов-дарахтлар ҳам кўзга ташланмайди, экин-тикин қилинмайди, — фақатгина сув чиқарадиган миноралар ёки геодезик белгиларни кўрасиз. Лекин бундай тепаликлар олдидан ўтаётганинда, ҳар сафар хаёлингда — бу ерда олдин нима бўлган экан-а, деган савол ғимирлаб қолади. Бу тепа табиийми ёки қўлбола? Ҳамроҳинг буни посбонлар турадиган қўрғон ёки қанақангидир машҳур одам ёки қадимги аъёнларнинг қабри, деб тахмин қилиши мумкин. Афсуски, фан аллақачон қўрғонларни — қалъа деб тасдиқлаб қўйибди. Қашққа воҳасида бу хил қўрғонлар сони юз элликдан ошади. Ана шу тепаликлар орасида мени кўпроқ қизиқтиргани Яккабоғ ноҳиясидаги Энгельс номидаги колхоз тасарруфида жойлашган Хонимқўрғон қишлоғи бўлди. Қишлоқ номи

ёнидаги эскидан Хонимқўрғон деб келинадиган тепалик номидан олинган.

Қўрғон периметр эллик метр атрофида, баландлиги эса икки метр. У Қарши — Шахрисабз магистрал йўлининг шундоқ ёнида жойлашганки, йўловчиларнинг беихтиёр фикрини тортиши табиий. Айтмоқчи, қўрғон усти доимо одамлар билан гавжум бўлади, қишлоқ ўртасида қад ростлаганиданми, тепалик болаларнинг ҳам севимли ўйин маскани. Шуни ҳам таъкидлашни жоиз топдимки, ўзбек болаларининг ўйнагани унчалик вақти йўқ. Улар фақатгина ўқиш билан чекланмай, роса меҳнат қилади, рўзғор ишларига ёрдам беради, иннайкейин пахта... Анчагина қишлоқларда водопровод йўқ, демакки сув олиб келиш улар зиммасида, қишлоқлар мутлақо газлаштирилмаган, демакки, ўтин олиб келишади, кўпжонли оилаларда ўзини тутиб олган болалар укаларига қарайди — боғчалар кам, мол-ҳол боқиш ҳам болапақирнинг қундалик юмушидир. Албатта, бола меҳнатга қанчалик машғул бўлса, шунчалик тез атроф-муҳитни тушунади, ўзида, қишлоқнинг тўла ҳуқуқли фуқароси, табиатнинг масъулиятли фарзанди ҳиссини тарбиялай боради. Бироқ, меҳнат қилишнинг ҳам чегараси бўлиши керак. Жумҳуриятимизда пахта яккаҳокимликка айлангандан буён, айниқса яганалаш, яъни қўл меҳнати кўп сарфладиган паллада — баҳорда ўқувчилар ўзларининг ўқиш ва бўш вақтини пахта майдонларида ўтказмоқда. Бу пайт болалар учун мактаблар бекилади, улар катталар билан теппа-тенг қуёш тиғида меҳнат қилади — мўл ҳосилга пухта замин ҳозирлайди. Болалар чопиқ қилишда ҳам иштирок этади. Уларни ўқитувчилари мактаб партасиданоқ далага олиб чиқишади, баъзан шундай ҳоллар юз берадики, ота-оналари болалари кучини суистеъмол қилиб, ўз ўринларига ҳам болаларини ишга юборади. Қишлоқ учун, демакки болалар учун энг қийини пахта йиғимтерим палласи. Дарвоқе, йиғим-терим мушкул, 3—4 грамм чиқадиган пахтани чаноқлардан узиб олиш ханузгача қўл меҳнатига асосланган, кўлхозчилар йиғимга кучи етса-етмасе ўқувчиларни ва ҳашарчиларни ёрдамга чақиради. Терим, хабаримиз бор, об-ҳавонинг келишига қараб, режа бажарилишига қараб декабрь ойигача чўзилган йиллар ҳам бўлди. Агар куз очиқ келса, чаноқлар очилиши тезлашади, терим жадал бориб, инқилоб байрамига довур пахтани йиғиштириб

олиш мумкин. Афсуски, экологик оламнинг бузилишидан куз ёмғирли, совуқ бўлиб бораётгани кузатилмоқда. Буларнинг барчаси «кичик пахтакор»лар меҳнати ҳажмини оширмақда. Хонимқўрғонлик болалар дала ишларидан, рўзгор юмушларидан мактаб машғулотларидан қутулгани ҳамоно тепага орзиқиб келади — тепа ўйин учун қулай жой.

Хонимқўрғонда болалар, кочток тепади ёки кўҳна ўйинлардан бири — ошиқ ўйнайди. Болалар ўйинини кузатган ҳар қандай одамнинг дили чароғланиб кетади, негаки болалар ўйини — ҳаёт гармониясининг ошкора ифодасидир.

Хонимқўрғон тарихи билан на болалар, на катталар қизиқиб кўришган. Чамаси улар ота-оналаридан қишлоқ номини мурғаклигидаёқ эшитавериб кўниқиб кетишган, бу ном қатида нималар яширингани ҳақида ақалли бирпас бош қотирмаган, аммо санокли одамларгина тепа тарихи билан қизиққан. Бахтимизга ҳар бир қишлоқда, ўлкада ақли расо одамлар учрайдики, улар ўтмиш ва бугунги кун моҳиятини очиб бера оладилар, билим ва афсоналарни сақлаб, тарихнинг ҳақиқий давомчилари бўлиб қоладилар. Ана шундай одамлардан бири, менга бу тепа тарихини айтиб берган, тўғриси, авлодлар хотираси орқали ўтиб келаётган трансформацияларни сақлаб келаётган Мавлон бободир. Ўтмиш, ҳар бир аср албаттаки, тарих қатига ўз бўёқларини олиб кирган, ёнимиздан лип этиб ўтган даврнинг асосий белгилари сақланиб қолган.

Мавлон бобонинг айтишича, Хонимқўрғон тарихи эҳ-ҳе, бу ерга мусулмонлик эътиқоди кириб келмасдан, одамлар масжидларда намоз ўқимайдиган даврдан анча илгари, бутпарастлик даврига бориб тақалади. Ўз-ўзидан аёнки, у аниқ бир йилни айтиб беролмади. Ўша олис бир замонда шу юртнинг қудратли ҳоқони Шошпир шу манзилда қўрғон тиклаб, жангчилари ва мулозимларини жойлаштирган. Бу гўшада ўша маҳаллар ҳаёт кечириш ўта хавfli эди. Қўшни ҳоқонларнинг бот-бот ҳамлалари осойишта одамлар тинчини бузган. Маҳаллий ҳоқонлар ўртасида ҳозирги Яккабоғдарё сувига, шикорбоп жойларга, ҳосилдор ерларга эгалик қилиш учун бир-бири билан жанжал чиқиб турган. Шошпир деҳқонларнинг осойишталигини кўзлаб, юз эллик оила қариндош-уруғини атрофига йиғиб, улар билан ҳамкорликда шу қўрғонни кўтарган. Бу қўрғон-

да жамоага тегишли буғдой солинган омборхоналар, дехқончилик қуроллари ва мол-мулки йиғилган. Душман ҳужум уюштириб келаётганидан огоҳ бўлган жамоа шу ерга тўпланиб, кўрғонда жон сақлаган. Ҳар бир оиланинг кўрғон ичида алоҳида яшаш жойи, озиқ-овқат турадиган хоналари бўлган. Қариялар, ожизалар, болалар қалъа ичида жойлашган, эркаклар эса Шошпир ёнида туриб, кўрғонни ҳимоя қилган. Қирғин-баротлар тез-тез бўлса-да, шошпирчилар қалъада молхоналар ҳам қуришган. Табиийки, қалъада анча одам ва мол тўпланган, уларнинг ҳаётини асрашда сув ниҳоятда катта ўрин тутган. Сув ўша маҳалдаги қалъалар мудофаасини таъминлаган. Мавлон бобонинг айтишича, Хонимқўрғонда ана шундай манба мавжуд бўлган. Юз эллик оилаю мол-ҳол сув билан узлуксиз таъминланган. Шундагина қалъа бир неча ой чўзиладиган қамалга тўзим берган. Мазкур қалъа ўлкадаги энг катта қалъа эди. Шошпир ҳоқонлиги даврида уни ҳеч ким қўлга кирита олмаган. Омма Шошпирга суянган, у ўлканинг ишончли ҳимоячиси эканини сезган. Қўшни ҳоқонлар қалъани бир неча марта бузишга уринган, аммо мустаҳкам деворлар, жанговар ҳимоячилари туфайли Хонимқўрғонни таслим эта олмаган, чунки бу ерда озиқ-овқат ва сув етарлича таъминланган. Босқинчилар қалъага сув қаердан келишини билмоқчи бўлиб, манба йўлини тўсиб, қалъа ичкарасидагиларни сувга чанқатиб, ҳолдан тойдирмоқчи ҳам бўлишган. Лекин уларнинг чиранишлари ҳар сафар чиппака чиқиб, манба йўли мавҳумлигича қолаверган.

Мавлон бобо ҳикоя қилишича, сув тоғ қўйнидаги кўлдан қалин қамишзор оралатиб келтирилган. Қишлоқдан бир неча чақирим нарида оқиб ўтадиган сойдан Шошпир жангчилари сопол қувурлар орқали ер тагидан сув оқизиб келган. Сув йўлини фақат Шошпирнинг ўзи ва ҳар замон овқат келтириб берадиган хизматкорини кўриб турадиган сув назоратчисидан бошқа ҳеч ким билмаган. Одамлар билан мулоқот қилиш тақиқланган. Қалъадаги тадорикка биноан бир ориф одам сув манбаига ҳаётини тиккан. Бу бир жиҳатдан фахрли, бир жиҳатдан қурбонли эди. Сув манбаи назоратчиси халқ ҳаёти учун жонини беришга тайёр турган.

Қўшни жамоа ҳоқонлари Шошпир қалъасини ишғол этолмасликларига кўзлари етгач, алаmidан куйган. Негаки, улар Шошпир жамоасида қурол-яроғ

ясайдиган, кўнни ишлайдиган, от абзаллари, қиммат-баҳо зийнатлар тайёрлайдиган хунармандлар кўп бўлганини билишган. Шошпир қалъасида деҳқончилик аслаҳаси — металдан қўш ясайдиган усталар бўлган, бундай қўшлар оғоч қўшларга нисбатан чидамли, ер ағдаришда жуда қулай бўлган. Осойишта йиллари Шошпир савдо карвонларига бош бўлиб, хунарманд усталари ясаган буюмларни юклаб сафарларга чиқиб турган, албаттаки савдодан келган даромад жамоа фаровонлигини таъминлаган. Шошпир давлатманд эканини қўшни ҳоқонлар билган, шунданки, бу ҳоқон ёғийларининг кўнгли ором топмаган.

Қалъа тинкасини қуритмоқчи бўлиб, очикдан-очик уруш билан бу қалъани қўлга киритолмаган ёғийлар айёрлик йўлига ўтадилар. Шошпирнинг меросхўр ўғиллари йўқ экан, унинг яккаю ягона қизини Зумрад дейишаркан. Қиз ниҳоятда жасур ва жанговар феълли экан. Шошпир ўғли бўлмаса-да, бир куни бари бир паймонаси тўлишини билиб, қизини жамоага бош бўлишга тайёрлай борибди. У Зумрадга отда юриш, қурол тутиш, палахмон отиш ва найза улоқтиришни ўргатиб, тобора жасоратли қилиб тарбиялайверибди. Шошпир жамоага фақатгина одамларни ўз ортидан эргаштира биладиган кишигина бош бўла олишини биларкан. Халойиқ шундагина Шошпирнинг меросхўр қизига ишона оларкан. Бу ерда энг қимматли инсон хусусияти — жанговарлик, меҳнатсеварлик ва тўғрисўзлик саналган, бу сифатларни намоён этмаслик мумкин бўлмаган, чунки қалъа ичидаги ҳаёт ҳамма-нинг кўз ўнгида кечган.

Мазкур қалъадаги тартиб-интизом бошқа қалъалардан айтарлик фарқ қилмаган. Қалъа учун дуч келган тепалик эмас, унинг деворларидан ёғийлар бостириб келаётганда узокдан ҳам бемалол кўриниб турадиган жой танланган. Қалъалар узок муддат тикланган, ҳар бир уруғдан икки юздан олти юзгача оила жам бўлиб, истехкомни қаердан ва қандай қилиб тиклашни ҳам муҳокама қилишган. I—V асрларда қурилган қалъалар ҳажми деярлик бир хил. Муайян уруғ баланд тепаликда имконига қараб, ташқи деворлари баландлигини ўн метрдан йигирма метргача етказишган. Қабиладошлар ҳаётининг кўп қисми қалъадан ташқарида кечган, ҳар бир оила ва қабила уйи, ҳайдаладиган ери, яйловига эга бўлиб, тинч-тотув турмуш кечирган.

Қалғалар фақатгина душман ҳамласи вақтида жон сақлаш ўрнини ўтаган. Шошпир жамоаси қалға деворлари баландлигини йигирма беш метргача етказишган. Деворлар шунчалик қалин ва баланд бўлганки, девор энламига жангчиларга овқат ва қурол етказиб берадиган иккита арава бемалол сиғган. Қалғанинг ичини рабат дейишади. Ташқи деворлар атрофида хандақ қавланиб, сувга тўлдирилган. Шошпир қалғаси ташқи томонидаги хандақ сувга лим тўлдирилиб, деворлар яқинига йўлаш қийин бўлган. Қалға ичкарисида катта ҳовли бўлиб хавф-хатар чоғида ҳам уйлар тикланган, озиқ-овқат етиштириб жамғарилган, моллар асралган. Қалға ичида яна бир кичик қалға тиклашиб, унинг деворлари баландлиги ўн-ўн икки метр атрофида қурилган, уни шахристон дейишган. Бу ерда жангчилар дам олишган, ҳар хил асбоблар, аслаҳалар ясайдиган устахоналар жойлаштирилган. Ёғийлар томонидан ташқи деворлар ишғол этилиб, рабат анча муддат қамал қилинса ҳам жамоа шахристоннинг темир дарвозали ички қалғасига кириб, жангни давом эттириш имконига эга бўлган. Қалға тузилиши булар билан чекланмайди. Шахристон ўртасида арк-сарой қад кўтариб, ясси ва силлиқ девори баландлиги саккиз метргача етганки, бошқа жойдан қаралганда ичкарига кириш йўли кўзга ташланмаган. Бу ерда албатта, жамоа бошлиғи оиласи билан истиқомат қилган, шунингдек, қоҳин яшаган, айнан шу ерда жамоанинг чанқоқлигини бостирадиган қудуқ ўрнашган. Сув қудуқдан саноч орқали тортилиб, тарновлар ёрдамида шахристонга, шахристондан одамлар яшайдиган рабатга оқиб ўтган. Қалғалар ана шу замонда ана шу тарзда шаклланган. Булар ўлкадаги кескин ҳаёт оқибатидан заруратга айланган. Ҳа, инсоният ҳаммавақт энг аввало ўз хавфсизлиги, авлодлар, ҳаёт давомийлиги ҳақида қайғурган. Ҳамма замонларда одамлар ўз уйини ҳоли сақлаш, болалари, оиласи саломатлигини, эли омонлигини ўйлаб яшаган.

Бу фикр икки минг йил бурун одамларни ҳаяжонга солган. Замонлар ўтиши билан биз улкан ўзгаришлар ясадик, саводимиз ўсди. Табиатни англашда жудаям илгарилаб кетдик, ажойиб мўъжизалар яратдик, тонг қоларли механизмлар кашф этиб, тонг қоларли техникалар барпо этдик, куч-қудратимиз анча ошиб кетди.

Афсуски ҳозирга қадар одамзот ўз ҳаёти, уйи, оиласини, айтиш жоизки, қабиласи ва элини дахлсиз сақлаш борасида ўзини эркин сеза олмайди. Келажакка ишонч ва хотиржамликка ўрин йўқ. Ниҳоят цивилизация етиб келди, аммо цивилизацияга мослаша олмадик. Олий цивилизация инсонга муҳаббат ва унинг фазилатларига одамийлик нуқтаи назаридан ёндашади. Ўзгаларга ўлимни раво кўрадиган ҳеч бир гуруҳни уруғни, халқни, жамиятни минбаъд оқлаб бўлмайди. Одамлар шахристон ва рабатларда, қалъаларда яширишиб жон сақлаган даврлардан бери икки минг йил ўтди. Биз эса ўзгармадик, дунё таҳлика остида. Одамзотни ҳимоя қилиш йўлида зарур чора тадбирлар кўрилмоқда. Биз эса жон ҳовучлаб, «катта» сиёсатни кузатиб турибмиз. Катта сиёсатда фақатгина инсоният хавфсизлиги борасидаги улкан нуқтаи назарлар ҳал этилмоқда. Оила хавфсизлиги, шахс хавфсизлиги борасидаги қарорларнинг келажаги йўқ. Оила шаҳарда яшайдими, қишлоқда яшайдими бари бир унинг бутунлиги ва мавжудлигига раҳна соладиган кимнингдир ёвуз ирода-сига қарши ҳимоя таъминланмаган. Одамлар узоқ замонларда қўрғонлар қуришган, биз эса қўрғонлар қурмаймиз, аммо ёвузлик олдида ожизмиз. Бу ниҳоятда оғир ахлоқий муаммо, бу инсониятнинг маънавий хасталиги самарасидир. Демак, қалъа тиклаш эҳтиёжи йўқ, демак инсон ўзининг кўзини ўзи очадиган ҳиссиётни уйғотиши лозим. Бундай ҳиссиёт эса имондир. Имон тилга кириши керак, имон одамга сен бирон кишининг ҳаётига суиқасд уюштиришингга ҳаққинг йўқ, бу сен учун қатағонланган, тақиқланган, деб айтмоғи шарт.

Шошпир ва унинг қизи, бўлғуси меросхўри Зумрадга қайтайлик. Қиз қалъани бошқариши, навкарларга бош бўлиб, халқини ҳимоя этиши зарур эди. Қалъанинг Хонимқўрғон деб аталиши ҳам бежиз эмасда. Бу номнинг келиб чиқиши Зумрадинг қалъада тутган ўрни билан боғлиқдир.

Шошпирнинг бойлиги ва қалъасининг ишғол этиб бўлмаслиги унинг ағёрлари, кўшни ҳоқонлар ва ҳукмдорларга сира тинчлик бермаган. Ана шундай ҳукмдорлардан бирининг Умид исмли келишган ўғли бор экан. Қўнларнинг бирида ота Умидга Шошпирнинг қалъасига зиёратчи қиёфасида киришни, унинг кўнглини овлаб ва қизи қалбини ром этишни топши-

рибди. Бу муғамбир йигит минг бир ҳйла билан Шошпир қалъасига киришга муваффақ бўлибди. Зиёратчилик ўша даврларда оддий ҳол саналган, ҳар бир бутнинг ўз фазилати бўлиб, турфа дин вакиллари бир-бирларига ўз динларини тиқиштирамаган, ҳар ким нимага эътиқод қилиши ихтиёрий саналган. Зиёратчилар ўз эътиқодларини тарғиб қилиб, қишлоқма-қишлоқ юрса-да, безарар ҳисобланган. Бу ҳолни бутпарастлар ҳам, зардўштийлар ҳам, дарвиш-мусулмонлар ҳам такрорлашган. Ҳеч ким бундай худо хайри йўлидаги ишга эътироз билдирмаган, художўй эса истаган рабат ёки шахристонга кириб кетаверган.

Умид бу пайт мусулмонликни қабул қилган экан. Шошпир одамлари эса оташпарастлигича қолаверибди. Навниҳол йигит уйма-уй юриб исломни тарғиб қилаверибди. Қуръон сураларини қироат қилиб Муҳаммаднинг пайғамбарлигини хатиб қилаверибди. Унинг қувваи ҳофизаси дуруст, ниҳоятда ақлли, товуши жарангдор эканки, у Қуръон оятларини қироат қилаётганда атрофини бир зумда одамлар ўраб оларкан. Бир гал Зумрад тинглагани келибди. Қизни дарвишлар либосини кийган йигитнинг хушрўйлиги ва кўркамлиги дол этибди, лекин либоси ва қиёфасида аллақандай бир номутаносибликни туйибди. Зумрад ўз хизматкорларига бу йигит хиргойи қилишини бас қилгани ҳамон унга бир гапни айтиши учун чеккароқ жойга чиқишини айтибди. Кўҳна афсоналарда кўп бор такрорлангани сингари улар илк учрашувдаёқ севишиб қолишибди ва муҳаббатларини бир-бирларига изҳор қилишибди. Умид қиздан чин исмини айтишни, чин ижтимоий келиб чиқишини яширмабди. Зумрад рўпарасида қўшни ҳоқонлардан бирининг вориси ўтирганидан воқиф бўлибди. Умид ўз исмини айтса-да, айғоқчилик вазифасини бажариш илинжида индамай ўтираверибди. Ахир унга Шошпир қалъасини қўлга киритиш йўлларини билиш топширилган-да. Аммо Зумрад кўнгил қўйган йигитига ҳам бу сирни ошкор этмабди, негаки бутун бир жамоанинг ҳаётини дахлсиз сақлаш муҳаббатдан устун чиққан.

Умид Шошпир қалъасида бир ойча яшаб, сўнг қандай пайдо бўлган бўлса шундай ғойиб бўлибди. Бирмунча вақт ўтгач, қўшни ҳоқонликдан Шошпир аркига шахзода Умид деган йигитдан қизига совчи келибди. Шошпир эътироз билдирмабди, у Зумрад ва жамоа

оқсоқоллари, билимдонлари билан кенгашиб иш тутибди. Оқсоқолларнинг ҳаммаси ягона фикрга — душманлик оқибати ёмон, қон тўкишлар бефойдалиги, қариндош-андачилик алоқалари бу икки жамоани яқинлаштиради, деб маслаҳат беришибди. Аммо совчининг Умид тўйдан кейин шу қалъада яшайверади, дейиши Шошпирни ажаблантирибди. Гарчи бу таклиф оқил ҳоқонни эҳтиёт бўлишга ундаган эсада, бир томонлама қизи эрга тегса ҳам қўли остидан чиқиб кетмаслиги ўзига маъқул тушибди. Шошпир бунга рози бўлибди. Зумрад ўзи каби азамат ва гўзал йигит — Умидни қаттиқ севса-да, ота-онаси уйини ташлаб кетмаётганидан севинибди. Тўй жудаям тўкин-сочин ўтибди, бундан Шошпир одамлари ҳам, қуда томон ҳам роса хурсанд бўлибди. «Хайрият, — дея ўйлашибди улар, — ўлкамизгаям осойишталик энди, энди бемалол нафас оламиз, қўшниларимиз хужумидан ҳам қутулдик...»

Афсуски қўшни ҳоқон таклифи осойиштапарварлик эмас, гайирлик эди. Умид Шошпир қалъасида яшасада, жон-жаҳди билан манба йўлини билишга уринади ва пировардида ниятига ҳам етади. У манба қўриқчисига овқат ташийдиган хизматкор ортидан эргашиб, қалъа авлиёси ўтирадиган эшиккача етиб боради. Аммо шаҳзода ортидан Зумрад кузатиб келаётганини билмайди. У оёқ учида юриб, севгилиси ортидан эргашиб қаёққа, нима мақсадда бораётганини, ваъдалари, тўйи, муҳаббати — ҳамма-ҳаммаси бир сароб эканига, нияти қалъа манбаси йўлини билишга қаратилганини сезиб қолади. Зумрад ҳеч бир иккиланмасдан ханжарини қинидан суғуриб, ёрини чавақлаб ташлайди. Умид хушидан айрилаётиб: «Зумрад! Ахир сен мени севардинг-ку...» дея олади. Зумрад шу заҳоти жавоб қайтаради: «Мен сенга шу мақсадда текканмидим?! Билиб қўй, ҳеч кимнинг ўз халқини сотишга ҳаққи йўқ, сотқинликни муҳаббат нархи билан сотиб ололмайсан.» Зумрад ўз қўли билан ёрини чавақлаб, халқини кутилажак бир офатдан сақлаб қолади...

Зумрад отасининг ўлиmidан кейин тахтга ўтириб, халқи учун кўп ва хўб ишларни амалга оширади, ҳар қандай балою қазодан омон сақлашда жонбозлик кўрсатади.

Қалъа ҳоқони, жасур Зумрад ҳақидаги тарих авлоддан-авлодга ўтиб, шу кунгача етиб келган. Ҳа, инсоният

ўз аждодлари фаолиятига ҳеч қачон лоқайд қараган эмас.

Машҳур муаррихлар Страбон ва Ҳеродотнинг фикрича, Бақтрия ва Сўғд тасарруфида мингдан зиёд шаҳар бўлган. Булар Шошпир қалъасига ўхшаш қалъа-шаҳарлар эди: уларнинг асосий касби овчилик, деҳқончилик, чорвадорлик бўлган, қишлоқ жамоалари эса бундай қалъа-шаҳарларсиз ўз хавфсизлигини таъминлай олмаган. Ҳар бир қалъа митти давлат таассуротини туғдиради, шунинг учун ҳам ҳар бир жамоа ўзига керакли нарсаларни иложи борича бировдан мадад қутмай ўзлари ишлаб чиқараверган. Археологларнинг қазимиша ишлари ҳар бир қалъада металл, тунж, тилла, темир, гишт қуритадиган печлар, идиш-товоқ ясайдиган устахоналар, чарм бўлтаклари, уй-рўзгор анжомлари тайёрланганидан дарак беради. Айрим қалъаларда печ қолдиқлари топилганки, уларда нафис сопол, шиша идишлар ишланган. Буларнинг барчаси шаҳар-қалъалар ҳунарманд усталарга бой бўлганидан воқиф этади. Ўша маҳалларда тайёрланган буғдой солинадиган хумлар, ҳар хил кўзалар, идиш-товоқлар ҳозир ҳам бизга эстетик завқ беради, аждодларимиз ўз ишини ниҳоятда пухта бажарганидан хабар этади. Улар фақатгина нарсаларнинг фойдаланишга қулайлиги тўғрисида ўйлашмаган, улар ҳозир биз қайта-қайта гапираётган предмет жилоси ва сифати ҳақида ҳам ўзлари қайғуришган. Олти литрлик кўзалар оғирлиги тўрт юз граммдан ошмайди, лойи шунчалик юпқаки, фалис (лой аралашмаган ганч) ёки шишадан фарқ қилмай илож йўқ, буларни айна замон технологияси ва шу технология техникаси сирларини билган одам тайёрлаган деган хаёлга борасан киши. Афсус, бир ярим-икки минг йил бурунги амалий санъатнинг бундай ноёб нусхалари сирини биз ҳанузгача билмаймиз.

Ўша даврда ясалган сопол буюмлар ранги ҳам ниҳоятда гўзалки, ҳамон тиниқ ва тозаллигини сақлаб қолган, ташқи безаклари жудаям хилма-хил ва бежиримки, булар табиат билан мустаҳкам алоқада бўлган аждодларимизнинг гўзалликни ўткир ҳис этганидан гувоҳликдир. Маълумки, бу давр одамлари оммавий ахборот воситалари газета-журнал, радио, кино, телевидение нималигини билмаган, аммо уларнинг фикри ва ахлоқий комиллиги ўзлари ясаб қолдирган моддий-маданий буюмларда ўз аксини топиб қолди. Одамлар

атроф муҳит озодалигини булғаман, аксинча унга қалб гўзаллигини жо этган. Улар иштиёқ билан уйнинг ташқи ва ички безакларига, рўзгорбоп буюмларига жило берган. Вақт биз учун кўплаб қалъа саройларни — Афросиёбда деворий суратларни, Варахшада фрескаларни, Қашқадарё қўрғонларида фреска парчалари ва деворий суратларни қолдирган. Деворий расмларда ўтмиш ҳаётининг манзараси кўз олдимизда яққол гавдалантирилганки, улар тарихнинг бебаҳо бойлиги саналади. Ана шундай бойликлардан бири Хонимқўрғон бўлдики, бахтли тасодиф туфайли ҳозирга қадар тупроқ қаърига сингиб кетган кўп асрлик сирлар ошкор бўлиб қолди.

1987 йили Хонимқўрғон устида болалар тўп сураётганида тепалик ўпирилиб кетиб, уларнинг бир нечтаси тушиб кетади, болалар қўрқувдан дод-фарёд кўтаради. Болалари қичқирганини эшитган ота-оналари бу ерга дарров етиб келиб, қўрғон марказида ўпирилган жойни кўришади. Қозиқлар, нарвон келтириб, чуқурликдан болаларни эсон-омон тортиб олишади. Ўпирилган жойда диаметри олти метрча чиқадиган ясси хона бор экан. Бу хонани тозалашса, у ўн икки метр чуқурга тушар экан. Бу хонимқўрғонликларнинг бир неча бор жонига ора кирган ҳовуз эди. Ҳовуз таги ва деворларига гишт қопланган экан, афтидан бу ҳовуз махсус тайёрланган. Яхши кўйдирилганидан лойи мустаҳкам, суякдай қаттиқ, гишталарни бир-бирига урса легирланган пўлат каби жаранглайди. Деярли бир ярим минг йил аввал тупроқ остига кўмилиб кетган қалъа ҳовузи ҳозир ҳам салобатли ва тоза ҳолда турибди. Сифат деган нарса айнан шундай ҳолларда ўз салобатини кўрсатади. Ҳозирги замон тадқиқотчилари ҳайрият қўрғон сирини топишди, ҳовузга қай тарзда сув келиб турганини аниқлашди. Ҳовузга саккиз юз кубометр сув сиғарганки, бу қалъа ҳимоячилари учун бир неча ойга бемалол етаркан. Кейинги қазिशмалар шуни кўрсатадики, ҳовуз қўрғон марказида жойлашган, тепа эса қалъа деворлари емирилишидан ҳосил бўлган. Қалъанинг бошқа бинолари аллақачон ер билан яксон бўлиб кетибди.

Эндиликда Қарши — Шаҳрисабз магистраль йўлидан ўтаётган ҳар бир йўловчи бу қўрғонни кўриши мумкин. Мен сизга ҳикоя қилиб берган воқеаларни қишлоқнинг мўйсафидларидан бири Мавлон бобо айтиб

берган. Хонимқўрғон тарихимизнинг бир зарраси холос, бу одамзот босиб ўтган кичик бир йўл. Тарихнинг зарраси ҳам инсон ҳамма жойда ва истаган даврда оқил, ҳаёт учун жон-жаҳди билан курашгани, табиат бойликларидан ақл билан фойдалангани, табиатдан кўп нарсалар талаб қилмай, тоза сув ва маҳсулдор заминдан олинган ризқ-рўз билан қониққанини намоён этади. Хонимқўрғон тарихимизнинг кичкинагина бир саҳифасики, ундан келгуси авлод ҳам ўқиб ўрганса фойдадан холи бўлмайди. Инсон ақли келажак учун яралган, аммо келажакка ва абадиятга кириш учун у ўтмишга назар солиб, ундан сабоқ ола билмоғи зарур.

СЎНГГИ ҚУДУҚ

Қарши даштининг ич-ичида, қақроқ сертупроқ қатламлар узилиб, Қорақумнинг киши кўзига ваҳимā соладиган қумликлари бошланган жойда Помук деган қишлоқ бор.

Бу қишлоқнинг ер юзида қандай пайдо бўлганини ҳеч ким билмайди, аммо қишлоқ тарихи олис мוזийга, чорвадорлик ҳунари эндигина тугилган даврга бориб тақалади. Бу ҳунар, равшанки, одамзотнинг энг қадимий машғулотларидан биридир, назаримда, чорвадорликдан фақатгина овчилик касбининг ёши улуғроқ бўлса керак. Чорвадорчилик, ўйлайманки, бу боқий касб. Ахир ҳайвонот одамзотнинг доимий йўлдошидир, унингсиз башарият ҳаётини тасаввур этиш қийин. Ҳайвонлар одамларни тўйдиради, кийинтиради, қалбини тозартиради, юмшатади. Одамзот ҳайвонлар билан «муомала» туфайли табиатни теран идрок қилади, атроф-муҳит эса унга шунчалик қадрдон бўлиб бораверади.

Қарши даштига одамлар ўз-ўзидан келиб қолган эмас, уларни албаттаки, яхшироқ яйловларни қидира-қидира қўйлар бошлаб келган. Яйловни чўпон эмас, қўй топади, — бу нақлни шахарликлар эшитмаган, лекин чўпон халқи яхши билади. Яйлов ўт-ўланга мўл бўлса, қўйлар ҳеч қачон узоқлаб кетмайди. Шу боис илк чўпонлар отарлари ортидан эргаша-эргаша худо назаридан қочирган жойларга келиб қолганлар. Ва қўйлари каби шу ерда ўтроқ яшаб қолган.

Помуқ зоҳиран кишини соҳир этмайди. Замин билан бир тусли кичкина, ясси томли лойсувоқ уйлар бирига тиркаб қурилган. Даштда биринчи бор бўлган одам олисданок унинг кўкимтир тагрангидан уйларни фарқлаши гумон. Кўкимтирлик — тинка-мадорни қуритадиган жазирама саратонда етакчи рангдир. Кўкимтирлик кузги-қишки намгарчиликда етакчи рангдир. Кўкимтирлик — навбаҳорнинг саноқли ҳафтала-ридаёқ ёшасига шитобла майсаларга ўралаётган пайтда ҳам етакчи рангдир. Ўшанда чор тарафга яшил пойандоз тўшалгандай туюлади, бу латиф паллада дашт жилоланиб, қалбингда аллақандай бир муҳаббат уйғотади. Қаёққа назар солма топ-тоза сабза, алвон қизғалдоқлар тўлқин мисол чайқалиб ётади, гўё қиш-қизил зумрад оловнинг тиллари янглиғ қишлоқ пойини ялаб-юлқайди.

Мана шундай дамларда ҳам Помуқ кўкимтир тус оғушида қолаверади. Уйларнинг томлари ва чалдевор пахсадеворлар пардасидан умри калта майсалар униб чиқади, аммо булар ҳам умумий манзарага таъсир кўрсатолмайди. Моҳир мерган нишонни илма-тешик қилиб ташлашидай сурув-сурув қўйлар Помуқнинг тўрт тарафию эгри-бугри жинкўчалари, ҳувиллаган ялангликларини топтаб ташлайди.

Ўт-ўланларнинг бевош ривожи, ранглар сархиллиги Қарши даштида жуда қисқа фурсат давом этади. Кўклам ёмғири билан келган майсаю қизғалдоқлар кўпам яшнаб турмайди, тезда сўлиб битади. Қуёш тиглари оқибати дашт тез исиб кетиб, сарғиш-кўкиш ранг ҳукмрон бўлиб олиб, далалар киши кўзига жудаям ўлик, зерикарли кўриниб қолади. Даштнинг умумий манзарасида қишлоқ яна кўринмай кетади.

Бу ҳол асрлар оша такрорланади, ўтлар тезда сарғайиб хасга айланаверса ердан қўйлар қандай озуқа тошаркин ўзларига? Ошкор бўлишича, дашт юзаки разм солганда ғариб, ниҳоятда зерикарли ўлка таассуротини қолдираркан. Аслида эса дашт сахий ва бойдир, айниқса, қорақўл қўйларга озуқа бобида. Қишдан кейинги қисқа фурсат ичида дашт кенгликларида моллар учун бир йилга етарли емиш тўпланаркан. Бу ерда тўйимли ва ширали ўт — изен, шўрак, тиканли, аммо қўйлар иштаҳа билан ейдиган каррак ўсади. Баҳорнинг

қисқа кунларидаёқ карракнинг мустаҳкам ва игнадай ўткир томирлари шунчалик чуқурга кетарканки, оқибатда бошоқлари пишиб етилгунча, ёзу куз ердан нам олиб тураркан. Бу ерда саксовулзор ҳам мавжуд. Алқисса, қўйлар учун йил ўн икки ойга етарли емиш бор. Аммо, ягона азоб бор — сув йўқ, ўт-ўлан мўл бўлса-да, сув бўлмаса на молга, на одамга ҳаёт бор. Гарчи инсон умр бўйи қўй боқса-да, ўз навбатида қўй ҳам уни боқади, бироқ икковига ҳам қилич тагида тургандай сувсизлик хавф солиб туради. Инсон доимо сув учун курашиб келади, уни ҳам моллари учун, ҳам ўзи учун топади. Лекин қандай қилиб топади? Уни топишнинг яккаю ягона йўли бор — қудуқ қазиб!

Помуқ теварагидаги қудуқлар — бу инсон ҳаёти билан баб-баравардир. Қудуқ — даштликлар учун бойлик, шодлик, соғлик, умрзоқлик, тақдир, бугуни ва келажаги демак. Нега шундай эканини бошқалар билиб қўйиши учун бу юртдаги қудуқларнинг энг муҳим хусусиятини айтиб қўйиш ўринлидир. Гоҳ-гоҳида улар қуриб қолади, суви тамом бўлади. Чамаси, сирли ерости сувлари биз билмаган қонуниятларга амал қилиб, ўз оқимини ўзгартириб турса керак. Ана шу дамда ер юзасида катта кулфатлар бошланади.

Помуқ қишлоғининг ҳар бир авлоди сув учун қаттиқ кураш олиб борган, бу кураш ўлим билан баробар турган. Ҳар бир авлод ривоятларга кўра қуриган қудуқнинг тубига маҳтал бўлиб тикилган. Ҳар бир авлод янги-янги сув йўллари қидириб топаверган. Топилган ўша манба тилла манбаиданки устун турган, шу билан болаларини, ўзини, молларини сақлаб қолган.

Помуқ тарихидаги сўнгги қудуқнинг топилиши айниқса, фожиалидир.

* * *

1910 йилнинг ёзида, қарияларнинг эслашича саратоннинг олов пурқаётган кунларида қишлоқ қудуғида сув батамом тугаб қолади. Қудуқ атиги битта эди. Чўпонлар орасида бир мақол бор: даштда сувсиз қолдингми, тамом, ўлимга маҳкумсан.

Қишлоқ сувсиз қолади. Ҳар битта бўсаға олдида ўлим таҳликаси табиий офат туфайли эмас, аксинча, чўпонларга ўша вақтнинг ёвуз қонуни орқали таҳдид солиб туради.

Сув кудукда дарров тугаб қолган эмас. Одамлар манбада сув озаиб бораётганини аста-секин англаб борарди, аммо ташналикни қондириш, овқат пишириш, молларни суғоришга имкон бериб, кудукқа қаердандир сув келиб турарди. Агар Помукда Қорлибой ва унинг гумашталари бўлмаганида, сувдан омилкорлик билан фойдаланилганда, фақат ичишга етиши мумкин эди холос. Қорлибой шу ерлик корчалон, қишлоқнинг энг бадавлат кишиси эди. Унинг отарларида йигирма мингдан ортиқ қўйи бор бўлиб, помуклик ўнлаб чўпонлар унинг хизматкори саналарди. «Хусусий мулк қонуни» бўйича, кудук ҳам Қорлибойга тегишли эди. Ер ва ерости бойликлари халқники, деган шиор жаранглашига эса ҳали етти йил вақт бор эди...

Қорлибой ўзининг жияни Қорахонни сув бўйича хўжайин, яъни мироб қилиб тайинлаган эди. Қишлоқдаги ҳеч бир одам сув олиш учун ўтакетган ярамас ва олчоқ Қорахон орқали Қорлибойга пул тўламасдан туриб, бир бурдоқ сув олиш ҳуқуқига эга эмас эди.

Сув учун пул ўрнида танга, барра тери тўлашарди, бордию иккови ҳам топилмаса бой отарини яйловда боқиб берарди. Помукнинг ҳар бир одами сув учун Қорлибойга жўл ёки пул тўлашгани тўлашган эди. Қорлибойнинг ўзи эса қишлоққа аҳён-аҳён келарди, ахир бу кўкимтир даштда қилинмай қоладиган иши бормиди?! Ўзи эса ям-яшил, тўкин-сочин сувга сероб Қарши яқинидаги Хонобод қишлоғидаги қароргоҳида тўқ ва юпун яшарди. У Помукдаги кудукда сув тугаб бораётганидан хабар топиб, важоҳатга тушади. Ахир бу унга ҳам фожиа келтирарди — минглаб отари нобуд бўларди! Бой хизматкорларига отарни олисроқ кудуклар ёнига ҳайдаб кетишни амр қилади ва ўзининг гумаштаси Қорахонга помукликларга сув беришни бас қилишни, ўзининг бирмунча қоладиган отарига сарфлашни қатъий тайинлайди.

Қорахон зикналикда тоғасидан ошиб тушарди. Халқ бошига тушган кулфатдан у шахсий манфаати йўлида фойдаланади. У бари бир қолган сувни бекитиб сота бошлайди. Сув нархи осмонга чиқиб кетади: ҳар уч бурдоқ сувни бир қўйга алиштиради. Одамлар эса бунга мажбур эди. Қўйлар тобора камайиб кетаверади, ҳар бир одам хўжайинлари шафқат қилсаю жиллақурса бирон нарса сақлаб қолиш пайида бўлади.

Маккор одам қаршилиқ кўрсатилмаса сахий бўлган

вақт борми? Шундай кун ҳам етиб келдики, қишлоқда биронтаям қўй қолмай, ҳаммаси Қорахоннинг қарамоғига ўтди, одамлар бир томчи сув харид қилолмай қолди. Помуқда бор-йўғи бешта қўй қолган эди. Бу қўйлар кекса Қўзи бувага тегишли эди. Оқсоқол уларни ўзининг яккаю ягона қизи Бахтигулнинг тўйи учун атаб қўйган эди.

Бу вақтда қишлоқ аҳли ахийри бирлашиб ҳаёт учун курашга киришадилар ва ёлғиз йўл — янги, умумга тегишли қудуқ қазिशга уннайдилар. Ер қаърида сув манбалари йўлини қидириб топадиган одамлар бу ишга дарров бел боғлайдиларки, иш уларнинг бароридан келади. Ҳаммалари нуқул бир жойни кўрсатиб: «Мана шу ердан қазिश керак, шу ерда сув бор», дейишади ишонч билан.

Қишлоқ аҳли кеча-кундуз тиним билмай ер кавлайди. Бир оз ҳордиқ олиб, нажот излаб тобора ер тубига шўнғиётган қишлоқдошларига ёллашиш учун одамлар қудуқ ёнида тамадди қилишади, шу ерда ухлашади навбатма-навбат. Иш тўхтовсиз давом этар, сув йўли эса олис ва машаққатли эди. Мухтарам ўқувчим, қўл кучи билан кавланган қудуқ чуқурлигини сизга мен сал қўйироқда иншо этаманки, шундагина сиз сувнинг қиммати нечоғли баланд экани, аслини айтганда кетмон билан уни кавлаш режасига жон-жаҳди-ла киришганларнинг нечоғли қахрамонона меҳнатини тасаввур қиласиз...

Бирлари қудуқ ичида уч букилиб кавланган тупроқни чарм бурдоқларга соларди. Айримлари эса бу тупроқни туя жунидан тўқилган арқонларда тешага тортиб олиб тўкишарди. Шу тахлит улар бир ой кавлашади, сув ҳали-ҳали кўринай демасди. Молга алишилаётган Қорлибойнинг қудуғидаги сувнинг охири кўришиб қолган эди. Қўйлар сувсиз қолиб бирин-кетин жон берар, одамлар эса ориқ ва рамақижон бўлиб борарди. Қишлоқдошларининг уқубатли меҳнатига назар солиб, Қўзи бува ҳам қўйларини Қорахонга сув учун алиштиради.

Қўй эвазига харид қилган сувларини ичиб бўлгач, ер кавловчилар тез орада қайғули ташналик билан яна юзма-юз учрашадилар, аммо бу гал ташналикни қондиришга умид йўқ эди. Бу орада чуқурликда нам тупроққа етиб келишади — бу сувга қадар оз қолганининг, яна бир оз кавлашса мақсадга эришажакларининг

ошкора ифодаси эди. Одамлар буни билса-да, ташна-ликдан ҳушдан кетар, кучлари ғалабага етай-етай деб турганида адои тамом бўларди. Қорахонга ялиниб-ёл-воришар, сувни қарзга сўрашар, оёғига тиз чўкишар-дики, бироқ бу тадбирларнинг ҳеч бири наф бермасди, кўнглини юмшатмасди.

Кейинроқ Қорахон шафқат қилади. У одамлар орқали, агар Қўзи бува менга қизи Бахтигулни берса, сув бераман, ҳатто қудуқниям унинг ихтиёрига топши-раман, деб шарт қўяди.

Оқсоқол нима қиларини билолмай хангу манг қола-ди. Бу хираликка бўйин товламасдан илож йўқ. Қиш-лоқдошларини сувсизликдан асраб қолишнинг бирдан бир йўли бой берилса, кейинчалик буни ўзи ҳам, одам-лар ҳам кечирмасди.

Қўзибува бунга розилик беради. У қизи Бахтигулни ўз кўли билан Қорахоннинг уйига элтиб қўяди, ўзи эса шахсий мулкига ўтган қудуғи ёнига югуриб келиб, эгалик қилиб олади. Афсуски, бу очкўз малъун йиқил-ганнинг устидан тепган экан! Қудуққа туширилган бурдоқ сувга тўлмай чиқади, бундан барча таажжубда қолади. Чол оҳ-воҳ қилиб қудуқга тушади ва сув туга-ганини ўз кўзи билан кўради. Бир неча ҳовуч балчиқ сув ёшгина қиз хуни бўладики, шўрлик роҳатижон олчоқ чангалига тушиб қолади. Одамлар айтиб бериши-ча, чол шу азоблар ва ноҳақлик туфайли ақлдан озган экан.

Помуқликлар бари бир сув манбаини топишди... Қўзи бува чалинган бахтсиз ҳолдан икки кун ўтгач, тўсатдан қудуқ оғзида бошқача гичирлаш эшитилади, тупроқ тўлатилган бурдоқларни тортишга кўмаклаша-ётган туя ҳолдан тойса-да, энтикканча бўкириб юбора-ди. Албатта, қудуқ тубидаги одамларни ҳисобга қўшмасак, юқоридагилар орасида биринчи бўлиб туя бу гал бурдоқ балчиққа эмас, сувга тўлганини сезади, сув лойқа ва шўртоб эса-да, аммо муздай эди.

Бу сув ер юзасидан тўқсон етти метр чуқурликда эди! Тўқсон етти метр — ҳозирги яйлов-мелиорация трестининг кавлаш усқуналарига ҳеч вақо эмас. Тўқсон етти метр пиёда одамга ҳеч олис эмас, яхши югурувчи бу масофани тўққиз, ўн секундда босиб ўта-ди. Тўқсон етти метр — бу чўпонлик таёғини ким ўзди-рарига отишга мусобақалашаётган паҳлавон йигитнинг бир силтовидир.

Қурғоқликдан тошқотган тупроқ қатламини кавлаш, сўнг қотиб қолган шағалли тупроқни уюш, ҳадеб кавлайвериш ва кутиш, чанқоқни бостириш учун тўқсон етти метр чуқур кавлашга анчагина бардош ва ирода талаб этилади. Инсон иродаси ва бардоши бу ерда ғолиб келди, ҳаёт учун кураш муваффақиятли тугади. Помуқ аҳли қутқариб қолинди. Яна қўйлар маъраши қудуқ атрофида қулоққа чалина бошлади, сўнг улар қўзилади, янгидан-янги отарлар пайдо бўлди. Чўпонлар дўмбирасида мусиқа янграб, оғир турмуш ҳақидаги ғамгин нолалар юракни ўртай бошлади. Мардикорлари меҳнати билан сақлаб қолинган отарнинг энг тўқи бойга тегишли бўлса, ҳаёт ҳар ҳолда Помуқ аҳлига тегишли эди.

Дашт ўша кезларда одамларга нисбатан хасислик қиларди, бой эса ундан бадтар эди. Йил охирида олти қўй мардикор чўпонга инъом этиларди. Мушфиқ чўпон кечаю кундуз, йил ўн икки ой қўй ортидан эргашиб юрарди. Бойнинг ҳисоб-китобига кўра, олти қўй чўпон оиласини боқиш учун бир йилга етарли эди, чўпонлик касбини давом эттиришига илинж эди. Олти қўйдан бошқаси эса ҳамишагидай Қарши томонга, очкўз Қорлибой қарамоғига ўтаверардики, у бошқалар кучидан шафқатсиз фойдаланиб, бойлик жамғарар, унинг ниманинг эвазига келаётганига сира назар солмасди. Бойнинг ширин ҳаётини юзлаб батрақлар ҳаёти каби оғир йилда қазилган — тўқсон етти метр чуқурликда қазилган қудуқ ўзида тутиб турарди. Бу Помуқ қишлоғидаги сўнгги қудуқ эди.

Шундан сўнг, қишлоқда воқеа бўларли ҳодисалар юз бермади. Олис-олисларда, шимолда инқилобнинг гуриллаган гулдурос овози жануб томонларга етиб келди, унинг ваҳимали нафаси Қарши дашти атрофларида ҳам сезилди. Қизил отлиқлар, қизил байроқлар, жафокаш халқ меҳнатини ҳимоя қиладиган қизил кузакли жангчилар фуражқаси — уларнинг барчаси соддадил чўпонларни дастлаб тонг қолдирди. Аммо одамлар ўзларининг пок имони билан тезда оқу қорани фарқлай борди. Қизиллар бу ерда ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас — улар Афғонистонга қочган амир қўшинларининг тўдаси изига тушган эди. Қарвонда бир неча вазира ва Саид Олимхоннинг саккиз хотини бор эди.

Шу ерда, Помуқда Қизил Армия отлиқ аскарлари қарвонга етиб олдилар, бу ерда илк бор халқ йиғини

ўтказилиб, зулмкор амир югурдаклари омма олдида суд қилинди. Халқ суди олдида қонхўр, амирнинг сўнги қарвони билан қочишни ният қилган Қорлибой ҳам бор эди. Хукм шафқатсиз ва адолатли бўлди...

Қорлибойнинг югурдаги, жияни Қорахон ҳали озодликда қолган эди. У ўзи сингари каззоб ва қаҳрли оғайнилари билан айрим чўпонларни лақиллатиб, кўрқитиб, улар ёрдамида халқ ҳисобига ўтган Қорлибойнинг бойлигини — отарларини Афғонистонга ўтказиб кетиш учун жанубга — Амударё томон ҳайдаб кетади.

Халқ адолатни илк бор сезиб, янги ҳокимият ҳаммасидан ҳам ҳалол меҳнатни устун қўйишини англаб, Қорахон каззоб, жамоа мулкани яширадиган одам эканини дарров тушуниб етади. Амударёга яқинлашганларида бой гумашталари Қурбон полвон бошлиқ жасур отрядга дуч келади. Ёш чўпон етти йил бурун Қорлибойнинг жияни бир бурдоқ сувга бўлгуси маликаси Бахтигулни қария отасидан олиб қўйганини унутмаган экан. Қурбон полвон кечувга келган пайт отарни тўхта-тиб, Қорахон ва унинг газандалари билан жангга киришади. Жасур йигит қишлоқдошлари ва бутун халқники ҳисобланган минглаб қимматбаҳо қоракўл қўйларни тортиб олади. Унинг ўзи эса илк жангдаёқ малъунлар узган ўқдан нобуд бўлади. Содик ўртоқлари муштумзўрлар томонидан ўлдирилган полвон интиқомини олиб, отарни Помуққа қайтариб келади.

* * *

Бу воқеалардан сўнг беҳудуд саҳро қўйнидаги қишлоқда ҳаёт ўзгача аҳамият касб этди. Чўпон кўп асрдан кейин илгари хаёл қилганидай жин ургур оғир меҳнатнинг мевасини тота бошлади. Эндиликда эса пешқадам чўпонлар иззатда, очлик ва зарурат, хўрлик ва вабо, асорат ва бойларнинг қўярда-қўймай талаб қилишлари абадиян маҳкум этилган.

Фақатгина бир нарса — қудуқ ўзгармасдан қолаверди. У ҳамон қишлоққа ҳаёт инъом этар, ҳамон одамларни ҳаёт билан боғловчи сирли ришта ўрнини ўтарди.

Ҳа, бу фақат сиртдан қараганда шундай туюларди. Аммо бир кун келиб ойдин бўлдики, ҳаётдаги ўзгариш-

лар теранлиги тўқсон етти метрлик қудуқдан-да зиёд экан...

Бир куни, яъни яқин орада Помукдаги қудуқда яна сув тугаб қолди. Агар янги турмуш бошланмаганида, агар халқ ҳокимияти дунёга келмаганида эди, бунинг оқибати яна-да, даҳшатли кечарди. Шунда халқ яна ер тагида оқаётган дарёни тахмин қилиб, жонжаҳди билан томирларида қайноқ қон гупуриб, кечаю кундуз тер тўкиб, қуёш тиғида ястаниб ётган қадрдон даштини лаънатлаб, қудуқ қазишга киришарди. Қалбидаги аллақандай қўрқувни тизгинсиз фикрлари олдида ночор холи қўйиб қазирди: тўсатдан ҳаммаси беҳуда кетса, тўсатдан сувга етолмаса, моллари, қишлоқдошлари, жумладан болаларию ота-оналари тақдири қандай кечади?..

Иншоларимга «Сўнгги қудуқ» деб бежиз сарлавҳа қўйганим йўқ. У ҳақиқатданам Помук қишлоғининг кўн асрлик тарихидаги сўнгги қудуқдир. Сув бутунлай қуримасдан олдин, бу ерга бошқача сув юз эллик чақирим узоқдаги Шахрисабздан, Ҳисор тизма тоғларидан пўлат қувурлар орқали олиб келинди.

Помукда бундай ширин, мусаффо чашма сувини ҳеч қачон ичишмаган. Диаметри салкам бир қулоч келадиган бу қувурларни ётқизишга давлат йигирма беш миллион сўм сарф қилди. Қувурларни Ўрол ишчилари етказиб берган. Насослар эса Россия заводларида тайёрланган. Бепоен мамлакатимизнинг ишчи-хизматчилари мўъжизакор, қудратли машиналар ёрдамида чуқур қазишди, қувурларни ётқизишди, электр нурлари тортишди, бир сўз билан айтганда ўз ишларини моҳирлик билан ижро этдилар.

Қардошликнинг залворли кучи олдида дашт ожиз қолди, Қарши қуёшининг қиздириғи тафти сезилмай қолди. Аммо қуёш помукликлар учун азалий ҳамкорлигича қолаверди. Биз юқорида кўкимтирлик ҳақида гапирган эдик. Дарвоқе, қишлоқ йилнинг деярли тўрт фаслида ҳам шу тус оғушида ётаверади. Аммо унинг умумий тагрангида сувга сероб, ям-яшил Помук қишлоғи равшан ажралиб туради.

Эски қудуқ гарчи бутунлай қуриган эса-да, лекин ҳаргиз ўз ҳолига ташлаб қўйилмаган. Одамлар унинг атрофини ўраб олиб, муқаддас мерос сифатида сақлашади. Бу шўр, тахир сув ҳақида, Октябрнинг алвон юлдузлари балқиганига қадар асрлар оша давом этиб

келган аччиқ-шўр тақдири ҳақида ва меҳнатнинг қудратли куч эканидан ҳикоя қилувчи бебаҳо ёдгорлик бўлиб турибди.

МУҚАННАНИНГ ЎЛИМИ

Одамзот пайдо бўлгандан буён, у ўзига хослигини англагандан бери эътиқод ва олий руҳий кучлар — дин ва худо яшаб келмоқда. Ҳозирга қадар ўз динига эга бўлмаган ҳеч бир мамлакатни, ҳеч бир жамиятни, ҳеч бир халқни билмаймиз.

Гарчи бу динлар муваққат бўлса-да, айримлари юзлаб йил яшаган, айримлари иккинчи бирларига дарров ўрин бўшатиб берган. Ҳар бир диннинг ўз пайғамбари, асосчиси бўлганки, у бошқаларнинг ўзига тақлид қилишидан манфаатдорлик туйиши табиий бир ҳолдир.

Қадимги зардуштар пайғамбари Заратуштра саналса, Ҳиндистон, Мўғулистон, Япония, Ўрта Осиёдаги баъзи халқларга кўн йиллар Будда пайғамбарлик қилган, сўнграқ Оврупо халқларига ва дунёнинг бошқа мамлакатларига Исо Масих даҳанидан насронийлик дини тарқалдики, мана икки минг йилдан зиёд одамларни ўз оғушида тутиб турибди.

Мусулмонлик Ер юзидаги энг ёш, аммо кенг ёйилган динлардан бири. Унинг пайғамбари Муҳаммад бундан 1400 йил бурун Арабистон ярим оролида яшаб ўтган. Халқлар йилномасида ўзини янги динга қарши қўйган, уни тўхтатишга уринган, тараққийсига тўсқинлик қилган тарихий шахслар номлари битилган, бу шахслар ҳатто ўзларини янгидан пайдо бўлган пайғамбар, деб ҳам эълон қилганлар. Понтий Пилат насронийлик динига, Муқанна мусулмонлик динига қарши чиққан.

Муқаннанинг ҳаёти Ўрта Осиёнинг кўҳна шаҳарлари — Насаф, Кеш, Бухоро, ҳатто Бағдод билан билвосита боғлиқ. Унинг туғилган йили маълум эмас, аммо тахминан 783 — 785 йиллари вафот этган ҳақидаги тарихий далилларга асослансак, туғилган йилини тахминан аниқлаш мумкин. Муқаннанинг ҳаёти ва кураш йўли ёритилган, исботланган манбаларда у ҳалок бўлганида 38 — 40 ёшларда экани айтилади. Демак, унинг туғилган йили тахминан 740 — 742 йилларга тўғри келади. Нима ҳам дердик, бу бугунги кун учун унчалик муҳим эмас, муҳими — Муқаннанинг тарихда

из қолдирганидир, демак у инсоният тарихида нимадир содир этганки, бу башарият йилномачи олимлари диққатини тортган.

Ўрта Осиёнинг улкан олими ва тадқиқотчиси Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий гувоҳлик беришича, Муқанна Марв атрофидаги Коза деган қишлоқда дунёга келган. Унинг тўлиқ исм-шарифи Ҳошим ибн Ҳақим бўлиб, фаолиятини ҳаммомда кудунгарлик қилишдан бошлайди, кейин илмга берилиб, дуч келган маълумотларни йиғиб ўрганишга киришади. У кўзбойлогчилик, сеҳр ва тилсим ҳадисини олади. Ҳийлаларни пухта ўрганиб, ўзини пайғамбар, дея жар солади. У кўхна илмий китобларни хийла мутолаа қилиб, сеҳргарликни пухта ўзлаштириб олади. Наршахий гувоҳлик беришича, Муқаннанинг юзи жудаям хунук, кал бошини парча билан ёпиб юрган, боз устига бир кўзи кўр бўлган, у бадбашара эканини ним яшил ёпинчиғи билан яширган. Лекин бу гувоҳликни тўлақонли, деб баҳоламаслик керак. Шунинг унутмаслик зарурки, мусулмонлик Муқанна ўлимидан уч юз йил кейин ерли халқ орасига ёйилган, Наршахий Муқанна қиёфасида табиатан бадбашара ва жисмонан хунук одамнинг мусулмонликка қарши курашчини фикр ва фаолиятида кўрсатмоқчи бўлган. Ҳошимнинг Муқанна тахаллусини олиши унинг яшил ёпинчиқ ўраб юриши ҳамда ўзи йўлбошчилик қилган «оқ кийимлилар» сиёсий ҳаракатидан келиб чиққан. У Мовароуннаҳрда оқ кийимлилар гуруҳини тузади, унинг тарафқашлари исломга қарши чиқиб, ўзларини оқ кийимлилар, деб атайдилар. Ўз-ўзидан савол туғилади: нима учун Муқанна ислом динига қарши чиққан, бу ҳаракатда бирон бир ҳаётий мантқиқ борми? Ўрта Осиё чегарасидаги, жумладан, Зарафшон ва Қашқадарё бўйидаги аҳоли ўзларининг кўп асрлик тарихи мобайлида бир неча динларга эътиқод қилган. Динлар орасида энг жўни, энг аввалгиси бутпарастлик саналади. Тарих тасдиқлашича, бу дин биргина Ўрта Осиё халқлари орасида эмас, балки сайёрамизнинг бошқа буржида яшаётган халқлар ҳам ҳали ўзларини ўраб турган атроф-муҳитни, унинг космогоник тузилишини ва инсон билан алоқадорлигини англамаган чоғида мана шу ибтидоий хурофот орқали ўзининг мавжудлиги моҳиятини, ўзини ўраб олган атроф-муҳит моҳиятини англаб етишга уринганлар. Олам ҳақида, ўзлари ҳақида аниқ маълумотга эга бўлмаганидан

одамлар ўзини худога боғлиқ, деб эътироф этган, шунинг учун ҳам уларнинг илк санами ҳайвонлар, ёки даҳшатли махлуқлар, ёки олижаноблик хислати тиркалган жониворлар бўлди. Вақти-вақти билан ё йўлбарс, ё эшак одамлар учун бут-худо саналган. Баъзи ҳолларда қўй бут ўрнини ўтаган, одамлар ҳатто сигирниям илоҳийлаштирганлар, бундай муносабат Ҳиндистоннинг кўпгина шаҳарларида ҳозирга қадар сақланиб қолган. Аммо одамлар ибтидоий бутпарастликдан аста-секин олий мавжудотларга сиғина бориб, санамларда одамлар ва ҳайвонлар қиёфасини бирлаштира борган. Бу ҳол Қашқадарё вилоятидаги кўпгина кўҳна шаҳарларда археологик қазилма ишлари олиб борилганида ошкор бўлди. Шаҳрисабз шаҳри шимолидаги қўрғонда олиб борилган қазилма чоғида топилган бутни археолог-олим шундай изоҳлайди: «Қўлида тасма ушлаган санам инсон қиёфасида тасвирланган. Унинг бошини шох ўраб турибди. Бу санам бир вақтда ҳам ҳайвон, ҳам инсон рамзини берган».

Бу дин тарихидаги янги сакраш эди, чунки инсон бу вақтда фақат ҳайвонга эътиқод қилишдан йироқлашиб, у ўз эътиқодининг сиғиниш объектига шахс ва ҳайвон табиатини бирлаштиришга уринди. Инсон ҳайкалга сиғинишдан аста-секин одам ва ҳайвон образи бирлашган янги илоҳиётга ўтиб, худони англаш йўлида олдинга яна бир қадам ташлаган эди. Бу ҳам муҳим эди, нима учун деганда инсон худони англагач, коинотни англашга ўтдики, бу бугунги кунда инсоният ўзи босиб ўтган йўлни янада теранроқ билишнинг ниҳоятда муҳим лаҳзаси бўлиб қолди, ўз-ўзидан аёнки, дин ҳам тараққиёт сари илгарилашда давом этган. Инсон табиатда ўз ўрнини топиши ва тушуниши учун узун бир хийла мураккаб эволюцион йўлни босиб ўтди — аввал бутпарастликни, сўнг худони, сўнг коинотни, сўнг оламни кашф эта боргани табиий бир ҳолдир.

Ўрта Осиё халқлари кўплаб динларга, жумладан, эрамаздан олдинги VI — VII асрда вужудга келган ва пайғамбари Заратуштра саналган зардўштийликка ҳам сиғинган. Заратуштра олимларнинг тахмин қилишича хоразмлик бўлиб, оловга сиғинишни асос қилиб, динни тарғиб этган. Зардўштийликнинг характерли белгиси иккита бошланма кураш ҳақидаги таассуротдир: эзгулик ва ёмонлик, оловга эътиқод қилиш ва оммавий қурбонлик беришни тақиқлаш эди. Бундан минг йил

олдинги мамлакатлар хурофотида энг кўп тарқалгани хонаки моллару ёввойи ҳайвонлар ҳамда энг даҳшатлиси одамларни, айниқса, ёш-ёш йигит-қизларни қурбонликка бериш эди. Уларни омманинг кўз ўнгида, диний маросимлар таомилига биноан катда сўйишарди, юрагини суғуриб олиб, уни рамзий парвардигори эгамига элтиб беришарди.

Зардўштилик бу даҳшатли қурбонлик беришга қарши туриб, уларни бошқача диний маросимлар билан алмаштирди. Зардўштилик одамларни ерга кўмиш ўрнига, ёввойи қушлар ва ҳайвонлар кўзи тушиши учун махсус тахталарга жойлашни киритди. Жасадлардан шир яланғоч устихонлар қолганда, уларни махсус жойга тахлаб, қабрлар устига кўйиладиган «асуарий» — сопол идишларга солишган. Биламизки, Шарқда марҳумни талатишнинг бошқача усуллари ҳам мавжуд эди, Хиндистонда, масалан, жасадлар оловга ташланган, кулини эса сочиб юборишган. Бу мантиқли, негаки, марҳум қурт-қумурсқаларга ем бўлиб кетмаслиги, инфекция тарқалмаслиги учун оловда ёндирилади. Ҳозирги пайтда кўп шаҳарларда, айниқса, Оврупода марҳумлар танаси атай ёқилади, аммо булар диний характерда эмас, унинг соф гигиеник ва соф манфаатли хусусияти бор. Сераҳоли шаҳарларда қабристонлар торашиб қолган, жасадни кўмиш учун анчагина жой талаб этилади, шу боисдан жасадларни ёқиш мақсадга мувофиқ деб топилган, чунки кул кам жой эгаллайди. Тарихдаги мана бу далилни эслайлик: XIX асрнинг улуғ файласуфи Ф. Энгельс ўз жасадини куйдиришни васият қилган. Энгельснинг васияти бажарилиб, жасади куйдирилган, кули эса сочиб юборилган. Зардўштилик эътиқодига қайтадиган бўлсак, унинг Ўрта Осиёда тўла устунлик қилмаганини ҳам айтиш жоиз. Зардўштилик билан бирга айрим халқлар ва айрим майда давлатлар, жамоалар, уруғларда ўзга динлар, жумладан бутпарастлик ҳам яшайверган, эътиқоднинг ранг-баранглиги эрамизнинг олтинчи асригача, яъни Арабистонда мусулмонлик дини пайдо бўлиб ва кўплаб, «кофир» давлатларга тарқалиб, VII асрда Ўрта Осиёга етиб келади. Бу ерга Муҳаммад ва унинг дини тилдаги кўпхудоликка қарши чиқади, худо ягонадир, деб эълон қиладилар, ҳамма унга эътиқод қилиши керак, худони тан олмаганлар, динга қарши чиққанлар ҳаром —

кофир деб эълон қилиниши энг катта постулат¹ бўлди. Тарихдан маълумки, 647 насроний йили халифа Муовия томонидан юборилган Убайдуллоҳ ибн Зиёд исломни Жайхун ошиб Ўрта Осиёга олиб кирган. У ўз лашкарлари билан Байканд ва Ромтинни ишғол этган, сўнг Бухорога яқинлашиб, тарихий манбаларда Тағшоданинг онаси номи билан қолган Бухоро ҳукмдорини мағлуб этади. Тағшоданинг онаси араб босқинчилари даврида Бухорога подшоҳлик қиларди. Убайдуллоҳ Бухоро ва Байканддан анча ўлжа — қурол-яроғ, кийим-кечак, олтин ва кумуш, кўплаб асирлар олиб қайтади: ислом дини бошқа динлар сингари Ўрта Осиёга таъсир ўтказиш учун эмас, бойлик орттириш учун келади. Ислом тарғиботчиси Мовароуннахрга нималар олиб келгани юқорида зикр этилди. Кўхна манбаларга суянсак, Тағшоданинг онаси дастлаб араб босқинчиларидан даҳшатга тушиб, уларни сулҳ тузишга чақиради, Сўғд, Кеш, Нахшаб қўшинлари мададга етиб келганида уларга қўшилиб, арабларга қарши курашади. Наршахийнинг ҳикоя қилишича, араб босқинчилари сўғдларда шунчалик қўрқинчли таассурот қолдирадими, сўғдлар Бухорони тақдир азал ҳукмига қолдириб, ташлаб чиққан. Бундан кейин ҳам муаррихлар қайд этишича, араблар бир неча бор Ўрта Осиё шаҳарларига хужум уюштирган, ўз динини олиб кириб, маҳаллий аҳолини ўз эътиқодига оғдириш учун ҳатто мачитга келганларга 2 — 4 дирам ва бошқа мукофотлар бериб, тобора ўз динларига жалб этаверган. Шундай қилиб, эллик-олтмиш йил мобайнида араблар янги манзилларга бостириб кираверган, кучли тазйиқларга учраганида чекинаверган, яна бостириб кирган, бу ҳол эса ўз натижасини бермасдан қолмасди, маҳаллий халқ аста-секин янгича эътиқодга ўта бошлаган. Исломнинг ўлкамизда ёйилишига сўнгги нуқтани Хуросон ноиб Қутайба ибн Муслим қўйди. У 704 йилдан бошлаб Байканд, Керки, Бухоро, Нахшаб, Кеш ва бошқа шаҳарларни қўлга киритди, 710 йилдан 715 йилгача Сўғд ва Фарғонани эгаллади. Бу ҳодисани таҳлил этаётиб, тарихга назар солиб, Ўрта Осиё халқлари тарихини ўрганаётиб, эркинравар қурол-яроғни моҳир ишлата биладиган жанговар қабилаларнинг тўсатдан арабларга бой бериб қўйганини тушуниш қийин. Сўғд ва унинг

¹ Неботсиа ҳам қабул қилинаверадиган дастлабки қонда, фараз.

шаҳарларида, Бухоро салтанатида, Ўрта Осиёнинг бошқа жойларида, майда давлатлар кўп эди, улар қудратли бўлишига қарамасдан араблар бостириб кирганида бирлашмаган ва ягона давлатга марказлашмаган эди. Шунинг баробарида, Ўрта Осиё шаҳарлари арабларга қаршилиқ кўрсатмаган, янги динга сўзсиз итоат этган экан-да, деб ўйлаш хато бўлади. Негаки, маҳаллий халқ 60—70 йил мобайнида араб босқинчиларига жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатган.

Ҳангу жадаллар йилномасида арабларнинг Ўрта Осиёни фатҳ қилишига қарши Муқанна бошчилигидаги халқ кўзғолони тутган ўрин диққатга сазовордир. Муқанна бошчилигидаги халқ ҳаракати бутун Мовароуннахрни қамраб олади, унда иштирок этган аҳоли таркиби эса ниҳоятда хилма-хил эди. Улар ўз елкаларида ўзга ҳоким туришини, оддий меҳнаткаш нонига шерик бўлишни, аллақандай араб халифаларига нон улашишни сира исташмасди. Ўша даврдаги бошқа халқ ҳаракатлари каби Муқанна ҳаракати ҳам шаклан диний ҳаракатга эга эди. Муқанна «оқ кийимлилар» деб аталмиш тарафқашларини илоҳий куч мавжуд эканига ишонтиради. Бу ҳақда Бухоро тарихи ҳақида қимматли китоб ёзиб қолдирган Наршахий қуйидагича ёзади: «...Муқанна аббосийлар даъватчиси Абу Муслим замонида Хуросон лашкарбошиларидан бири бўлиб, Абдулжаббор Аздийга вазир бўлди ва пайғамбарлик даъвосини қилди ва бир қанча вақт шу даъвода турди. Абу Жаъфар Девонакий одам юбориб уни Марвдан Бағдодга олиб келди ва бир неча йил давомида зиндонда тутди. Шундан кейин у зиндондан қутулиб яна Марвга қайтиб келди ва одамларни йиғиб: «Менинг кимлигимни биласизларми?» деб сўради. Одамлар: «Сен Ҳошим ибн Ҳакимсан», дедилар. У: «Янглишдингиз, мен сизнинг ва бутун оламнинг худосиман, — оғзига тупроқ, — ва яна: «Ўзимни қандай ном билан аташни истасам атайбераман», деди ҳамда: «Мен халққа ўзимни Одам Ато суратида, кейин Нух суратида, кейин Иброҳим суратида, кейин Мусо суратида, кейин Муҳаммад мустафо суратида, кейин Абу Муслим сифатида кўрсатган зотман, энди эса мана ўзингиз кўриб турган суратдаман», деди. Бундан маълум бўладики, Муқанна олдинги эътиқодлар барчасини тан олиб, пайғамбарлар номини навбатма-навбат айтиб, ўзини ҳам улар сафига қўшади. Негаки, бу вақтда Мовароуннаҳрда ва бошқа давлат-

ларда мазкур динлар анчагина кенг тарқалган эди. Ўрта Осиё халқлари бутпарастлик ва зардуштийлик билан бир вақтда насронийлик эътиқодига ҳам сиғинган. Самарқанднинг марказий майдонида V—VI асрда улкан ҳажмда насронийлик дини размлари ўрнатилган, аҳоли Исо Масихга эътиқод қилиб унга ишонган. Бу ҳақда шу замонда Самарқандга келиб-кегувчи савдогарлар, муаррихлар ёзиб қолдиришган. Шунинг учун ҳам Муқанна ўзини худо деб атаб, халқ эътироф этган пайғамбарларни тилга олган ва тан олган. Наршахий гувоҳлик беришича, халойиқ Муқаннанинг сўзига ишонмай унга рад жавоби қайтарган: «Улар нафсоний эдилар, мен эса руҳонийман ва уларнинг баданлари ичида эдим, менда шундай қудрат борки ўзимни қандай суратда кўрсатишни истасам, шундай суратда кўрсата бераман». Бу сўзларда Муқанна тийнатиининг энг асосий томонлари ошкор бўлган. Наршахийнинг юқорида зикр этилган китобида қуйидагича сатрлар бор: «У... кўп китобларни ўқиган ва жодугарликда устоз бўлган эди». Афтидан, Муқанна ҳар тарафлама пухта илмли, ғоятда зийрак бўлган, худонинг марҳаматисиз атрофига одамлар тўплай билган, бир сўз билан таърифласак, анчайин салоҳиятли бўлган. Балки у ҳақиқатданам ўзи тарғиб қилган янги диннинг асосчиси, пайғамбари бўлишини мулоҳаза этгандир. Муқанна ҳаёти ёритилган китоблар ва асарлар тасдиқлашича, унинг ортидан минглаб одамлар эргашган, гуруҳ-гуруҳ одамлар келиб қўшилаверган. Икки дарё оралигидаги, яъни Мовароуннаҳр ва унга яқин шаҳарлар оқ кийимлилар ҳаракатини маъқуллаган. Муқанна, тарих гувоҳлик беришича, бу билан кифояланиб қолмасдан, фаолиятини тобора ошираверган. У нома битиб, ўзининг доий (ташвиқотчилари)га берган. Номага эса мана шуларни ёзади: «Раҳмли ва меҳрибон тангри номи билан, саййидлар саййиди Ҳошим ибн Ҳақимдан фалончи ўғли фалончига, ҳамд худога бўлсин, ундан бошқа йўқ, у Одамнинг ҳам, Нух, Иброҳим, Исо, Муҳаммад ва Абу Муслимларнинг ҳам худосидир. Сўнгра қудрат, эғалик, иззат ва ҳужжат Муқаннаникидир; менга имон келтиринг ва билингки, подшоҳлик менга хос, — унга лаънатлар бўлсин, — азизлик ва худолик меники, мендан бошқа худо йўқ, — озига тупроқ — кимки менга имон келтирса, жаннат ўшаники; кимки менга имон келтирмаса дўзах уники». Бундай мактублар афтидан ўз ку-

чига эга бўлган. Марв шаҳрида арабларнинг таниқли уламоларидан бири Абдуллоҳ ибн Амр Муқаннага имон келтириб, қизини унга хотинликка берганки, шунданок номаларнинг қанчалик таъсирчан кучга эга эканини билса бўлади. Наршахий бу хусусда ҳам ўз китобида баён этган: «...Абдуллоҳ Жайхундан ўтиб, Нахшаб ва Кеш шаҳарларига етиб келди ва ҳар бир ерда халқни лаънати Муқанна динига чақириб, кўп кишини йўлдан оздирди». Мовароуннаҳр шаҳарларида дунёқарашлар ўзгариб турар экан, одамлар ислом эътиқодидан «оқ кийимлилар» эътиқодига ўта бошлагани, Муқаннанинг таълимоти бошқа таълимотлардан яхшироқ бўлганидан далолат беради. Улар одамларни арабларни қувиш ва босқинчилар жабр-зулмидан халос бўлишга ундаган. Мазкур таълимот одамларни босқинчиларга қарши курашга отлантиради ва Муқаннанинг чақириқлари муваффақиятли кечганидан бирин-кетин шаҳарлар унинг тарафига ўтади. Яна Наршахийга мурожаат қиламиз: «Раҳмли ва меҳрибон тангри номи билан саййидлар саййиди Ҳошим ибн Ҳакимдан. Дастлаб Муқанна динига кирган ва унинг динини юзага чиқарган қишлоқ Кеш яқинидаги Субаҳ деган қишлоқ саналади, қишлоқнинг улуғ кишиси Умар Субахий деган одам бўлган. Улар кўзғолон кўтарадилар. Қишлоқнинг амири арбоблардан, порсо бир киши бўлган, уни ўлдирадилар. Сўғднинг кўпгина қишлоқлари Муқанна динига кирди, Бухоро қишлоқларидан кўп кишилар кофир бўлиб, кофирлигини ошкор қиладилар. Ниҳоят бу фитна улгайиб кетиб, мусулмонларнинг бошига бало солади. Арабларининг мавжуд ҳокимияти Муқанна тарафига ўтади. Унинг қўл остида Сўғд, Бухоро, Кеш, Нахшаб ва бошқа шаҳарлар, қўшни майда давлатлар киради. Унинг эътиқоди Нишопургача етиб боради. Муқаннанинг дини жуда тез ёйилишидан чўчиган халифа Махдий унга қарши лашкар юборади. Чунки Махдий ислом дини хароб бўлиб, Муқанна дини бутун дунёга тарқалишидан хавфсираб қолган эди. У муллаларни мачитларга юборади, улар одамларни бир даҳшатли ҳайвон пайдо бўлган, бу махлуқ барчани топтаб ташлайди, деб чўчитадилар. Бу ҳайвон ё Макка ҳажхонасида, ё Саффа тоғида, ё Тоиффа ниҳоятда, ё бошқа бир жойда, балки Мовароуннаҳрдадир — ердан чиқиши керак эмиш. Айримлар бу йиртқичнинг бўйи олтмиш метр чиқишини айтса, бошқа бирлари бу «пакана» бўйдан қаноат

ҳосил қилмай, боши осмонга етишини, унинг ерга келиш муддати уч кун эканини, танасининг фақатгина учдан бир қисмини кўрсатишини таъкидлашган. Мусулмон таълимотчилари бу махлуқнинг кўринишига кўшиб-чатиб кўп ҳайвонларнинг танасидан тузилганини — боши ҳўкизники, кўзи чўчқаники, қулоғи филники, шохи буғуники, бўйи лайлакники, кўкраги шерники, ранги йўлбарсники, елкаси мушукники, думбаси кўйники, оёғи туяники, овози эшакникига ўхшаш эканини таъкидлашган. Унинг жунлари узун, ва бир жуфт қаноти бўлган. Ундан ҳеч ким қочиб қутулолмайди, яқинлашаман деган одам ёнига йўлай олмайди. У уч марта кўриниш беради. Биринчи маротаба у олис бир жойда кўриниб, узоқ муддат бекинади. Иккинчи маротаба эса Бухородаги намозгоҳ мачит ҳовлисида пайдо бўлади. У кўринганида одамлар даҳшатга тушади. Айрим одамлар даҳшатдан қоча бошлайдилар, айримлари эса илк бор пайдо бўлишидаёқ Мусонинг ҳассаси ва Сулаймоннинг муҳри тегишини кутиб қоладилар. У ҳассасини диндорнинг пешонасига тегизса, унинг юзида ғайритабиий оқ доғлар пайдо бўлади, йиртқич муҳрини шаккоқлар юзига босганида, уларнинг юзи қорайиб кетади. Йиртқич араб тилида гапиради, ислом динини ёмонловчиларга лаънатлар ёғдиради. У Муҳаммаднинг динидан бошқа ҳамма эътиқодларни назар-писанд қилмайди. Йиртқич ўз инига қайтганидан олти соат ўтгач, ер қимирлайдики, ҳамма ваҳшатдан мук тушиб қолади. Мусонинг ҳассаси теккан одамга йиртқич мўмин, яъни «содиқ» тамғасини босади, «кофир» тамғасини шаккоқларга босади. Мусулмон тарғиботчилари яна уларга қарши ҳукм ижро этилиши олдидан биз ердан ажойибот чиқишига мажбур қиламизки, у: «Сизларга ҳақ гапни айтаяпман, одамлар, бизнинг мўъжизаларимизга қаттиқ эътиқод қўйманглар. Биз юнонлар билан жанг қиламиз, Истанбулни босиб оламиз, ғалабамиз енгил кўчмайди, бу шаҳар кўп маҳал кўшинлар ҳужумини даф қилади, Исҳоқнинг етмиш минг авлоди уни қурол кучи билан ололмайди, лекин деворлари уларнинг қичқиригидан емирилиб тушади. «Худодан бошқа худо йўқдир, худо — яккаю ягонадир», деган. Бундай хабарлар аҳолига етказилишига сабаб, араб жангчилари Муҳаммадалайҳи-с-саломнинг таълимоти маҳобатли қудратга эга экани, беназир экани, душманнинг таъзирини бериш учун атиги бир оғиз сўз кифоя эканини кўзда тутган.

Шунинг баробарида, ислом тарғиботчилари одамларни Муқаннанинг эътиқоди чилпарчин бўлишига ишонтириш учун Муҳаммад пайғамбарнинг ўзи гўё тарафкашлари ғалаба нашидасини сураётганида дажжолни юборармиш деган гапларни ҳам тарқатади. Дажжол деганда, гап Муқанна хусусида бораётганини англаш қийин эмас. Тарғиботчилар, муллалар, мачит муаззинлари бу дажжолнинг таърифини шундай беришган: «Дажжол пайдо бўлса, халқ уни қабул қилмайди. Унинг бир кўзи кўр, пешонасига кофир тамғаси босилган, биргина мусулмонларга эмас, балки у барча қавмларга ғаму ғусса келтиради. Ҳар бир покиза одам дажжолдан холис юриши керак. У дуч келган жойда тентираб, нонини орқасида кўтариб юради, лекин нони асл нон эмас, орқасидан эргацган одам балога гирифтор бўлади. Уни шайтонлар кўз остига босиб юради, улар одамларни чалғитиш учун ташвиқ қилиб юрадилар, у қизиқ-қизиқ мўъжизалар кўрсатади, осмонга ёмғир ёғишини буйруқ қилса ёмғир ёғади, бу аслида ёмғир бўлмайди. Шу пайт у: «О, одамлар! Худодан бошқа ҳам мен қилган нарсани қила оладими?» деб сўрайди. Алҳол одамлар Мовароуннаҳрдан Эронга, Сурия ва бошқа давлатларга қочиб кетади. Уям шу ёқларга етиб бориб қочганларни азобга солади. Муҳаммад алайҳи-с-салом пайдо бўлиши билан азобланганларни паноҳига олади».

Араблар Муқаннага қарши қўллаган барча усуллар — жангу жадалдан тортиб муллалар тарғиботигача мулоҳаза қилиб кўрилса, Муқанна ва унинг тарафдорлари ҳар жиҳатдан кучли бўлгани равшанлашади. Шунданки араблар оқ кийимлилардан чўчишган.

Лекин Муқаннанинг тарафкашлари арабларга қарши фақат қурол кўтариб чиқиш билан кифояланиб қолган эмас. Улар ҳам муллаларнинг Муқаннага берган бадхоҳлигини — кўрқинчли, бадбашара ва кўзи кўр эканини инкор этиб борган. Улар оқ кийим кийишини араб босқинчиларига қарши исён, деб ва мамлакатида битта ҳам босқинчи қолмагунча кийиб юришини таъкидлашган. Муқанна тарафдорлари одамларга, у «Ал-Муқанна» номи билан юзига ёпинчиқ тутиб юрганини шу ҳодиса туфайли деб, тушунтира борганлар. У юзининг нури билан одамлар кўзини қамаштирмайди, деб изоҳлашган. Чунки халқ орасида Муқаннанинг кўзига оқ парда тутиб юриши ҳақида бошқа мишмишлар ҳам юрарди. Уларнинг фикрича. Муқанна ўз

халқини араблардан ҳимоя қилишда қилич зарбига учраган, оқибатда бир кўзидан айрилган, деб тушунтиришган. Бу вақтдаги Кеш атрофидаги араблар билан бўлган жангларнинг бирида унинг томони муваффақиятсизликка учрабди, бунинг учун тарафдорларига қоронғилик халақит берибди, шунда Муқанна жангчиларига жанг майдонини ёритиш учун қудуқдан ойни олиб даст кўтарган экан, жанг майдони ёришиб кетиб, жангни ютиб чиққан деган гап тарқалган. Муқанна номига худо номидан бошқа миш-мишлар ва ҳар хил сеҳргарликлар кўрсатиш ҳам қўшиб-чатилганки, у ўзининг ҳақиқатданам пайғамбарлигига ва худолигига ишониб қолган, булар далда бериб у сеҳргарлик қобилиятини ҳар томонлама ошираверган. Натижада тарафқашлари тобора кўпаяверган ва улар унинг илоҳий зот эканига ишона борган. Муқаннанинг бундайин шухрати оғиздан-оғизга, шаҳардан-шаҳарга ўтиб, мусулмонлик учун жиддий таҳдид солиб, мусулмонликнинг ер юзидан битиб кетишини башорат қила бошлаган. Одамзот тарихи шуни кўрсатадики, истаган пайғамбарнинг таълимоти мўлжалга аниқ етиб бориб, одамлар онгу шуурини забт этади, негаки улар худо номидан одамларга, ерга ва атроф-муҳитга эгалик қилишни инъом этадилар, ер юзиде ҳар битта одам тенг ҳуқуқли, ҳар бир киши унинг неъматидан баҳраманд бўлишини уқтирадилар. Албатта ҳар бир тирик одамнинг сийрати шундайки, у бошқалар қатори тенг яшагиси келади, бошқалар эришган нарсаларга эришгиси келади. Аммо, бизга маълумки, ҳамма вақт одамлар бошига оғир дамлар тушгандагина пайғамбарлар дунёга келган, қачонки улар бировнинг бой, бировнинг камбағаллигини кўрганида, унинг мақсадлари мўлжалга аниқ теккан. Афтидан, Муқаннанинг пайғамбар бўлишига ҳам шулар сабаб бўлган. Улар Мовароуннаҳр, Сўғд, Хуросон ва бошқа давлатлар одамларини араб босқинчиларидан халос бўлиши ҳамда улар томонидан эзилишига қарши чиққан. Биз тилга олаётган ҳодисалар рўй берган тарихий даврни ҳолис баҳолар эканмиз, шуни ҳам айтиш жоизки, Муқаннанинг муваффақияти исломни дин сифатида қабул этмаслиги эмас, балки босқинчиларнинг ўзи — араблар икки дарё оралиғига бостириб кирганларида маданий-маърифий жиҳатдан мазкур майда давлатлардан анча қолоқ эди. Юнон-Бақтрия давлати таркиб топгандан буён бу ерда

маданият камол топган, сўғдча ёзув пайдо бўлган эди, санъат, адабиёт, меъморлик, ҳунармандлик ва косиблик анча тараққий топган эди. Жумладан, ҳунармандларнинг устакорлиги инсон, ҳайвонлар сурати ёки улар ҳаётидан лавҳалар тасвирланган ҳар хил рўзгор буюмларида яққол ифодаланган.

Кундалик эҳтиёж буюмлари ва маҳаллий гўзалларни ясантириш учун ҳар хил тақинчоқлар ишланиб, уларнинг тасвирига атроф-муҳит, ҳайвонлар ва инсон фаолияти туширилган, заргарлар меҳнати юқори даражага кўтарилган. Адабиётчилар меҳнати ҳам равнақ топган, кўплаб қўлёзма китоблар пайдо бўлиб халқ маънавий қиёфаси акс эта борган. Араблар бостириб келиши билан ижодий изланишлар тақиқланди, Муҳаммаднинг таълимотига асосан буюмларга одамларни ва ҳайвонлар суратини тасвирлаш тақатақ тўхтагилди. Булар халқда норозилик уйғотди, Муқанна эса айни шу аснода фойдаланиб қолди, у араблар эгаллаб олган шаҳарларда ҳурмат қозонди. Омма шу боис Муқанна ва унинг тарафдорлари сафига ўтди, жанговар гуруҳлар тузиб, арабларни қувғин қилишда қатнашди ва ўз ҳаётларини араблар босиб олгунга қадар умргузаронлик қилган оқим бўйича давом эттиравердилар. Арабларнинг катта кучига Муқанна бардош беролмасди, битта тарғибот билан кучли ва қудратли душман лашкарига қаршилик кўрсатиш мантиқсизлик эди, ўз лашкарини тузишга эса Муқаннанинг ҳоли келмади, чунки икки дарё оралиғида марказлашган давлат тузилмаган эди, ҳокимият эса ҳар бир шаҳар ҳокимлари қўлида турарди. Боз устига тирик қолган аскарлар қўшинлари Бағдодга етиб бориб, у ерда оқ кийимлиларга бош бўлиб, Муқанна деган янги пайғамбар келяпти, у мусулмонликни пайхон қилмоқчи, деб одамларни ваҳимага солади ва Муқаннага қарши ўз лашкарини юборади, тез орада халифанинг ўзи олата-сирни бостириш учун Нишопурга етиб келади. Бу ерда халифа янгидан пайдо бўлган пайғамбарнинг ҳаракати кенг қулоч ёйганини ўз кўзи билан кўриб, исломнинг буткул йўқолиб кетаётганини, Муқаннанинг эътиқоди биргина Ўрта Осиёда эмас, балки араб мамлакатларига ҳам ёйилиб кетишидан кўрқувга тушади. Муқанна билан жанг қилгани у ўз вазири Жаброил ибн Яхъёни юборади. Шундай қилиб, муқанначилар учун ўз эътиқодларини эмас, балки ҳаётларини сақлаб қолиш

муаммога айланади. Наршахий Муқаннинг араблар билан бўлган жангини шундай тасвирлайди: «Жаброил Бухорога келиб Муқаннага қарши жангга юриш учун Дарвозайи Самарқандда лашкаргоҳ қурди. Ҳусайн ибн Маоз унинг олдига бориб: «Сен аввал оқ кийимликларга қарши урушда менга ёрдам бер, бу ишдан бўшагач, биз сен билан бирга Муқаннинг ўзига қарши урушга борамиз», дейди. Жаброил бу таклифни қабул этди-да, лашкарини оёққа турғизиб Наршах қишлоғига борди, қишлоқ атрофига ҳандақ қазишга буюриб, ҳандақ ичинини лашкаргоҳ қилди: оқ кийимликлар кечаси чиқиб ҳужум қилиб қолмасинлар, деб лашкарига ҳушёр бўлиб туришга буйруқ берди. Худди у айтганидек бўлиб чиқди; оқ кийимликлар дастлабки кечадаёқ қишлоқдан чиқиб ҳужум қилиб кўп вайронлик келтирдилар. Бухоро амири Ҳусайн ибн Маоз Жаброилга кўп меҳрибонлик кўрсатиб, ундан то бу иш тамом бўлгунча Кешга кетмай Бухорода бўлишини сўради. Жаброил урушни бошлаб юборди. Тўрт ой мобайнида эртаю кеч узлуксиз урушдилар, оқ кийимликлар ғалаба қозонмаган бир кун ҳам бўлмади».

Тарихчининг бу маълумоти шундан дарак берадики, араблар қўшини катта кучга эга бўлса-да, Муқанна бошчилигидаги оқ кийимликлар ўринларидан осонликча чекинмаган, уларни туб аҳоли — Хуросон шаҳарлари ва қишлоқлари аҳли кўллаб-қувватлаб турган. Аста-секин арабларнинг қўли баланд келади. Аввалига Нахшаб, сўнг Кешни фатҳ этиб, Жаброил қўшинини Самарқанд томонга буради ва Муқанна тарафдорлари билан кўп бор уруш қилади. Муқанна тарафидаги барча шаҳарлар араблар томонидан забт этилади, Жаброил ўз қўшинига Муқанна яшаётган охириги қўрғонга ҳужум уюштиришни буйруқ қилади. Оқ кийимликлар пайғамбари Кеш ортидаги тоғлар орасида бир ҳисор барпо этиб, шу ерда яшаётган бўлади. У бу ҳисорни баланд девор билан ўраб олади, ҳисор ичида яхши қурулланган қўшинини сақлайди, мўл озиқ-овқат ва захира сув тўплайди. Ҳисорга йўл ер тагидан келган, араблар қанчалик уринишмасин бари бир ҳисорни фатҳ этолмаган, негаки ҳисор деворлари баландлиги юз метр атрофида бўлган. Тарихчилар ҳикоя этишича, араб қўшинлари ҳисорни ололмай атрофида ўн тўрт йил ўралашиб юради. Муқанна учун қамал кутилмаган ҳолда тугайди, — ҳисор сипоҳсолари дарвозани очиб,

амирга бўйсиниб ташқари чиқади, ислом динини қабул этганини ошкор қилади. Мусулмонлар ҳисорни олади, лекин Муқаннани қўлга туширолмайдилар. У ҳисор ичидаги ҳисорга беркинади. Бу ҳисорга ҳеч ким киролмайди. Муқанна бу ерда хотинлари ва хос кишилари билан яшаган. Муқаннанинг ҳисорини ўраб олган Ҳирот амири Саъид лашқари билан ишғол этолмагач, охири ҳийла йўлига ўтади. Муҳаммад ибн Жаъфарнинг ривоят қилишича, Муқанна лашқаридан Мовароуннаҳрликлар, турклар ва бошқалардан иборат эллик минги Муқанна яшаётган ҳисор дарвозаси олдига йиғилиб, сажда ва зорий қилиб ундан дийдор кўрсатишни сўрайдилар. Ҳеч бир жавоб ололмагач, яна сўрашда давом этиб: «Ўз эгамизнинг дийдорини кўрмас эканмиз бу ердан қайтиб кетмаймиз», дейишади. Муқаннанинг Ҳожиб номли бир қули бор эди, Муқанна унга: «Бандаларимга, — оғзига тупроқ, — айт, Мусо мендан дийдор кўрсатишни сўради, тоқат қилолмаслиги сабабли кўрсатмадим. Мени кўрган ҳар бир киши тоқат қилолмай дарҳол ўлади», деди. Улар ялиниб-ёлвориб яна сўрайвердилар ва: «Биз дийдор истаймиз, агар ўлсак, бу айни муддао», дедилар. Муқанна: «Фалон куни келинг, сизга дийдор кўрсатаман», деб ваъда беради. Эртаси куни қуёш чиқиши билан ҳисор атрофини бир неча минг араб лашқарлари ва туб аҳоли ўраб олади, Муқанна Хўжа исмли хизматкорига ҳисор ичидаги иншоот эшигини очишни амир этади. Халқ тўпланган пайт у хотинларининг ҳар бирига ойна олиб ҳисорнинг тепасига чиқиб, бир-бирининг рўбарўсида туришга ва қуёш нури ерга тушган пайтда ҳаммалари ойналарни қўлга олиб бетафовут бир-бирига рўбару қилиб тутишга буюради. Қуёш нури ойналарга урилгач, унинг акси билан ўша жой нурга тўлиб кетади. Шу вақт Муқанна қулига: «Ана қаранг Худо ўз юзини кўрсатяпти деб бандаларимга айт», дейди. Бу ҳодисани тарихчи шундай баён этади: «Тўпланган халқ қараб, бутун жаҳоннинг нурга тўлганини кўриб қўрқдилар ва ҳаммалари бирдан сажда қилиб: «Эй худо! Қудратинг ва улуғлигингни шунчалик кўрганимиз этади, бундан кўпроқ кўрсак юрагимиз ёрилади», дедилар. Улар хануз саждада эканлар, Муқанна яна қулига: «Саждадан бошларингизни кўтаринг! Худо сиздан рози ва гуноҳларингизни кечди деб умматларимга айт», деди. Жамоа қўрққан ва ваҳимага тўлган ҳолда бошларини

азод кўтардилар. Шу вақт Муқанна: «Ҳамма вилоятларни сизлар учун ҳалол қилдим. Қимки менга имон келтирмаса унинг қони, моли ва фарзандлари сиз учун ҳалол», — оғзига тупроқ, — деди. Шундан кейин у жамоа талончиликка юз ўгирди. Бу жамоа бошқалар олдида фахрланиб: «Биз худони кўрдик», — дер эди.

Дарвоқе, агар биз бир ярим минг йил бурун одамлар мистицизмга мойил эканини инobatга олсак, муаррих ишро этаётган давр драматизмга кучли эди. Гарчи бизнинг асримизда ҳам бундай мисоллар оз эмас. Саъид дашқари жангчилари ойна ялтирашини Муқаннанинг юзини кўрдик, дея ҳисоблаб, тиззасини кўтаролмайдилар. Лашкарбоши қанчалик буйруқ бермасин, жангчилар ҳисор дарвозасини очиб ичкари киришга журъат қилолмайди. Занжирбанд ҳол поёнига етади, мусулмонлар ва туб аҳоли лашкарбоши буйруғига итоат этиб, Муқаннадан яна офтобсимон юзини кўрсатишни илтимос қиладилар. Муқанна бу ҳийлани сезиб қолиб, қули орқали эртаси куни келишини айттиради. Бу орада Муқанна хотинларини ўз одати бўйича шароб ичиришга ўтиргизиб, шароб ичига заҳар солади-да, ҳар бир хотин учун биттадан хос қадаҳ тутқизиб шундай дейди: «Мен ўз қадаҳимдаги шаробни ичганимда сизлар ҳам қадаҳларингизни бутунлай бўшатишингиз лозим». Муқаннанинг хотинларидан бири заҳар солинганини сезиб қолиб, шаробни секин ерга тўкиб юборади. Ҳамма хотинлар ичиб, ҳушсиз йиқилиб ўлади, ҳалиги хотин ҳам ўзини уларнинг орасига ташлаб ўзини ўлганга солиб ётади. Муқанна ҳамма хотинларни ўлик ҳолда кўриб, қулига ҳисор дарвозаларини очишни амр этади. Залворли эшиклар ғийқиллаб очилиши билан Муқанна ўзининг фармони билан уч кундан бери қизитилаётган тандир олдига бориб кийимини ечади-да, қип-қизил оловга ўзини ташлайди. Тандирдан тутун бўрқсиб чиқади, қули тандир ёнига чопиб келганида Муқаннадан асар ҳам қолмаган бўлади. Қули ҳам унинг изидан бориб, ўзини оловга ташлайди. Мусулмон жангчилари ҳисор ичига бостириб кирганида уларга ҳалиги аёл пешвоз чиқади. У Муқаннанинг сўнгги дамларини мусулмонларга айтиб беради.

Муқанна содир этган воқеаларни кўп аср кейин, яъни бугунги кун нуқтаи назаридан баҳолар эканмиз, унинг жасурлигига, қаҳрамонлигига, маънавий қудратига тонг қолмай илож йўқ. Муқанна бундай ўлимни

маъкул кўриб, ҳатто жасади ҳам араб босқинчиларининг оёғи остида топталишини хоҳламаган.

Муқанна пайғамбар бўлолмагани биз учун кечирарли, бироқ ўзини оловга ташлаб, тарихда ўчмас ном қолдирди, унинг ҳаёти — ўз Ватани мустақиллиги учун кураш, ўз халқи учун жонини қурбон қилишга тайёр инсоннинг ёрқин тимсолидир.

Муқаннанинг пайғамбар бўлолмагани биз учун кечиримли, лекин у ўзининг Заминнинг фарзанди эканини асрлар қатига ёзиб кетди.

Биз учун ҳам муҳими — шу!

КАСБИ КУЛОЛЛАРИ

Ота-боболар яратган бирорта ҳам нарса изсиз-самарасиз йўқолмаслиги керак.

Ҳатто биз кундалик ташвишларга кўмилиб, хаёлимиздан ўтмиш кўтарилган чоғларда ҳам осори атиқалар руҳи бизлар билан ёнма-ён юрмоғи лозим.

Касби қишлоғидан жўнаб кетар эканман, мен ана шулар ҳақда фикр этардим...

Қарши даштида кетар экансиз, бу қишлоқ қутилмаганда кўз олдингизда пайдо бўлади, сиз ҳатто, бу сароб эмасмикан, деган хаёлга борасиз. Ҳолбуки, дашт уфқлари сизга ҳозиргина чексиздай бўлиб туюлаётган эди, чор-атроф қафтдай теп-текис эди, қай тарафга кўз югуртирманг — уфқ, фақат уфқ ундан нари яна уфқлар... Гўё шундай туюладики, қанча йўл босманг — нигоҳингизга тўсеиқ бўлгудай бирон бир тикка тушган чизик йўқ, гўё бу юрт фақатгина ясси текисликлардан, фақатгина уфқлардан, чексиз-поёнсиз уфқлардангина иборат.

Мана, сиз Ульянов ноҳиясига кириб келдингиз. Бу ердан жануби-ғарбга — заминни уззукун аёвсиз қиздирган қуёш дам олмоқ учун чўкадиган томонга йўл оласиз...

Бу йўл сизни мўъжизакор томошагоҳларга элтади. Дашт уфқининг қалам билан чизилгандай теп-текис чизиклари гоҳ кўтарилиб, гоҳ пасая бошлайди, осмоннинг қуёш ботаётган томонида қир-адирлар бўртиб кўринади, сўнг кўз олдингизда эски қўрғонтепа найдо бўлади.

Бу — нафақат тепалик, балки мозийдан хабарлар,

Берувчи қадимий шаҳардир ҳам! Бир пайтлар шаҳар-
ни қуршаб тикланган деворлар, масжидларнинг
кичик гумбазлари, миноралар, машҳур шарқона са-
ройлар... Тавба, ростакамми шулар, сароб эмасми?
Машинангизни тўхтатиб, кенгликларга тўймай тики-
ласиз.

Йўқ, булар сароб эмас, дейди бу ерларда кўп кезган
ҳамроҳингиз сизга. Кўриб турганингиз ҳақиқатан ҳам
қадимий қалъа, тўғрироғи, ўша қалъанинг қолдиқла-
ри. Дашт билан Қарши воҳасининг қоқ ўртасида қад
кўтариб, бир пайтлар гуллаб-яшнаган қалъадан бугун-
ги кунга қадар етиб келганлари — мана шулар.

Осори атиқалар тарихига тегишли ҳар қандай маъ-
лумот сингари, Қасби тарихига оид кичкинагина риво-
ят, афсоналар ҳам ибратли ва қизиқарлидир. Қолавер-
са, буларнинг бари Шарқ ўтмишидан сўзлайди... Бу
ўлка одамларининг оқилу вазминлиги ҳам шу ердаги
турмуш тарзининг ўзидан, яшаш шароитидан дунёга
келган бўлса ажабмас. Ҳа, юртнинг ўзи мардум ха-
рактерини шакллантирган, чиниқтирган, маълум йўна-
лишларга бурган — одамлар камолотга эриша борган-
лари сари табиатга бўлган муносабатлар ҳам барқарор-
лашган, аҳоли табиатга ҳужум қилиб, у билан курашиб
эмас, балки табиатга бўйсуниб, режали ва омилкорона
иш тутган ҳолда ўз азмини ўтказганлар...

Қадимий Қасби қалъаси қолдиқлари мажмуаси
ҳозир шу номдаги қишлоқ чеккасида, ҳудди оролга
ўхшаб ётибди. Сақланиб қолган шаҳар қолдиқларига
ёндош улкан бир қўрғонтепа ҳам бор, бу тепалик ўзи-
да қандай сир-асрорларни пинҳон сақлаётганлигини ҳо-
зирча айтиш қийин, лекин мана бир неча йилларки,
археологлар бу жойларга, қўрғонтепага, кўп асрлик
қатламларга қайта-қайта мурожаат қилмоқдалар.

Бу тепаликда бир пайтлар шаҳар бўлганлиги маъ-
лум — унинг қолдиқлари ҳозир ҳам бор. Тупроқ қат-
ламларига кўз югуртирсангиз — жуда қадимий мада-
ният изларини, асрлар қаъридан ҳикоя қилувчи тарих
нишонларини кўришингиз мумкин. Бу изларни эра-
миздан аввалги даврларга оид деб ҳам тасдиқлашади.
Кўп метрлик тупроқ қатламлари орасида кул, турли
хил жониворларнинг суяклари бор. Кулоллар меҳнати-
нинг гувоҳлари бўлмиш сон-саноқсиз сопол парчалари-
га кўзингиз тушади. Ҳатто кулоллар яшаган лой кулба-
лар ҳам назарингиздан четда қолмайди...

Энди, хаёл қушларингизга сал эрк берсангиз, мана шу одамларнинг Қарши заминида туғилиб кечирган турмушини, меҳнату жанг жадалларини, авлодларга қолдирган эсдаликларини тасаввур қилиб олаверасиз. Яна қандай эсдаликлар денг! Йўқ, мен сопол парчаларию қалъа харобаларинигина назарда тутаётганим йўқ, — улар алоҳида қийматга эга бўлган бебаҳо тарих. Мен маънавий мерос ҳунарманд кишиларнинг юз йиллар мобайнида йўқолмай-йитмай келаётган анъаналарини айтаянман. Авлоддан-авлодга, устоздан шогирдга, ўтиб келаётган ҳунарларнинг вориси — ҳозирги техника тараққиётидан бохабар, самовий парвозларни ўз кўзи билан кўраётган йигирманчи аср одами бу санъат-корона ҳунарларни ўзлаштирар экан, ўзини янада бойроқ ва кучлироқ сезади.

Мен мана шу санъат эгаларининг анъаналари ҳақида ҳикоя қилмоқчиман.

Ўқувчим, биз Касби бўйлаб бирга сайр қиламиз. Бу ердаги қўрғонтепа ва қадимий маданият қатламларини юқорйда тилга олиб ўтдик. Албатта, бу қадимият гувоҳлари бизга ўхшаган сайёҳлардан кўра, археологга кўпроқ «дил ёради». Лекин бари бир, узоқ-узоқлардан бизни ўзига чорлаб келган шаҳар — ўрта асрларда гуллаб-яшнаган Касби қалъаси бўйлаб қадам ташлайлик.

Сарой харобаларига эътибор беринг — уларнинг ўтмишдаги кўринишлари ҳақда гапирмоқчи бўлсам мен «ҳашаматли», «улуғвор» деган сўзларни ҳеч иккиланмасдан ишлатаман. Ахир, узоқ-узоқлардан мраммар устунларни келтириш, уларга обдон сайқал бериш, санъаткорона қўл билан қайта ишлов бериб, ўрнатишнинг ўзи бўладими?! Юксак сифатли пишиқ кирпичлар, кўҳна Касби биноларини безаган ранг-баранг нақш безакларнинг бари бизга бир вақтлар бу ерда улкан ва сераҳоли шаҳар бўлганлигидан дарак бериб турибди. Вақт шамолидан шикастланмаган, яхши сақланган бинолар ҳам бор. Айниқса XI—XIV асрларда қурилган Султон Мирҳайдар ансамбли, шунингдек, XVI асрда тикланган яна бир масжид бутун ҳолида етиб келган. Бу ерда мраммартошлар, маҳаллий аъёнларга тааллуқли нафис битикли мақбаралар, қабртошлар мўл. Сангтарошларнинг моҳир қўллари мраммарларга нозик-нафис безаклар чизган, шарқона ҳуснихатлар билан узун-узун

байтлар битганлар. Аслзодалардан мақбаралар, қабр-тошлару номлар қолган, уста-хунармандларнинг исмини эса билмаймиз — шунга қарамай бу фидойи санъаткорлар, қадимий Касбида яшаб ўтган мўъжизакор хунар эгалари, уларнинг беқиёс истеъдодлари ҳақда бугун кўпроқ гапирамиз...

Назаримда, Касби мақбараларининг безаклари, улардаги битиклар гўзалликда, нафисликда Самарқанд мўъжизаси — сайёҳларнинг ҳайратига сазовор машҳур Шоҳи Зинда безакларидан қолишмайди. Шоҳи Зиндадаги муқаддас битик ва қабр ёзувларини сиз узоқда, тўр-тўр панжарали эшиклар ортидан туриб томоша қиласиз, чунки бу тошёзувлар жуда ноёб ва нодир ҳисобланади. Касбида ҳам инсон қўли билан яратилган бундай мўъжизавор ижод намуналари жуда кўп, улар беш юз йиллардан буён очиқ осмон остида ётибди, одамлар ҳам шунга кўникиб кетишган.

Касбига илк бор ташриф буюрган одамни ҳайратга солувчи нарсалар бу ерда бениҳоя. Боя айтганимиздай, хаёл қушларингиз парвозига кўпроқ эрк берсангиз бас — ҳар битта девор олдида, ҳар битта минора қарши-сида, ҳар битта сопол синиғи устида туриб, сиз ўрта аср воқеалари ҳақда хотиралар ўқимоғингиз мумкин. Баланд тепаликда бурж ва миноралар қолдиқлари сақланган. Уларга ёндош сарой ҳам бўлган, албатта. Мана шу ерда, юлдузли оқшомлар, зиналарни бир-бир босиб минорага кўтарилаётган сарой мунажжимини кўз олдингизга келтирар экансиз, беихтиёр ҳаяжонланиб кетмайсизми?! Қаршининг қора ипакдай тунларида йирик-йирик бўлиб порлаётган беҳисоб юлдузлар тутган ўринларни кузатаётган бу мунажжим, осмону фалаклардан келаётган нур манбаларидан ҳозир қандай хабар ўқиркан? Қай бир таъбир ила Касби ҳукмдорини хурсанд қиларкан? Ёки ҳукмдорнинг газабига дучор бўлармикан?..

Миноралар. Масжидлар. Мақбаралар... Улар шу қадар жозиб ва муқаддас хилқатлардирки, бу ҳақда баҳслашиб ўтиришнинг ҳеч ҳожати йўқ.

Мен эса айни дақиқаларда бошқа бир мўъжизага маҳлиё бўлиб турибман. Бу — гиштдан тикланган достон — бирон бир аркони давлатнинг ёки оқсуяк аъённинг шарафига қурилган эмас, йўқ, балки юзлаб ва минглаб тирик инсонларнинг ҳаётий эҳтиёжи туфайли бунёд бўлган бино, уни сардоба деб аташади, сардоба-

да сув сақланади. Касбида қад тиклаб турган Сардобага менгаш иншоотни мен Ўрта Осиёнинг бошқа бирон ерида кўрмаганман ҳам, эшитмаганман ҳам. Мана у — ҳаёт ва сув манбаи бўлмиш Касби сардобаси — ҳозирга қадар сақланибгина қолмай, балки қадим ва табаррук хизматини ҳануз ўтаб турибди.

Шубҳа йўққи, бу ҳайратбахш, мукамал ҳисоб-китоблар асосида тикланган Сардоба — энг доно, энг омилкор инсонларнинг ақли, тафакқури, меҳнати туфайли яралган ижод. Улкан, дум-думалоқ шаклда, гиштдан тикланган бинонинг учдан икки қисми тупроқ остида, шунинг учун бу иншоотнинг гумбаз қисмигина ердан кўтарилиб туради — гумбазнинг диаметри эса нақ ўн олти метр! Қайси муҳандис бу иншоотнинг тарҳини чизиб-ҳисоблаб қоғозга туширдийкин? Уста-бинокорлар қандай геометрик ҳадис-ҳисобларни қўллаб, амалга оширдийкин — буниси номаълум, лекин, Сардобанинг ўзи — мана, юз йиллар муқаддам қандоқ турган бўлса, ҳозир ҳам бешикаст қад тиклаб турибди!

Нафсиламрини айтганда, Сардобанинг асрлар бўйи бешикаст туриши бежиз эмас, негаки, иншоот шу қадар маҳорат ва сабр-бардош билан тикланган — бу ҳақда ёзма манбалар ҳам гувоҳлик беради, қолаверса, усталар ҳам хўжакўрсинга ишлашмаганига кўзингиз ишонади... Сардобалар одатан 5-7 йиллаб қурилган, бунда ишлаган одамлар ҳам саноклигина бўлган, бундай муҳим қурилишларда шошилиш ҳаракатлар, «бўл-ҳо, бўл!»лар кетмайди: тезкор тадбирлар бино қурилишига салбий таъсир қилишини усталар ўша найтлардаёқ жуда яхши англаганлар; ахир иш шаҳарнинг ҳаёт-мамотини белгиловчи, сув манбаини жон қадар эҳтиётлаб сақлашга хизмат қилувчи иншоот устида бўляпти-да.

Касбидаги Сардобани тиклаш учун тахминан тўрт юз-олти юз минг кирпич ишлатилган. Кирпич ҳам оддий кирпич эмас — унинг лойи узоқ-узоқлардаги Амударё этакларидан келтирилган, худди шу тупроқдан пиширилган кирпичлар қуёш нурига, намга чидамлилиги, иссиқ ўтказмаслиги билан машҳур бўлган. Унинг лойи ҳам махсус усулда — туя жуни қўшилган ҳолда ийланган. Тайёр бўлган лойни ҳам қолипларга тиқиб, қуюшдан олдин, бирмунча вақт сақлаб турганлар. Қолипдан чиққан кирпич ҳам дарров тандирда пиширилмасдан, аввал қуёш нурида бир йил, ҳатто ундан кўпроқ вақт тоблаб қўйилган. Шу орада унинг шакли

ўзгармаган, дарз кетиб ёрилмаган тақдирдагина уни ўтда пиширилган. Пишиб чиққан кирпичларни чертиб-текшириб, овозига кўра, шаклини ва ўлчамларини сақлаб қололганлигига кўра ва бошқа сифатларига кўра қайта танлаганлар. Шунча синовларда яхши баҳоланган кирпичларгина қурилишда ишлатилган... Кирпичларни бир-бирига ёпиштирадиган қоришма ҳам фақатгина лой ва сувдан иборат бўлмай, балки уларга кўй сути ва туя жуни аралаштириб қорилган. Натижада Сардоба девори мустаҳкам бўлибгина қолмай, яна бунинг устига, бебаҳо ичимлик — сувнинг сизиб-сингиб кетишига йўл қўймаган, тоза, тиниқ ва муздай бўлиб сақланиши учун хизмат қилган.

Сардобанинг учдан икки қисми ер остида, унинг гумбазигина тупроқдан баланд чиқиб турганини аввалроқ айтдим. Бу сув иншоотининг ўзи эса пасткам жойга — ёмғир сувлари тўпланадиган ерга қурилган. Баҳорги ёки кузги пайтларда бетўхтов ёққан сувлар тепадан пастга сел бўлиб тошиб келарди, дашту дала-лар бўйлар таралиб кетарди — мана энди омилкор инсоннинг тафаккури, кучи ила бу сувлар бир жойга тўпланади, ҳавога буғланиб учмайди, кирпичдан тикланган мустаҳкам деворли омборда зарур пайтгача сақланади. Шундай қилиб, дарё, кўл, тоғ булоқларидан йироқ, тақир даштда жойлашган қалъа аҳолиси — ҳам чучук сув тановул қилиш, ҳам экин экиб, боғ-роғ яратиш имконига эга бўлди! Балли, кўкдан ёғилган раҳмат ва барака томчилари Сардобада тўпланиб, Касби қалъасининг гуллаб-яшнашига шароит яратган. Бизга қадар етиб келган мана шу Сардоба ҳозир ҳам бир қиш ва баҳор мобайнида йигирма минг кубометрдан ортиқроқ сув тўплайди... «Сув Қарши даштида олтин билан тенг баҳоланади, айниқса жазирама ёзда» — десак, бари бир биз сув қийматини етарли баҳолай олмаган бўламиз. Агар қирқ беш даража иссиқда, бутун ҳаётинг бир ютум сувга боғлиқ бўлиб турган лаҳзаларда қуриб-қақшаган томоғингга теккан томчи сувни бирон-бир нарсага тенглаб бўладими? Эй ҳолдан тойган йўловчи, уловингдан тушиб, Сардобага келиб таъзим қил, сув етти ухлаб тушга кирмас, деб ўйлаган манзилда оғзингга роҳатижон оби ҳаёт тутган инсонлар руҳини ёдла!

Бу ердан қатнаб-ўтиб турган йўловчию карвонлар ҳам оз бўлмаган. Ҳиндистондан Самарқандга, Бухорои

шарифдан Афғонистонга, Россиядан Эронга ва бошқа Шарқ мамлакатларига энг қулай, энг қисқа йўллар худди мана шу Қарши воҳаси бўйлаб ўтар эди. Карвон йўллари-ку текис-равон, лекин сувни қаердан топиш мумкин? Албатта, Қасбида-да! Бу йўлларда ким сарсон кезмасин, ким қайси юртга интилмасин, албатта Сардобада қўниб, муздай совуқ, тоза, биллур сувдан тўйгунча ичиб ўтган. Шарқ мамлакатларида қадим замонлардаёқ ўзаро савдо-сотик ишлари жуда ривожланган, мамлакатлараро йўллар карвон қўнғироқларига тўлиб-тошган эди. Карвон йўллари ичида эса Қасби қалъаси ўзининг олижаноб хизмати ила шуҳрат қозонган эди.

Энди, маҳаллий хунармандларнинг энг муҳим хизмати ҳақида гапириб бераман. Қасбига келиб қўнган карвон фақат тўйиб сув ичиб кетавермаган албатта, балки бу сувдан ғамлаб, йўлга ҳам олганлар. Худди шу боис ҳам Қасбида энг муҳтарам касб эгалари — кулоллар бўлганлиги бежиз эмас. Худди шу боис ҳам, сувдан кейин энг муҳим товар — сопол идишлар, кўза ва хумлар бўлганлиги бежиз эмас.

Ҳар бир подшоҳ, у қанчалик қудратли бўлмасин, лашкари қанчадан-қанча юртларни хароб қилган бўлмасин, яна қанча-қанча юртларга таҳдид солиш орзусида тошиб-тўлғонмасин, ўша ҳукмдор ҳам унинг аскарлари ҳам сув нима эканлигини яхши билади, сувни — бу бебаҳо ичимликни жон ўрнида кўриб, авайлаб-эҳтиётлаб сақлайди. Сардобани бузиш, кулол дастгоҳини чил-парчин қилиш — ўзингни-ўзинг ҳалокатга дучор қилиш деганидир. Шунинг учун ҳам асрлар бўйи Қасбининг шуҳратига шуҳрат қўшила борди, шунинг учун ҳам бу ердаги кулол тандирларида юз йиллар мобайнида ўт ўчмади, улар ясаган кўза ва хумлар йўловчи ва карвонлар орасида олқиш ва таҳсинларга сабаб бўлди. Лойдан пиширилган хумларнинг ҳажми ҳам озмунча эмас — уларнинг ҳар бирига эллик, ҳатто юз литр сув бемалол сиғарди, шу билан бирга, уч-тўрт литрга мўлжалланган, қўлда тутишга қулай кўзалар ҳам бор эди. Баҳайбат туяларга ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ортилган бундай кўза ва хумлар шу тарихқа етти иқлим дунё юзига тарқаларди. Карвоннинг сарсон-саргардон йўлларида, нафас ростлаш учун тўхтаган манзилгоҳларида эҳтиётсизлик туфайли, қароқчиларнинг ҳужуми туфайли, бу идишларнинг қанча-қанчаси чил-парчин бўлмаган дейсиз. Ку-

лолчилик маҳсулотларига бўлган доимий эҳтиёж шунинг учун ҳам ҳеч қачон пасаймаган. Устига устак, бу кўзаларнинг ўзига хос бежирим, гўзал шаклларини кўрсангиз (Касби кўзалари бу борада беқиёс бўлган), яна бир нарсага гувоҳ бўласиз — маҳаллий кулоллар ўз маҳсулотларини қўл учида, чалакам-чатти қилиб ясамаганлар. Мутахассислар Касбининг кулолчилик мактабини Ўрта Осиёдаги энг қадимги деб ҳисоблайдилар. Бошқа бировлари эса, Самарқанд ва Бухоро, Риштон ва Қорабоғ кулоллари касбилик ҳамкасабаларидан жуда кўп фойдали маслаҳатлар олиб турганликлари ҳақида айтадилар.

Лой, сув ва оловдан нафис, бежирим, гўзал идишлар ярата олган уста кулоллар ҳақида қанчадан қанча шеърӣ мисралар битилмаган дейсиз? Кулолчилик — барча ҳунарлар ичида энг қадимий, энг муҳтарами эканлиги бу назмий сатрларга мавзу бўлган. Кулоллар — моҳият эътибори билан олиб қараганда, жуда кўплаб касблардан хабардор ҳунармандлардир, улар кирпич қуюшга ҳам, лой қоришга, уй қуриш ва сувоқчиликка ҳам жуда моҳир бўлишади. Бир қарашдаку, кулолчиликдан осон ҳунар йўқдай — ахир болаликда лой ўйнамаган, лойдан турли хил нарсалар ясамаган одам бўладими? Бироқ шуниси ҳам борки, мана шу болаларнинг ҳаммаси ҳам лойдан мўъжизавор кўза, пиёла, чойнак, идиш ясай оладиган уста бўлиб чиқавермайди-да.

Кулолчилик — оддий касб. Бироқ, шубҳасиз, у жуда қийин ҳунар. «Кўзани худо ясай олмайди», деган ибора ҳам баъзи халқлар орасида бежиз кенг тарқалмаган. Минг-минг йилларки, кўзани инсон ясайди — тафаккури қинғир-қийшиқ сопол яшадан то дастгоҳ яратишга қадар ўсиб-ривожланган инсон... Оёқлар ёрдамида туғилган ҳаракатни тикка ўққа, ундан эса лой қўйилган текис юзага узатувчи мўъжаз қурилма — дастгоҳни кашф қилган ҳам кулолнинг ўзи бўлганлиги шубҳасиз. Дастгоҳда эса яна бир мўъжиза дунёга келган: гириллаб айланаётган бир парча лой кулолнинг қўли тегishi билан шаклини ўзгартира бошлайди, ғир-ғир айлана-айлана инсоннинг кундалик эҳтиёжига хизмат қилувчи шаклдор идишга, хумга, товоқ-пиёлага, гўзал қоматли кўзаларга айланади... Инсон учун рўзғордаги қулайликларнинг бошланишига ҳам худди мана шу қурилма — минг йиллардан буён то шу кунга қадар деярли ўзгариш билмай келаётган дастгоҳ сабаб

бўлмадимикан? Ҳар ҳолда, гувала лойни бир текис айлантираётган чалқанча гилдирак бугунги техника тараққиётининг тарихидаги энг муҳим ибтидолардан бири бўлганлигига жуда-жуда ишонаман! Ҳа-ҳа, инсон тафаккури туфайли кашф этилган, тараққиётни бошлаб берган ибтидо — мана шу кулол дастгоҳи. Хўш, унда интиҳо қаерда? Интиҳо эса йўқ, чунки инсон тафаккури, идроки ҳамиша ҳаракатда, инсоннинг билиш хусусияти, санъати, ҳунари ҳамиша ривожда, бир лаҳза ҳам тўхтаб қолмасдан, кулол дастгоҳи сингари тинимсиз чарх уриб туради...

Тараққиётга асос бўлган ибтидо — хоҳ у фикр, хоҳ орзу, хоҳ эса оддий бир дастгоҳ тарзида бўлсин — ҳеч қачон унутилмайди, аксинча, ривоят у эртақлар орқали, эски қўлёзмалару битиклар орқали, ҳайвон териларию қояларга чизилган турли шакллар орқали авлодлардан-авлодларга етиб келаверади. Шунинг учун ҳам биз келажакнинг ҳаво кемалари деб атайдиган дрижаблларнинг Архимед кашф этган қонунлар асосида учишини ўқиганимизда дафъатан таажжубга тушиб қоламиз... Ёки, анъаналарнинг шундай бардавомлигини Қасби кулоллари тимсолида ҳам кўриш мумкин: бу ерда кулол дастгоҳи мозийдан қолган матоҳ эмас, балки, ўнлаб асрлар қандай хизмат бажариб келган бўлса, айни кунларда ҳам худди шу хизматни бажариб келаятган иш қуролидир. Бу иш қуроли эртага, индинга ҳам инсон учун хизмат қилаверажагига мен ишонаман. Наинки, эндиликда кулоллар шу дастгоҳда ишлаб, чойчақа топмайдилар, улар ясаган буюмларга ўтмишда сезилганичалик эҳтиёж ҳам йўқдир — сабаби, замон ўзгарди, турмуш савияси ва талаблари ўзгарди. Лекин эҳтиёж шундаки, кулоллар ясаган буюм ва идишлар тарих тимсоли сифатида, кўнгилларга завқ бағишловчи санъат асари сифатида мангудир!

Салтанатлар тузилиб, ҳалокатга учрадилар, лашкарлар гоҳ ғолиб, гоҳ мағлуб бўлиб дунёдан йитдилар, динлар ўзгарди — кулоллар эса, ўз болаларига, шогирдларига ҳунарларини мерос қилиб қолдириб, ҳаёт саҳнасида абадул-абад яшаб қолавердилар. Дастгоҳ узратер тўки ишлаётган одам лойдан тинимсиз кўза ясаб келди. У минг-минг йиллардан бери кўза ясайди. Бугун ҳам у ўзининг табаррук хизматини адо этмоқда. Ҳамқишлоқлару меҳмонлар уни ўраб олиб кузатади...

Ота-боболарию уларнинг авлод-аждодлари кулол

ўтган, эндиликда ўзлари ҳам шу ҳунарни давом эттира-
ётган одамлар ҳозир оз эмас. Улар ўзларининг камта-
рин меҳнатларини эътиқод билан давом эттириб,
ҳалол молларини савдога олиб чиқмоқдалар. Тўғри,
ҳозир карвон йўлларида сардоба тиклашга эҳтиёж қол-
мади, ҳатто карвонларнинг ўзи ҳам йўқ, қишлоқларни
сув билан таъминлашда ҳам замонавий қурилмалардан
фойдаланмоқдамиз. Лекин, Қасбидан ўтиб бораркан-
сиз, ҳар битта уй ёнида, деворлар тагида, панжараларга
тўнкариб қўйилган ўттиз-қирқлаб сопол кўзаларни
ҳар гал кўрганингизда кўзингиз қувонади, кўксингизга
илиқ тўлқинлар сиғмай кетади — нега?! Усталар эса
шу заҳоти сизга ўз маҳсулотларини намойиш қила
бошлайдилар. Бу идишларнинг сиғими ҳам ҳар хил —
улар ичида ярим литрлик кўзалар ҳам бор, беш челақ
сувни кўрдим демайдиган улкан хумлар ҳам борки,
буларни агар туяга юкламасангиз, олиб кетишнинг
бошқа йўли йўқ. Бир пайтлар мана шунақа хумларни
сардобалардан тўлдириб, сув билан савдо қилишган-да,
Қасбида. Қасби қишлоғида тикланган сардобаларнинг
ўрни унда-бунда ҳозир ҳам сақланган, — бешафқат
вақт шамоллари бу сув омборларнинг ҳаммасига ҳам
раҳм этавермаган. Лекин улар ичида энг каттаси —
таъбир жоиз бўлса, Шох Сардоба — айни кунларда ҳам
ўзининг қадимий кўркини сақлаб турибди. Мутахас-
сисларнинг фикрича, Сардоба бундан беш юз-олти юз
йил муқаддам бунёд этилган бўлиб, унинг атрофида
ўша йилларнинг гувоҳлари бўлмиш турли хил идиш-
лар — кўза, пиёла, товоқларнинг синиқлари сочилиб
ётибди. Афтидан, бу ерда нафақат сув, шу билан бирга,
карвон учун зарур бўлган турли хил емишлар, ши-
ринликлар, зиравор ва дориворлар билан ҳам савдо
қилинган.

Айтгандай, маҳаллий қариялар сўзлаган эртақларга
кўра, сеҳрли чироққа, барча тилакларни бажо айловчи
энг қудратли жинга сўзи ўтадиган йигитнинг отаси
худди мана шу Сардоба ёнида ўтириб сув сотган эмиш...
Ҳа, ҳа, эсладингизми, Аловиддин ва унинг чироғи
ҳақдаги ўша машҳур эртақ воқеалари Қасби атрофла-
рида бўлиб ўтган, деб тасдиқлашади боболар. Улар
ҳатто, мана ўша сеҳрли чироқ деб, менга неча маротаба
кўрсатишди ҳам! Албатта, уларнинг ҳеч бири сеҳрли
эмасди, лекин ўша машҳур «сеҳрли чироққа» жуда
ўхшаб кетарди — қолаверса, бу чироқлар ҳам неча аср-

лар мобайнида катта-кичик қасрлару саройларни, кичкина кулба, хужраларни, ертўлаларни ёритиб келганлиги рост эди. Сиз ҳатто айна шу кунларда ҳам Касбидаги қўпгина уйларда сопол чироқларни учратишингиз мумкин: маҳаллий кулоллар ота-боболардан қолган умум, ўтмиш ёдгорлиги сифатида ҳозир ҳам лойдан чироқ ясайдилар. Албатта, бу чироқлар ҳозир уйларни ёритишга хизмат қилмаслиги аён: улар кўпроқ хона безаги, анъанавий жиҳоз, ҳатто айтиш мумкинки, ота-боболардан қолган тумор сифатида эъзозлаб келинади... Ҳар қалай, кулол уйларида замонавий электрёритгичлар нур сочиб турибди.

Хўш, электрчироқлар нур сочганда-чи, уларнинг йўриғи бўлак, ўз меҳнатинг самараси бўлган ёхуд ота-боболарнинг, момоларнинг табаррук қўлларидан из қолган «сеҳрли чироқ»нинг йўриғи бўлак. Кулоллар ишлайдиган устахонани ҳам ҳар томонлама қулай деб бўлмайди. Бу ҳам анъана бўлса керак-да: устахоналар одатда кичкина — энига икки яриму, узунасига беш-олти метр бўлади. Устахонанинг бир бурчагида кўзаларни пиширадиган тандирўчоқ жойлашади. Хона ўртасига дастгоҳ ўрнатилади, бу ер устанинг ишлайдиган жойи, у мана шу ерда ўтириб аср-асрлардан келаётган санъатни, ҳунарни кўз-кўз этарак, тупроқ каби оддий, кўза каби гўзал анъаналарни, буюк ва мангу санъат намуналарини мозийдан олиб, келажакка узатади... Узоқ ўтмишни беихтиёр ёдга солувчи кўзаларнинг, хумларнинг, тувак ва хурмачаларнинг нафис қадди-қоматига, музайян ва теп-текис айланаларига бир разм солинга, худди мўъжизавий боғда етиштирилган ажойиб-ғаройиб... меваларга ўхшайди! Бу буюмларнинг сиртига чизилган нақш-безакларни айтинг — мозийга элитувчи чизикларга монанд сирғалади. Ахир мана шу чизиклару безак-нақшларни ҳам кулоллар бениҳоя авайлаб-асрашади — ота-боболарнинг, тарихнинг муқаддас дастхатларини, чизик ва жилоларни авлодларга хотира сифатида қолдирадилар.

Дунёдаги энг завқли томоша — кулолнинг иш жараёнида кузатиш десам, ишонаверинг. Айнақса кулол шошилмаётган бўлса, унинг нафис хатти-ҳаракатларини бир туйиб кузатинг! Бармоқларнинг мўъжизакор ҳаракатларини, нозик қимирлашларини — жарроҳ ҳаракатларига қиёслаш мумкиндир балким. Мана, у айлана устига бир парча лойни авайлаб қўйди. Мана, дастгоҳ

ғириллаб ишга тушди, ана, устанинг қўллари лойга тегди. Тегдими-тегмадими — шу асно, худди бир сеҳр-ли сўз айтилган янглиғ — парча лойдан тим-тик, ингичка бўйинли кўзами, тувакми ўсиб чиқа бошлади... Қўлларнинг ҳаракатига боқинг — нақадар тиришқоқлик, нақадар эҳтиёткорлик, нақадар сабр-бардош, эътиқод ва заҳмат туйғулари бор бу қўлларда! Баъзан эса эшикдан мўралаган болага, ёки тўсатдан кириб келган меҳмонга устанинг кўзи тушади-ю, меҳри ийиб кетади — яратувчи инсоннинг хаёл қушлари, тасаввур қудрати нималарни кашф этишини сиз шунда кўринг: уста дастгоҳ устига ташлаган лойдан... мисли кўрилмаган жондорнинг шаклини ясаб қўлингизга тутқазади! Ислом дини ҳайвонлар суратини чизишни, жонворлар шаклини ясашни манъ қилганига қарамай, кулоллар ҳамма ишнинг уддасидан чиқа оладилар. Мана, уста кўзингиз олдида, саноқли дақиқалар ичида лойдан эчкими, тулпорми, ёки аждарҳоми ясайди-да, шу ернинг ўзида ҳали сиз эшитмаган эртакни бошлаб юборади... Уста ясаган ҳайвонларнинг шакллари ҳам кўза, хумчалар билан бирга оловга кириб тобланиб чиқади — сўнг уста уларни болаларга тарқатади. Кичкинтойларнинг устахона атрофида гирдиқашалак бўлиб, кетмай юришларининг боиси ҳам шунда бўлса керак...

Касби кулоллари ўз маҳсулотларини кўча деворига териб қўйишларини юқорида айтиб ўтдим. Ҳа, ўчоқдан чиққан, совиб-совимаган ҳамма нарсаларни келтириб қўйишади. Келинг, танланг, ёққанини харид қилинг-да, олиб кетаверинг. Баҳоси — от билан улоқ бўларми-ди, ахир Касби кулоллари пул топиш учун эмас, кўнгил хуши учун ишлайдилар. Кулолчилик — улар учун ҳозир асосий касб эмас. Касби аҳолиси асосан пахтачилик билан шуғулланади — кўпчилиги механизатор, сувчи, баъзилари бульдозер ҳайдайди, баъзилари эса қурувчи. Улар ҳозир жуда улкан, муҳим бир иш билан банд — Қарши даштини ўзлаштиришда тер тўкмоқдалар, ўзлаштирилган майдонларда ингичка толали пахта етиш-тирмоқдалар, ота-боболари кулол ўтган бу энчил одамлар мана шундай заҳматталаб ишни ҳам қойилмақом адо этмоқдалар! Бироқ шу билан бирга, уларнинг юрагининг бир чеккасида кулолчилик тандирнинг яллиғи, дастгоҳга ва лойга меҳр, оталар ҳунарига эътиқод ҳам сақланиб қолганки — бу жуда мароқлидир!

Бугун маҳаллий матбуотда Касби ҳақида асосан янги ерларни ўзлаштиришга оид мавзуларга боғлаб кўпроқ ёзишмоқда. Касбининг ўтмиши ҳақидаги маълумотлар эса деярли берилмайди. Ҳолбуки, жуда кўплаб тарихий манбаларда Касби ҳақида маълумотлар бор. Масалан, XVII аср охирларида яшаб ўтган Хўжа Самандар Термизий ўзининг «Дастурал мулк» («Подшодик дастурлари») китобида Касби ҳақида жуда қизиқ маълумотлар ёзиб қолдирган. Мазкур китобда Хоразм шоҳи Анушахоннинг Касбидаги битмас-туганмас бойликлар ҳақида эшитиб, уни эгаллаш мақсадида лашкар тортиб келгани, шаҳарни икки ой муттасил қамал қилиб, охири ҳафсаласи пир бўлиб қайтиб кетгани ҳақидаги маълумотлар жуда ибратлидир. Шарқ муаррихи Ибн Вали ўзининг «Баҳрун асрор» («Сирлар денгизи») китобида ҳам Касби ҳақида эслаб ўтади.

Бари бир, Касби ҳақидаги энг тўғри, энг муфассал маълумотни Касбининг ўзи айтиб беради. Кимда-ким бу қаҳъа қолдиқларига ташриф буюрса, шу маконда сақланиб қолган мозийнинг асрий товушларига қулоқ тутса, асрий қатламларга синчков назар ташласа — жуда кўп нарсаларни ўқиб ва уқиб олиши мумкин. Касби кулоллари эса камган одамлар, тўғри келганга ота-боболар дастурларидан, ҳунар сирларидан, анъаналардан сўз очавермайдилар. Лекин бу сира-сира уларнинг феъли торлигини англамайди. Тўғриси, уларнинг камгаплиги — касбларининг хусусиятидан келиб чиққан бўлса керак, негаки кулолчилик қунт ва тоқатни, идрок ва тафаккурни, ўйчанликни талаб қилади. Лекин сиз уларнинг ишончини қозонсангиз, дўст эканлигингизни исбот қилсангиз — улар ушбу ажойиб замин ҳақида ажодлардан қолган барча нақлу ривоятларни бирин кетин айтиб бера бошлайди... Шундан сўнг сизга ўзларининг энг ноёб совғасини: ҳозиргина тандирдан чиққан кўзани тақдим қилишди ва сиз бу иссиққина идишда сув тарихи, авлодлар тарихи пинҳон эканлигини ҳис қилиб турасиз... Энг муҳими — энди бу кўза сизники бўлди, сиз кўзани ўзингиз билан узоқ-узоқларга олиб кетишга, ўша ёқларда Касби деган қишлоқда яшовчи кулоллар дунёдаги энг қадимий ҳунар эгаларининг бугунги авлодлари ҳақида одамларга ҳикоя қилиб беришга ҳақлисиз.

ОКЕАН ҰРНИДАГИ ҚИШЛОҚ

Инсон қаттиқ Ер узра қадам ташлайди, пойида таърифлаб бўлмайдиган қатлам бор. Ер қатлами — сайёрамизнинг яшаб ўтган умри. Ҳа, Ер инсон каби туғилади, яшайди ва қарийди. Ер умри измимизда эмас, бироқ бу ҳақда билгимиз келади. Биз атайдиган Ер шари, ҳақиқатда эса Сув шарига ўхшайди. Агар тўғриси айтсак, беш юз ўн миллион квадрат километр Ер юзининг уч юз олтмиш бир миллион икки юз минг квадрат километрини сувлик қоплаган. Сайёрамизнинг ёши олимларнинг тахминий ҳисобига кўра тўрт миллиард йилдан ошиқроқдир.

Инсон Замин узра қадам ташлайди, у эртами, индинми, қатъи назар сайёрамизнинг ўзи нима, деган саволга дуч келади. Кўз очгандан бери, ўзининг мавжудлигини англагандан бери ҳар куни

Инсоннинг табиат ва коинот билан муомаласи олам жумбоқларини, ўзининг яралмиш асрорларини билишга яқинлаштириш имконини беради. Биринчи навбатда киши диққатини ўзини ўраб турган маконнинг қандай вужудга келгани, сўнгра ҳаёти давомида бориши лозим бўлган олис ўлкалар қизиқтиради. Ва у ўз-ўзини сўроққа тутади: Ер ҳамиша ҳозирги кўринишида бўлганми? Ҳамиша ҳам қитъалар бўлганми? Ва унинг билими Ер шари ўз тарихи мобайнида кескин ўзгариб турган, деган фикрга етаклаб келади. Ер шари тузилиши ҳақида гапирмоқ қулгили туюлади, негаки у машина эмас, конструкторлар сингари қайтадан тиклайвергани. Ер шари — фазовий, табиий яралмишки, инсоният ақду заковати унинг бошқача кўринишга эга бўлганини билиб олди. Қачонлардир Ер танҳо суперматерик бўлганки, уни биз Пангея деб атаймиз. Бу танҳо қитъани Панталосс океани ўраб турган, — Текис денгизи, яъни ҳозирги Ҳрта Ер денгизининг тимсоли, унинг кўлтиги ҳисобланиб, ўша пайтларда ҳозирги Оврупо ва Африқо қитъалари ўртасидаги қуруқликка ёриб кирган. Пангея материги ҳозирги ҳолатидан жанубий-шарқий томонда ўрнашганки, жанубий ва шимолий қутбларидаги қуруқлик майдони қарийб баравар бўлган. Илмий далиллар гувоҳлик беришчи, бундан тахминан икки юз эллик миллион йил илгари Пангея қитъаларга ажралиб кетган. Бу вақтда сайёрамизда ҳаёт равнақ топиб, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси ниҳоят-

Бугун маҳаллий матбуотда Касби ҳақида асосан янги ерларни ўзлаштиришга оид мавзуларга боғлаб кўпроқ ёзишмоқда. Касбининг ўтмиши ҳақидаги маълумотлар эса деярли берилмайди. Ҳолбуки, жуда кўплаб тарихий манбаларда Касби ҳақида маълумотлар бор. Масалан, XVII аср охирларида яшаб ўтган Хўжа Самандар Термизий ўзининг «Дастурал мулк» («Подшодик дастурлари») китобида Касби ҳақида жуда қизиқ маълумотлар ёзиб қолдирган. Мазкур китобда Хоразм шоҳи Анушахоннинг Касбидаги битмас-туганмас бойликлар ҳақида эшитиб, уни эгаллаш мақсадида лашкар тортиб келгани, шаҳарни икки ой муттасил қамал қилиб, охири ҳафсаласи пир бўлиб қайтиб кетгани ҳақидаги маълумотлар жуда ибратлидир. Шарқ муаррихи Ибн Вали ўзининг «Баҳрун асрор» («Сирлар денгизи») китобида ҳам Касби ҳақида эслаб ўтади.

Бари бир, Касби ҳақидаги энг тўғри, энг муфассал маълумотни Касбининг ўзи айтиб беради. Кимда-ким бу қаҳъа қолдиқларига ташриф буюрса, шу маконда сақланиб қолган мозийнинг асрий товушларига қулоқ тутса, асрий қатламларга синчков назар ташласа — жуда кўп нарсаларни ўқиб ва уқиб олиши мумкин. Касби кулоллари эса камган одамлар, тўғри келганга ота-боболар дастурларидан, ҳунар сирларидан, анъаналардан сўз очавермайдилар. Лекин бу сира-сира уларнинг феъли торлигини англамайди. Тўғриси, уларнинг камгаплиги — касбларининг хусусиятидан келиб чиққан бўлса керак, негаки кулолчилик қунт ва тоқатни, идрок ва тафаккурни, ўйчанликни талаб қилади. Лекин сиз уларнинг ишончини қозонсангиз, дўст эканлигингизни исбот қилсангиз — улар ушбу ажойиб замин ҳақида ажодлардан қолган барча нақлу ривоятларни бирин кетин айтиб бера бошлайди... Шундан сўнг сизга ўзларининг энг ноёб совғасини: ҳозиргина тандирдан чиққан кўзани тақдим қилишади ва сиз бу иссиққина идишда сув тарихи, авлодлар тарихи пинҳон эканлигини ҳис қилиб турасиз... Энг муҳими — энди бу кўза сизники бўлди, сиз кўзани ўзингиз билан узоқ-узоқларга олиб кетишга, ўша ёқларда Касби деган қишлоқда яшовчи кулоллар дунёдаги энг қадимий ҳунар эгаларининг бугунги авлодлари ҳақида одамларга ҳикоя қилиб беришга ҳақлисиз.

ОКЕАН ҰРНИДАГИ ҚИШЛОҚ

Инсон қаттиқ Ер узра қадам ташлайди, пойида таърифлаб бўлмайдиган қатлам бор. Ер қатлами — сайёрамизнинг яшаб ўтган умри. Ҳа, Ер инсон каби туғилади, яшайди ва қарийди. Ер умри измимизда эмас, бироқ бу ҳақда билгимиз келади. Биз атайдиган Ер шари, ҳақиқатда эса Сув шарига ўхшайди. Агар тўғриси айтсак, беш юз ўн миллион квадрат километр Ер юзининг уч юз олтмиш бир миллион икки юз минг квадрат километрини сувлик қоплаган. Сайёрамизнинг ёши олимларнинг тахминий ҳисобига кўра тўрт миллиард йилдан ошиқроқдир.

Инсон Замин узра қадам ташлайди, у эртами, индинми, қатъи назар сайёрамизнинг ўзи нима, деган саволга дуч келади. Кўз очгандан бери, ўзининг мавжудлигини англагандан бери ҳар куни

Инсоннинг табиат ва коинот билан муомаласи олам жумбоқларини, ўзининг яралмиш асрорларини билишга яқинлаштириш имконини беради. Биринчи навбатда киши диққатини ўзини ўраб турган маконнинг қандай вужудга келгани, сўнгра ҳаёти давомида бориши лозим бўлган олис ўлкалар қизиқтиради. Ва у ўз-ўзини сўроққа тутади: Ер ҳамиша ҳозирги кўринишида бўлганми? Ҳамиша ҳам қитъалар бўлганми? Ва унинг билими Ер шари ўз тарихи мобайнида кескин ўзгариб турган, деган фикрга етаклаб келади. Ер шари тузилиши ҳақида гапирмоқ қулгили туюлади, негаки у машина эмас, конструкторлар сингари қайтадан тиклайвергани. Ер шари — фазовий, табиий яралмишки, инсоният ақлу заковати унинг бошқача кўринишга эга бўлганини билиб олди. Қачонлардир Ер танҳо суперматерик бўлганки, уни биз Пангея деб атаймиз. Бу танҳо қитъани Панталосс океани ўраб турган, — Текис денгизи, яъни ҳозирги Урта Ер денгизининг тимсоли, унинг кўлтиги ҳисобланиб, ўша пайтларда ҳозирги Оврупо ва Африқо қитъалари ўртасидаги қуруқликка ёриб кирган. Пангея материги ҳозирги ҳолатидан жанубий-шарқий томонда ўрнашганки, жанубий ва шимолий қутбларидаги қуруқлик майдони қарийб баравар бўлган. Илмий далиллар гувоҳлик беришчи, бундан тахминан икки юз эллик миллион йил илгари Пангея қитъаларга ажралиб кетган. Бу вақтда сайёрамизда ҳаёт равнақ топиб, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси ниҳоят-

кўзим билан кўришга жазм этдим. У ёққа боришнинг энг қисқа йўли — тайёрада учиб. 1983 йили Тошкент — Шаҳрисабз ҳаво йўли очилган. Шаҳрисабзга эрталаб учиб келдим, тайёра қирқ-қирқ беш дақиқа ўтгач тайёрагоҳга келиб қўнди. Бу ерга қўнишим қувонч устига қувонч улашди, негаки мен Шаҳрисабз шаҳар партия комитетининг биринчи котиби бўлиб ишлаган чоғимда бир неча йилдирки одамлар учиб-қўнаётган бу тайёрагоҳ режалаштирилган ва қурилган эди. Қурилиш ишларига ўз ҳиссанг қўшилганини кўриш хуш ёқади кишига. Ҳозирга қадар бу тайёра йўналишида учмаган эдим, тайёрагоҳ ишга туширилганида эса Самарқандда хизмат қилардим. Бу гал хайрият, Шаҳрисабз тайёрагоҳини ўз кўзим билан кўрдим, унинг меъморчилигига менинг таклифим билан Шарқ меъморлиги унсурлари киритилган эдики, шу жиҳати билан жумҳуриятимиздаги, умуман мамлакатимиздаги бошқа тайёрагоҳлардан фарқланиб туради. У ерда мени машина кутиб турарди, шаҳаргача йўл бўйига экилган кўм-кўк дарахтзор ичида бордик, бу кўчатларни ўтқазилган саккиз йил бурун шаҳарликларга ҳамкор бўлганман. Шаҳрисабз — кўркам, нурафшон шаҳар, аҳолиси озодаликни ёқтиради. Шаҳар тоғлар билан қуршалган, табиати сўлим, одамлари ҳаёт қувончларию ташвишлари ҳақида самимий гапирди.

Умуман, Ер юзида кўзни қамаштирадиган манзиллар кўп, инсонга бахт улашаётганидан ҳаёт ҳам шунчалик гўзал ва ажойиб бўлиши мумкин. Қаердаки одамлар ёмон кун кечирса, демак биринчи галдаги айб уларнинг ўзида, негаки улар қобилиятини ҳаётни янада чароғон қилиш ўрнига, аксинча чигаллаштиришга сарфлайди. Ер юзида инсон ҳаётининг ҳақиқий фалсафаси — бу ўзининг ва умумнинг саодати учун интилишидир.

Шаҳрисабзда таъмирлаш ишлари қай тарзда олиб борилаётганини кўриш мақсадида ҳамроҳимдан тўхтаб ўтишни илтимос қилдим. Меъморлик обидаларини сақлаш ва жозибасини очиш учун шаҳарнинг эски қисми таъмирланибди. Мен нимадир бузилишидан чўчиган эдим, йўқ, қўли гул меъмор зарур ўзгаришлар олиб кирибдики, шаҳарнинг маркази ажойиб, диққатни анча тортадиган бўлиб қолибди. Чорсу, бозор, собиқ Мирҳамид мачитини кўздан кечираётганимда, таниш ва нотаниш шаҳрисабзликлар мен билан қўл бериб саломлашар ва уларнинг ҳар бири билан суҳбатлашиш,

нималарнидир эслаш мароқли эди. Бу ерда одамларга нисбатан илиқ меҳр яшаб қолаверади. Афтидан, инсон фаолиятининг кучли томони ҳам ўз ишингни ихлос қўйиб бажаришингу бошқаларга ҳожатбарорлик қилишнингда жамулжам бўладики, натижада улар узоқ йиллар мобайнида хотиротдан ўчмайди. Бу ўз кучини умумманфаати учун аямаётган одамларга далда беради.

Шахрисабзнинг бир чеккасида, Қашқадарё геологик экспедицияси бошқармаси жойлашган, мен бу ерда учрашгандим, икковимиз биргаликда Жоуз сари йўлга тушдик. Шахрисабздан ўтиб, Китоб ноҳиясининг олис Паландара қишлоғига етиб келдик, сўнг текис йўл бўйлаб, тоғ массиви — Жоуз томон бурилдик. Паландарадан Жоузгача йўл анча машаққатли экан, ҳар қадамда тош, йўл ўнқир-чўнқир, паст-баланд, тоғ тизмаларидан ошиб ўтган, танлаб юриш ҳам хийлагина қийин. Биз минган «газик» силкина-силкина гоҳ пастга энар, гоҳ тоғ довони ошиб, тепаликка кўтариларди. Йўл-йўлакай Халил Ҳакимович менга палеонтологик кашфиёт тарихини айтиб берди.

Жоуз палеонтологик кесимининг аниқланиши 60-йилларга бориб тақалади, бу пайтда жумҳурият геологлари кенг қамровли тадқиқотлар ўтказиб, биринчи навбатда тоғ массивларида юзага чиқиб қолган фойдали қазилмалар манбаларини текшириб чиқишди. Улар бой мис, олтин, қўрғошин, рух, кумуш, вольфрам ва бошқа ноёб металллар конини топишди. Ўзбекистон қазилма бойликлар жиҳатдан мамлакатимизда РСФСРдан кейин иккинчи ўринда туради. Геологик қидирув пайти жанубий Тиён-Шонь тоғ зонасига кирадиган Зарафшон тоғ тизмасидаги Жоуз қишлоғи атрофида ноёб тош қотган тоғ жинси комплексини аниқлашди.

СССРдаги энг қари тоғ — Урол тоғи бўлса, энг ёши Зарафшондир. Икки юз эллик миллион йил бурун океан тубида Тиён-Шонь тоғ туркуми жинсий қатламлари шаклланиш жараёнида, икки юз эллик миллион йил илгариги океан қолдиқлари, тирик океан мавжудотларидан таркиб топган ноёб кесим Ер юзасига чиқиб қолди. Жоуз қатлами — Ернинг ўзига хос йилномасидир. Ер ўзаги икки юз эллик миллион йил мобайнида бу ерда ўсимликлар ва ҳайвонлар организми ри-

вожланишини, бу даврдаги барча ўзгаришларни қайд этган. Гарчи озроқ даврларни қамраган кесмалар — Франция жанубидаги қатлам қирқ миллион йилдан, Прага остонасидаги қатлам йигирма беш миллион йилдан ошган бўлса-да, бундай қатлам дунёнинг ҳеч бир буржида учрамайди. Бундай қатламлар сайёра-мизнинг бошқа нуқталарида ҳам аниқланган, уларнинг ёши ҳам катта — бир миллиард ва икки миллиард йилга етади, аммо Жоуз қатламининг ноёблиги шундаки, кесмада дунё океанидаги ҳаётнинг фаол ривожланган, янги организмлар пайдо бўлган, оддийликдан мураккабликка ўтиш даври қайд этилган. Илк тирик организмлар тахминан ўша даврда океандан қуруқликка чиқа бошлаган. Масалан, Нью-Йорк шаҳри яқинидаги жинсларда 408—410 миллион йил муқаддам ўргамчиксимонлар қуруқликка чиққани таъкидланади. Худди шу даврда тирик мавжудот сувдан чиқиб, ерда ўрмалай бошлаган ва Ер юзида ҳаёт тарқала борган. Биз тирик табиатнинг хилма-хиллигидан тортиб, то унинг юқори шакли — инсонга қадар биламиз. Инсон — табиатнинг олий шакли, деб айтиш шунчаки қабул қилинган. Дарвоқе, бу Ер юзида шундайдир, лекин коинотда, фазода ўз фаолияти кенглиги, қобилияти, фикрий, аналитик тузилиш функцияларига эга жонзотлар бўлиши мумкинки, инсонга нисбатан уларнинг эволюцион даражасини устун кўйишади. Булар бир фараз, мабодо реал бўлса, булар қачонлардир инсоннинг кашф этмоғи учун чорловдир. Ўз мулоҳазаларим билан қиёсий анализдан чекинаман. Масалан, иккита тирик организм — инсон ва чумолини солиштирайлик. Инсон атроф-муҳитни идрок қилиши билан тўрт ўлчовли, шу жиҳатдан чумоли эса бир ўлчовли. Чумоли ҳам тирик мавжудот, фаол ва уюшган ҳолда, айтиш мумкинки, ҳаёт кечиради. Бироқ, шунинг баробарида ёнида қандайдир улкан жонзотлар — инсон, ҳўкиз, фил, ҳатто сичқонлар борлигидан шубҳа қилмайди. Инсон ҳаётининг тўртинчи ўлчови — инсониятнинг вақтга қараб ривожланиши ва ўзгаришидир. Чумоли эса бир марта ва уясида ўрнатилган ҳаёт тарзи бўйича яшайди. Бу ва бунга ўхшаш фикрларим мени инсон тўрт ўлчовда яшаётган экан, мазкур ўлчовларга кирмайдиган яна яширинча нимадир бор, деган тахминга олиб келдики, уни ҳеч қачон идрок қилолмаса керак.

Шу тариқа мен ўша куни илк бор сувдан қуруқликка чиққан биринчи ўргамчиксимон судралувчилар би-

лан миллионлаб йиллардан сўнг шаклланган сайёра-мизнинг энг олий жонзоти — одам қиёфасини фикран таққосладим. Шундай қилиб, мен олий мавжудот, шу қуни миллионлаб йиллар ич-ичига назар солиш ва ҳаёт қаердан бошлангани, унинг учи қаердалиги, дастлабки жонзотнинг микроскопик кўриниши қаерда эканини кўриш учун Жоуз палентологик кесимига йўналдим. Океан ҳаёти қолдирган, қумга сингишиб-чатишиб кетган ва Зарафшон тизмасининг бир парча қоясига айланган, бир замонлар тирик организмнинг тошқотган кўкиш-кулранг изига қарарканман, мени дарров титроқ тутдики, анча пайт ҳушимни йиғиб ололмадим. Қўлимда ушлаб турган қоя парчаси, менга эҳтимол, ўзим ўқиган китоблардан кўра кўп нарса айтиб бергандир. Бу нуسخада қадим-қадим бир замонда нобуд бўлган қориноёқли моллюскалар, трилобитлар, бешоёқли йиртқичлар чиганоқлари мавжуд эди. Геологик сирлардан беҳабар одам буларни Арманистонда уй-жой қурилишида, бинолар пештоқини жилолашда ишлатилаётган оддий чиганоқ, иморатбоп туфдан фарқлай олмайди. Бу фарқни билишга қизиққананда Гадовев менга армани туф — энг ёш, тахминан олтмиш миллион йилга тўлганини, қўлимда ушлаб турган чиганоққа эса тўрт юз миллион йилдан ошганини айтди. Кулранг тоғ жинслари зоҳиран ўхшайди, аммо улар орасидаги эволюцион фарқ — осмон билан ер-ча. Ердаги табиий ҳодисалар ўхшашлиги гоҳида кишини янглиштиради, аммо булар биз ўйлаганчалик содда эмас.

Тошкентдан Шаҳрисабзга, ундан Паландара орқали Жоузга қилган сафарим ички сарҳадларимни вақтинчалик емириб ташлади, мени инсоннинг шу оддийликдан бугунги улуғворликка эришганлиги туйғуси мудроқликдан уйғотиб юборган эди, биламизки, унинг бу қобилияти атроф-муҳитга анчагина таъсир ўтказмоқда. Мен шалоқ «Газик»да океан тубига, миллионлаб йил бурун сув кўпириб ётган жойга етиб бордим. Сайёравий катаклизм оқибатида океан туби бу ерда яланғочланиб, Ер юзасига айланиб қолди. Тоғлар вулқон отилишлари ҳосиласидир, ёш Зарафшон тоғи эса сайёра-мизда ҳаёт давомийлигининг ёрқин исботи. Бу жараён, ҳозирча Ер мавжуд экан, тўхтовсиз давом этади, чунки доимий шаклий ўзгаришлар, бир кўринишдан иккинчисига ўтиш, табиий муҳит алмашиши, янги-янги табиий, эко-

логик, биологик, физиологик тараққиётнинг муайян даражалари содир бўлаверади.

Жоузга қилган сафарим мен учун нафақат олислаб кетган сайёрамизга саёҳат бўлиб қолмади, мен бу ерда бугунги ҳаётимизнинг ижтимоий дардларига ҳам дуч келдим. Бу дард Жоуз қишлоғида ўткирроқ ва ошкорроқ эди.

«Жоуз» — тозаланмаган ёнғоқ, деган маънони беради. Мен бу ерда нимагаки дуч келган бўлсам, уларнинг ҳаммаси мен учун ижтимоий-сиёсий ҳаётимизнинг ҳақиқатданам «тозаланмаган ёнғоғи» бўлиб туюлди. Қишлоқ Жиннидарё бўйлаб уч чақиримча масофага чўзилган. Жиннидарёнинг яхдай суви Зарафшон тоғларидаги музликлар эришидан ҳосил бўлиб, Қашқадарёга қуйилади. Уйлар зинапоя шаклида тоғ дарёси бўйлаб, бир-бирига уланиб, гоҳ энишда, гоҳ қояда, гоҳ мустаҳкам базальт майдонларда ўрнашган. Одамлари дилхуш, самимий ва жудаям очиқ кўнгил. Биз танаси тўрт қулочдан зиёд, ёши беш юз йилдан ошиқ, ёнида иккита чинор ўсган собиқ мачит олдига келиб тўхтадик. Мен учун чинорларнинг ёшиёқ мазкур қишлоқнинг ўта кўхна эканидан далолат берарди. Шарқ қишлоқларида илк иморатлар қачон қурилганини, мана шундай чинорларга қараб белгилаш мумкин. Арабистондан мусулмон дини келиши билан аниқ урф-одатга мўлжалланиб, ҳар бир қишлоқда битта-иккита мачит қурилган. Мачитлар ёнида ҳовуз қазилган, сув тўла ҳовузнинг гир-атрофига эса, албатта чинорлар экилган. Бу ўша вақтдаги ҳар бир Шарқ қишлоғининг ажралмас атрибутидир. Бизни, тўғрироғи, Гадоевни икки киши маҳаллий мактаб директори ва «Паландара» совхози бўлим бошқарувчиси кутиб олди. Қишлоқда бир минг уч юздан зиёд киши истиқомат қиларкан, қишлоқ қариялари айтишича, урушга қадар бу ердаги аҳоли ҳозиргидан қарийб икки баравар кўп бўлган. Қишлоқ ноҳиятида уч колхоз ташкил этилиб, хўжаликлар буғдой, арпа экишган, ширин таомнинг асосий манбаларидан бири тоғ нўхати парваришлаб мўл ҳосил етиштирганлар. Бир нечта чорва фермалари бўлиб, уч хўжалик ҳар йили давлатга минг тоннага етказиб гўшт топширган. Жоуз палеонтологик кесмаси — бу қадимги давр нухаси саналса, қишлоқ — жамиятимиз ҳаётида учраган ўша «турғунлик» йиллари нухасидир.

Мени мактабга таклиф қилишди. Уч юз ўқувчи

таълим оладиган мактабда бор-йўғи тўққизта синфхона бўлиб, ўқиш уч сменада олиб бориларкан, бир синфхонада турли ёшдаги болалар — олтинчи, еттинчи синф болалари таҳсил олар, дарсни эса битта ўқитувчи ўтаркан. Болаларга қандай таълим берилаётганини шундан-да билиш мумкин. Мен, мактаб нега бундай шароитда фаолият юргизмоқда, деб сўрадим мактаб директоридан. Менга айтишларича, томи лой, девори пахса, деразалари туйнукдан фарқ қилмайдиган бу мактаб 1932 йили қурилган бўлиб, ўшандан бери янгисини қуриш ҳеч кимнинг ҳаёлига урилган эмас. Қишлоқ клуби 1934, ҳаммоми эса 1935 йилларда тикланган. Орадан шунча йиллар ўтса-да, «Ижтимоий турмуш маданияти» деб юритиладиган бинолар учун биронтаям гишт қўйилмаган. Ҳаммаси ўттизинчи йилларда тўхтаб қолган. Етмишинчи йилларнинг «турғунлик» кайфияти қишлоқни яна қирқ йил ортга суриб ташлаган. Нохия ва вилоят раҳбарлари лоқайдлигига исён тарзида қишлоқ оқсоқоллари 1974 йили маслаҳатлашиб, пул йиғишиб, «турғунлик даври»нинг авж палласида, ўттиз йиллик сукутдан сўнг мачитни янгитдан очишга муваффақ бўлдилар. Қишлоқ аҳли ташландиқ бинони таъмирлади, янги хоналар қуришиб, мачитга мулла эгалик қилиб олди. У олти йил диний маросимларни жон бериб ўтказди. Бироқ бу фаолиятга чек қўйилди, янги мачитнинг пайдо бўлиши кимгадир ёқмади эмас, 1980 йили Жоуз палеонтологик қўриқхонаси тузилиши, 1984 йили эса мазкур ноёб тоғ жинси қатламида олимларнинг халқаро симпозиумини ўтказиш белгиланиши сабаб бўлди. Шу вайдан Жоузга ўзимизнинг одат бўйича дарров бир неча амалдорлар келиб, қишлоқ ҳаёти билан танишдилар. Қишлоқда ҳаёт «турғунлик»нинг авж палласида экани сезилиб қолди. Бу ерда одамлар ўз-ўзидан яшашар, ижтимоий илгарилаш эса умуман сезилмасди. Геология ва зирлиги маблағига Паландарадан Жоузгача ўн бир чақиримлик асфальт йўл ётқизилди, янги мактаб қурилиши режалаштирилди, бироқ мактаб болалари ҳамон эски мактабда таълим олмоқда. Айтиш жоизки, ҳарҳолда янги ҳаммом қуришди. Қишлоқда янги ҳаёт тааб билан эмас, халқаро симпозиумга тайёргарлик «нуқтаи назари» бўйича, хорижликларга қишлоқдаги «янги» ҳаётни кўрсатиш истагида амалга оширилган эди. Одамларимиз анча тезфаҳм ва камтар. Улар чет

элликлар келаркан, демак турмушимизнинг кўланкали томонларини кўрсатмайлик, деган ўйга келишди. Қишлоқ аҳолиси тезда ҳаракатга тушиб, ўз уйлари кам-кўстини тўғрилашди, томорқаларини тартибга солишди, уйларини тунука, шифер билан ёпишди, теварагига тош ётқизишди. 1984 йили симпозиумга хориждан бир қанча делегациялар келганида Жоуз қишлоғига озми-кўпми чирой кириб, меҳмонларга айниқса, чет элликларга иштиёқ билан кўрсатиладиган «намунали» қишлоқ даражасига етишиб қолган эди.

Бу симпозиум биринчи марта Жоузда, умуман олганда XXVII халқаро геологик конгресс доирасида ўтди. Жоузга турли мамлакатлардан, жумладан АҚШ, Италия, Канада, Франциядан олимлар келишди. Меҳмонлар орасида қишлоқнинг намунали турмуш тарзига қизиқувчилар ҳам топилдики, улар ҳақиқий аҳвол билан танишишга унаб кўришди. Шундай меҳмонлардан бири, немис фашизмга қарши курашган, Совет қўшинларининг Эльбадаги учрашувида Америкâ қўшинларидан бирига қўмондонлик қилган таниқли генерал Жорж Паттоннинг қизи бўлди. У АҚШ геологик департаментининг маслаҳатчиси эди. Хоним кунларнинг бирида тонг азон ўрнидан туриб, кузатувчиларсиз Жоуз қишлоғига бориб, маҳаллий аҳоли билан қандай яшаётгани, кейинги йилларда Шўро ҳокимияти бу қишлоққа нималар бергани тўғрисида гаплашган. Аммо, мен юқорида таъкидлаганимдай, одамларимиз бундай ҳолда қовун тушириб қўймаган — бу кўрқинчдан эмас, бу уларнинг давлат тузумимизга путур етмаслиги учун куюнганидан албатта. Улар америкалик хонимга ҳаммасини бошдан-оёқ тўкиб солмаган, улар гамхўрлик кўрсатилаётгани, — мана, электр нури етиб келгани, йўл қурилгани, эски мактаб ўрнига, янгиси режалаштирилгани, умуман, тузук ва тўкин-сочин яшаётганини айтишган. Америкалик аёл қишлоқдаги бор ҳақиқатни билолмай ортига қайтган. Чет элликни алдаш мумкин, лекин ҳаётни алдаб бўлмайди. Тўзимли, оддий, гина-кудурат қилмай яшаб, айтиш мумкинки, XVII-XIX аср даражасида жон сақлаб келаётган Жоуз қишлоғи эътиборсизлигимизнинг тирик аломати бўлиб қолмоқда. Бундай қишлоқларда ҳеч нарса ўзгармаган. Жоузликларга, албатта, янгидан маданият ўчоқлари қурилган, қўриқ ерларга кўчишни таклиф этишяпти. Афсуски, бу мақбул

ёчим эмас, негаки, Жоуз қишлоғидан беш юзга яқин киши кейинги ўн беш йил ичида турли ташкилотлар тақлифи билан бўз ерларга кўчирилди. Аммо уларнинг аксарияти киндик қони тўкилган гўшасига қайтиб келди. Тоғда, ҳавоси мусаффо жойда тугилиб ўсган одам иссиқ водийга ҳеч кўниқолмайди. Тоғликлар у ёқларга чидай олмайди, тезда тоби қочиб, юртини тобора кўмсайверади. Авлод-аждоди тоғда яшаган одамларга ўртача ҳаёт яратиб бериш керак. Юқорида тилга олганимдай, Жоуз қишлоғи урушга қадар йилига мамлакатга минг тонна гўшт, дон, нўхат, йигирма тоннага етказиб ёнғоқ тайёрлаган. Бу кун тайёрланаётган маҳсулот у пайтдагидан ўн баравар зиёд. Албатта, одамлар томорқасидан сабзавот, мева йиғиб олади, мол-ҳол сақлайди, буларнинг бир қисмини дашт хўжаликларига Шаҳрисабз, Қарши, доvon орқали Самарқанд бозорига келтириб сотади, аммо диққат-эътибор берилмаслигидан ўз имкониятларидан паст маҳсулот етиштироқда. Шундай қилиб, Жоузда икки юз эллик миллион йил азалги ҳаёт нусхаси билан мамлакатимиз ҳаётида кейинги қирқ йилда давом этган «турғунлик» даври нусхаси бақамти яшамоқда.

Агар, ўқувчини қишлоқда икки чақирим нарида, баланд тоғлар емирилган Хўжақўрғонсаройдаги палеонтологик кўриқхонага олиб бормасам, Жоуз ҳақидаги мулоҳазаларим батафсил бўлмай қолади. Қишлоқдан бир чақирим юргач, кўриқхона идораси, узоқдан келганлар учун меҳмонхона, машиналар тўхтайдиган жой, озода дарпардали, яп-янги стол-стулли ошхона ва мўъжаз палеонтологик музейга дуч келдик. Бу жой кўриқхонага кириш учун охири нуқта ҳисобланади. Йўл чарчоғини бир оз ёйиб ва тошқотган чиганоқлар, денгиз туби парчалари ҳамда бошқа экспонатлар кўйилган музейни кўриб, кўриқхона директори Юрий Николаевич Опекин билан тоғ сари йўналдик. Беш кишилиқ кичик экспедициямиз қисқагина масофани отда босиб ўтишига тўғри келди, негаки машина йўли шу ерда тўхтаган эди. Менга пастаккина айғир от тегди, бу мени ажаблантирди, чунки минганимда оғирлигимни кўтаролмай, майишиб, ҳатто йиқилиб кетишига оз қолди. Бундан хижолат чекдим, боз устига тоққа олиб чиқолармиди, дея ўйланиб қолдим. Бироқ шубҳаларим дарров тарқаб кетди: айғир бундай тiku айлана йўлларда юравериб, пишиб кетган экан. Олдин-

да Юрий Николаевич, кейин мен, ортимиздан эса бошқалар келарди. Мен минган айғир доимо директор минган отдан ўзиб кетишга ҳаракат қиларди. Мени шу нарса хайратда қолдирдики, мен минган отнинг ўз кайфияти, ўзича асовлиги бор экан. Лекин йўрғанинг феълини кўп кузатиб ўтирмадим, хаёлимни атрофдаги табиат манзаралари, биз тобора кўтарилаётган тоғ дарасининг улугвор латофати ўғирлаган эди. Бу ерда ўт-ўлан белга уради, гуллар чаппар уриб гуллаган. Яшил майдончада аллақандай ҳайвонлар изига кўзим тушди. Менинг саволомуз нигоҳимга Юрий Николаевич, яқин орада бу ерда тўнғизлар галаси бўлганини, тўнғизлар кўплигини, қўриқхона ходимларига хийла безовталиқлар соладиган бўрилар ҳам яшашини айтди. Ярим чақирим юргач, Юрий Николаевич менга қояда, биздан уч юз метрлар юқорида қандайдир шакллар гуруҳини кўрсатди. Мен одамлар хашак ўргани чиққан бўлса керак, деб ўйлаган эдим, бироқ йўлбошловчимиз: «Булар айиқлар, ровоч кавлаб еяпти», деди. Бу хил учрашувлар мени бу ер наинки ложувард, ажойиб, аммо хавфли ҳам, — тўнғизлар, бўрилар, айиқлар илк кўринишидагидай яшаётган экан, деган фикрга етаклади. Шаҳарлик ўртоқ табиатдан завқ олиш ўрнига, аксинча табиатдан безовталик, қўрқинч туя бошлади. Дарвоқе, биз ўзимизни ўраб турган дунё ранг-баранглигидан тобора йироқлашиб боряёмиз. Кўп ўтмай ёмғир ёға бошлади, қоялар шилта бўлиб, сирпанчиқда юриш мушкуллашди, от туёғи лойга янада чуқурроқ ботардики, бундан чўчий бошладим. Сўнг қияма йўлдан пастга эндик, яна қияма йўлдан юқори кўтарилдик, сел оқимларидан шарқираб оқаётган дарёдан кечиб ўтсак-да, безовталигим тобора ошиб борарди. Ёмғир тез орада тинди, дара узра қуёш жамолини ёйди, боягина мени ваҳимага солган табиат гўзаллиги яна кўз ўнгимда жилваланди. Бундан чиқди, биз табиат фарзандлари эмас, кўникма фарзандлари эканмиз. Кўникмани иккинчи одат дейишадикки, у сени ўз инжиқ қонунлари бўйича яшашга мажбур этади.

Бу вақт Юрий Николаевич менинг диққатимни тоғ массиви буримидан сўнг, дам олиб ётган динозавр суягига ўхшаш нарсага жалб этди. Тоғ жинси бу «динозавр»да гўё қотиб қолгандай. Йўлбошловчимиз бизга: «Машхур тоғ кесмаси худди мана шу, бир юз ўн миллион йил қатма-қат, шкаласи структурадай кўриниб ту-

рибди. Униси эса бу ердан бир ярим чақирим нарида», деди. Қўриқхона директори изоҳидан кейин тоғ йўлида мени чулғаб олган қўрқинчли бартараф этиб, тоғ масивини томон отимни қичаб ҳайдадим. Шошилиш мавриди эмас экан. Бир қадам қалтис ташланса бас, жарликка қулаб кетиш ҳеч гапмас. Жарлик ўнг тарафимизда эди, чап томонимизда эса тоғ дарёси ўз шовқини билан гўё бизни хавфдан оғоҳлантириб турарди. Юрий Николаевич: «Шошилмаслик керак. Вақт етарли. Икки юз эллик миллион йилки қотиб қолган вақт, биздан қочиб қутулолмайди», деди. Мен маслаҳатга амал қилиб, тоғ сўқмоғи бўйлаб секин кета бошладим.

Биз баҳайбат ўрик кундасига отларимизни боғлаб, яна яёв юрдик: ёмғирда шилта бўлиб қолган қояга чирмашиб, тепаликка кўтарилдик, Юрий Николаевичнинг қояга абжир чиқиб бораётганини кўриб, мен ҳам унинг саъй-ҳаракатини такрорлашга уриндим, аммо бу кўлимдан келмади. Тоғ одами шаҳар кўчаларида юролмагани каби шаҳарлик ҳам тоғ сўқмоғида юришни эплотмасди.

Хайрият, олисдан орқа оёғида тик турган зирҳли динозаврдай туюлган тоғ жинсига етиб келдик, Юрий Николаевич: «Биз ўртача ўрда пойидамиз. Тоғ айланиб тўрт чақирим тепаликка чиқсак, биздан тўрт юз етмиш миллион йил ортда қолган, ўртача довондан эса уч юз олтмиш миллион йил узоқ бир юз ўн миллион ёшли ўрдага етамиз. Демак, ҳаёт йўли бир юз ўн миллион ёшда, деди. Шундан сўнг бўртик қояга қўлимни теккизган эдим, дарров ҳаяжонга кўмилдим. Мен давр ва оғирлик залворидан қотиб қолган кулранг тош плиталарга назар солиб, оддий тош ва тўкилиб кетдиган шағалдан бошқа нарсани кўрмадим. Олдидан чиққан соф олтин хазинасини билмаган жоҳил одам каби туравердим. Савияси паст одам китоб варақлаётган, сўзларни тушунмагани каби ҳеч нарсага тушунмасдим. Билим ҳамма жойда зарур. Жамиятимиз ривожланиши йўллари кўрсатаётган одам тошйилномани ўқиётган геолог каби ҳаёт китобини эркин ўқимоғи шарт. Биз эса, бошқаларни қўл имлаб тўғри йўлга солиш учун одамга юзаки билим бўлса бас, деб ҳисоблаймиз. Айнан шундай кўрсатма билан биз, боши берк кўчага кириб қоламизки, оқибатда тарихни ўқий олмаймиз, вақтни англамаймиз, келажакни кўра олмаймиз.

Ҳаяжонларим, бир оз босилди. Юрий Николаевич:

«Манави кулранг тошга қаранглар, — деди. — Булар — денгиз чўкиндилари, бунда прицепиалсимон, пластинкасимон, ойқулоқлисимонлари ҳам мавжуд. Анави шарсимон тошга қаранглар, булар қироллар колониясининг нақ ўзи-ку, ёши тўрт юз эллик миллиондан сираям кам эмас. Хали биз ўрта ўрда этагидамиз», деди. Мен чўнқайиб ўтириб, гадир-будир тошни сийпадим, диққат билан разм солганимда, бу ҳақиқатданам шунчаки базальт эмаслигини англадим. Тош ташқи структурага эга бўлиб, тирик организмлар ҳаёти ва фаолиятининг ёдгорлиги эди. «Бу тош бўлагида бирон нарса кўрдингларми?» деб сўради мендан қўриқхона директори. Мен бош силкиб қўйдим холос. Юрий Николаевич тепаликка, ғира-шира кўриниб турган уфққа тикилиб: «Ана, тепада, табулетлар, ругозлар, брахман каби маржон-чиғаноқлар уюшмаси бор. Агар биз даврнинг тўхтовсизлигини ҳисоблай олсак, унда Жоуз қўриқхонаси жаҳон эволюцион-палеонтологик эталони саналиши керакки, кейинги геологик стратегияни шунга қараб тузатиш мумкин бўлади», деди.

Ортимизга қайтиш йўли эсимда қолмаган, фикрларим жуда олис ерда илк ҳаёт ниш урган даврга келиб қолган эди. Отда кетаётиб ўйлардим: «Бари бир шу ерда қандайдир океан бўлган. Денгиз, сирли денгиз, ҳаёт денгизи, бир шаклдан иккинчи шаклга ўтиб ер юзига қалқиб чиққан. Мана шу ер энди мустаҳкам, қуруқлик, мен эса шу қуруқлик бўйлаб — йигирманчи аср, ёхуд Ер юзида энг адолатли ҳаёт ўрнатишни истаган жамият одами юриб боряшман. Бу ҳам ўша океан ҳаётининг давоми, табиат томонидан шуни деб яралган... Ҳозир бизда қайта қуриш даври. Лекин одам ўзини ўзи қайта қуролмайди. У Ердаги ҳаётнинг биологик, органик ривожланиши узлуксиз давомийлигининг табиий мавжудоти. Бугун инсон ўз мавжудлиги моҳиятига теранроқ кириб бориши керак, ўшандагина у ўзи хоҳлаган гўзал табиат кучлари ва сифатларини топиб олади...

Геологик қўриқхона ортда қолди. Ҳа, океан битди, сувини минглаб чақирим олисга олиб кетди. Ҳаммамизнинг олдимизда янги, синалмаган ҳаёт турибди, уни шундай қурмоғимиз керакки, биздан кейинги авлодлар муҳокамаси учун қоладиган ҳаётимиз нусхаси, фикрларимиз ва ишларимиз мусаффолигидан дарак бериб тур-

син, демакки, биз ҳаётимизни инсонга хос тарзда бошлашимиз керак, ўз ишимиз билан табиатга хиёнат қилмайлик, уни бадном қилмайлик. Табиат эса бизга ўз ҳаётининг насиҳатомуз парчасини қолдирди. Шунини истардимки, сайёрамизнинг ҳар бир одами Жоуз кўриқхонасига келиб, биз — Ер сайёраси одамлари яралган бу чоҳни, даврнинг улкан лабораториясини кўрсин.

Мен вақт билан саёҳат қилдим, вужудимда тушунчалар силжиши рўй берди. Табиат олдида янада кўпроқ бурчдор эканимни сезиб қолдим ва тиниқроқ тушундимки — биз Ер юзиде қилаётган ишларнинг ҳаммаси расо эмас, табиат бизга, одамларга ато этган улуг бурчни ҳалол адо этайлик. Шуниси қувончлики, одамлар милитаризм вабосидан қутула бошлади, ядро ракеталарини йўқотиш борасиде шартномалар тузишяпти. Мабода атом катастрофаси бошлангудай бўлса, Ердаги сўнгги ҳаёт катаклизми бўладики, бу табиатнинг миллиардлаб йиллик яратувчилик, инсон бини бўлиши йўлидаги меҳнатини чиппакка чиқаради-қўяди. Наҳотки, биз, табиат устидан ҳокимликни қўлга олган одамлар ўз-ўзимизни бошқара олмаймиз. Наҳотки, инсон онги миллионлаб йил ривождан кейин ҳам мавжуд эканига номуносиб иш қилса! Жоуз кўриқхонаси — сайёрамиз, онгимиз тарихини йигирма биринчи, йигирма бешинчи, ўттизинчи аср одамларигада айтиб берсин. Ишонаманки, шундай бўлажак. Жоуз эталони ҳам тузилади. Бу эталон сайёрамиздаги барча ақлли одамлар учун ҳаёт эталони бўлиб қолади.

Кечқурун водийга қайтдим, Шаҳрисабзда мени ташвиш устига ташвиш кутарди. Шаҳарда ҳаёт одатдагича давом этарди, одамлар океан тубида юришар, ҳатто бир замонлар бу ерда океан бўлганига, заминни сув босиб ётганига шубҳа ҳам қилмасди. Табиат сўнмай, уринмай ўз ишини қилиб ётаверган. Табиат ақлли мавжудотни яратдию ўз-ўзидан хўрсиниб юборди. Биз эса унинг илк мурувватини англамай дунёни тўнтариб юборишга ҳаракат қилияпмиз, атроф-муҳитни ўз иродамизга бўйсиндирияпмиз, гарчи бундан бирон нарсага эришамизми-йўқми, билмасак ҳам.

Бир замонлар океан бўлган жойда, ҳозир одамлар яшаб, меҳнат қилмоқда. Улар кўпайишмоқда, қуришмоқда, бошоқли экинлар экишмоқда. Океан эса олислаб кетди. Қачонлардир материк бўлган жойда, энди

у ҳокимлик қилмоқда. Бироқ табиат, қачонлардир ўз доирасига қайтади, бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ. Фақатгина инсон унга хиёнат қилмаса, улуғ оламнинг айланишига заҳа етказмаса бас.

Уша куни мен Тошкентга Жоуз қўриқхонасидаги тоғ жинсидан бир сиқим тупроқ олиб қайтдим. Унда, кафтдаги томчидек бир бутун дунё бор эди. Кичик ва катта дунё — бир бутунликда. Улар ажралмасдир. Инсон ҳаёти ҳам шу тахлитдадир. Бордию инсон бир бутунлик билан ҳисоблашмаса, у зарра каби йўқолиб кетади. Агар у бир бутунликни бутунлай тан олмаса, ўзи ҳам йўқолади. Жоуз қўриқхонаси мени ҳаёт қандай бўлса, шу ҳолича, «объектив» шарт-шароитларсиз табиатни тўғри тушунишга ўргатди. Менга Ердаги ҳаётнинг асл бошланиши акс этган бир сиқим тоғ жинси табиатдан ҳаёт қонуниятларини ўрганишни эслатди. Бу майда тошлар менга, вақт келиши билан биз яна ўлик табиат зарраларига айланишимиздан огоҳ этди, бу эса қонунийдир. Бу фақатгина табиий вақт келиши билан қонуний бўла олади. Бу вақтни тезлатмайлик, уни бузиб кўрсатмайлик, унинг оқими мантиқига қаршилик кўрсатмайлик,

Биз, йигирманчи аср одамлари, ўзимиздан кейин шундай нусха қолдиришимиз керакки, беш юз миллион йилдан сўнг одамлар миллиардлаб йил давом этиб келатган тарихимизнинг онгли бошланиши, геологик қатламнинг онгли давомини билсин.

Бу ерда океан мавжуд эди, эндиликда эса қаттиқ ерга айланганки, унда авлодларимиз давримизни муҳокама қиладиган одам онглию ўзининг онгсиз изини қолдириб бормоқда. Океан бўлган эди — энди эса йўқ. Қаттиқ ер эди — энди эса океан. Табиатнинг айланиши шундай. Биз — унинг фарзандлари, унинг қонуниятларига амал қилишимиз шарт. Бунинг тасдиғи — мен сизларга ҳикоя қилиб берган Жоуз қўриқхонасидир.

ҚОНГА БЕЛАНГАН ДУТОР

Курраи заминимизнинг ақлни адаштирарли ажойиб манзиллари бор. Мен учун Ғилон қишлоғи ана шундай жойлардан саналади. Бу қишлоқни кўпчилик билишмайди, камдан-кам одамлар бўлишган унда. Лекин мен Ғилонда бир марта бўлган кишининг уни унутишини

тасаввур этолмайман. Шубҳасиз, Ғилон ҳали эътиборни тортади, унинг шуҳрати олдинда. Қишлоқ анча ўзига хос, аммо тарихи рўйирист, улуғвор ва фожиали, тақдир бу манзил одамларини қаттол, оловли ва қонли синовлардан ўтказган. Одамлар мардона чидаганлар.

Мен бу ерга тасодифан ташриф буюрдим ва бу бахтли тасодифдан жуда миннатдорман.

Шаҳрисабзда маҳаллий мақом ансамбли тузмоқчи бўлди. Кўпчиликнинг фикри шунда тўхталдики, халқлар ва авлодлар қисматидан хабар берувчи улуғвор чолғу куйлари — мақомларнинг қадимий ижро санъатини сақлаш, бунинг учун эса мусиқа билимдонларини, куйлашни биладиган кишиларни топиш, улар қўлига соз тутқазиб керак.

Ҳаммаси шу — чолғу асбобларидан бошланди. Мақомнинг бутун сеҳрини, гўзаллигини намоён қила оладиган, тингловчиларни ва созандаларни қувонтирадиган, қулай, бежирим асбобларни қаердан топса бўлади?

Биз ижрочилар билан биргаликда Тошкент, Қўқон, Бухорода ишлаб чиқариладиган чолғу асбобларини ўргандик. Ижрочилар ўжар ва нозиктаъб халқ — бу созларнинг оҳанги сустигини айтишди. Эҳтимол булар оддий кўшиқ ва концертларга яраб, лекин мақомга бўлмайди, дейишди. Биз ҳам баҳслашмадик, дўкон пештахталарида турган бир сира ясалган созларнинг талабчан машшоқлар дидини қозонолмаслигини тушунардик. Булар мақом ашулаларига жўр бўладиган улуғвор, нозик оҳангларни бермасди. Соз дегани жарангдор ва соф куй чиқарса, дутор, най, рубоб билан бирга инсон қалбида куйласа. Фақат бугина эмас. Мақомчи сози кўҳли, қараган кўзни яйратадиган гўзалликка мойил бўлиши лозим. Тингловчи нафақат оҳангдан, балки бежиримлигидан, безакларидан руҳий озик олиши муҳим. Бундай хусусиятга албатта фабриканинг конвейеридан чиқаётган асбоблар эга эмас, бу хил созни моҳир ва истеъдодли усталар ярата олади. Илло оламдаги ҳамма гўзалликлар, ажойиб нарсалар шошилмасдан меҳр-муҳаббат билан яратилади. Бу гапни дутор излаб уйига келганимизда Мавлон бобо айтиб берган эди.

Мавлон бобонинг ёши тўқсонда — бу ҳам соҳиби донишлиқдир. У Шаҳрисабз ва унинг атрофидаги эллар тарихи ҳақида қомусий билимга эга. Оқсоқол ўзининг

улуғ ёшига қарамай бизни жонланиб хуш қарши олди, шу замин одамларининг анъаналари, урф-одатлари, Шарқ маданияти тўғрисида ҳикоя қилди. Биз ҳатто бу ерга нега келганимизни ҳам унутиб қўйибмиз. Аммо қария унутмаган эди: бир пиёла чой устида гап очди: — Болаларим, вақтни бой берманглар. Излаган нарсаларингни шаҳардан тополмайсизлар. Уларни фақат Филон қишлоғида ясашади. Филонлик усталар бир вақтлар бутун Бухоро амирлигига етарли дутор ясаб беришган. Филонга дутор, най, тор, рубоб излаб Қўқондан, Тошкентдан, Афғонистондан, ҳатто Ҳиндистону Эрондан келишган. Сизлар ҳам ўша ерга боринглар.

* * *

Шундай қилиб, биз Филонга отландик. Йўл Шаҳрисабздан, нақ Темурнинг Оқсаройидан бошланади-да, сўнг пахтазор водий бўйлаб чўзилиб кетади. Атрофда ёнғоқзорлар кўзни қувонтиради. Бу ерлар Ўзбекистоннинг ёнғ ҳосилдор заминларидан.

Йигирма чақиримдан кейин Чоршанбе қишлоғи ортида тўсатдан тоғ кўндаланг бўлади. У кунчиқарни тўсиб, йўловчини ўзининг табиий гўзаллиги билан ҳайратга солади. Чинакам роҳатни тоғда бўлган кишигина ҳис этади, баланд қирлар устидан киши нафақат водийга, балки бутун ўтган умрига назар солиш, яхши-ёмонни баҳолаш имкониятига эга бўлади. Лекин бунинг учун ўзингни енгиб тоғларга чиқиш, тошлоқлардан юриш, ҳаётнинг қадрию маъносини англашинг даркор!

Бизнинг мақсадимиз эса бўлак, шошилаётганимиз учун пиёда эмас, машинада кетаяпмиз. Мана йўл худди кесилиб қолгандек бўлади. Уни кичикроқ Оқсув дарёси тўсган. Энди у Филонгача бизга йўлбошловчи, ҳамроҳ.

Оқсув дарёсида бир вақтлар мўлжалдагидан анча кечикиб бўлса-да, электростанция қурилган. Ҳозиргиларга нисбатан жуда кичик албатта,— ҳаммаси бўлиб ўттиз минг киловатт қувватли. Аммо у ўша йилларда бу ерликлар учун чексиз қувонч, илк ер, эрк, ёруғлик берган социалистик тузумнинг тантанаси бўлган эди. Оқсув ГЭСида фақат икки турбина айланарди. Лекин ишлаб чиқарилган ёруғлик ва қувват Шаҳрисабзгача чўзилган қишлоқларга етарди. Оқсув дарёси эса Филонқўлдан биз бораётган қишлоқ ёнидан бошланади.

Ҳозир бу дарё ўзининг иккинчи ёрқин тарихини

бошламоқда. Қоялар қуйнидаги даралардан бирига қурувчилар янги тўғоннинг илк тошларини тердилар. Кейин миллионлаб кубометр шағал юз қирқ метрлик тўғон бағрига тўкилди.

Тўғон ортида қорлардан эриган сувлар йиғилади. Илгари улар баҳорда пастга бефойда оқиб кетарди, чанқоқ далаларга оби ҳаёт бериш ўрнига зарар келтирарди. Оқсув дарёсидаги тўғон икки юз миллион кубометр сувни жамғаради. Ўзбекистон учун сувнинг нима эканлигини айтиб ўтириш шарт бўлмаса керак. Саховатли ёз қуёшию дехқоннинг олтин қўли остида сув мўъжиза яратишга қодир. Атрофда қанча фойдаланилмаган қақроқ ерлар бор. Ҳаммаси — бўлғуси пахта майдонлари, ширин-шакар узумзорлар, хушбўй мевалар демақдир. Табиатнинг ажиб неъматини моҳир инсон қўли орқали янги неъматларни бунёд этади, бу ерда ҳали тугалланмаган тўғондан олисдаги миллионлаб кишилар баҳраманд бўлишади. Жумладан биз ҳам йўлимизда бир неча сония тўхтаб, инсоннинг қудратли онги, маҳорати, тоғларни бирлаштирувчи буюклиги қаршида ҳайратланамиз.

Йўлимизда давом этамиз. Қайрилишлар кўз ўнгимизда янги чўққиларни, қояларни, адирларни намоён этади. Қоялардан бири устида антик даврга тегишли қадимий қўрғон қиёфаси элас-элас кўринади. Тоғликлар Қоровултепа деб атайдиган бу машҳур қўрғон қадимда қишлоқларни душман босқинида мудофаа қилиш учун қурилган. У Туркистоннинг жанубий тоғлари этагида истиқомат қилувчи эллар учун ишончли содиқ посбон бўлган. Тоғлик қарияларга ишонамизми-йўқми, уларнинг айтишича, бу ердаги қишлоқлар ва Қоровултепанинг ҳам қурилганига салкам-тўрт минг йил тўлган.

Қўрғон қолдиқлари, катта девор ҳалқаси ҳали ҳам бинойидек кўринади. Одамлар қадимда эмас, балки асримизнинг 20-йилларида ҳам қўрғон ўз вазифасини ўтаганини гапиришади. Ҳисор тоғи этақларидаги қишлоқлардан бу ерга навбат билан қуроли қўриқчилар жўнатиб турилган. Уларнинг вазифаси ҳарифлар яқинлашганидан огоҳ этиш бўлган. Ана шундай қаттол заруратга хизмат қилган экан Қоровултепа ўша йилларда.

Ҳозир эса у оддий ўтмиш хотираси. Тоғлар орасидаги Филон, Қизилэмчак, Яккахон ва бошқа қишлоқларга

ўтаётган йўловчи албатта бир зум тўхтаб, унга ҳурмат-ла нигоҳ ташлайди.

Қадимий қалъадан ўтгач, янги гаройиб манзиллар рўпарасидан чиқдик. Иқрор бўлиш керакки, дарҳол кўаларимизга ишонмаган эдик. Негаки қаршимизда мрамар йўл ётарди.

Баланд қоялар аро бир неча чақирим кўтарилиб кетадиган бу йўл мрамар деб шартли эмас, асл маънода ном олган. У тоза, бир озгина сарғиш биллурий мрамар қоялар орасидан ўтади.

Мрамар шағаллар оёқ тагига сочилган, тепада эса сумалаклари осилиб туради. Киши ўзини худди мрамар қасрга, асрий бебаҳо тошлар ўлкасига келиб қолгандек сезади. Ҳали бу бойликларни олиш, шаҳарларимиз кўчаларини безаб, одамлар кўзини қувнатиш учун элтиш даркор. Аини чоғда мазкур мрамар йўлини бутунлигича, гўзаллигию улуғворлиги билан асраш лозим.

Бир оздан кейин оқ мрамар йўл Вулқонқўл тепаликларию жинслари билан алмашди. Энди йўл совиб қолган тошлоқ лава устидан борарди. Бу тошлар мрамар қоялардан бошқача яралган, улар миллионлаб йиллар бурунги ибтидий денгиз тубидаги зарралардан йиғилмаган. Бу улкан тошларни сув эмас олов жунбуши бунёд этган. Ер талвасага тушиб қоялар қулаган, янгилари қад кўтарган, қизиган шағаллар фаввораси осмонга ўқдай отилиб қотиб қолгач, аста-секин тош қатламига айланган. Йўлимиз қотган лавалар узра айлана-айлана ўрлаб кетади.

Ниҳоят тоғ буримида Ҳисорак қишлоғи келади. Бир томонда Қизилэмчак, бир томонда Ғилон. Шаҳрисабдан Ғилонгача ҳаммаси бўлиб етмиш чақирим юрилади, аммо қанчалар яққол ва тўлиқ таассурот олади киши бу йўл бўйлаб бораркан. Ундан неча бор ўтсанг ҳам зеркиш нелигини билмайсан.

* * *

Ғилон тоғ ортидан беҳос пайдо бўлади. Йўловчи беихтиёр қаршисида очилган оламни идрок этиш учун бир зум тўхтаб қолади, кўрганларини онгига жо этмагунича йўлини давом эттиролмайдди. Бу тўхташ бизга ўхшаган сайёҳ тугул ғилонликларнинг ўзлари учун ҳам одатий ҳол бўлиб, ўзлари ҳам овуллари жамолини кўриб завқ оларканлар.

Қаршида, баланд тоғлар қўршовида каттагина сайхонлик ястанган. Бир-бирдан зинама-зина баландликда жойлашган айвонли уйлар гўё муаллақ осилиб тургандек. Қишлоқ шу зиначалардан самовий аркка айлангандек баландлаб кетган. У ўзининг мукамаллиги, кўркемлиги, табиий теран маънодорлиги билан кишини ҳайратга солади, гўё шу одамларнинг тоғларга чидаган бардошли меҳнатларидан эмас, балки шу аснода бирданига яралгандек шу тоғларнинг бир бўлагидек туюлади.

Бизни чуғурлашган бир тўда болалар қарши олишди. Ғилон тоғлар орасида базўр кўринади, аммо кимсасиз эмас, қишлоқ аҳли тобора кўпайиб бормоқда, аммо улар катта ҳаётдан ўзларини узилган ҳис этмайдилар. Болалар томлар устида худди йўлакдагидек чопишади, сакрашади, чунки уйларнинг томлари бирлашиб кетган, улар бўйлаб ерга тушмасдан, уйдан-уйга, бутун қишлоққа ўтиш мумкин. Нега шундай? Ҳаммаси равшан — бу тоғликлар учун ҳаётий зарурат. Қуз ва баҳорда ёмғир қуйиб турганда кўчадан ўтиш ноқулай ҳатто хавфли, — томлар эса ҳаракат учун ёлғиз имконият.

Бироқ, одамлар ёмғир сувларини зарарли нарса деб ҳисоблашмайди, умуман табиат қаттиқчиликлари олдида тиз чўкиб туришмайди. Ғилонликлар хусусан биз келган пайтда ғаройиб юмуш билан машғул эканлар. Улар кексалар сардорлигида уйларни ёмғир сувларидан ихота қиладиган ёғоч новларни тузатишарди. Новлар йўғон ёғочдан йўнилган бўлиб, бир-бирига шундай усталик билан қовуштирилганки орасидан бир томчи сув ҳам ўтмайди. Сув йўли ниҳоятда аниқ ҳисоблаб чиқилган, асрлар давомида бехато ўтиши кўзда тутилган. Иш шу қадар қизгин ва устакорлик билан жадал олиб борилардики, бу жараёнга соатлаб термилиб ўтириш мумкин эди. Бироқ, биз оқсоқоллар билан саломлашгач, келганимиз боисини билдиришга шошилдик, энг яхши дуторларни қаердан топиш мумкинлигини сўрадик. Бизга чоққина, аммо шинам уйни кўрсатишди, излаган нарсамиз ўша ердан топилишини айтишди. Дарвоза олдида уй соҳиби — ўттиз беш ёшлардаги навқирон, юзига хуштабассум ёйилган киши бизни қарши олди. У ёнидаги беш ёшлар чамасидаги жамалак сочли ширин қизчанинг қўлидан тутганча биз билан саломлашди, уйига таклиф этди. Биз ичкарига кирдик.

Ҳали остонадаёқ бу ерда чинакам уста яшашини англадик. Янги қиринди ҳиди анқир, деворда йўнилган, косаси олинган ҳар хил ёғочлар, бизга жумбоқли асбоблар илиғлик. Уларнинг нима экани фақат устанинг ўзига аён. Негаки бу асбоблар ҳам бирор дўкондан сотиб олинмаган, уларни фабрика ишлаб чиқармаган, балки устанинг ўзи ихтиро этган. Бундай асбоб неларга қодирлигини эса меҳмонхонага киргач билдик. Бу ерда тайёр дуторлар турарди. Беш-олти киши сиғадиган, биргина дарчаси бор хона! Меэбон бизни ерга тўшалган қалин пўстак устига ўтқизди. Торгина хона ажиб жиҳозланган, шинам ва қулайки, гўё сизни илоҳий рух, устанинг нозик олами, диди қамрагандек бўлади... Бунда ҳамма нарса ўзига хос: ерга тўшалган ғалати нақшли гилам, девордаги палаклар, кундалик турмушга асқотадиган қўлда ясалган буюмлар — сандиқ ёки токчали қўлбола шкаф, идишлар уй соҳибининг овга-ихлоси борлигини кўрсатувчи кийик шохлари, турдош сандиқ устига тахланган кўрпа ва кўрпачалар... ҳамда биз кутганимиздек энг юқорида дутор осилган.

Бу ҳайратда қоларли бежирим мусиқа асбобидан кўз узиш қийин эди. Дутор... Минглаб ўзбек хонадонларида эъзозлаб сақланадиган соз. Кўплаб оилаларда у ёшу қари, аёлу эркак қўлида янграб кўнгилларни шод қилади. Мураккаб ва нафис, дилни ром этувчи кўшиққа жўр бўлади. Шарқ халқлари хонадон аҳли ва дўстлар даврасида кўшиқ тинглаб ҳордиқ чиқаришни хуш кўришади. Узоқ айтиладиган кўшиқларда эса ҳайратбахш, абадий севги, ҳаёт қувончлари ва ташвишлари, табиат гўзалликлари, эртақдек сеҳрли воқеалар куйланади. Шарқ ҳаёти машаққатларга ҳам бой — қиадираётган офтоб, бир қултум сув, тоғу тошлар, яйловма-яйлов кўчиш... Бунинг устига жангу жадалларга, босқинчиларга тўлиқ ўтмишни, доимо ўзаро душманлик қилувчи уруғларнинг нотинч ҳаётини, йиллаб режаланган яхши тадорикларнинг вайрон этилишини, яна бу ерликларнинг табиат инжиқликларини доимий бартараф этишларини, қуроолларини ҳамиша шай туттишга тўғри келишини эсласакгина бу томоннинг одамлари оромни қадрлашлари боисини англаш мумкин. Ана шундай дамларда девордан соз олинади, намат

билан ёпилган ўтовда ҳам дутор овози тинмайди. Дутор куйларини тинглаганда одамлар қийинчиликларни, ғамни унутадилар, қалблари эзгуликла лиммо-лим бўлади, инсон ғам учун эмас, бахт учун яралганини англайди...

Бироқ, биз бу маҳал олис ўтмиш хаёллари била банд эмас эдик. Деворда осиглиқ турган дуторни кўришимиз билан енгил тортгандик. Излаган нарсамизни топгандик. У уйнинг энг кўринарли ерида осиглиқ турибди ва биз уни устандан сўраймиз.

Лекин ўзбеклар одати маълум. Бу ерда дарҳол ишдан оғиз очиб ноўнғай. Шу боисдан биз уй эгаси Рўзибой Муталиев билан дилимиздаги эҳтиёжимиз ҳақида эмас, бутунлай бошқа нарсалар ҳақида суҳбат қурдик. Саломатлиги, ишлари, оила аъзолари аҳволи, хўжалиги икир-чикирлари билан қизиқдик. Маълум бўлдики, унинг ишлари жойида экан. Биздан ҳам ҳол сўради. Биз ҳам ҳаммаси тузук эканини айтдик. Филон қишлоғи аҳолисининг меҳнатсеварлигию усталигига қойил қолганимизни сидқидилдан изҳор этдик. Бўлгани ҳам шу эди ўзи.

Бу орада Рўзибойнинг беш яшар қизчаси меҳмонларга кўниқиб, дастурхонда янги ёпилган тандир нон, иссиқ чой, ликобчада қирмизи нақшинкор олмалар келтириб қўйди. Олмаларни суриштирган эдик, уй соҳиби улар қишлоқда унганини, алоҳида хушбўй ва ширин навлигини, уни узоқ сақлаш мумкинлигини, яна қанча хусусиятларини баён этди. Суҳбат қишлоқ турмуши устида айланар, биз эса тезроқ ўзимизни қизиқтирган мавзуга яқинлашишини истардик. Рўзибой ҳам буни фаҳмладими, дутор ҳақида ўзи гап бошлади. Токчадаги соз ясаш учун тайёрланган ёғочни ва эгик пўлат қочовни қўлига олиб, деди:

— Кўряписизларми? Олдин оддий ёғоч бўлган эди. Аммо унда бўлғуси дуторнинг куй чиқадиган қисми белгилари бор. Ўзим ўқитувчилик қиламан, лекин мана шу ёғоч ғўдаларисиз яшай олмайман, улар ҳам менинг фарзандларимдек гап...— чуқур нафас олгач, яна давом этди мезбон.— Эҳтимол, чиндан ҳам шундай-дир, чунки мен уларга оддий муаллимликдан кўра ортиқроқ нимадир бағишлайман. Бир нафас бўш вақтим бўлса, армон йўк, қўлларим ёғочга интилаверади... Айниқса узоқ қиш кечалари совқотасан, мудрайсан, ҳар хил нарсаларни ўйлайсан. Шунда ёғочга ун-

найсану барини унутаган, енгил тортасан, рухинг ором топади. Ёғочни ишлаб туриб унинг танасидаги пинхона, сирли йўлларга тикиламан, йўнавераман ва... охири янгроқ куй чиқарадиган соз тайёр бўлади. Ўзим қувониб кетаман. Эшитаяпсизларми, қандай овоз беради-я.

Рўзибой ичи олинган ёғоч сиртига чертди, биз айтарлик ҳеч нарса эшитмадик. Унинг ўзи эса эшитди, ёғочни қулогига тутиб жимгина кулимсиради. Кейин у жиддий тортди.

— Керакли ёғочни тониш қийин. Бу ажойиб тут ёғочидан, фақат шу дарахтдан чинакам жаранглайдиган соз чиқади. Лекин уни қаерда топасан, ҳар бир тут ҳисобда бўлса. Унинг барги ипак қуртининг емиши, тирик дарахтни кесишга қўл бормади. Дарвоқе дутор учун ўн беш-йигирма ёшдагиси керак. Фақат шундай дарахтдан зўр оҳанг берадиган тайёр ёғоч чиқади. Тоғларни кезаман, водийга тушаман, қуриган тутни излайман. Баъзан бунга ўн беш-йигирма кун кетади. Йўлда тўнаб қолишга тўғри келади, тутлар ўсадиган жойлар, ҳар бир тош мана шу уй ичидек менга ёд бўлиб кетган...

— Нима, бошқа дарахтдан дутор ясаса бўлмайди-ми?— сўраймиз ундан.

— Нега энди? Бўлади. Қарағайники ҳам зўр, лекин кўнгилга унчалик ботмайди. Чинакам нафис ва теран оҳанг берадиган дутор фақат тут ёғочидан ясалади. Бўйи ва қулоқларини ўрик дарахтидан ишласа бўлади. Ўрик ёғочи пишиқ ва қизил рангли, бежирим, аммо юраги — куй замини — косаси тут ёғочидан бўлиши даркор. Ноёб дарахт, ипак қурти фақат унинг баргини ейиши бежиз эмас...

— Рўзибой, мана сиз яхши қуруқ ёғоч топдингиз, уни қандай ишлайсиз?— савол бердик устага.

— У беш йилдан сўнг дутор бўлади. Ҳайрон қолмангизлар, табиатда ҳамма нарса пишиб етилиши керак. Жумладан дутор ҳам. Ёғочни керакли ҳароратда ва намликда сақлаймиз, у аста-секин етилади.

— Тайёр бўлганини қандай аниқлайсиз?

— Овозидан, боя эшитдингизлар-ку.

Биз ҳали овози устанинг ўзигагина эшитилган черткени эсладик. Рўзибой давом этди:

— Ёғочни сақлаш, йўниш, табиий қўлларини бузмаслик — бу ҳали иш битди дегани эмас. Дуторнинг

косасини тери билан қоплаш лозим. Ҳар хил тери бўла-
вермайди.

— Қанақанги турлари бор?

— Сирасини айтганда тери ҳам эмас. Ҳўкиз юрагининг пардаси. Фақат уч ёшгача бўлганиники. Уни ҳам топиш мушкул, ким ҳам ёш ҳўкизни сўяди дейсиз? Тагин фермадаги эмас, тоғда табиий хасни ўтлаб, шу ернинг сувини ичган ҳўкизнинг юрак пардаси бўлиши керак... Буни ҳам топгач, ҳўб ишлаш, икки-уч йил асраш лозим бўлади. Хуллас мен йилда базўр икки-учта дутор ясайман, лекин дутормисан дутор бўлади.

— Уни кимлар олишади?

— Нима десам... Мана яқинда сўнгги ясаган дуторимни Душанбе шаҳридаги бир ансамбль учун бердим. Бунгача Москвадан Шарқ халқлари санъати музейи учун дутор ясаб беришимни сўрашгани, ясаб бердим. Яна бирини яқинда Шахрисабз районидаги Ленин номидаги колхознинг «Шодиёна» ансамблига тақдим этдим. Шуларга сидқидил хизмат қиламан-да. Халқимиз бу ансамблнинг севади, радио орқали чиқишганда менинг дуторим овози ҳам янграйди. Яқинда улар Италияга, бошқа хорижий шарқ мамлакатларига боришди. Ўзбекистоннинг кўпгина вилоятларида концерт қўйишди. Қувонмай бўладими — мен ясаган дутор оҳангини қанча одам эшитди, яна қанчалаб эшитишади...

Рўзибой бизнинг деворда осиглик турган дуторга тез-тез қараётганимизни сезди, мақсадимизни ҳам англаб бош чайқади:

— Бу дутор меники эмас, у сотилмайди. Уни уста Абдулнаби бобо ясаган. У Филонда яқин олтмиш йил ичида ясалган дуторларнинг энг биринчиси.

Рўзибой дуторни девордан олиб бизга узатди. У бир қулочдан узун бўлса-да, жуда енгил, икки юз граммга етиб-етмас эди. Ана сизга усталик санъати, моҳир қўллар бажарган латиф иш. Дутор гўё куйлашга ундарди, қўлда тутиб томоша қилишгина эмас, балки чалгинг, сайратгинг келарди. Қўллар ундан ажралишни истамасди.

— Мен учун Абдулнаби бобонинг дутори ниҳоятда қадрли. Чунки бу дутор инқилоб қуроли бўлган. Хоҳиш билдирсаларингиз тарихини сўзлаб берсам.

Пиёлалардаги чой совиди, ташқаридан келаётган товушлар қайгадир синггандек. Рўзибой дуторни авайлабгина ёнига қўйди-да, охишта ҳикоя бошлади.

— Бундан олтмиш йил бурун қизил аскарлар бизнинг тоғлар орқали Бухоро амири Саид Олимхон сарбозларининг қолган-қутганларини қуварди. Филонликлар Шўро ҳокимиятини дарҳол тан олишди. Бу бежиз эмас. Кўпчилик қадоқ қўлли меҳнаткаш, янги ҳокимиятнинг халқ ҳокимияти эканини англашди. Улар ўзлари бош қўшиб қишлоқдан овулнинг қози калонини, солиқ йиғувчи амлоқдорини ва миршабини ҳайдадилар, қишлоқ шўросини сайладилар. Бизнинг шиоримиз, бахтимиз, сеҳрли соз яратувчи устамиз Абдулнаби бобо раис бўлди. Филонда тинч, осойишта турмуш қарор топди.

Аммо юртимизнинг ҳар-ҳар еридан разил босқинчилар бош кўтараётгани қулоққа чалинди. Саросималик биз томонларгаям етиб келди. Қишлоқ атрофида қуроли тўдалар изғир, одамлар эса уларнинг қонли ишларни амалга ошираётганини ўз кўзлари билан кўришарди. Улар кўп эмас, атиги йигирма чоғли отлик эди. Ҳаммаси тўп бўлиб, ҳу анави майдончада тўхташди, отдан тушишмай овул бошлиғини чақиртиришди, Абдулнаби бобонинг келишини сабр билан кутишди. «Бизнинг вақтимиз зиқ, оқсоқол, — дейишди Абдулнаби бобо келгач ҳалигилар, — Биз Тангриберди додхоҳнинг одамларимиз, унинг номини эшитгандирсизлар. Қишлоғингиз аҳли ислом ҳимояси учун солиқ тўлаши керак. Бизга тездан бир пуд чой, бир пуд нос, саккиз юз от абзали, икки юз олтин танга йиғиб беринг. Яна беш қиз... Кутишга тоқатимиз йўқ, тезроқ ишга киришинг». Абдулнаби бобо босқинчига бош эгди. «Ўғлим, сен жуда қизикқонлик қилисан, шунинг учун ҳам ота-боболаримиз удумини унутяпсан, — деди у. — Наҳотки, сен мусулмон фарзанди бўлмасанг. Ахир меҳмончиликни биласан-ку, олдин отдан тушиб ҳол сўрашгин, уйга кириб бир пиёла чой ичиш лозим, кейин ишингни гапиргин-да». «Ислом ҳимоячилари» хижолат тортишди, чунки чол ҳақ эди. Сарбозлар отдан тушиб уйга кирдилар. Уларни иззат қилиб, дастурхон ёздилар. Иссиқ нон, чой келтирдилар, зиёфат учун қўй олиб келишди. Қўй маъраганда Абдулнаби бобо: «Эшитяп-

сизларми? Тезда шўрва ҳам тайёр бўлади, ҳозирча дамларингизни олингизлар додхоҳ аскарлари», — деди.

Чол деворда осиглик турган мана шу дуторни қўлига олди. Ўзи ясаган созни жаранглатиб чертди. Бундан олдинроқ эса уй соҳибига қизил аскарлар турган қўшни Қизилэмчак қишлоғига хабарчи юборишни шипшиди. Чол дуторни булбулдай сайратди, қўшиқ айтди. Бу орада овқат ҳам тайёр бўлди, аммо энди додхоҳ одамлари ҳеч қаерга шошилмас, шўрва устидан ёғлиқ палов тайёрлаб келишни буюришди. «Ош албатта бўлади», деди Абдулнаби бобо.

Дутор куйлари янграр, чолнинг қўшиқлари худди мотам кундагидек қайғули эди. Бу қўшиқ — дехқоннинг оғир меҳнати, эрксиз ҳаёти ҳақида эди. «Сен чол ўлик кўмаётганинг йўқ-ку, исломнинг шарафли жангчилари орасида ўтирибсан, шўх-шўхидан ол, яхшиликча сўраяпмиз», дейишди мутассиблар дағдага қилиб. Айтишларича, худди шу маҳал қишлоқ чеккасида ўқ овози янграйди — бу босқинчилар қўйган қоронғулнинг огоҳ этиши эди. У Филонга қизил аскарларнинг от чоптириб келаётганини кўрган эди. Босқинчилардан бири деразадан қариб уйни отлиқлар қуршаб олаётганини кўради. «Бизни сотдилар, қўлга тушдик». Босқинчилар бешотарларига ташланиб тепкини қайтаришаётганида тўда бошлиғи ёнидан ханжарини суғуриб қишлоқ шўроси Абдулнаби бобога ўқталди. «Бу сенинг ишинг, машшоқ. Лекин сен қалтис ўйин қилдинг, энди ҳақини ҳам ол!» У чолнинг дутор тутган қўлига зарб билан пичоқ солди. Дутор нолон жаранглаб кетди, гилам устига думалади. Шашқатор қон оқаётган юзига оқсоқолнинг узилган қўли тушди. Қонга беланган Абдулнаби бобо юзтубан йиқилиб ҳушдан кетди, қизил аскарлар билан отишиб, хонани тарк этаётган мутассибларни кўролмади. Сарбозлар отларига сакраб миниб қишлоқ йўлида от чоптиришди, шу йўл билан қутулиб кетмоқчи бўлишди. Бироқ, қизиллар уларни ўраб олиб, асирга туширишди, қўлларини арқон билан боғлаб Шаҳрисабз тарафга ҳайдаб кетишди.

Шундан кейин қишлоқ бир неча кун тинчиб қолди. Ҳафта ўтгач эса Яккабоғ ва Дехқонобод тарафдан яна босқинчилар ёпирилиб келишди. Бу сафар улар беш юз отлиқдан кўпроқ эдилар. Уларни шафқатсиз қаттол Тангриберди додхоҳнинг ўзи бошлаб келган эди. У икки йилдан бери шу атрофдаги қишлоқларни қўрқувда

сақлар, Қашқадарёнинг кунчиқар тарафини ва Бойсунни қўл остида тутарди. Қизилларнинг ҳали осойишталикни тўлиқ сақлашга қўли калталиқ қилишига қарамай уларни ёрдамга чорлашдан, тарафкашларини тутиб беришдан ҳайиқмаганлари учун гилонликлардан дарғазаб бўлган додхоҳнинг ҳайвоний жазаваси тутган эди.

У қишлоққа дарҳол бостириб киролмади. Чунки гилонликлар уни ҳалқа бўлиб ҳимоя қилишар, жангга, керак бўлса ўлимга ҳам шай туришарди. Босқинчилар бошлиғи қизилларга чопар юборган Абдулнаби бобони тутиб беришни талаб этади. Аммо унга рад жавоби берилади.

Гилоннинг меҳнаткашлари босқинчиларга қарши жасурлик билан жанг қилдилар. Улар ўзлари ясаган қурооллар, бир хиллари нагану тўппончалар билан қуроол тутган эди. Маҳаллий усталар ихтиро этган тошотар машиналари ҳам бор эди. Гилонликлар ҳаётларини, оилаларини, болаларини, ўз инсонлик шаниларини мардона туриб ҳимоя қилдилар, душманга асир тушишдан кўра, ўлимни афзал кўрдилар.

Тенгсиз жангнинг иккинчи ҳафтасида Гилонни босқинчилар эгаллади. Улар ҳар бир уйни қаттиқ олишув билан қўлга киритдилар ва шу ондаёқ ўт қўйдилар, вайрон этдилар. Бутун қишлоқ оёғости бўлган чоғда бир гуруҳ ботир йигитлар моҳир уста, темирчи Абдукарим бобонинг устахонасига яшириндилар, босқинчилар билан жанг қилиб неча бор орқага чекинтирдилар. Ниҳоят, қўлбола милтиқларнинг ўқ-дориси тугади. Абдукарим бобонинг гуруҳи ортиқ жанг қилолмади. Босмачилар ичкарига бостириб кириб, устахонага ўт қўйдилар, жасур темирчининг ўзини эса олов кўрага ташлаб куйдирдилар, у киши ана шундай азоб билан жон узди.

Шундан сўнг бутун қишлоқда соғ қолганларни ўртадаги майдонга йиғишди. Қўли чопилган, қонга беланган, аммо руҳан тушқунликка тушмаган Абдулнаби бобони ҳам шу ерга ҳайдаб келтиришди. Оппоқ соқоли кўксига тушган чолни қишлоқдошлари кўз ўнгида, ҳу анави тут ёнида отиб ташлашди. Бу дарахт гўё «ислом аскарлари» қудратига, «илоҳий уруш»нинг нималарга қодирлигига шубҳа қилганларга даҳшатли дарс эди. Бироқ, уларнинг одам қиёфасидаги бўрилар эканига бу маҳаллар бутун Ўрта Осиёнинг минглаб

қишлоқ аҳллари каби ғилонликлар ҳам шубҳа қилишмасди.

Қонли ўч олиш давом этди — Ғилон икки ҳафта оловга ғарқ бўлди. Фақат марҳум Абдулнаби бобонинг уйига тегишмади. Унда Тангриберди додхоҳ ҳордиқ чиқарар, чилим тортарди. Унинг каллакесарлари бутун қишлоқда омон қолган нарсаларни ўмариб бўлгач, овулни тарк этдилар. Улар ўзлари билан икки минг чорва мол, элликка яқин қиз-жувонларни олиб тоғ орқали Бойсун тарафга ошиб кетишди. Тез орада бу ерга қизил аскарлар келишди.

Гап шундаки, босқинчилар қамали бошида шу ерлик Хидир Ёров қишлоқдан чиқишга муваффақ бўлган, аммо марказга кечикиб етиб борган эди...

Шаҳрисабдан қизиллар келгунча, ҳатто кўп жанглар гувоҳи бўлган чекистлар ҳам мутассибларнинг ваҳшиёна разиллигидан ёқа ушлашди. Икки юз ўттиз ўлган, уч юздан ортиқ яраланган ғилонликларнинг шохиди бўлишди. Уйлар битта қолмай ёниб битган эди. Ёлғиз Абдулнаби бобонинг уйи бузилмай қолган, унда мана шу дутор ётарди.

Қишлоқни кўп ўтмай тиклашди. Совет ҳокимияти ғилонликларга қурилиш хом ашёси, уруғлик берди, илк очилган мактаб ўқувчиларга оламни танитди. Уша мактабда мен ҳам ўқитувчилик қиламан. Ғилонда ўшандан бери ҳаёт давом этади. У илгаригидан мустаҳкам, кўркам, обод бўлиб қолди. Ҳозир унда икки ярим минг атрофида киши истиқомат қилади. Мактабда саккиз юздан ошиқ ўқувчи таълим олади, ўттиздан зиёд ўқитувчи ишлайди. Қишлоқда иккита болалар боғчаси, поликлиника, касалхона бор. Кишилар соғлом, шодумон ҳаёт кечиришади. Ҳаётимиз оддий меҳнат ташвишлари ва қувончлари билан ўтади. Ғилонда ҳали ҳам илгаригидек қишлоқларнигина эмас, балки узоқ элларни ҳам қойил қиладиган қўли гул усталар кўпчилик. Бизда ўттизга яқин темирчи меҳнат қилади. Зардўзлар, ўймақорлар, тўқувчилар анчагина. Мен учун эса мана шу қаттол кунлардан омон қолган дутор ҳаммасидан қадрли. Абдулнаби бобонинг сози бутун чолғу созларининг бошловчиси — сўнгра кўплаб бошқа дуторлар ҳам яратилди. Бизнинг санъатимиз ва ҳунаримиз боқий экан!

Босқинчилар таловидан кейин уч йилгача ҳеч ким бу касб билан машғул бўлмади. Бошқа ташвишлар ошиб-

тошиб ётарди. Ниҳоят ёш истеъдодли уста Муҳаммади Абдулнаби бобонинг дуторини диққат билан ўрганди. Ғилонлик омон қолган кексалардан суриштирди, ёндош қишлоқларга борди, ойлаб катта юмушга тараддуд кўрди. Охири ўзининг илк дуторини яшашга киришди. Йиллар ўтди, уста Муҳаммадининг дуторлари шуҳрати Ғилон агрофларига ёйилди, ўзи ҳам шогирдлар тайёрлади, болаларига, қишлоқдошларига дутор яшаш сирларини ўргатди. Унинг энг қобилиятли шогирдларидан бири Абдурафи Расулов эди. У дуторчилик билан қарийб қирқ йил шуғулланди. Мен эса уста Абдурафининг энг яхши кўрган шогирди эдим...

* * *

Қалбимизни ларзага солган ҳикоя шу тариқа хотималанди. Биз бир сўз айтишга, қимирлашга журъат этмай ўтирардик. Бизнинг рўпарамизда, гилам устида ўтюрмак- Абдулнаби бобонинг ёвга қарши қуроли бўлган, қони билан ювилган сеҳрли торли, латиф дутори ётарди.

Янги ҳаёт учун қонли ва мурасасиз курашларнинг даҳшатли ҳақиқатини шу хонада тингладик. Биз уй соҳиби яна эҳтиётлаб қўлига олган, нозик куй таратаётган дуторга энди тамоман бошқача ҳайрат билан тикилардик. Ёнгилгина, нозиккина соз шунча даҳшатларга дош берибди, омон қолибди, зафар кучибди. Одамнинг ҳам жони қанча? Унинг ҳаёт шони сўниши учун бир ўк кифоя, лекин у ҳам соғ-омон голиб чиқди жанглардан. Илло у ҳақиқат учун жонини тиккан эди...

Биз бу афсонавий дутор ҳақида бир оғиз ҳам сўз очмадик, уни олиб кетиш, ғилонликларни инқилобий хотиралардан жудо этиш ақлдан эмас эди. Эҳтиёжимизни устага тушунтирдик, уста бизга хизматини, истеъдодини аямади.

Ўша оқшом эса биз томдан-томга сакраб, қийқиришаётган болалар кузатувида Ғилонни тарк этдик. Бизнинг ортимиздан анча ерга эргашишди, уларнинг содда, санимий юзларида табассум юзарди. Биз ҳам беихтиёр кулимсирадик, бошқа бу ерларга ғаму кулфат, қону олов даримаганидан кўнглимиз ёришди.

Ғилон билан хайрлашдик, у ортда қолди. Сўнгги бурилишда орқамизга ўгирилиб, кенгина тоғ саҳнида жойлашган қишлоққа, юзлаб бир-бирига мингашган

уйларга, томдаги болаларга, бу ерларнинг осойишталигини таъминлагандек қотган тик қояларга қараб олдик.

Машинамиз текис йўлга тушди. Биз ҳамон жим эдик. Ҳамроҳларимиздан бири устандан олганимиз дугторнинг торларини оҳиста чертди, енгил куй таралди, энди унга атай янги қўшиқ басталаш мумкин. Фақат бу илк қўшиқ ажойиб, мардона усталар макони, қадимий ва ноёб Гилон қишлоғини куйласа нур устига нур бўларди.

ЕНДАФТАРДАГИ САТРЛАР

I. ЎТОВ

Мен юмшоққина йўл-йўл кўрпача устида, намадан тикилган чўпон ўтовида ётибман. Олис-олислардан, юпқа девор билан ўралган кўра томондан қўйларнинг тез-тез маъраши ва чўпоннинг бўғиқ бақириши ҳамда бўрибосар итларнинг аҳён-аҳён ҳуриши эшитилиб турибди. Ҳар ёқда кўклам нафаси уфурган, вақт эса чошгоҳга яқинлашарди.

Атроф-теварагимни қишги карахтлиқдан сўнг гуркираб ўсаётган зумрад ўтлар ўраб олган эди. Баҳор насими елиши билан ўтовга гулларнинг нафис ва муаттар ҳиди гупиллаб урилар, ёввойи асаларилар ғув-ғуви, чигирткаларнинг чириллаши бир зум тинмасди. Ҳарорат ҳали забтига олмаган эди — кишининг яйраб юриши, мол-ҳолнинг ўтлаши, осмонда чуғур-чуғур учаётган қушларнинг ҳам, ўтлоқ чангалзориди тирикчилик ғамида ўрмалаб юрган қумурсқалар ҳаёти учун ҳам энг роҳатижон дамлари ўтаётган кунлар эди.

Ўтовда ёлғиз ўзим ётибман. Чўпонлар отарларини қайтариб келишига ҳали бир соатча вақт бор. Об-ҳавонинг ажойиблиги, кўкламдаги ҳаёт гўзаллиги ҳақидаги фикрларим аста-секин ётган жойим — ўтов, яъни чўпон уйи ҳақидаги мулоҳазаларга ўрин алмашди. Феруза осмон. Ўтов гумбазидаги жимитдай чангароқдан осмонга боқсанг, осмонни бир неча баравар катталаштириб кўрсатадиган линзадан кўраётгандай бўласан.

Сарҳадсиз феруза осмон, кўз илғамас чексизлик... На булут, на ғубор бор. Гарчи ўтовнинг туйнути бўлмаса-да, парда тортиб қўйилган эди, — бари бир ҳужайраларинг орқали ўзингни баҳор қўйнида эканингни ҳис

этиб турасан. Намат уйнинг жимитдай ёригидан адирнинг муанбар ҳавоси сизиб кирар ва самовий нур тўкилиб турардики, ундан соатлаб кўз узмай ўтиришинг мумкин. Шу фурсат орасида кўз олдимда ҳеч нарса ҳаракат қилмади, фақат узоқ-узоқдан тойчоқнинг кишнагани эшитилди. Ахийри осмонда нимадир ғимирлаб қолди: ўтов устидан қирғий учиб ўтарди. Балки унинг парвоз этишига ундаган нарса ўтов гумбазидаги жимитдай чанғароқ бўлгандир, чанғароқ унинг кўзига тепаликдаги тулки уяси бўлиб кўрингандир?.. Қанотларини ёзган кўйи муаллақ турди-да, ўлжани кутмай учиб кетди.

Мана, яна ўзим билан ўзимман. Ҳадемай бу ерга одамлар тўпланишади, уларни кутиб турибман, сал-пал ҳордиқ олишади, тушлик қилишади, биз эса шу орада у-бу ҳақда гаплашиб оламиз, сўнг улар яна яйловга, ўз иш жойларига равона бўлишади.

Ҳисор тоғлари этагида танишган чўпонларни тобора яқиндан била бориб, яйдоқ ўтлоқда бир неча кундан бери ётиб, мен уларнинг ўз оғир ишларини жўшқинлик билан бажаришини, молларга қанчалик ихлос билан қарашини, уларнинг тилини тушунишини, бир-бирига, ғамхўр ҳамда улар ўртасида жўрачилик ва ўзаро ёрдам қонуниятлари тантана қилишини кўриб турардим.

Чўпон қўйлардан меҳрини дариг тутмайди, у катта тажрибага эга — бу тажриба нафақат ўзиники, балки бир неча аждодлариники ҳамдир. Гўё уларга қўйлар қалин дўст, гўё улар умрининг мантиғидай. Аммо у яқин ва узоқ одамлар учун тер тўкади, ҳатто уни бир бор кўрган, ҳатто кўриш насиб этиш амри маҳол одамлар учун ҳам меҳнат қилади. Чўпонга таъзим қилмоқ жоиз!

Чўпон халқи ўзига хос, камгап, ниҳоятда босиқ одамлардир. Чўпон билан суҳбатлашаётганингда, гапларингга қандай муносабатда бўлаётганини, бу суҳбат унга керакми, керак эмасми, дарров фаҳмлай олмайсан. Афтидан, у сени буткул эшитмаётгандай туюлади: юзидagi биронтаям мушак қилт этмай тураверади. Мен буни дарров пайқай олмадим. Яқинда бир чўпон билан танишган эдим, у билан гурунглашаётиб, бу одамни қаердадир кўрганман, дея эслай бошладим. Юзидан кўз узмай, ўйлайман: қаерда ва қачон кўрган эканман?

Шундай бўлиб чиқдики, бундай учрашув бўлмаган экан, мен унинг қорасиниям кўрмаган эканман. Ажабо,

юз ифодаси эса кўрганимдан далолат бериб турибди: боқишлари ҳаракатсиз, қотиб қолган. Аксинча уни бошқа яйловда кўрган эканман.

Кўрадан-қўрага ўтавериб, мен атай уларнинг қовоқларидаги ажинларга, бақувват, шамолда тўнгиб, пишиб кетган ҳаракатсиз қиёфасига, бировга бўйинсунмайдиган мағрур нигоҳларига тик боқардим. Чўпон худди атроф-муҳитга кўз ташлагандай нигоҳини сендан узмай тураверади. Балки бу унинг узоқ кунлар, ойлар, йиллар давомида далада яккаш, ўзи билан ўзи яшаши, аста-секин бошқалар билан муомалада бўлмаганидандир?..

Йўқ... Тоғу тошларда меҳнат қиладиган одам юзини ҳеч қачон яширмайди, кўзини олиб қочмайди, ҳиссиётларини сир тутмайди, негаки, унинг учун сир тутадиган нарсанинг ўзи йўқ. Унинг фикратлари бутун ва топ-тозадир, унинг маънавияти содда ва самимийдир. У оламга тик боқиб яшайди, чўчиш унга бегона, ўз умри теранида меҳнати қийматини, фаровонликка ҳисса қўшаётганини, бошқаларнинг тирикчилиги ҳам унинг меҳнатига узвий эканини сезиб туради.

Чўпон ҳамма нарсадан воқифликда яшайди. У тирилаётган табиатни ҳам, босиб келаётган хавфни ҳам, яйловнинг яхши-ёмонлигини ҳам тез фарқлай олади. Тулки уясини биладиган қирғийдан кўра, улар яхши ва ёмон одамни тезда фарқлаб олади. Чўпон нигоҳи олисларга қадалган — у жим. Жим ва хаёлга чўмган. Иш ва салафлари тажрибасидан ошкорки, шошқалоқлик зарардан бошқа ҳеч нарса келтирмайди. Бироқ, у муайян одам билан қай тарзда гаплашишни, унга қай тариқа жавоб беришни биледи.

Чўпон диққати доимо жамулжам бўлади — бу ҳам унинг касби тақозаси билан туғилган. Шу билан бир вақтда у дилкаш ва меҳмондўст одамдир. Истаган киши билан тил топиша олади. Гурунги ҳам қизгин тус олади. Лекин ёмон одамнинг муддоасини билгани ҳамано у билан суҳбатининг авжи сусаяди, кайфияти бузилганини билдирмайди, бундай одамга ўтов соҳиби ўз қиёфасини яққол ифодалаб бермайди.

Чўпон табиатан камгапдир. Аммо уларнинг юриштириши жуда гўзал. Ҳирқироқ овозда бир бақирса бас — отар ўз-ўзидан маълум бир йўналишга бурилади. Ана, бўғоз бир совлиқ, орқа оёқларини букмоқда. Чўпон эса совлиқ томон шошилди: ҳозир совлиқ кўзи-

лайди. Сурувни тўхтатиш керак, ахир совлиқ қўзилагандан сўнг узоқ юрмаслиги лозим. Чўпон қўйлар олдида мудом парвонаки, буни онанинг боласи олдидаги парвонасига қиёсласа арзийди... Табиат файзини кузатганинг каби чўпонлар меҳнатини кузатишинг ҳам сенга сурур бахш этади. Ахир улар моҳиятан уйғундирлар: бегоналар учун «очиқ табиат» — чўпон учун — иш масканидир.

Мен яйловга саёҳат қилгани эмас, тўл олиш авж олган даврда чўпонлар ҳаёти қандай кечади, нималарга эҳтиёж сезади, қанақанги муаммоларни бартараф этиш керак, — шуларни ўргангани келган эдим. Буларнинг ҳаммаси чорвадорларга ёрдам бериши ва тадбирлар белгиланиши учун вилоят ижроия комитетига хабар қилинади. Бор асбоб-ўскуналар етарлими, озиқ-овқат билан етарлича таъминланганми? Сув манбалари борми? Қудуқдан сув чиқарадиган движок бузилиб қолмаганми, унга ёқилги олиб келтирилганми? Чўпон ташвишлари кам дейсизми, афсуски, уларни битта ўзи ҳал қилолмайди.

Ўтов тепаликда, кўкламги яшил пойандоз устида ўрнашган, назаримда оғир, жудаям оғирдай, худди ер қаъридан ўсиб чиққандай.

Ўтовларда бир неча бор бўлсанг-да, бегона назар билан бир марта кўз югуртирсанг-да, бу кўчма уйнинг қулайлиги, енгиллиги, мукамаллигига ҳайрон қоласан. Бир қараганингда яққол ажралиб турадиган томони йўқ. Ёғоч қозиқлар, шох-шабба, синч, ўрма толхивичлари ва намат. Буларнинг барчаси кайфиятингизга қараб гоҳ осмон гумбазига, гоҳ ўзбек дўписига, гоҳ қирғиз чўпонлари киядиган қалпоққа ўхшайди. Хоҳа ва тол хивичлари шундай териб йиғилганки, фикрчан нафис нақшни эслатади. Бу нақш гоҳида куфик ёзувни, гоҳида ўргимчак уясини ёдга туширади, шулар баробарида унда чўпон табиатига мос безакларни кўриш мумкин.

Ўтовнинг ичида, гир айлана синчларда сирға каби майин жундан ўрилган ранг-баранг тасмалар турибди. Улар тўсинлар ва узунасига терилган тол хивичлар учига боғланган. Оғир, қалин, пишиқ намат синч устига тортилганки, у чўпонларни ёз жазирасидан, қиш қаҳратонидан сақлайди.

Яна такрор айтаман — ўтовга олисдан боқсангиз, у жуда мустаҳкам ўрнашгандай ва ҳеч қимирламайди-

гандай. Аслида шундай бўлиб туюлади. Ҳақиқатда эса уни чўпоннинг сергайрат қўллари икки-уч соат ичида йиғиб қўяди. Бу атрофда ўтлар тамом бўлиши билан ўтов отар билан бирга олисроққа кетади: уни бузиб олишга ҳам кўп вақт сарфланмайди.

Кўчманчи одамга ўтов нималар бўлиб хизмат қилмайди дейсиз. У — қўналға, у — ошхона, у — лаш-лушлар ва асбоб-анжомларни сақлайдиган омборхонадир. У — ёгинли кунларда туғилган қўзичоқларни сақлайдиган қўтон вазифасини ҳам ўтайди. Чўпон қўзичоқларни олиб келиб, юмшоқ қўйтериси ёки бир парча кигиз устига эҳтиёт ётқизиб қўяди.

Чўпоннинг боши устида доимо қуёш чарақлаб турмайди, пойида доимо майин ўт-ўлан униб ётмайди. Эртаги қўзилатиш даврида ёки баҳор кечикканида ёмғирли кунлар кўп бўлади. Чўпонга қандай кун муҳим — буни табиат суриштириб ўтирмайди, қўзилатиш мавсуми бошландими, тамом ҳаловатингни йўқотасан... Ана шунда қўзичоқ иссиқ «бешик»дан, совлиқ қорнидан қаттиқ, нам, совуқ, ҳатто муз ерга тушади... Совлиқ қўзичоқ олдидан бир қадам ҳам нари жилмай, гирдикапалак бўлади, боласини шоша-пиша ялаб-юлқайди, қўзичоқ эса совуқдан дилдирай бошлайди... Бу дам даҳшатли дамдир! Шу алфоздаёқ чўпон тараддудга киришади, қўзичоқни дарров ўтовга олиб киради, совлиқ жони борича маъраб орқасидан югуриб келади. Унинг фаҳмича, бу поп-пўп этадиган этик кийган қўпол одамдан-да яхшироқ асрай олади. Ҳолбуки, янги туғилган қўзичоқни қандай асраб қолишни чўпон мукамал билади. У албаттаки асрай олади ҳам.

Чўпон қўзилатиш палласининг бундай даврга тўғри келишини истамайди. Яхшиямки, бундай ҳоллар тез-тез содир бўлмайди, аммо Ҳисор тоғи этакларида бўлиши эса муқаррардир. Табиат баҳорни ўз муддатида олиб келди, муз қотган замин эриб, тиниқ гулларга безанган зумрад ўт-ўланга бурканди. Бу ҳол чўпонни ҳам, бизни ҳам қувонтирди...

Ўтовдаги кўрпача устида ётибман, бошим узра фе-руза осмон. Ўзини Ўрта Осиё табиати билағониман, деб санайдиган одам яйдоқ яйловга бормаган, қўлига мана-виндай ўтларни, ҳозиргина туғилган қўзичоқни ушлаб кўрмаган, тоғу даштларда заҳмат чекадиган чўпонларнинг бургут нигоҳига дуч келмаган бўлса, ўзини

билагонман, деб мақтанмаслиги керак, деган хаёлга бордим.

Гунгир-гунгир овоз қулогимга чалинди: табиат фарзандлари — унинг эҳсонларига тўлақонли соҳиб бўлмиш чўпонлар ўтовга қайтишарди. Тоғ ва даштларда оталари ва боболари касбини давом эттираётган чўпонлар ҳақиқий кенглик қандай бўлишини жуда яхши биладилар. Назаримда, буни фазогирлар ҳам билмаса керак.

Чўпон меҳнатсиз фазогир нима ҳам қила оларди? Ҳозир ёнимга келадиган одамлар, бутун халқимиз билан биргаликда фарзандларимизни юлдузлар сари учирадилар.

2. БАХШИ

Дўмбира торлари чертилади, бахшининг хирқироқ овози барчани мафтун этган. Шу тобда қаердадир, бундан юз минг йиллар бурунгидек, халқ қошида, унинг бир бўлаги, соф виждони, кўрар кўзи бўлиб ўтирибди бу донишманд. Уни йигирманчи асрнинг, илмий-техника инқилоби даврининг одамлари тинглаяпти. У одамларни олис ўлкаларга, жанггоҳдан жанггоҳга, ўлмас қаҳрамонлар орасида етаклаб юрибди.

Бахшилиқни ким ўргатди бу инсонга? Ким унинг қалбига жонли сўзнинг буюк қудратини солди? Унинг донолик илдизлари қаерда? Хотирлаш ва эшитиш қобилияти туфайли у буюқдир, дейиш юзаки фикрдир. Кўхна айтим ва термаларни эслаши, жонли тилда талаффуз этиши, бу унинг бутун салоҳиятими?

Бахшилиқнинг туб моҳиятини билолмайдиган одамларгина шундай фикрлайди. Бахшилиқ, оқинлик, айтувчи-йўқловчилик — табиатнинг мўъжизавий инъоми, бир инсонда жамланган соф виждонидир. Ҳа, асрлар оша ўлмай келаётган халқ кўшиқлари унинг ижросида яна халққа етказилади. Бахши ўзигагина хос йўсинда куй ва матни юрагидан чиқариб, уни қулоқларга эмас, тингловчи қалбининг энг тўрига етказиб айтади...

Ҳар бир халқда ҳам ҳамма асрларда ҳаёт ҳақида қўрқмасдан, мени таъқиб қиладилар демасдан, ҳамёним олтин-кумушларга тўлади, дейиш қайда, аксинча,

қалби азоб ва жароҳатларга тўлишини била туриб, ҳаёт ҳақида холисона куйлай оладиган кишилар бўлади.

Бахши — баайни сайроқи тўрғайдек ўз қўшиғини куйлаш билан бахтиёр. Бахшилар ижоди махсус тўпламлардагина ўрин олади. Унинг газета-журналларда чоп этилишига, китоб қилинишига сира қизиқмайди ва тўғри қилади: қўшиқлари қоғозда нурсиз, ҳиссиз бўлиб қолади. Унинг қўшиқларини фақат тинглаш керак. Бахши учун уни одамлар эшитса бас!

Нашриётларнинг дошқозонларини жилд-жилд асарлари билан тўлдириб тургувчи адибларга етолмайди у, бироқ ўша адиблар ҳам халқнинг ҳалол, ростгўй ва дониш бу куйчисига етолмайдилар.

Бахши — куннинг талаби ва вазият тақозоси билан шеър ёзадиган шоир ҳам эмас, мусиқа яратадиган бастакор ҳам эмас. Бироқ, айна чоқда униси ҳам, буниси ҳам — балки иккисидан ҳам буюк бир зот. Илло, у инсоннинг руҳи, доғ тушмаган виждонидир.

Ана, бахши қурда — одамлар даврасида ўтирибди, унинг қалбидан бир маромда қўшиқ қуйиляпти. У ўзининг хиёл бўғиқ ва обдон ишлов берилган овозига оддийгина, икки торли асбоб — дўмбира билан жўр бўляпти.

Унинг олдида нота йўқ, қўшиқлар битилган дафтари ҳам йўқ. У даврага қўшилиб, қўлига дўмбирани олганда, нимани куйлашини билмас эди. Хотирасида қўшиқлар қат-қат, юрагида эса образлар ва сатрлар бетизгин, фикрлар жунбушга келганки, оғзини очиши билан сукунатни тилиб юборадигандай... Халқ эса унга жон қулогини бериб турибди. Кейин у ўзи сезмаган ҳолда хаёлга толди, демак, у қаёққадир — сирли қўшиқни излаб кетди. Аммо у шу ерда, гир атрофини ўраган одамлар унга илҳом бериб турибди, юрагида оҳанг туғилмоқда.

Мана, ниҳоят, унинг бармоқлари дўмбира торларига тегди, нозик қуш чумчуқдай нола қила бошлади. Кейин бу нолалар гўё сўзларга айланди. Йўқ. Сирли қўшиқ куйга мослашиб, сўзлардан либос кийиб тарала кетди.

Бахши куйляпти, йўқ, унинг бутун вужуди куйляпти, вужудидаги лак-лак ҳужайралар ишламоқда, унинг олови вужудини тўлдириб фикрга, сўзга айланиб тўкиляпти. Ажаб, у сенинг ҳам қалбингга туташиб кетди, гўё сенга-да олов туташди.

Мен эшитиб турибман: у ўз замонини куйлаяпти, инсонни шарафлаяпти, унинг яратувчилик меҳнати, уммондек ақли, у яратган илм, техникани улуғлаб, сенинг ҳосиланг булар, уларни назоратингдан чиқарма, шунда яна ҳам улуғроқ бўласан, деяпти.

Ана, унинг чехрасида майин бир табассум ёйилди, демак, тилига йўнилмаган, «қош-кўзига ўсма-сурма» суртилмаган фикр келди. Шоир бир дақиқа тўхташи, ўша фикрни силлиқлаши, юмшатиши, мослаштириши мумкин эди, йўқ, у тўхтамади, қуйилиб келган қўшиқ қандай бўлса, ўша ҳолда давом этди. Ҳақиқатнинг ўткир дами кимларнидир хафа қилиши мумкин, аммо у муросага бормайди.

Ана, у энди инсониятни ёвузликдан, худбинликдан абадий халос бўлишга чорлаяпти. Асримизнинг фавқулодда тақабурлиги, исрофгарлигини эслатиб, инсонларни инсофга чақиряпти, кейинги пушаймон — ўзингга душман, деяпти.

Бахшилар айниқса бир нарса ҳақида муттасил сўйлашдан чарчамайдилар: инсон нимани қилмаслиги, нимадан нарироқ юриши тўғрисида, ва ўша ишни ўзига касб қилганлар номини рўйирист айтиб юборади. Шунинг учун бахшининг айрим фикрлари баъзи эшитувчиларга ёқмайди. Лекин буни бахши ўйлаб ўтирмайди. У баъзи кишиларни анчайин бир калима билан шундай бошлаб фош этадики, ўша кимсанинг кимлиги шундай аён бўла қолади.

«Ҳа, бахши саводли эмас, унинг айрим айтганлари қўпол туюлади», — деган эди бахшидан озор чеккан танишларимдан бири. — Бироқ, шуниси ажойибки, у бу нарсани яхши билади. Унинг — озод фикрли экани ҳам шундан».

Ҳа, бахши куйлаяпти, куйламаса бўлмайдиган нарсалар ҳақида куйлаяпти. Одамлар эшитяпти ва бу содда — ҳаётдек содда, аммо ўзлари мураккаб қиладиган ҳақиқатларни эшитиб ҳайрон қолишяпти. Бахшининг овози пасая бошлади. Бироқ фикрлари, фикрлари ҳаракатда — одамлар онгида ҳаракатда. Шунинг учун одамлар ўйда...

Бахши қадимдан ҳар хил мамлакатларда ҳар турли номлар билан аталган. Аммо ҳамма асрларда ҳам фақат қалб ҳақиқатини айтган. Ва унинг овозини ҳеч нарса бўга олмаган. У ҳар қандай қийинчиликдан устун, чунки у ҳеч қачон виждон билан келишувчиликка бор

маган. Халқ бахшиси оламда бир нарса — ёлгон сўз, ёлгончиликдан қўрққан. Шунинг учун ҳамиша у билан курашиб келади.

Оддий халқ ҳаммавақт унинг овозини — сўзини ихлос билан эшитган. Хукмронлар эса кўпинча уни ҳайдаб солганлар. Ажаб, хукмронлар ўтаверар экан. Бахшилар қолаверар экан, чунки халқу унинг виждони қолаверар экан!

Янги замонлар келди, янги муаммолар туғилди, маданият юксалди, телевизору магнитофонлар пайдо бўлди, аммо ажаб томони шундаки, бахшига бўлган иззаат худди мозийдагидай. У ҳамон истиқбол уфқларинию ўтмиш кирдикорларини ўзгалардан яхшироқ кўради. Ва бу ҳақда халққа куйлашдан толмайди.

Бахши! У қандай инсондирки, ҳаёт ҳақида баралла гапириш ҳуқуқига эга бўлди? Сабаб шунда эканки, бахши — эркин инсон, у китоб кўриб ҳаёт қандай бўлишини ўрганмади, нота ўқиб соз чалишни касб қилмади. У ўз кўшиқларини йўл-йўлакай яратади, кўшиқлар эса, унинг қалб хазинасидан чиқади. Чунки унинг қалби — халқининг қалбидир.

Бахши айтувини тугатди, халқ тарқалди. Ва бахши ўрнидан туриб, на унвон, на мукофот, на ҳурмат талаб этди, халқ уни тушунгани унинг учун бас эди. У ўз йўлига кетди. Биз эса унинг кўшиқларини тинглаб, руҳан тозаргандай бўлдик, ўзимизни маънан бойигандай сездик.

У яна бир қур — даврага тушгунча — оддий, одми одам. Қурга тушиб, дўмбирасини чертиши билан бетакрор инсонга, халқ ичидан чиққан ва халқ учун куйлайдиган инсонга айланади. Унинг кўшиғини тинглаш, унинг тилидан таралган халқ донишмандлигига шерик бўлиш, унинг — бахшининг — шоирнинг — бастакорнинг — айтувчининг ҳузурида одам ва олам ҳақида хаёлга толиш нақадар улуғ бахт!

Қандай ажойибки, унга фикрни, ҳисни, овозни жамлаб кучайтириб берадиган на зал, на микрофон, на турли-туман прожекторлар керак! Бахши — жуда камсуқум. У гилам, ёки шундоқ, тўғридан-тўғри ерга ўтириб олади, чордана қуради ва нима ҳақда ўйлаётган бўлса, ўшани баён қилади. Унинг овозида жаранглаётган шодлик ва ғам битта ўзининг эмас, балки бутун бир халқникидир. Бахши ер фарзанди, унинг куч-қудрати ҳам шунда. Бахши одамлар даврасида ўтириб куйла-

ётганида, унга боқинг: у оддийликнинг ўзи, ҳаётнинг ўзи бўлиб кўринади. Унинг сўзлари оддий туюлади, ammo унинг ортида тўфонлар бор, кўзёшлар бор, анвойи гулларнинг нафаси бор.

Бахши қилиқ қилмайди, олифтачилик қилмайди, бироқ ўз-фикр дунёси билан ҳаммани ўзига жалб эта олади. Унга эргашиб, сарҳадсиз йўлларга чиқиш мумкин, энг мушкул сафарларда ишонч билан уни йўлбошловчи қилиб олиш мумкин, у кўзи ожиз учун ҳам, кўзи очиқ учун ҳам бирдай йўл кўрсатиб кета олади, чунки унда ғараз йўқ. Унинг учун инсонлар руҳию хатти-ҳаракатлари покиза бўлса, бас — унинг ҳаётдан кўзлаган фойдаси шу. Бахши табиатан ҳалол, боладек покизагина эмас, у боладек ишонувчан ҳам. Унинг сўзларини эшитиш ва уни севиш мумкин, холос.

Уни эшитаётганда, унга чексиз ишонасан-е! Негаки, у ниҳоятда самимийдир. Уша дамда гўё ўзи билан ўзи гаплашаётгандай туюлади, аксинча ўша дамда худди биз билан ҳам, сиз билан гаплашаётгандай бўлади. Унинг сўзларини биров ёзиб ўтирмайди, илло, у буни кўзда тутмайди ҳам. Унда қўшиқлар сон-саноксиз. Шуниси ҳайратомузки, қўшиқларининг ҳар биттаси ҳам фавқулудда замонавий жаранглайди.

Бахшилар ўз қадрини билади ва куйлаётганда одамлар уни берилиб тинглаётганини ҳам билади. У ўз номига доғ туширмайди, ўтмишнинг улуг бахшилари анъанасини бузмай давом эттиради. Ишончим комилки, биз унга муносиб баҳо берамиз, у эса соф виждон ва тўла ҳуқуқ билан халқ тарихининг муҳим бир бўғини эканини яхши англайди. Ҳар бир халқнинг соҳиби қаламлари ва файласуфлари бахшилар истеъдоди қадрига етишган ва таъзим қилишган. У буни билиши ҳам, билмаслиги ҳам мумкин. У одамларнинг кайфиятигини эмас, аввало, ўзи айтаётган сўзларнинг ҳақиқат ва ҳалол сўзлар эканини билади. У замонларнинг холис солномачисидир. Бахши ман-ман деган шоиру ёзувчидан, файласуфдан кўра ҳаётни яхшироқ билади. Чунки у халқнинг ичида яшайди, у — халқнинг ўзи.

Оламда зўр бахшилар деб элладалик Ҳомер, қозоқ оқини Жамбул, ўзбек дostonчилик мактабларининг тенгсиз алломалари — Фозил Йўлдош, Эргаш Жуманбулбул... ва бошқаларни айтишади. Бироқ, номлари сақланиб қолмаган бахшилар қанча бўлган! Ушалар

айтганда Рамаянани ҳам, Игорь полки жангномасини ҳам, Манасни ҳам...

Бахшилар ҳаётни бутун ранг-баранглиги билан юксак пардаларда куйловчи инсонлардир. Уларнинг туйғулар ва кечинмалар кўлами қамровсиздир. Бахшилар куйлар экан, инсон виждони мудрамайди. То абад табиат тожи — инсон мавжудлигига қадар.

3. ДАСТУРХОН

Ўзимизда, хусусан Шарқда, истаган бирон уйга кирсангиз салом-алиқдан сўнг дарҳол сизни дастурхонга таклиф этишади. Дастурхон — бу бир вақтнинг ўзида «тамадди» қиладиган «хонтахта»дир, ва қизил бурчакдир. Дастурхоннинг тепасида меҳмон жойлашади. Меҳмон эса отангдан улугдир. Ёзилган дастурхон қанчалик оддий ва одми бўлмасин, бу сизнинг ҳурматингиз ҳосиласидир (шунданоқ юрагингизда мурувват уйғонади) ва сиз шу дамданоқ уйдаги илиқ ҳароратни сеза бошлайсиз. Дастурхон ана шундай ғойибона кучга эга.

Ўчоқ, уй, оила, қишлоқ, даҳа — бу тушунчалар занжир каби бир-бирига шунчалик қаттиқ чирмашганки, чирмашган жойнинг асоси дастурхон атрофидир. Одамлар дастлабки оилавий ўчоқни сақлаб, дастурхон тузаш маданиятини иштиёқ билан сақлаб келиши бу ҳаётий занжир эмасми?

Чайир пахта ипидан тўқилган ва тикилган мато олдинда ёзилганда ғойибона ва тенгсиз кучга эга бўладики, бордию қалбинг одамларга очик бўлса, сен унда бу одамларнинг фазилатлари қадри ва доимо одам бўлиб қолиши учун бўлган кураши рамзини кўрасан.

Дастурхон устида мева-чева, ҳар хил қанд-қурслар ликопчаларда турибди. Ҳар кимнинг олдида пиёла-чойнак бор, нон эса ушатиглиқ. Йигилганлар ўртасида баҳсли гап бошландими ёки кимдир суҳбатдошининг гапига шубҳа қилса, у бир тўғрам нонни олиб: «Нон ҳурмати» деб қасам ичади. Шу заҳоти эътирозлар тўхтатилади, ҳозиргина ишонмасдан бошини сарак-сарак қилиб турганлар дарҳол ўша гапга ишонадилар. Нон ўртага қўйиб айтилдими, бас, сўз ҳақиқатдан йироқ эмас.

Нон олдида ёлғон қасам ичиш, дастурхон теварагида ҳақ гапни айтмаслик қадимдан энг гуноҳ иш ҳисоб-

ланади, ҳар бир халқнинг нони эъзозланади, қадрига етилади, ғаллакорнинг меҳнатига эса ҳамма жойда эҳтиром кўрсатилади. Шарқда эса (мени ҳис-ҳаяжонга берилганликда айблашса айблайверишсин) бу ҳиссиётлар юз чандон қудратлидир. Ахир бу ерда нон оғир меҳнат самарасидирки, дашту саҳроларда сув тиллага тенг бўлади, лалмикор ҳосил эса оз бўлади, катта каналлар қазиш, бандлар бунёд этишга деҳқон аҳлининг ҳоли келмасди, албатта. Ёғоч қўш, ориқ, бе-мадор ҳўкиз, фақирона агротехника — буларнинг ҳаммаси ноннинг моддий ва маънавий ахлоқий қийматини юз марта ошириб юборди... Яхшиямки, энг юқори ўлчовдаги нон сероблиги — бизда элеваторларнинг нақд қўлимизда эканидадир, энди нонга таъзим қилиш халқнинг қон-қонига сингиб кетган, кетаверади.

Қуйидаги манзарани ҳар бир одам кўрган бўлса керак: сочлари қордай оқ, оёқларини зўрға кўтариб босаётган қария, ҳассасига суянган кўйи тўсатдан йўл четида тўхтаб қолди. У эгилиб, тупроқ орасида қоришиб ётган бир нарсани кўради. У эгилаётганда, қулоғимиз тагида қариянинг илиги пучмайган суякларни қисирлаётгандай бўлади. Қуёш ва шамол ҳароратида куйган, қадоқ бўлиб кетган дағал қўллари пастга, ерга чўзилади... Бу қария, афтидан оқ-қорани билмайдиган ёш бола тушириб қўйган бир тишлам нонни кўриб қолади. Ақлини таниган одам бу куфр ишни қилмайди. Ана, у бир тишлам нонни ердан олиб, хира тортган нигоҳи билан қаерга қўйсам экан, деб жой ахтараяпти. Ва жойни топди ҳам. Томдан чиқиб турган қамиш орасига қистириб қўйдик, энди нонни ҳеч ким босиб кетмайди, унга ҳеч ким озор бермайди.

Қария бу бир тишлам ноннинг асл қийматини билади, негаки у меҳнатнинг ҳақиқий баҳосини — ҳаётнинг ҳақиқий баҳосини билади. У нонни тўйинтирган, нон эса уни тўқ қилди. У ғалла парваришлади, ғалла эса уни парвариш қилади. Улар бир умрга ажралмас, қиёматли дўстдир. Нон қария учун — муқаддас нарса. Унинг неварачеваралари юрагида ҳам шундай бўлиб қолажак.

Дастурхондаги бир тўғрам нон... Ҳақиқатнинг кўп аҳамиятли хазиначиси ва гувоҳи, у рўзи-азалдан дунёни осойишта тутувчи посбондир. Шарқдаги кўп урушларни дастурхон тўхтатган. Дастурхон теварагида ўтирганда, жанг тақа-тақ тўхтаган. Нон синдирилиши,

дўмбира торларининг чертилиши — бу шафқатсиз дунёдаги маърифат учқунидир. Нон ва қўшиқ, ҳа, фақат шуларгина инсонни бахтиёр қилади, инсонни абадийликда тутиб туради.

Никоҳ оқшомларида ҳам нон синдиришади, бу халқ удумининг никоҳ маросимидаги бир кўриниши, ёш келин-куёвлар муҳаббатига садоқатини нон устида билдирадilar. Албатта, бу хил изҳор этиш янги оила кўпайиши арафасида алоҳида тантана касб этади, ёш келин-куёвга бир-бирига ва келажак олдида алоҳида масъулият юклайди.

Бордию бирон одамнинг тўхташга бурчаги, оиласи бўлмаса, унинг умри доимо яхшироқ улуш топиш илинжида кўчманчиликда ўтаётган эса, — бу ҳолда ҳам у дастурхон ёза олади.

Қишлоқ одамларининг дастурхони ҳамisha ёнида бўлади, белбоғ унга дастурхон ўрнини ўтайди. Тушлик яқинлагани заҳоти у бирон ариқ бўйигами, ё соя тагигами ўтириб, дастурхонини ёзади ва унга кеча тугиб қўйган нонини олиб, сувга ботиради-да, тушлик қилиб олади... Ўрнидан тура солиб, ушалган ҳар бир ушоқни териб олади, бақувват кафтига солиб оғзига ташлаб юборади, сўнг дастурхонини белига тангиб — ҳаёт йўллари сари одимлаб кетаверади.

Ўзимизда бир гап бор: нон қадрига етмаган одамга халталаб берсанг ҳам бари бир тушунмайди. Нонни эъзоз қилган одамга инқилобий дастурхон таржимаи ҳолини айтиб берсам, мени дарров англаб этади, деб ўйлайман. Инқилобий тараққиёт ва ўзгаришлар бу рўзи азалий тушунчага янада ёрқин фикрлар бахш этди, аҳамиятини кескин ошириб юборди. Нон инқилобнинг қуроли бўлди, нон жангга бошлади. Нон сиёсий етуклик посангиси бўлди. Мамлакатимизнинг энг чекка буржларидан ҳам Петроград ва Москвага, Ленин номига карвон-карвон нон жўнатилдики, буни олисдаги биродарларга дўстларининг ёзилган дастурхони деб тушуниш лозим. Бу дастурхон қалб қўри билан тузалган бўлиб, илк бор меҳнаткаш қардошликнинг улуғ қонунини сезди. Айнан шу қардошлик, одамларда, Шўро ҳукуматининг адолатига, ҳаётий қалъаси ва қудратига ишонч уйғотди. Очлик ҳукм сулар, граждaнлар уруши авж олган, даҳшатли очлик мамлакатни ҳолдан тойдирарди. «Нон шаҳри — Тошкент» эса оч қолганларга ёрдам бериш учун имкони борича тадорик тутди.

Нон мағзи деган гап бор. Хўш, нон мағзи нима? Нон мағзи фунтнинг саккиздан бир бўлаги, яъни эллик грамм оғирликка тенгдир. Гражданлар уруши даври ва ундан кейинги қурғоқчилик йилларида Россиянинг Москва, Питер ва бошқа шаҳарларидаги пролетарларнинг кунлик нормаси ана шунча эди. Бу мағзини ёш Шўролар мамлакатининг оч одамларига ушоқлаб, бит-талаб йиғишган... Одамларнинг қорни нонга тўймасада, улар ғарибона дастурхонидан орттириб, биродарларига жўнатди. Аммо улар бу билан фахрланишмайди, бурч амалга ошганида фахрланиш ўринлими? Ҳаётда яхши кўрган одамга қилинган яхшилиқни миннат қилиш керакми?!

Ленинград нони. Йўқ, қамал қилинган шаҳар аҳлига берилган бу оз улушнинг лабимизда тахир таъми қолган. Қалбимизда — бу аблаҳона қамал доирасини емириб ташлаб, дунё маданиятининг марваридларини муҳофаза этиш, сақлаб қолиш учун фашистлар қўлида жон беришга, тақдирини фашистлар қўлига топширган, маънан тушкунликка тушмаган одамга олиб борилган нон ҳақидаги хотиралар ҳамон яшаб келмоқда. Ўзбекистондан урушга, Ленинградга нон эшелонлари ҳақидаги лавҳалар кинохроникаларда сақланиб қолган, ҳатто уларнинг бирида Йўлдош Охунбобоев ҳам бирга кетган экан. Агар Тошкентни бугунги мезонга солсак, ўша йиллари шаҳар дастурхони ниҳоятда ночор ва қашшоқ бўлганини сезамиз. Меҳнатқаш халқ авлодлари томонидан сайқалланган дастурхоннинг умумий қонуниятини шундай деб турибди: борингни ўртага ташла, йўқ бўлса яширма... Ун минглаб кўчирилган оилалар диёримизда бошпана топди, ўн минглаб етимни бағримизга олдик, уларни ҳатто қариндошларимиздан зиёда кўрдик. Биз ҳавас қилмайдиган, илло, биздан кейинги авлоднинг ҳам бошига тушмасин бу савдо, даврнинг ёрқин хотираси сифатида Тошкент қоқ марказида тўнждан ясалган ҳайкал қад ростлаб турибди.

Ишончим комилки, гўзал пойтахтда яна бир ёдгорлик ўрнатиш пайти етиб келди. Бу ёдгорлик, улкан мамлакатимизнинг Тошкент аҳлига ёзган дастурхониким, бу дастурхон зилзила қолдиқларини тугатиш, Тошкентни тубдан яшартириш пайтидан огоҳ бериб туради. Юзлаб шаҳар аҳолиси ўзларининг янги уйлари-ни ташлаб, бизнинг болаларимизга бўшатиб берди, бу ерга эса минглаб ишчилар етиб келди, миллиардлаб пул

ажратилди, сара муҳандислар, янги техникалар келтирилди. Тошкент бинокорлари олов пуркайдиган Шарқ қуёшининг тигида қисқа муддатдаёқ, янада кўркам шаҳар барпо этдилар. Бу саховатли халқ дастурхонидир! Бунинг қиймати йўқдир, агар қиймати бўлса, у ҳам ягонадир — бу содиқ ва ишончли хотирадирким, бу иложи борича меҳнаткаш қардошликни — қўлимизни ва қалбимизни бир-бирига пайванд этади.

Юқорида таъкидлаганимдай, дастурхон урушларни тўхтатган, одамларни, ҳатто бутун-бутун халқларни яраштирган. Бу одат ўлмаяжак. Ҳиндистон ва Покистон узоқ келишмовчиликдан сўнг, Тошкентда ёзилган дастурхон атрофида осойишта дўстлик йўлини топди. Тошкент дўстлик ва биродарлик шахри экани ана шунда яна бир қарра тасдиқланди.

Дастурхонимиз теварагида дунёнинг истаган буржидан келган одамга жой топилади, бу одат ҳам асрлар оша яшаяжак, чунки ўзбек халқи меҳмондўст халқ. Меҳмондўст биргина ўзбекларми? Дастурхон — бу маҳаллий сўз, аммо тушунчаси жуда кенг. Шарқ орифлари тузалган дастурхон — соҳибӣ дастурхон меҳнатининг самарасидирким, дастурхонига қараб унинг табиатини, рўзгорини, бутун халқини тасаввур этиш мумкин дейдилар.

Ўзбеклар дастурхони эса бу фикрга қарама-қаршидай туюлади. Ҳар мавзеда, қишлоқда дастурхон тузатиш турли-туман. Фарғона водийсидаги дастурхонлар Хоразмикидан фарқ қилади. Тошкентликларники эса Зарафшон воҳаси аҳлиникидан ажралиб туради. Дастурхонга берилган нақшлар турличаки, оддий мато маросим матоҳига айланиб қолади. Худди шу нарса орифларнинг айтганига зиддай туюлади.

Аксинча, орифлар бари бир ҳақлар. Шакллар турлича бўлгани билан дастурхондаги сурат мантиқли ва жозибалидир. Негаки, ҳақиқий меҳмондўстлик, ҳақиқий биродарлик, ҳақиқий саховатлилик булар ўз-ўзидан туғилади, миннат қилинмайди. Шухрат ва жимжимадорлик — тамагирлик ва қизганчиқлик аломатидир — булар халқ қаҳрини келтиради, унинг тийнатиға бегона. Ўзбек дастурхонини кузатган ва у ҳақда мулоҳаза қилган одам буларни албатта ҳис этади.

Ўлмас одат — нон-туз улашиш, қўшниси ва танишини меҳмон қилиш, меҳмонларга дастурхон ёзиш қачон расм бўлганини билиш қийин. Афтидан, му-

рувват, ҳақиқат ва тинчлик туйғуси куртак отган инсон қалбида туғилган бўлса керак. Шундай эканми, унинг тубига етишнинг ҳожати йўқ. Шундай экан, ерда ғалла ўсар экан, одамзотнинг яшагани бўлсин!

Олдингизда ёзилган дағал пахта ипидан тўқилган оддий дастурхонга абадий қадриятлар — бир пиёла кўк чой, туз ва нонга қараб шулар хусусида фикр юритдим, мулоҳаза қилдим.

ТЕМУР УҒЛОННИНГ ТУҒИЛИШИ

Айтишларича, соҳибқирон Темурнинг отаси Тарағай баҳодирнинг насл-насаби Қоражар нўёнга бориб тақалади. Қоражар нўён эса кейинчалик Чингизхон номи билан машҳур бўлган Темучиннинг жияни эди. Чингизхон Эрон истилосидан қайтгач, ўз мамлакати — Мўғулистон пойтахти Қорақурумга¹ қайтар экан, Фарғона ва Мовароуннаҳрга суюкли ўғли Чигатойни хон қияди, унга ўзининг жияни Қоражар нўён билан 32 уруғ-қабилани ёрдамга юборди. Чигатойлар шундан сўнг машҳур бўлиб кетишди² Ҳалиги қабилаларнинг уруғ-аймоқлари кўпайди. Чигатой Қошғарни пойтахт қилиб, Мовароуннаҳрга Қоражар нўённи волий тайинлади. Чигатой авлодлари Фарғона ва Мовароуннаҳрда кўп йиллар ҳукм сурди. Охири ҳукмронлик Девонхон ва унинг ўғли Баёнқулихонга келди.

Ҳижрий 720 (мил. 1320) йили Бухорода Маликшоҳ номи билан танилган Қозонхон тахтга чиқди. Ўша йили Бухорога машҳур мутасаввуф шайх Сайфиддин³ келди. Бухоро аҳли унга мухлис ва мурид бўлдилар. Ҳақ-таоло унга саноксиз давлат ато қилди. Биргина сайисхонасида 700 та тулпор бор эди. Қозонхон шундай золим эдики, у чақиртирган одам саройга бориш олдидан васият ёзиб қолдирарди. Одамлар Қозонхон устидан Сайфиддин эшонга арз қилдилар. Аммо, у ҳозирча сабр қилишни буюрди.

¹ Чингизхон пойтахти Қорақурум шаҳри Ўрхун дарёси бўйида, ҳозирги Чита (Жете)дан жануброқда эди. (Изоҳлар таржимонники.)

² Амударё ва Сирдарё оралиғи — Мовароуннаҳр илгари Чигатой улуси деб юритилади (ҳозирги Ўзбекистон).

³ Тарихий манбаларда шайх Зайниддин Кулол, Абу Бакр Тоибодий номлари келтирилади.

Эшоннинг донғи чиққанлигини эшитган Қозонхон: «Бу девонага нечун шунчалик иззат-хурмат? Уни ҳузурига олиб келинглар», деб фармон қилди. Эшон ҳузурига борган одам хон буйруғини айтишга тили бормаи, қалтираб қолди. Ниҳоят, буйруқни эшитгач, эшон қуйидаги рубойни ёзиб юборди:

Жабринг токайгача, эй золим хон,
Сендан ҳама диллар зору вайрон.
Хулқингни тузатмасанг эй, нокас,
Бошингга келгай ажал, топмассан омон.

Эшон чопарга шу рубой битилган мактубни берди. «Очиб ўқисанг, кўр бўласан, хоннинг ўз қўлига бер!» деб тайинлади. Чопар ақлли одам эди, у хатни ўқимай, эгасига (хонга) топширди. Қозонхон хатни ўқиб: «Ярамас, бундай шеър юборишга қандай журъат этди?» деб, жаҳли чиқди. Сўнг шайх томонга қўшин тортиб бориб, уни қатл эттириш мақсадида отини эгарлашни буюрди. Мулозимлари хонни бу ишдан қайтаришга уринишди, аммо Қозонхон қулоқ солмади. Шайхга бу хабарни етказишиб, шу лаҳзаларда хон келиб қолади, дейишди. Эшон эса, хабарчи қўлига бир олма тутқазиб: «Олмани осмонга от, шу олма қанча айланиб тушса худованди карим шунча марта кудратингни кўрсатгай», деди. У, олманинг айланишига қараб турди-да, «Оллоҳи акбар!» деб фотиҳа қилди. Бу орада Қозонхон йўл юриб Галажўй қишлоғига етди. Иккита кўприкдан ўтиб, учинчисига етганида бир деҳқон унга бир сават олма совға қилди. Отда ўтирган хон олмани отиб ўйнаган эди, ноғорага тушди, хоннинг оти ҳуркиб, олиб қочди. Хон йиқилиб, бўйни синди. Одамлар билдики, бу шайхнинг иши. Каттаю кичик шайх қошига келиб, унинг оёғига бош урдилар. Шундан кейин фуқаро кимни хон кўтаришни билмай, ҳайрон бўлиб қолди. Баъзилар эшонни подшоликка сайлайлик дейишса, у қўнмади. Эшон Бухоро шаҳридаги Озодшайх хонақосида бир йил тоат-ибодат билан машғул бўлди. Одамлар унинг ҳузурига адолат ва ҳақиқат излаб келишар, у ҳеч кимни хафа қилмасди.

Ниҳоят, одамлар шайх қошига тўпланиб: «Подшосиз юрт-юрт эмас, деб олти иқлим подшолари «Бухоро подшосиз қолибди», деб уни фатҳ этишга чоғланишмоқда. Эшоним, энди нима қилайлик?» деб сўрабди

лар. Эшон: «Мана бу ҳассамни олинглар, учраганга ўлчаб кўринглар, кимнинг бўйи шунга мос келса, чўпон бўлса ҳам подшо қилиб кўтаринглар!» деди. Бу жавоб кўпчиликни қониқтирмади. Айланиб, яна эшон ҳузурига келишди. Эшон айтди: «Нурота тоғига боринглар, Баёнқулихонни изланглар, йўлингизда ким учраса шу ҳассани бўйига ўлчаб кўринглар!» Шундан сўнг Бухоро аҳли ҳассани олиб, тезроқ хонни топиш умидида вилоятни айланиб, кеза бошлади. Ким учраса, бўйига ҳассани ўлчаб кўрдилар, ҳеч кимга тўғри келмади. Баёнқулихонни сўраб-суриштиришди, лекин дарагини билишмади.

Баёнқулихон воқеаси бундай эди: тоғаси Шоҳ Малик (Қозонхон) тахтга ўтирганида Баёнқулихон ўн саккиз ёшда эди. Маликшоҳ тахтимни олиб қўймасин, деб уни ўлдириш учун жаллодга берди. Лекин вазирлар яширин равишда жаллодга олтин бериб, йигитни халос қилиб юборишди. Йигит қочиб қутулди. Ўшандан буён у дарбадар кезиб Нурота тоғларига келиб қолди. Ўша вақтлар Бухорода арлот қабиласи яшарди. Бир куни Баёнқулихон осмонга қараб, бир лочин тумшугидаги оғир нарсани тушириб юборганини кўрди. Бу ҳамён бўлиб, ичи тўла тилла экан. Баёнқулихон тиллани олиб, арлотлар қароргоҳига кирди. Арлотлар амирининг муовинига воқеани айтди, аммо у ишонмади, «Тиллани ўғирлагансан, буни мен булоқ олдида йўқотган эдим», деб хонни зиндонга қамаб қўйди. Йигит ўзининг хон наслидан эканини айтмади. У, кечаси тушида Шайх ул-аъламни кўрди, уйғониб, кишанларини узиб, қочиб кетди. Ғавғом қишлоғига етиб, бир чорвадор эшиги тагида ўтириб, мусофирлигига йиғлади. Шу ердан ўтиб кетаётган бир кампир раҳми келиб, йигитни уйига олиб кетди. Эри чўпон эди, йигитни ўзига ўғил қилиб олди. Кўп ўтмай, чўпон оламдан ўтди. Хон чўпонлик ҳассасини олиб, мол-қўй боқа бошлади. Алқисса, орадан бир йил ўтди. Шу вақт Бухородан бир тўда одам уни излаб келиб қолди. Ҳалиги оломон «Баёнқулихон қайдасан?!» деб чақириб келарди. Хон ҳайрон бўлди, лекин кўрққанидан жим ўтираверди. Келганлар: «Эй, йигит, Баёнқулихонни кўрмадингми?» деб сўрашди. Йигит: «Нима ишларинг бор эди?» деб суриштирди. Одамлар Шайх Сайфиддин воқеасини айтиб, унинг қўлига ҳассани беришди. Ҳасса йигитнинг бўйига тенг келди. Одамлар

«Чўпонни қандай хон кўтарамиз?» деб ўйланиб қолишди. Бирови шайхнинг: «Чўпон бўлса ҳам майли», деган гапини эслади. Шу пайт улар орасидаги бир навқар Баёнқулихонни таниб қолди. У, Маликшоҳ амри билан йигитни етти йил зиндонда сақлаган эди. Уни таниб, оёғига бош урди.

Алқисса, хонни Бухорога олиб келишди. Уни Шайх Сайфиддин ўзи пешвоз чиқиб кутиб олди. Шаҳарни байрамдай ясашиб, йигитни тахтга ўтқизишди. Баёнқулихон шундай одил подшоҳлик қилдики, таърифига сўз йўқ. У ўттиз йил ҳукм суриб, мамлакатда адолат ўрнатди, қушларга озор бермаслик учун ҳатто шикорга ҳам чиқмади. Бир куни подшо жувозкашдан: битта кунжут донидан қанча ёғ олинади?— деб сўради. Жувозкаш тирноқни мойлашга етади,— деб жавоб берди. Шоҳ уни жазога ҳукм қилди. Жувозкашнинг ўғли илмли (мулла) эди. У, отаси учун узр сўради: «Маликшоҳ жабр-зулми туфайли отам ўқиёлмади,— деди,— мен бўлсам сизнинг даврингизда хат-савод чиқардим. Чунки сиз: «Ўқимаганларнинг ҳолига вой,— болаларни мактабга беринглар!» деб фармон чиқардингиз», деди.

Энди бу ёғини Тарағай баҳодирдан эшитайлик. Унинг Қоражар нўён уруғидан эканлигини илгари айтган эдик. Билгичларнинг айтишларича, ўша вақтда вазирлик унинг оиласидан кетган, лекин ўзи бой-бадавлат эди. Шаҳрисабзда Тарағай баҳодир яшаган жой ҳозир ҳам Тарағай деб аталади. Ўша вақтларда унинг мол-қўйини бўйнига олтин арғамчи боғланган 70 та бўрибосар ит қўриқлар эди. Ўзи қорамағиздан келган, паҳлавон йигит эди.

Ўша замонлар Бухорода Сад-уш-шариа деган мулла (олим) яшарди. У «Шарҳи вақое» деган китоб битган. Бир куни Садр шогирдлари даврасида дарс ўтиб ўтирганида бир мусофир келди ва унга қараб: «Қизингни эрга бер, ундан жаҳонгир фарзанд туғилади!» деди. Мулла Садр ишонмай: «Эй, девона, сен қаердан биласан!» деди. Мусофир айтди: «Ғойиб сирлари менга аён». Садр-уш-шариа уни тошхонага қамаб, ўзи хонга бориб, воқеани айтди. Хон айтди: «Мусофирни

¹ Тарихий манбаасини аниқлай олмадик.

олиб келинглар!» Хон одамлари бориб қарашса, тошхонада мусофир йўқ, унинг ўрнида мулланинг қизи, қўл-оёғи боғланган. Гап сўрашса, телба эмиш. Қоридомлалар ҳар қанча дуо, чилёсин ўқишса ҳам қиз ўзига келмади. Ниҳоят, қизни Шайхул-аълам қошига олиб боришди. Эшон уни хушмуомала қутиб олиб, айтди: «Ҳалиги дарвеш мусофир Ҳизр эди, чиндан ҳам бу аёлдан манзур ва машҳур фарзанд туғилади». Эшоннинг гапини эшитган заҳоти қизнинг ҳуши жойига келди. Эшон: «Майли, бу қизимизни ўзим турмушга бераман», деди. Садр-уш-шариа: «Майли, ҳазратим, ўзингиз биласиз», деди. Эшоннинг башоратини эшитган амалдорлар ва олимлар ҳар тарафдан унинг уйига совчилар юбора бошладилар. Лекин шайх: «Ҳали бу қизнинг куёви Бухорога келгани йўқ», деди. Ахири одамлари совчи юборишни бас қилиб, «Унга эшонимиз ўзи уйланар экан», деган фикрга келди.

Энди гапни Тарағай баҳодирдан эшитинг. Бир куни баҳодир Шахрисабз чўлида кийик овлаб юрган эди. Бир оҳу унинг олдидан ўтиб, қўйлар тўдасига ўзини уриб йўқолди. Тарағай баҳодир қараса, бир қўйни бўри ёриб ташлабди. Унинг жаҳли чиқди ва ухлаб қолган чўпонни ура бошлади. Чўпон: «Мени урма, амирим, сен учун яхши туш кўрдим», деди. Баҳодир сўради: «Нима туш кўрдинг?» Чўпон айтди: «Тушимда яшил кийинган бир киши кўринди, у менга «Хожанга айт, у Шайхул-аълам қошига бориб, Садр-уш-шарианинг қизига уйлансин, зеро улардан жаҳонгир туғилади», деб хитоб қилди. Баҳодир: «Алдаяпсан», деб чўпоннинг гапига ишонмай, уни яна ура бошлади. Шу пайт чўпоннинг ити бир сапчиб, алланима дегандай ҳура бошлади. Баҳодир сўради: «Ит нега ҳураётганини тушундингми?» У жавоб берди: «У рост гапираётганимни айта-япти». Шундан сўнг баҳодир унинг гапига ишониб, Бухоро томон ошиқди.

Тарағай баҳодир Бухорога бориб, тўғри Шайхул-аълам хонақосига борди. Эшон шу вақтда номоз ўқиётган эди, лекин келган одамни сизди. Баҳодир сўфийлар даврасида ўтириб, шайхни кута бошлади. Ниҳоят, шайх намоздан бошини кўтариб: «Ассалому алайкум, падари соҳибқирон», деди (Қирон — юлдуз буржларининг бахтли келиши, соҳибқирон унвони амир Темурга туғилмасидан илгари эшон томонидан берилган). Тарағай баҳодир ҳам саломлашиб, эшонга чўпон во-

қеасини гапириб берди. Шайх айтди: «Ҳа, чўпоннинг туши ҳақиқатдур, чиндан ҳам Некия бегимни сен учун асраб қўйганман. Аммо, шартим шуки, қизимга кувё бўлишдан аввал бир кечада мадраса қуриб беришинг керак». Баҳодир рози бўлди, аммо қандай қилиб бир кечада қураман, деб қайғуга ботди. Шунда эшон: «Эй, тилаги ёр одам, хафа бўлма, ўзим кўмаклашаман», деди. Амир Тарағай миннатдор бўлиб эшоннинг оёғига бош урди. Эшон барча шогирдларига рухсат бериб, фақат амир Тарағайни олиб қолди. Унга таҳорат олиб, намоз ўқишни буюрди. Амир таҳорат олиб, икки ракат намоз ўқигунича эшон бир хат ёзиб, намоздан сўнг унинг кўлига тутқазди. «Шаҳар ташқарисидаги Файзул-анвар қабристонига, Ҳазрат Айюб булоғи бўйига борасан (ўша вақтларда Ҳазрат Айюб мозори Бухоро қалъаси ташқарисида эди. Убайдуллахоннинг ўғли Абдулазизхон мазкур мазорни ҳам қалъа девори билан ўради). Авлиё эшон қабристонига етарингда, булоқ бўйида ўтир. Хонақо эшиги берк бўлади. Эшик ортида нималарни эшитсанг ҳам кўрқма, жойингда ўтиравер. Бир пайт сўфий чиқиб, олдинга товоқчада таом қўяди. Агар таом ўсимлик ёғида бўлса ҳақтаоло сенга фарзанди солиҳ ато қилади, агар қўй ёки мол ёғида бўлса, фарзандинг бузуқ ва дангаса чиқади. Таом еб бўлиб, сўфийга менинг хатимни бер. У хонақога кириб кетиши билан орқангга қайт. Нима гап эшитсанг ҳам қайрилма, ҳеч кимнинг гапига қулоқ солма, тўғри менинг ёнимга кел».

Хатни олиб Тарағай баҳодир шаҳар қалъаси ташқарисига етди. Қараса, Ҳазрат Айюб мақбараси гумбазидан осмонга нур таралиб турибди. Қулоғига ёқимли мусиқа, най ноласи, сато ва танбур садолари эшитилди. Тарағай Баҳодир: «Ё, қудратингдан!» деб, шайх айтганидай қилди — булоқ бўйига ўтирди. Шу пайт хонақо эшиги очилиб, яшил кийинган бир сўфий чиқди, у қўлидаги дастурхон ва усти ёпиқ лаганни амир Тарағай олдига қўйди. Амирнинг кўнглига ғулув тушди: — Таом макруҳ бўлса, ёмон фарзанд кўрсам-а? деб ташвишланди. Лаганнинг қопқоғини очган эди — сут экан. У сутни мазза қилиб симирди. Сўнг сўфийга хатни бериб, ортига қайтди. Ортидан қалъа деворларига тил кириб: «Оллоҳу акбар, Оллоҳу акбар, ло илоҳа иллол-лоҳу!» деган овозлар эшитилди. Амир кўрқиб кетди, лекин ортига қайрилмади. У Шамсул-мулук

боғига етди. (Ҳозир бу ер намозгоҳ дейилади.) Боғдан бир оқсоқол чиқиб: «Шундай улуғ садолар қаердан келаётганини кўрмайсанми, ортингга қара!» деди. Амир қизиқиб, ортига қарашига сал қолди. Лекин шу пайт бир ғалати шабада келиб, уни олға ундади. Шайх хонақосига келди. Унинг оёғига бош уриб, юкунди ва қайрилиб қарагиси келгани учун эшондан кечирим сўради. Эшон айтди: «Ҳалиги оқсоқол Шайтон эди, унга лаънатлар бўлсин, сирли шабадани эса мен юбордим, — деди. — Агар шундай қилмасам, фарзандинг нобуд бўларди». Сўнг эшон: «Панжаларим орасидан қара!» деб амр қилди. Амир Тарағай қараса — бир тўда қора кийимли кимарсалар қўлларида ғишт ва ганчли тоғоралар кўтариб, ғимирлаб юришибди. Шайх уларнинг руҳлар эканлигини айтди. Амир: «Уларнинг бошлиғи ким?» деб сўради. Эшон айтди: «Бошлиқлари ўлган, энди мени бош бўлинг, деб илтимос қилишибди. Амир хайрон бўлиб, сўради: «Бу одамларнинг кўпчилиги менга таниш-ку, улар ҳунарманд одамлар», деди. Эшон: «Сирлар уларнинг кўнглида, — деди. — Агар толеинг бўлса уларни кўролмас эдинг». Шу орада сирли одамлар шайх ҳузурига келиб, оёғига бош урдилар: «Эй, табаррук зот, биринчи гал келиб, бизга бошлиқ бўлинг, деганимизда рози бўлмаган эдингиз. Бугун юборган одамингиздан хатингизни олдик. Баҳодирнинг толеи учун рози бўлганингизни билиб, қувончдан бошимиз кўкка етди. Эрта тонггача мадрасани қуриб битказиш тўғрисидаги шартингизни бажарғумиз», дедилар. Шундай деб, улар тонг отгунча шундай бир мадраса қуриб битказдиларки, гўё гумбазнинг ганчи тонгдан, ғишти қуёшдан ясалгандай эди. Бухоро аҳолиси тонг отганда Ҳазрат Айюб минорасига кўзи тушиб, буни эшоннинг мўъжизаларидан бири, деб ўйлади. Аммо, эшон халққа бу мадрасани Тарағай баҳодир қурдирди, деб эълон қилди. Халқ баҳодирни дуо қилди. Сўнгра эшон Тарағай баҳодир билан Некия бегимни дарвешлар тариқатига кўра шаръий никоҳдан ўтказди. Осмони фалақдан икки қутлуғ бурж учрашган шу кечаси келин муборак инсонга ҳомиладор бўлди.

Аммо, бу воқеадан аввал бошқа ерда ўзгача бир воқеа юз берган эди. Қўнғирот уруғидан Қозоғон¹ де-

¹ Муаллиф «амир Қарагон» деб берган. Тарихий манбаларда

ган бир кимса ўша вақтда улус амири (амирал-улус), яъни хонга оталиқ эди. Хон исми фақат хутбага қўшиб ўқилар ва унинг номидан пул (тангалар) зарб этилар, давлатнинг бошқа барча ишларини шу қўнғирот Қозоғон ҳал қиларди. Унинг нияти Некия бегимга уйланиш эди. Қизнинг Қоражар нўён авлодига турмушга узатилгани унга ёқмади ва у Бухоро хонини Эшон-шайхга қарши уруш очишга кўндирди. Қозоғон одамларини эшон ҳузурига юбориб, жанг майдонини ҳазратнинг ўзи тайин қилсин, деди. Эшон: «Агар Қозоғон Некия бегимни яхши кўрса, нега қиз жинни бўлиб қолганида совчи юбормади, энди эса, мен уни эгасига — Тарағай баҳодирга топширдим, Қозоғоннинг жаҳли чиқса қўлидан келган ишни қилсин», деб жавоб берди.

Амир Қозоғон шайхга қарши қўшин тортиб келди. У бояги хонақога, янги мадрасага яқин қолганида амир Тарағай: «Менинг уруғларим ҳам улус амирлари бўлишган, шунинг учун Қозоғонга қарши мен жанг қиламан», деб майдонга чиқди. Эшон аввал Тарағай баҳодирни бу ишдан қайтаришга уринди. Баҳодир гапида туриб олгач, шайхнинг ўзи белига белбоғ боғлаб, қилич тутқазди. Эшоннинг 400 та шогирди Тарағай баҳодирга жангчи бўлдилар. Баҳодир жанговар саф тузиб, жангга отланди.

Кун тиккага келганида қуёш нури амир Тарағайнинг юзига тушиб, кўзини қамаштириб қўйди. Хонақодаги шайх буни сезиб, бир тиловат қилган эди, эсмонда булут пайдо бўлиб, кунни тўсиб қўйди. Амир Қозоғон қўшини отлиқ, амир Тарағай қўшини пиёда эди. Амир қора от минган, кийими қизил, байроғи оқ эди. Амир Тарағай эса оқ отда, яшил кийинган, байроғи қам яшил эди. Эшон тайинлаганидай, баҳодир амир Қозоғонни яккама-якка жангга чақирди. Иккаласи калондан ўқ отишганида, бир ўқ Тарағай баҳодирнинг кўзига санчилди ва у отидан йиқилиб тушди. Амир Қозоғон ҳам отидан тушиб, рақибининг бошини олиш учун қилич кўтарди... Баҳодирга ўқ тегиши билан ўфийлар эшонга хабар беришди, эшон бир қамишдан й ясаб амир Қозоғон томонга отган эди, ўқ тўғри юриб, у ёвузнинг курагига тегиб, жон таслим қилди.

амир Темурнинг рақиб — амир Хусайннинг бобоси амир Қозоғон ўлган. (Таржимон)

(Унинг жароҳатини кўрган одамлар ўқ орқасидан текканини билдилар.) Амир Тарағай эса фақат бир кўзидан айрилди.

Алқисса, Бухоро амири Баёнқулихон эшон ҳузурига келиб, тавба-тазарру қилди. Эшон: «Айб, сенда эмас», деди.

Шундан кейин Тарағай баҳодир жуфти ҳалоли Некия бегимни Шаҳрисабзга қилиб кетди. Эшон уларни дуо қилиб қолди.

Эшон юз ўн беш ёшида қазо қилиб, дорулбақога кетди. Шу пайт амир Темур она қорнида олти ойлик эди.

Шу орада Бухоро амирига Қашқардаги Чингиз¹ ўғлон исён кўтарганлиги хабари етиб келди. Баёнқулихон Шаҳрисабзга хат билан чопар юбориб, барлослар ва каррайлардан лашкар тўплаб, исёнчиларни бостириш учун Қашқарга йўл олсин, деб амир қилди. Амир Тарағай бу хабарни эшитиб, қилич-камарини боғлаб, хон амрини бажаришга отланди. У Некия бегимни катта хотини Яқин оға ихтиёрига топшириб, Қашқарга йўл олди. Бу аёл амир Қозоғоннинг қизи эди.

Энди амир Темурнинг туғилиши воқеасига ўтамиз. Некия бегим ой-қуни етиб қолди. Аммо, Яқин оға отасининг ўлими учун Некия бегимга кек сақлаб юрарди. Яқин оға бир кеча туш кўрди. Тушида Некия бегимнинг кўйлаги этагидан қуёш чиқиб, мағрибу машриққа таралиб, бутун оламни ёритиб юборди. Уйғонгач, кундошини улуғ иқбол кутажагини сизди. Ҳасадгўйлиги тутиб, кундошининг таомига дори сепиб ухлатиб қўйди. Сўнгра ҳазора-лочин уругидан бўлган Қайдун деган хизматкорини чақириб: «Менга шундай улуғ бир сир аён бўлдики, уни фақат сенга айтаман, сен эса ҳеч кимга фош қилиб қўйма», деди. Қул айтди: «Мен отанга садоқат билан хизмат қилдим, сенга ҳам хизмат қилурман». Шунда Яқин оға бу кеча қандай туш кўрганини айтиб, унинг маъносига етиш учун қўлига: «Таъбирчи йўқ, лекин эшитган эдимки, Самарқанд томонда, бир ғорда маскан тутган Суюкли ота деган таъбирчи бор. Яна эшитаманки, Суюкли ота кўп одамларнинг мушқулини осон этган», деди. Яқин оға қулига ширин гапириб, эркалаб, Суюкли ота ҳузурига

¹ Муаллиф «қашқарлик Аглон» деб ёзган. Абдураззоқ Самарқанддийнинг «Матла-ус-саъдайн ва мажма-ул-бахрайн» асарида Чингиз ўғлон ҳақида гап боради. (Таржимон)

жўнатди. Қул ғор оғзига бориб кўрдик, тумонот одам навбат кутиб ўтирибди.

Бир неча кундан сўнг қулнинг ҳам навбати етди. Кириб кўрдик, у ерда айлақ терисига ўралган, бу дунёнинг одамига ўхшамаган бир кимарса ўтирибди. Қайдун ҳалиги одамга сирли тушни айтиб, таъбирини сўради. Дарвеш айтди: «Ҳақиқатдан бу йили шундай бир гўдак оламга келадики, у келгусида жаҳонгир, соҳибқирон бўлади... Назаримда, шу лаҳзаларда онадан шундай бир фарзанд туғиладики, у ва унинг авлодлари кўп замонлар салтанат тахтида ҳукмронлик қилурлар». Тушнинг таъбирини эшитган Қайдун валийга совға-саломларини узатган эди, у олмай, қайтарди.

Қул уйга келиб, тушнинг таъбирини Яқин оғага айтиб берди. Бу сўзни эшитган келин ҳасад ўтида ёниб, кундошини йўқотиш пайига тушди. «Бунинг йўлини топ», деб қулни қийнади. Қайдун уни бу ёвузликдан қайтаришга уринди. Лекин, Яқин оғани кўндирилмади. Охири Қайдун кичик келиннинг отаси Садр-уш-шариа номидан сохта хат ёзиб берди. Яқин оға уни Некия бегим қўлига тутқазди. Мақтубнинг мазмуни бундай эди: «Мазкур мақтубни падари бузрукворинг Садр-уш-шариадан деб билгайсан. Эй, фарзандим, менинг куним битиб, аҳволим оғирлашиб қолди. Агар тез етиб келмасанг, мени кўролмай қоласан». Некия бегим бу хатни ўқиб, тоқати тоқ бўлиб, Яқин оғага ахволини тушунтириб, йўлга чиқишга рухсат сўради. Яқин оға кундошига меҳрибончилик қилгандай бўлиб, ёнига иккита чўри қўшиб, йўлга кузатди. Улар ортидан эса «Кундошимни йўқ қилиб кел», деб қули Қайдунни юборди.

Қайдун йўлда маликага етиб олиб, аввал унинг икки чўрисини ўлдирди. Бахти қаро Некия бегим йиғлаб: «Эй, бува, мени ўлдирганингдан нима фойда топасан? Ахир бўйимда ой кун етган болам бор, ҳеч бўлмаса болага раҳминг келсин!» деб ялиниб-ёлворди. Қайдун эса: «Худди ана шу боланг учун сени ўлдираяпман, агар туғилса, жаҳонгир бўлиб, бошимизга етади!» деб қиличини суғурди. Некия бегим: «Ўзим ўлсам ҳам, болам омон қолсин», деб шу ердаги қудуққа ўзини ташлади. Бу қуриган қудуқ бўлиб чиқди.

Қул қудуққа эгилиб, аёлни «Бу ёққа чиқ!» деб чақира бошлади. Шу пайт осмонда яшин чақиб, қул-

нинг бошига тушиб, нобуд бўлди. Малика золимдан қутулди, лекин қудуқдан чиқа олмади. Бир пайт шу атрофда қўй боқиб юрган чўпон келиб қолди. У қудуқ ичидан овоз келаётганини эшитиб, арқон ташлаб, аёлни тортиб олди. Некия бегим чўпонга миннатдорлик билдирди, лекин бўлган воқеани айтмади.

Чиройли жувонни ёлғиз кўриб, чўпоннинг хаёли бўлинди. У жувонга ёпишмоқчи эди, аёл худога нола қилди. Шу пайт кўринишидан арабга ўхшаш бир олийҳиммат киши келиб қолди ва аёлни ёвуз қўлидан қутқарди. Ўша кишининг дилида маликага чексиз ҳурмат уйғонди: «Эй, малика, — деди у, — кўрқма, бу нобакор менинг чўпоним эди, уни ўзим жазолайман. Мени амир Жоқуй барлос¹ дейдилар. Хохласанг, менга фарзанд бўл, уйимнинг тўри сеники. Уйда бола-чақаларим сенга ғамхўрлик қилишади. Кейин сенинг қариндош-уруғларингни излаб топамиз». Шу сўзлар билан амир Жоқуй барлос аёлни уйига бошлаб бориб, хотинига воқеани тушунтиради. Некия бегимнинг ўша ерда кўзи ёриди...

Ҳижрий 736 (милодий 1336) йили шаъбон ойининг 28-куни, икки шарофатли сайёра — Зухра ва Муштарий (Юпитер) самовий доирасида Тур (Ҳадди) буржида ўзаро яқинлашган вақтда соҳибқирон фарзанд дунёга келди. Муаррих Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»да ёзишича, уч чақалоқ — Искандар Зулқарнайн, Муҳаммад Мустафо ва амир Темур само буржлари — юлдуз тўдаларининг мазкур сайёралар билан шундай яқинлашув пайтида туғилган. Зухра ва Муштарий сайёралари Ҳаддий юлдузлар буржида ҳар саккиз юз йилда бир марта ўзаро яқинлашади.

¹ Жоқуй барлос кейинчалик амир Темур қўшинларининг энг олий саркардаларидан бири бўлган.

ИНСОННИНГ УМР УЗОҚЛИГИ ҲАҚИДА

Тангри таоло жамики мавжудотларни яратганидан кейин эшак, ит, маймун ва одам ўзларига неча йил умр ато этилгани ҳамда ҳаётда тутган ўринларини билиш учун унга мурожаат қилмоққа аҳд қилишибди. Аммо улар Тангри таолодан бу хусусда ким биринчи бўлиб сўраши ҳақида хийла муддат келиша олмабдилар. Шунда эшакнинг сабр-тоқати етмай ўз бурчини билиш мақсадида Тангрига мурожаат этибди. Эшакнинг сабр-сизлигидан Тангрининг диққати ошиб, унга умр бўйи бировлар юкини ортиб юришни тайинлабди. Ўз қисматидан бениҳоя хафа бўлган эшак Олампаноҳдан неча йил умр кечиришини сўрабди.

— Ўттиз йил, — деб жавоб берибди Тангри таоло.

— О, шафқатлиларнинг шафқатлиси бўлган Олампаноҳ, — деб эшак ёлвора бошлабди, — умримни сал калтароқ қилсанг. Мунча вақтга бардошим етмайди. Елкаларим оғир ва енгил юклардан букилиб кетади, тўхтовсиз ҳаракатларимдан оёғимда мадор қурийдди. Одамлар менинг тақдиримдан хабар топишса, мен унда на ҳордиқ биламан, на ором оламан.

Олампаноҳ унга шафқат қилиб, умрини ўн саккиз йилгача қисқартирди ва бу ердан кетишни амр этди.

Алҳол Тангри таоло ҳузурига ўзининг ҳаётдаги ўрни ҳамда умри қанча муддатга белгиланганини билиш учун ит кириб келди. Тангри таолонинг бандлигини сезиб, унинг диққатини бўлмаслик мақсадида бурчакка ўтиб, кутишга қарор қилди. Бир неча дақиқа ўтгач, Олампаноҳ ўз ишларини йиғиштириб, атрофга разм солди. Вақтдан фойдаланиб қолиш учун ит думини лик-киллатганча тахт ёнига яқинлашди. Олампаноҳ итнинг итоатли ва содиқлигига диққат бериб, ундан нима исташини сўради. Ит Олампаноҳга ўз саволларини дадиллик билан айта бошлади:

— Сен ўзингни менинг ҳузуримда қандай тутаётган бўлсанг, одамнинг олдига бориб ҳам шундай тут, — деди Олампаноҳ. — Ундан ҳаргиз қўрқма, унга иззат-ҳурмат кўрсат, ҳеч бир кимса берухсат бирон нарса олиб кетмаслиги учун уйини қўриқла. Бордию бирор одам шундай қилишга журъат этган бўлса, сен уни тишлаб ол, олган нарасини ташлаб кетмагунча ҳуравер ва изидан қолма. Сенинг умринг ўттиз йил. Лекин эшак

ўттиз йил деганимда кўп деб норози бўлди, кейин унинг умрини ўн саккиз йилгача қисқартирдим. Сенга ўттиз йил етадими?

— О, шафқатлиларнинг шафқатлиси бўлган Олампаноҳ, — деб Ит таптортмасдан хитоб қилди, — ўн саккиз йил ўз соҳибимга садоқат-ла хизмат қилишга қодир эмасман. Кечаю кундуз хушёр туриб кўриқлашдан толиқиб қоламан. Ёшимни яшагунча қариб, кўп ишларни бажаришга қурбим етмай қолади. Хўжайиним эса мени фақат унга керак бўлганимда боқади. иннайкейин кўп азобу укубатларни тортишимга тўғри келади, пировардида вақти-соатим етмай ўламан. О, Олампаноҳ, менга ҳиммат кўрсатсанг.

Олампаноҳ итга мурувват кўрсатди ва унинг умрини ўн икки йилга қадар қисқартирди.

Навбат маймунга етиб келди. У бундоқ разм солса, Олампаноҳ машғул экан, бироқ диққатини тортиш учун ўзини ҳар хил қиёфага солиб, қийшанглай бошлади. Тангри таоло уни кўриб ва нега келганини сўрамагунча ў хийла вақт тентирашу афтини бужмайтиришда давом этди.

— Ҳаётда ўз ўрнимни билмоқчи эдим? — деди маймун.

— Айнан ҳозир сен ўзингнинг нимага яралганингни намоён этдинг. Сен кишиларга эрмак бўлиш учун ўттиз йил яшашинг керак! — деди Олампаноҳ.

— Наҳотки! О, одилларнинг одили бўлган Олампаноҳ! Мен бундай узун умрга дош беролмайман. Ҳаммининг кўз ўнгида қийшанглигу масхарабозлик қилиш — бу бир кўргилиқдир. Бунчалик кўп яшасам, албаттаки ўзим тугул бошқаларнинг ҳам жонига тегаман. Шу сабабдан менинг умримни қисқароқ қилсанг.

Олампаноҳ унинг ўтинчларини инobatга олиб, умр кечиршини ўн йилгача белгилади.

Энг сўнгида, худди шу саволларга жавоб топмоқ ниятида Олампаноҳ хузурига одам кириб келди.

— Сенинг ҳаётда тутган ўрнинг шундай, — деб давом этди Тангри таоло, — ўқиб, мудом билимингни ошира бор, уйлан, кўпайишиб барча мавжудотлар устидан ҳукмронлик қил, ер ҳайда, меҳр-муҳаббат билан кун кечир ва бахтли бўл!

— Неча йил? — деб сўради Одам.

— Роппа-роса ўттиз йил, — деб жавоб берди Тангри таоло.

— Нега бунча оз! — деб хитоб қилди норози бўлган одам. — Шугина умрим мобайнида ҳеч нарса қилишга улгуролмайман-ку. Етти ёшимга довур атроф-теваракда нималар бўлаётганини тушуниб етмайман. Йигирма ёшимга қадар ҳар хил билимларни эгаллай бораман, кейинги ўн йилда эса олган билимларимни ҳаётга қўллай бошлайман, алқисса умрим бўйи қилган меҳнатим самарасини кўрмай, умрим қувончларини татимай дорулбақога кетишимга тўғри келади. Бу ҳолда қачон уйланаман, қачон фарзандлик бўлиб, қачон тарбиялайман, пешона терим эвазига келган бойликлардан қачон фойдаланаман, оилавий бахт онларини қачон кўраман. О, Олампаноҳ, умримни у зайтиришингни илтимос қиламан.

Қудратлиларнинг қудратлиси бўлган Олампаноҳ кулимсираб, деди:

— Яхши. Мен сенинг умрингга эшакнинг ҳаёт кечириш йилини ҳам қўшаман. Ана энди бемалол кетаверсанг бўлади. Сенга шодлик тилайман.

— Бу атиги қирқ саккиз йил-ку, о, Олампаноҳ. Бу ҳам ҳаёт севинчларини татишга озлик қилади, — деди одам.

— Унда итнинг ҳам ўн икки йилини ўзингга қўшиб ол.

— Яна бир оз узоқроқ умр кечиришим мумкинми? — деди бундан қониқмаган одам тиззалаб олганча.

— Хўп, майли. Сенинг умрингга маймуннинг ҳам умрини қўшиб бераман. Ана энди қандай хоҳласанг шундай яшайвер! — деди Олампаноҳ.

Алалхусус одам етмиш йил сўраб олганидан мамнун бўлиб ортига қайтди. О, одами бечора! Сенга не керак эди бунчалик узоқ умр! Билим ва бойлик ортидан қувиб ўттиз йил умрингни ўтказганингдан сўнг эшак бўласан қоласан — ўзингга бўйинтуруқ осиб оласан: оиланг ва болаларинг учун меҳнат қиласан. Кейинги ўн саккиз йил мобайнида ит умрини кечирасан: навбатдаги ўн икки йилда эса ит сингари эшик олдида туриб ўз уйингни қўриқлайсан. Бунинг учун чеккан азобларингга, ташвишларингга болаларингдан раҳмат ҳам эшитмай умргузаронлик қиласан: охирги ўн йилда эса

маймуннинг умрини кечирасан. Болаларинг ва набираларинг сенга махлуққа қарагандай қарашади ва қариллик чоғингда мунғайиб юришларингни масхара қиладди. Етмиш ёшга тўлганинда ўзинг ҳисоб-китоб қилган барча меҳнатинг самарасию оилавий бахт қувончларини татимасингдан пойинг гўрга етиб қолган бўлади.

«ЗАРГАР ҚУТИСИ» ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Адиб Евгений Березиковнинг кўхна Ўзбекистон афсоналари ҳамда сирлари ҳақида ҳикоя қилувчи «Заргар қутиси» китобини зўр эҳтирос билан мутолаа қилдим ва ўзимга кўп нарсалар юқтирдим. Шарқ, албатта қадимий Туркистон халқларининг ўрта асрлардаги тарихи билан шуғулланаётган фан кишиси тез-тез турли хилдаги манбаларга — ҳикоят, таржимаи ҳол, мусулмон руҳонийларининг турмуши ва фаолияти ҳақидаги араб, форс ва туркий тилда битилган асарларга дуч келади. Бундай манбалар орасида афсоналар, қаҳрамонлик эпослари ҳамда элчилар, савдогарлару сайёҳларнинг қайдлари муҳим ўрин тутати. Ҳеродот, Фирдавсий, Табарий, Беруний, ибн ал-Асир, Навоий томонидан куйланган Қаюмарс, Жамшид, Сяёвуш, Широқ, Тўмарис ҳақидаги дostonлардан тадқиқотчилар қанчалаб фойдали далиллар топишмоқда. Афсонаю асотирлар ўз-ўзидан тугилмайди, улар муайян тарихий шарт-шароит ва ўтмишда содир этилган муайян тарихий ҳодисаларнинг акс садоси сифатида дунёга келади, К. Маркс таъбири билан айтганда, «инсоният жамиятининг болалиги тўғрисида»ги таассуротларни беради. Ўрта Осиёдаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий вазиятлар, аждодларимиз ҳаёти, турмуши, урф-одатлари ҳақида Рубрук, ибн Баттута, Клавихо, Женкинсон, Хохлов, ака-ука Пазухилар, Беневини ва бошқалар ёзиб қолдирган йўлномаларда турли-туман бой маълумотлар мавжуд. Улар ўзлари кўрган ва эшитган барча нарсаларни ёзиб қолдирганлар, шунинг учун ҳам бундай маълумотларнинг фан учун фавқулodда муҳим ўрин тутиши шубҳасиздир.

«Заргар қутиси» ҳам ана шундай хусусият касб этади, негаки унда афсона ва асотирлар, қадимий қўрғонлар ва горлар, ер юзидан буткул йўқолган шаҳарлар ва қўналгалар, Анахита заминидаги халқ хунармандалари, уларнинг турмуши, урф-одатлари ҳақида анчагина маълумотлар тўпланган. Назаримда, муаллиф буларни кўп йиллар мобайнида изчил ўрганган, халқ орасидаги турли фикрларни йиғиб борган ва китоб ҳолига келтириб хайрли ишга қўл урган.

Мазкур китоб жанубий Ўзбекистон элининг афсоналари ва сирли манзараларини, ёдгорликлар ва уларнинг шу кунлардаги аҳволи, халқ турмуши ва эътиқодларини кўз олдимизда гавдалантириб беради. Мазмунан эса қадимги тарих ва маданият, кўхна ёдгорликлар, истеъдодли меҳнаткаш халқнинг урф-одатларини, табиатини ҳамда экология муаммоларини қамраб олган.

Ўлка тарихи ва маданиятининг баъзи томонлари «Китоблик мунажжимлар», «Муқаннанинг ўлими», «Амирнинг тилласи», «Қонга беланган дотор». «Шаҳрисабз жилоси», «Ақиқ тош» очерклариди акс этган. «Темур ғори» эссеси ҳам ўқувчида катта қизиқиш уйғотади. Чунки бу ерда бўлгуси соҳибқирон безовта, ғам-ташвиш-

ларга тўла ёшлигини ўтказадик, бу биргина китобхонни эмас, тарихчиларни ҳам лоқайд қолдирмайди. 1910—1920 йилларда Бухоро амирлигининг ҳукмдори Олимхоннинг салтанати емирилгач, улкан газнани сақлаб қолиш борасидаги ташвишлари, уни яхши кунлар учун сақлаб қўйишга бош-қош бўлганларнинг фоживали қисмати ишонарли тарзда иншо этилади. Табиат томонидан одамларга бахт ва қувонч, гўзаллик улашиш учун яралган металл амалда инсон тақдирининг балои қазоси, уларда очкўзлик ва шафқатсизликни уйғотувчи манба бўлиб қолаётгани муаллиф илгари сурган етакчи ғоядир. «Муқаннанинг ўлими» очерки ҳам ўзига хос тарзда ёзилган. Бунда муаллиф асрлар қаърига — Ўрта Осиё халқларининг араб саркардаларининг ҳукмронлигига қарши Муқанна бошчилигидаги кураш йилларига назар солади. Шунини таъкидлаш ўринлики, адиб ҳар бир очеркида эшитган, билганларидан ташқари асл манбаларга ҳам мурожаат қилади. Мазкур очерkning юзига келишида, муаллифнинг Абу Бакр Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китоби, совет тарихчиларидан, хусусан А. Ю. Якубовскийнинг шу ҳақдаги қимматли мақолаларидан ижодий фойдалангани сезилиб туради.

Е. Березиков ўз китобида кўҳна ёдгорликлар тўғрисида ҳам фикр юритади. Биз Самарқанд, Бухоро, Хива ва бошқа шаҳарларга борганимизда, албатта маҳобатли ёдгорликлар ёнида туриб ўйга ботамиз, аجدодларимизнинг қудрати ва салоҳиятига тан берамиз. Бу ёдгорликларни бизга мерос қолдирган ижодкор аجدодларимизни фахр билан эслашимиз баробарида ботинан ички бир гурур туямиз. Афсуски, бизнинг фахр ва гуруримизни тўлиқ шакллантириш пайти етиб келган. Уларнинг келгуси тақдири ҳақидаги қуруқ қайғуришларимиз эса камлик қилаётир. Муаллиф бир қатор эсселари — «Тошқўрғонда бир кун», «Шаҳрисабз жилоси», «Хонимқўрғон»да обидалар шундоқ кўз ўнгимизда емирилиб, илвираб бораётгани ҳақида ички бир ёлқин билан ҳикоя қилади. Уларнинг аҳволи тўғрисида масъуллик қиладиган кишиларнинг боқибегамлиги ва лоқайдлиги ўқувчини ҳам ташвишга солади. Обидаларни ҳеч бўлмаса бугунги аҳволида сақлаб қолишга даъват этади муаллиф.

Жумҳуриятимиз жанубида истиқомат қилаётган кишиларнинг машғулоти, турмуши ва урф-одатлари ҳақидаги сатрлар этнографик нуқтаи назардан ҳам диққатни тортади. «Чиял бозорга саёҳат», «Пули зиндон», «Заргар қутиси», «Жейновлик араблар», «Ўтов», «Бахши», «Дастурхон» ва бошқа лавҳалар китобхонни халқнинг ўзлигини англаш борасидаги мулоҳазаларга чорлаши табиий. Мисол тариқасида «Чиял бозорга саёҳат» ҳақидаги ҳикояни эслайлик. Биз истаймизми-йўқми, бозор ҳаётимизнинг муҳим атрибути бўлиб қолаверади ва кишилар ҳаётида муҳим ўрин тутаверади. Ахир у муаллиф таъкидлаганидек, ҳаётнинг ўзи бошқариб борадиган ва талаб қиладиган қонуниятлар бўйича яшайверади. Дарвоқе, ҳеч бир жойда давлат

савдоси ҳали аҳоли талаб-эҳтиёжларини қондирганича йўқ. Устига-устак бизнинг лексикамида «ноёб мол», «пештахта тағидан», «та-ниш-билишчилик» каби сўзлар мустақкам ўрнашиб қолди. Бозор бизни кундалик эҳтиёж моллари, қадимий ҳунармандчилик маҳсулотлари — кулоллар, мисгарлар, заргарлар, гиламдўзларнинг мўъжизакор қўлларида яралган буюмлар билан таъминлаб турадиган маскандир. Адиб илгари сурган ғоя қадимий ҳунармандликка тўсқинлик қилмасдан, аксинча уни ҳар томонлама ривожлантириш, бозорларга замонавий тус беришдир. Негаки, бозор биз учун экзотика, хорижлик сайёҳнинг томоша қиладиган объекти эмас, бутун халқимизга ҳаётий зарурат объектидир. Худди шундай фикрни биз кўҳна Қасби қишлоғи кулоллари ҳақидаги эсседа ҳам ўқидик.

Инсоният ташвиши кундан кунга ортиб бормоқда. Кейинги вақтда экология муаммоси ҳам гирибонимиздан тутди. Бу масала кўплар қатори Е. Березиковни ҳам ҳаяжонга солган, қўлига қалам олишга даъват этган. У табиат қонунларини ҳисобга олмай туриб, ундан кўпроқ қолиш пайига тушиб, табиатни ғорат қиლაётган баъзи бир мансабдор шахсларнинг муносабатига эътироз билдиради, лоқайд кимсалар бир куни Қарши шаҳри атрофидаги асрга тенгдош тутни бўлдозер билан кўпориб ташлаганини ачиниш билан тасвирлайди. Табиат ва инсон муносабатлари ҳақидаги муаллиф нуқтаи назарлари, фикрлари «Сўнгги қудуқ», «Оби ҳаёт», «Океан ўрнидаги қишлоқ» каби очеркларида ўз ифодасини топганки булар ҳам китобхон хис-туйғуларини жунбушга келтиради. Табиат тақдири тўғрисидаги ер, сув, яшил олам, умуман инсон ва табиат алоқадорлиги ҳақидаги муаллиф бевозталикларини тўла қўллаб-қувватлайман. Негаки, инсоният экология чоғи олдига яқинлашиб қолди. Табиат инсонни ўз қилмиши учун жазолаётганини шу кунларда ўзимиз кўриб, ўқиб турибмиз. Узоққа бормай Орол ва икки улкан дарё — Сирдарё билан Амударёни олайлик. Минг афсуслар бўлсинки, бу жазони унинг ҳақиқий айбдори — табиатга зугум қилган, уни шахсий фаровонлиги манбаига айлантирган киши эмас, иродаси юқори курсида ўтирган амалдорга боғлиқ бўлиб қолаётган меҳнаткаш халқ тортмоқда. Ахир у мушфиқнинг қўлидан нима ҳам келарди, дейсиз?! Ер ҳайдаётган, уруғ тикаётган, ҳосил йиғиштириб олаётган кишининг тақдири бизда ана шунга тенг кўрилади. Назаримда, бунда бизнинг асрий анъаналар — каттанинг кўзига тик қарамаслик, катта билан тиллашмаслик, ўнг юзингга тарсаки тортмоқчи бўлси, сўл тарафингни тутиб тур, ундан холисроқ юр... деган руҳда тарбия топаётганимиз ўз таъсирини кўрсатмоқда. Бир сўз билан айтганда, қонимизга амалдорни ҳурмат қилишдек ёмон одат сингиб кетган. Ўша амалдаги одам эса бизнинг бўшанглигимиздан ўзининг манфаати учун фойдаланаверади. Афсуски бу ҳол бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Улар сўзда алмашлаб экиш, ердан, сувдан оқилона фойдала-

ниш тарафдори, амалда эса аксинча, уни емириб ташлаш, сув ва ҳаво булғанишига шарт-шароитлар яратиб бермоқда. Мисол тариқасида Чирчиқда капролактама заводи қурилиши, Бўстонликда ва Тошкент шаҳри теварагида мубҳам заводлар қуриш ҳақидаги уринишларни келтириш мумкин. Чирчиқдаги кимё комбинати ва капролактама заводи Чирчиқ дарёси сувини, Каттақўрғондаги чўчқачилик фермаси Зарафшон дарёси сувини булғамоқда. Табиатга бундай муносабат давом этаверса, келажақда болаларимиз аҳволи қандай кечади? Жумҳуриятимизда эса аҳоли сони тобора ўсиб бормоқда. 30-йилларда тўрт миллион атрофида киши яшаган бўлса, ҳозир йигирма миллиондан ошиб кетди. Сув, Ер-чи? Булар эса ўзгаришсиз қолаётир. Замин ва сув ўз сифатини йўқотмоқда. Замин ва сув беҳад шўрланган, яроқсиз ҳолга келган. «Сув,— деб ёзади адиб,— бу ҳаёт демакдир. Агар биз Ерда ўзимиз ва авлодлар учун ҳаётни асраб қолмоқчи эканмиз, бу донишмандликни ҳамиша ёдда тутмоғимиз керак».

«Сўнгги қудуқ» ҳам ўзига хос зийраклик билан ёзилган. Муаллиф бунда долзарб, амалий масалани — ерости сувларини фақат суғориш учун эмас, балки ичиш учун ҳам фойдаланиш муҳим эканини илғари суради. Бу эса бизни жиддий ва кечикмасдан ўйлаб кўришга даъват этади.

Адиб «Хонимқўрғон» эссесида яна бир ҳаётий муаммо — болалар меҳнати тўғрисидаги муаммони кўтариб чиққан. Биз ҳақиқатда ҳам болалар зиммасига оғир юмушларни юклаганмиз. Қишлоқ болаларининг оғир аҳволи публицистларимиз томонидан батафсил таҳлил қилинмоқда. Аммо Е. Березиков ўз асарида бунинг салбий илдиэларини ижтимоий ҳаётдан излаган ва тадқиқ этгани билан характерлидир. Ахир болалар бизнинг эртанги кунимиз-ку! Биз улар ҳақида ҳамиша гамхўрлик қилишимиз керак. Улар ҳар томонлама соғлом ва етук инсонлар бўлиб ўсишлари керак. Болаларни оғир жисмоний меҳнатга жалб этиш борасидаги ҳар қандай оқлашлар ва уринишлар кулгилдир.

Менинг халқимиз тарихи, бугуни ўзига хос тарзда мужассам топган «Заргар қутиси» китоби ҳақидаги айрим, қисқача умумий мулоҳазаларим ана шулардан иборат. Китоб оддий китобхондан тортиб, ўлкашунос ва илмий ходимларни ҳам қизиқтиришига ишончим комил. Негаки бу хилдаги тўпламлар халқимизнинг ўзлигини англаш йўлидаги саъй-ҳаракатларига кўмак беражак.

*Бўрибой АҲМЕДОВ,
Ўзбекистон ФА мухбир-аъзоси,
Беруний номидаги Ўзбекистон ССР
Давлат мукофотининг соҳиби*

МУНДАРИЖА

Чиёл бозорга саёхат. Мурод Хидир таржимаси	3 ✓
Тошқўрғонда бир кун. Икром Отамуродов таржимаси	11 ✓
«Оқ олтин». Асқар Ҳайдаров таржимаси	19
Ақиқ тош. Асқар Ҳайдаров таржимаси	32
Шаҳрисабз жилоси. Асқар Ҳайдаров таржимаси	43 ✓
Китоблик мунажжимлар. Асқар Ҳайдаров таржимаси	54 ✓
Ипак йўли. Асқар Ҳайдаров таржимаси	60
Амирнинг тилласи. Мурод Хидир ва Асқар Ҳайдаров таржимаси	73 ✓
Пули зиндон. Асқар Ҳайдаров таржимаси	90
Тирик афсона. Мурод Хидир ва Асқар Ҳайдаров таржимаси	100
Темур гори. Мурод Хидир ва Асқар Ҳайдаров таржимаси	116
Заргар қутиси. Абдувоҳид Мулламуҳамедов таржимаси	129
Жейновлик араблар. Асқар Ҳайдаров таржимаси	145
Оби ҳаёт. Асқар Ҳайдаров таржимаси	156
Хонимқўрғон. Асқар Ҳайдаров таржимаси	172
Сўнгги қудуқ. Асқар Ҳайдаров таржимаси	184
Муқаннинг ўлими. Асқар Ҳайдаров таржимаси	193
Касби қудоллари. Музаффар Аҳмедов таржимаси	208
Океан ўрнидаги қишлоқ. Асқар Ҳайдаров таржимаси	221
Қонга беланган дутор. Ҳамид Маллаев таржимаси	236
Ёндафтардаги сатрлар	
Ўтов. Асқар Ҳайдаров таржимаси	251
Баҳши. Шукур Холмирзаев таржимаси	256
Дастурхон. Асқар Ҳайдаров таржимаси	261
Темур ўғлоннинг туғилиши. Маҳкам Маҳмудов таржимаси	266
Инсон умр узюқлиги ҳақида. Асқар Ҳайдаров таржимаси	277
Б. Аҳмедов. «Заргар қутиси» ҳақида айрим мулоҳазалар	281

Березиков Е.

Б57 Заргар қутиси: Тарихий эсселар, афсоналар. —
Т.: Ёш гвардия, 1990. — 288 б.

Езувчи ва рассом Евгений Березиков кўп йиллардан буён халқимиз тарихи билан қизиқиб келади. Ана шу қизиқишлари самараси ўлароқ ушбу китоб таркиб топган. Мазкур китоб қадимий қўрғонлар, ер юзидан йўқолиб кетган шаҳарлар, халқ усталари яратган мўъжизалар... умуман халқ даҳосининг ўлмас манбалари ҳақида ҳикоя қилади. Халқимизнинг бой тарихи унинг бугунги турфа олами билан уйғунликда ёритилган.

Березиков Е. Исторические эссе и легенды.

P2

Адабий-бадий нашр
Литературно-художественное издание

На узбекском языке

БЕРЕЗИКОВ ЕВГЕНИЙ ЕФИМОВИЧ
ЛЕГЕНДЫ И ТАЙНЫ УЗБЕКИСТАНА

Эссе и легенды

ИБ № 2709

Муҳаррир Раъно Маърупова
Мусаввир М. Тошмуродов
Расмлар муҳаррири Н. Абдуллаев
Техн. муҳаррир В. Демченко
Мусахҳих С. Сайдолимов

Босмахонага берилди 11.05.90. Босишга рухсат этилди 15.08.90. Формати 84×108¹/₃₂. 1-босма қоғозга «Обыкновенная новая» гарнитурада офсет босма усулида босилди. Босма л. 9,0. Шартли босма тобоғи 15,12. Нашр тобоғи 15,2. Шартли кр.-отг. 15,54. Тиражи 45000. Буюртма 3413. Шартнома 18—90. Баҳоси 95 т.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти. Тошкент 700413. Чилонзор мавзеи, 8-маҳалла, Қатортол кўчаси, 60.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмахонаси. Тошкент «Правда газетаси» кўчаси, 41.